

მუსულმან ქართველობა და მათი სოფლები

საქართველოში

გამოცემული
იაკობ ალექსანდრეს ძე მანსვეტაშვილის საფასით

ისმაილ ხოჯა ხალიფაშვილი

ეს ქადაგება ჩვენ ქართველები ვართ, ჩვენი სამშობლო საქართველოა,
ჩვენი დედაენაც ქართულიაო. იყო მონატრე რუსეთის საქართველოსთან
დაკავშირების.

მუსულმან ქართველობა და მათი სოფლები

საქართველოში

გამოცემული
იაკობ ალექსანდრეს ძე მანსვეტაშვილის საფასით

„უცრემლო ვერ გადიკითხავ კაცი
ამ სამი საუკუნის მეცადინეობის აღ-
წერას საქართველოს მატიაზე“.

ნ. ნიკოლაძეს წიგნი „ჩემ პო-
ლიტიკაზე“.

აღწერილი
ზაქ. ჭიჭინაძისგან

ტ გ ი ლ ი ს ი
სტამბა „შ რ ო მ ა“, მუხრანის ქუჩა № 12

შ ი ნ ა ა რ ს ი

ქართველ მაჰმადიანები ქობულეთის ხეობაზე.
 ქობულეთის და ჩაქვის ხეობის ხოჯები და მოღლები.
 ქობულეთის და ბათუმის ქართველ მაჰმა. სკოლების ამბები.
 ქართველ მაჰმადიანებში პირველად ქართული წიგნების შეტანის
 ამბები.

ქართული მწიგნობრობა ბათუმში.

ქართველ მაჰმადიანთ სახალხო მეღებულები.

აჭარის ქართველ მაჰმადიანთ სოფლები.

სამცხე-საათაბაგოს დაპყრობის ზეპირ ამბები.

აჭარული ამბები 1892 წ.

აჭარის განახლება,

ლივანის ქართველ მაჰმადიანთ სოფლები.

ლივანა-მარადიდის სკოლის ამბავი.

ქართველ მაჰმადიანთ უმაღლეს სასულიერო სკოლის გახსნის
 საჭიროება ბათუმში.

ლივანის ხევის მოღებვის და ხოჯების ამბები.

მაჭახლის ქართ. მაჰმ. სოფლები.

მურღულის ხეობის ქართ. მაჰმადიანები.

მესხეთის ქართველ მაჰმადიანები.

ჯავახეთის ქართველ მაჰმადიანები.

ქართული ენის დაკარგვა ქვაბლიანში.

ქართული ენის დაკარგვა ჩილდირიხ ქართ. მაჰმადიანებში.

ქართული ენის დაკარგვა ფოცხოვსი ქართ. მაჰმადიანებში.

ქართველ მაჰმადიანების გადაგვარება.

ოლთისი, ანუ ზემო ქართლი.

IV

ლაზისტან-ჭანთეი.

შავშეთის ქართველ მაჰმადიანები.

იმერხევის ქართველ მაჰმადიანთ სოფლები.

კლარჯეთის ქართველ მაჰმადიანები.

ქართული ენის და საქართველოს მოყვარე ხოჯები.

ქართვ. მაჰმადიანთ გადაგვარების ამბები.

ორი ლოცვა არაბულს ენაზედ.

ქართველ მაჰმადიანთ ბეგიების და აღიების თხოვნა რუსეთის
უმადლეს მთავრობასთან.

ქართველ მაჰმადიანები ქობულეთის ხეობაზედ.

ვინც საქართველოს ისტორია იცის, იმას ისიც ეცოდინება, რომ ძველად, ვიდრე საქართველო მტერთაგან დაეცემოდა, მინამდის საქართველოს ერთ უმთავრეს ძალას დასავლეთ საქართველო შეადგენდა. ვიდრე ქართველებს აქ ფეხი ჰქონდათ გამაგრებული, მინამ მათ მტერი ვერას აკლებდა. ეს იყო ერთად-ერთი უმთავრესი სამხედრო ძალა. ჩვენმა მტრებმაც კარგად იცოდნენ ეს და ამიტომ მათ უმთავრეს ნატურას ის შეადგენდა, რომ საქართველოსთვის ეს მოხდენილი მხარე ჩამოეგლიჯათ და მის შემდეგ ესენი სხვასაც ადვილად დაიპყრობდნენ და ფეხს გაიმაგრებდნენ. ოსმალებმა წადილი აღი-სრულეს: აუარებლის სისხლის ღვრით და დევნა-ობრებით დაიმორჩილეს საქართველოს ის დასავლეთ ნაწილი, რომელიც ცნობილია და ქებული ძველის-ძველად არამც თუ მართოთ საქართველოს ისტორიულს წიგნებში, არამედ უცხო ტომთ მწერალთ ნაწერებშიაც.

საქართველოს აღორძინებიდამ ჩვენის მწერლების, გამოჩენილის პოეტების, მთარგმნელების თუ მხედარ-მთავრების სავანე-გმირთა ეს დასავლეთ საქართველოს მხარეა მიღებული ანუ სამცხე-სათაბაგო.

თუ ოდესმე საქართველო იდიდებოდა და სახელოვნებდა, ვიტყვით თამამად, რომ ყველა ამ დიდების და სახელოვნების მიმნიჭებელნი და მწარმოებელნი აქაური ჭირები იყვნენ. მეხუთმეტე საუკუნის გასვლამდის, ჩვენ ვერ ვნახავთ ვერც ერთს ნაშთს ჩვენის ძველის ცხოვრებისას, რომ მას ამ მხრის ბეჭედი არ აჩნდეს. ვერ ვნახავთ ვერც ერთ ძველ ქართულს ხელთნაწერს, რომ ეს წიგნი ან ამ მხარეში არ იყოს დაწერილი და ან, თუ სხვაგან დაწერილსა, იმასაც-კი ეს ხსენებული მხარე არ მიმოეცლოს.

საბერძნეთის სიახლოვის გამო, აქ აღორძინდა ყველაფერი. აქ აღორძინდა ძველის-ძველად სხვა-და-სხვა ხელოვნება: ქვის მჭრელობა, ჩუქურთმის, მიწათ-მზომელობა, ვაჭრობა,*)

ექიმობა და სხვანი.

აქვე აღორძინდა ქართული მწიგნობრობა, ტაძრების შენება მათი ხელოვნება, მხატვრობა; შემდეგ დროში ქართველთ მწერლები, მთარგმნელობა, სასწავლებლები და სხვანი. აქედამ გამოვიდნენ თითქმის ყველა ჩვენი დიდებული პირები: შოთა რუსთაველი, დავით საათაბაგოელი, შავთელი, იოვ. პეტრიძე, გიორგი მთაწმინდელი და სხვანიც მრავალნი, რომელთა მოთვლა აქ საჭირო არ არის. ამ მხრის ტაძრების სიმრავლევ ხომ ყველასთვის ჭეშმარიტია; აქ ძველათ აღორძინებული სასწავლებლების ისტორიაც ხომ ცნობილია. კმარა მართო ერთი ხახულის სასწავლებელი აღვნიშნოთ. მოკლეთ რომ ვსთქვათ, ეს მხარე კერა იყო იმ დიდებისა და სახელოვნებისა, რაც-კი საქართველოს მიენიჭა და აღმოუბრწყინდა ოდესმე. ყველაფრის დასაწყისს აქ ეძლეოდა აღორძინება და ამის შემდეგ იგი იფინებოდა და ვრცელდებოდა მთელს საქართველოს კუთხეებში. ასე და ამ გვარათ, დასავლეთ საქართველოს ქართველებს დიდი სამსახური მიუძღვით მთელ ქართველთ წინაშე და ამათ სამსახურს დღესაც-კი მოჰყავს კაცი განცვიფრებაში. ამიტომაც იყო, რომ, ვიდრე საქართველო დაეცემოდა, მინამდის ქართველ მეფეების პატივსადებულ და საქებელ მხარეთ ეს ნაწილი ითვლებოდა. თვითაც უმეტეს ნაწილ აქეთ სცხოვრებდნენ. თითქმის აქ გაძლიერდნენ ბაგრატიონთ გვარის წარმომადგენნი.

დღეს კი, ეს ოდესზე დიდებულად წოდებული მხარე და თითქმის დამზადებელიც ჩვენის ყოვლის დიდების და სახელოვნების, ოსმალთა-მიერ დაპყრობის და დევნილების მეოხებით

*) არხეოლოგიური მოგზაურობა გურია-აჭარაში, დ. ბაქრაძისა. 1879 წ. პეტერბურგი.

დავარდნილია ძირს, აქ ყველაფერი დაქვეითებულია და ჩვენი ძველი ქართველები, ჩვენი გამოჩენილი მესხნი იმ დროისანი აღარ არიან, რაც ოდესმე ყოფილან. აქ ყველაფერი ქართველობისა ფერფლად ქცეულა, აქ მხოლოდ ერთად ერთი

ქართული ენა არსებობს, ისიც ზოგი ერთ ალაგას, ყველგან არა, რომელიც სამი საუკუნის განმავლობაში ათასის წვითა და დაგვიტ შეუნახავთ მაჰმადიანთ ქართველთა. მადლობა ღმერთს, რომ ამათ, ამდენის ხნის განმავლობაში, თავიანთი დედა-ენა მაინც დაიცვეს, სხვას ვინ რაღასა სთხოვს. რაკი აქამდის მოაღწიეს ამათ, რაკი ამათ დაიცვეს თავიანთ დედა-ენა და მწიგნოსრობაც-კი, ეხლა ჩვენი ვალია, რომ ამ ძველად აღორძინებულ ერის შთამომავალთ შვილებს ყურადღება მივაქციოთ და მათის განვითარებისთვის რამე ვიზრუნოთ. ეს იყო თითქმის ჩვენი მამა-პაპების ნატვრა, წადილი და ანდერძი.

ასპინძის ომამდის ქართველებს კიდევ ჰქონდათ იმედი, რომ ამ მხარეს მეორედ შემოვიერთებთო, მაგრამ ეს ვერ მოხდა და ასპინძის ომის შემდეგ-კი ქართველთ სამუდამოდ გადასწყვიტეს იმედი. ამ ხანამდის კი აქ რამდენი პატიოსანი ქართველი პირი დაკუწულა ოსმალთ ფაშებისა და ბეგებისაგან, რამდენ ქართველს-მქადაგებელს და ქართველობის მეძიებელს მოჰკლებია ბოლო, ამას კაცი ვერ მოსთვლის, ვინ აღნუსხავს! დღეს-კი ჩვენს მამა-პაპებს თავიანთი წადილი და ნატვრა აუსრულდათ: – ეს ძველათ ქებული საქართველოს ნაწილი და ოსმალთაგან უწყალოდ დაცემული ქართველობა შემოერთებულია თვის მეგვარტომე ქართველებთან და ესენი დღეს ჩვენგან დიდს დახმარებას და შველას საჭიროებენ, მით უფრო, რომ მის მეოხებით გაიგონ თავიანთ წინაპართ თავს-გადასავალი, ისტორია, ვინაობა, შთამამავლობა, გაგვიცნან ჩვენ, გაიცნან ქართული ენა, მწიგნობრობა და ბოლოს შემოგვიერთდნენ ისე, როგორც რიგი და წესია. აქ ისლამი არავინ იქონიოს სახეში. ჩვენ გვსურს, რომ ქართველ მუსულმანი მტკიცე იყოს ისლამზედ მხოლოდ, განვითარდეს.

-6-

ყველა აღორძინების და გავრცელების საქმე ჩვენზეა დამოკიდებული. ჩვენ თუ მოვინდომებთ რამეს მაშინ აქ ყველაფერი გაკეთდება, თუ არა და, ისიც დაეცემა, რაც აქამდის. შეუნახავთ მათ ოსმალთ მფლობელობის ქვეშ; ამისი მოვალეები ვართ ჩვენ, ეს უნდა იყოს ჩვენს სამღვთო ვალათ. თუ

ჩვენ გვინდა, რომ წინ წავიდეთ, ქართული ენა არ დაგვეკარგოს, და რამეს დავემგზავსოთ, მაშინ ამ ერის ნაწილს დიდი სამსახური და შემწეობა უნდა აღმოუჩინოთ. აქ უნდა გაიხსნას სკოლები, აქ უნდა გავავრცელოთ ქართული წიგნები. ჩვენ უნდა გავიცნათ იგინი და მათ უნდა გავაცნათ ჩვენი წადილიც. იმედია, რომ ესენიც პატივით მოგვეგებებიან, რადგანაც ყველა მათ მოწინავე პირთაგან დახმარების თხოვნის მეტი სხვა არა ისმის-რა.

უნდა ვსთქვათ, რომ ჩვენს დაკარგულ და დიდის ხნით დაშორებულ ძმებში პირველად გ. ყაზიბეგმა იმოგზაურა და აღწერა. პირველად ამან გვამცნო ამ ერის ვითარება და საქმენ. ამ დრომდის-კი ჩვენ მათი სულ არაფერი ამბები ვიცოდით; სამი საუკუნის განმავლობაში ისე დავშორდით ერთმანეთსა, ისე მიგვავიწყდა ერთმანეთი, რომ ერთმანერთის არსებობაც-კი აღარ ვიცოდით! ამ ოცი წლის წინეთ ქართველი კაცისთვის რომ გეთქო: ქართველი'მაჰმადიანი ვარო, ის გაციებით შემოგხედავდა. დღეს-კი ეს ცოტათი ყველასათვის ცხადი შეიქნა. ცოტათი ჩვენც გავიცანით იგინი და იმათაც გავიცინეს ჩვენ. იმედია, რომ დღეის შემდეგ უფრო გავიცნობთ ერთმანეთს, რადგანაც წადილი ორსავ მხრის ქართველებში სჩანს. ამ იმედებით გატაცებული, მეც წაველ ჩვენს მოძმე მაჰმადიანებში და მოვიწოდო მათი გაცნობა და აღწერა. მე გავიცანი ქართველ მაჰმადიანთ მხოლოდ ერთი ნაწილი და ამის აღწერას ახლა აქ წარმოვადგენ.

ქართველთ მაჰმადიანთ შემავალ საზღვარზე მდებარე პირველ კარის ბჭედ დაბა ჩურუქსუ ითვლება, ანუ როგორც ახლა უწოდებენ, ახალ-ქობულეთს. რკინის გზით ბათუმში. მი-

-7-

მავალი აქ უნდა გადმოხტეს პირველად და მერე ამ ქობულეთიდან მოუხდება ფეხით და ცხენით მგზავრობა მთელს ქართველთ მაჰმადიანებში.

ქობულეთი მდებარეობს საქართველოს დასავლეთ ნაწილში, ბათუმის სიახლოვეს, ზღვის ჰორას. ქობულეთში მცხოვრებთ რიცხვი 200 კომლზე მეტია და მთლად ამ საზოგადოე-

ბის ნაწილში-კი 1000 კომლამდე იქნება, ორივე სქესის 11,000 სულამდის. ამავე ქობულეთში დასახლებულია 130 კომლი რუსები; დღეს ამათგან მხოლოდ 73 სული დარჩენილა, დანარჩენი-კი დახოცილან. ვინც დარჩენილა, არც ისინი არიან კარგ დღეში: უმეტესი ნაწილი იმათგანი ავადმყოფები არიან. ყველა ქართველი აქ სარწმუნოებით მაჰმადიანია, შთამამავლობით, ენით, ზნეჩვეულებით-კი ქართველნი, საყოველთაოდ-კი შინა თუ გარედ ქართულ ენას ხმარობენ. ამათში ქართული წერაკითხვაც ბევრმა იცის. ქობულეთი არის პატარა ქალაქი, რომელიც კინტრიშის საბოქაულოში შუაგული ქალაქად ირიცხება. ამიტომ აქაურ მაჰმადიანთ ქართველები მეურნეობას გარდა ვაჭრობასაც მისდევენ, მაგალითად: აქ ქართველს მაჰმადიანებს აქვთ ფარჩის სავაჭრონი, მეწვრიმლის, სხვა და სხვა ავეჯეულისა და ჭურჭლის ამათ ვაპრობავე გამართული აქვთ ბათუმს, ტრაპიზონს და სტამბოლში. ამაებს გარდა, აქვე არის საჭმელების დუქნები, ოსმალურ წესზე გაწყობილი და ყავახანები, სადაც საღამ-საღამოობით წითელ ფერს დახურული ქართველ მაჰმადიანები იკრიბებიან, ყავასა სვამენ, ჩიბუხს სწევენ, ნარდსა თამაშობენ და ამით დროს ატარებენ. აქაურს ყავახანებში ყველგან ქართული ენა არის სახალხო ენად; იშვიათად რომ ოსმალურად ხმა ამოიღონ. თუ იტყვიან რასმე, იმასაც იმ შემთხვევაში, თუ ვინმე სტამბოლელი, ანუ როგორც ესენი ამბობენ, „გრანიცის“ კაცი შეხვდათ. აქ ქართულის ენის ასე დაცვის მეოხებით საქმე ისეა დაყენებული, რომ ერთ ყავახანის პატრონს, რომელიც ოსმალელი თათარია, ქართველ მაჰმადიანებს ქარ-

-8-

თულად ელაპარაკება. ასევე სხვა სავაჭრო ადგილებში. აქ მყოფი სხვა ქვეყნის ოსმალოები და ბერძნები მთელს დღეს ქართულს ენაზედ საუბარს არიან იძულებულნი.

აქაურ ქართველ მაჰმადიანთ ქალებმა ხომ ქართულ ენას გარდა სხვა ენა არ იციან, თავიანთის დამწყვედულის ცხოვრებით. ფაქიზად დაუცავთ ქართული ენა და ზნე-ჩვეულება. პირბადე, ტან-საცმელი-კი წმინდა ოსმალური აქვთ. აქ ქალი, კაცი,

თუ პატარა ბავშვი ყველა ქართულად მღერის. ამ დღეებში მოვისმინე ამათი სიმღერა, რომელსაც „ნადურს“ ეძახიან. ზოგიერთს ჩვენებურს უქმე-დღეებს ინახვენ, მაგალითად 20 ივლისს. ამათ წმინდა ელიოზა შეინახეს. ერთ ალავს აქაური ხოჯა იყო, გვარად კობალაძე და ამან სთქვა: ვინც დღეს იმუშავებს ყანაში, იმას ყანა გაუხმებაო. ამეებს გარდა სხვა წმინდა დღესასწაულებსაც უქმობენ და ხშირად სამღვთო და შეწირულებაც იციან. აქაურ ვაჭრების უმეტეს ნაწილსაც დავთრები ქართულად აქვთ ნაწერ-შედგენილი. ძნელად თითო ოროლა ვაჭარი მაინც მოიძებნოს მათ შორის, რომელთაც თათრულადაა ჰქონდეს ნაწური; ესეც ახალგაზრდებში, რადგანაც ბათუმის მუფთის ერთგულის მოქმედების მეოხებით, აქ ამ ბოლოს დროს ქართველ მაჰმადიანთ პატარა ბავშვებში თათრული წერა-კითხვა საკმარისად გავრცელებულა და 7 – 8 წლის ბავშვებსაც-კი აქაური მოლა და ხოჯები არაბულ-ოსმალურს წიგნებს აკითხებენ, თუმცა ყმაწვილებს ამ წანაკითხის სულ არაფერი ესმით-რა. ეს უცოდნელობა ზოგიერთს ქართველს მოლას და ხოჯასაც ეტყობა. ზოგიერთს ლოცვები ვათქმევინე და დავსწერე, ბოლოს ამისი თარგმანი ვსთხოვე, მაგრამ ვერც ერთმა ვერ მითარგმნა. ბევრს სულ უბრალოდ თარგმნის შნოც არა აქვსთ, თუმცა ქართულს თათრულზე გაცილებით, კარგადად ლაპარაკობენ და ამათი დედა-ენა ქართული ენა არის.

ამ დღეებში, აქაურს მაჰმადიანს ქართველს ვაჭრებსა და მოხელეებს სიტყვა გაუვკარ, რომ კარგი იქნება თქვენს შვი-

-9-

ლებს ოსმალურს გარდა, ქართულსაც ასწავლიდეთ მეთქი.- რა ვქნათ, ბატონო, ჩვენ დიდი სურვილი გვაქვს და ასე ბლომად დასახლებულს ქართველს თათრებში საჭიროც არის, რომ ქართულსაც ვასწავლიდეთო, მარგრამ კაცი არა გვყავს, რომ ამ საქმეში გვიპატრონოს და როგორმე სკოლა გაგვიმართოსო. ერთმა სთქვა: ჩემს შვილს რომ ვინმემ ქართული და რუსული ასწავლოს, მის სამაგიეროს წელიწადში 40 მანეთს გადაგიხდი, მაგრამ ბათუმში კი ვერ გავგზავნი, რადგანაც იქ

თვეში თუთო ბავშვს 15 მან. მოუნდება და მე სად მაქვს იმდენი შეძლება, რომ იქ გადავიყვანო ბავშვებიო. ასევე ემართებათ სხვა მაჰმადიან ქართველებსაც. შეუძლებლობის გამო თავიანთი შვილები სულ ვერ მიჰყავთ ბათუმის ქართველების სკოლაშიო. აქ, ქობულეთში, რომ გაიმართოს სკოლა, ერთს წელიწადში ოთხმოცს ყმაწვილზე მეტი მოგროვდებაო. ამ საქმეს რომ ჩვენმა წერა-კითხვის საზოგადოებამ მოჰკიდოს ხკლი და სკოლა დაგვიარსოს აქა, ამ საქმეში ჩვენც მივიღებთ მონაწილეობასაო. ჩვენის შვილებისთვის ხოჯას თუ ვიყოლიებთ, რომ თათრულა ასწავლოს, იმას ჩვენს ფულს მივცემთო. აქა გვაქვს ჩვენ შეკრებილი 500 მან, რომელიც ჩვენს ბოქაულს აბარია, ამასაც ამ სკოლის სასარგებლოდ გადავდებთ და იმის სახლს მოხმარდესო. ამას გარდა, არც სხვა ხარჯის გადახდას ავარიდებთ პირს, თუ-კი ასეთს ვალს დაგვდებს ვინმე და ქობულეთში სკოლას მოგვიხერხებსო. ასეთივე ნატვრა განაცხადა ქობულეთის ქართველმა ხოჯამ, გვარად კობალაძემ. ეს კობალაძე ოცდა-ჩვიდმეტი წელიწადია რაც ხოჯათ არის. არაბული წერა-კითხვა კი ვიცო, სთქვა: მაგრამ საუბედუროდ, ქართული-კი არა, თუმცა ამ ათის წლის წინადაც კი მსურდა, რომ ქართული შემემსწავლაო; მე მაქვს არაბულს ენაზე ჩვენებური სახარება, დავითნი და სამოციქულო, ვკითხულობ, ხოლო მსურდა, რომ ესენი ქართულს ენაზე წამეკითხა და გამეგო რამე, მაგრამ ერთი კაცი ვერ ვნახე, რომ ან კითხვა ესწავლებინოს ჩემთვის და ან ერთი პატარა ალიფაბეი (ანბანი) მოეცაო.

-10-

მე გადავეცი ქართული ანბანი, იმან მიიღო კი, მაგრამ სთქვა, ახლა მე აღარ შემიფერება ამის სწავლაო. პატარა ყმაწვილებისათვის-კი დიდი სამღთო საქმე იქნება, თუ აქ სასწავლებელი დაარსდაო. ამავე ხოჯას ქობულეთში, ანუ, როგორც ძველად უწოდებენ, ჩურუქსუს პატარა სკოლა აქვს და ქართველ მაჰმადიანთ პატარა შვილებს არაბულს წერა-კითხვას დმალოცვებს ასწავლის. ეს ხოჯა ქობულეთში გრ. გურიელს შეხვდა, ლაპარაკი ჩამოაგდეს და გამოჩნდა, რომ ძველად ესე-

ნი აზნაურები ყოფილან. ხოჯამ სთქვა, რომ ჩვენ ჩვენი საგვარეულო ეკვლესია გვაქვსო. ამაზე გურიელმა მიუგო: ხოჯა! ეგ სულ ერთია, როგორც გინდათ ისე ილოცეთ, ოღონდ თქვენს სამშობლო ენას კი ნუ დაივიწყებთო, ეს ხოჯა საკმარისად ფანატიკიც ყოფილა. ერთ დღეს იმან იქადაგა: საქმე ის კი არ არის, რომ თათრის სჯული თათრის სახელმწიფოში შეინახოთო, საქმე ის არის, რომ აქ, ამ ქრისტიანეთ ახლო მდებარე სოფლებში შეინახოთ მტკიცეთო.

სკოლას სხვათა შორის, რომელნიც მუდმივ მფარველობასა და თანაგრძნობას აღმოუჩენენ. ამათის თხოვნით და დავალებით ვიტყვით, რომ საერთოდ ესენი დიდს ნატვრას, დიდს სურვილს და თანაგრძნობას აცხადებენ, თუ აქ ქობულეთში ქართველ მაჰმადიანებისთვის სკოლა დაარსდა. ამის შესახებ „წერა-კითხვის საზოგადოებასაც“ მიუვა თხოვნა და იმედი აქვთ, რომ უყურადღებოდ არ დასტოვებენ ჩვენს თხოვნას და ქართველ მაჰმადიანთ ბატარა ყმაწვილების განათლების საქმეს ჯეროვანს თანაგრძნობას აღმოუჩენენო.

ქობულეთში მე ქართველ მაჰმადიან გულ-აღა-კაკაც-ოღლისთან ვიყავი ჩამომბტარი. აქ ქართველი მაჰმადიანები ჩემს წიგნებს ახლოც არ ეკარებოდნენ, შემდეგ კი რაკი ნახეს მათ რომ მასში ჩვენებური ლექსებია დაბეჭდილიო, მაშინ კი თხოვნაც დამიწყეს. ბევრს ალაგას ყმაწვილს, დიდს, თუ სხვას ვისმეს თხოვნით, თუ ისე ვურიგებდი; ბევრს ამათგანს ძრიელ მოსწონდათ, ზოგნი კი ექვს აცხადებდნენ: ეგ წიგნები, ძმო-

ბილო, თქვენებურია, ქართულიო, ჩვენ არ გამოგვადგებაო. პირველ დღეს ხოჯას ლაპარაკი და ჯავრობა დაეწყო. ჩემი სოფლად წასვლა რომ გაეგო, უფრო სჯავრობდა, – რათ მოსულა აქაო, აქ რა ხელი აქვს მაგის წიგნებსაო? მე გავიცანი ხოჯა და დავარწმუნე, რომ ჩვენ ქართველები თქვენი ძმები ვართ, ენა ჩვენი ქართულია, ორივე ქართულად ვლაპარაკობთ, ამიტომ მოვალენი ვართ, რომ ერთმანეთს ძმურად მოვეპყრათ და ერთმანეთი შევიყვაროთ. დიახო, სთქვა მან. მე დავიწყე მისი მეგობრობა, ჯამეში სიარული, ზოგიერთი ლოცვები და-

ვიწერე და ამის შემდეგ კი ხოჯა ეჭვის თვალით აღარ მიყურებდა.

კინტრიშის ხეობა ბათუმის ოლქის პირველ ნაწილს შეადგენს. ეს მხარე უკანასკნელ ომის დროს იქმნა შემოერთებული საქართველოსთან და ჩვენთვის ბევრნაირ მხრით არის საყურადღებო. ქართველს საზოგადოებას, თუ რამ სწადიან ქართველთ მაჰმადიანთ სასარგებლოდ. ამ ხეობის ერთ შუაგულ ადგილს ქართული სკოლა უნდა დაარსოს. ეს შუა გული არის ამ ხეობის პატარა ქალაქი ჩურუქსუ, ანუ როგორც დღეს უწოდებენ, ახალ-ქობულეთი. ძველი ქობულეთი სოფელია და ამ ხეობაზე მდებარეობს, ესეც მეტად მოხდენილს ადგილზეა.

თუ ჩვენს ქართველობაში მცირედ მაინც დარჩენილა სიყვარული აქაურ ქართველებისა, რომელთა რიცხვი დღეს ას!-ორმოც-და-ათი ათასამდეა, ათასამდე სოფელი და რამდენიმე დაბა და ქალაქი უჭირავთ, უნდა ვეცადოთ, რაიმე ღონის-ძიება მოვიპოვოთ და ამ კინტრიშის ხეობის შუა გულს მდებარე ქალაქ ქობულეთში (ჩურუქსუ) ქართული სკოლა გავმართოთ. ამ ქალაქში სკოლის გამართვა ბევრს ქართველს ესიამოვნება. სხვათა შორის, ამ ჟამად ქობულეთში (ჩურუქსუში) იმყოფება ყველასაგან პატივ-საცემი გრიგოლ დავითის-ძე გურიელი, კაცი მოხუცებული და ნამდვილი მოქალაქე, რომელიც თავის მხრით სკოლას დახმარების აღმოჩენას დაჰპირდა. აქ, ამას

გარდა, სხვა მაჰმადიანებიც აპირებენ ფულის შეწირვას და იმდენის მოგროვებას, რომ თავისუფლად შეეძლოთ სკოლის შესნობის შექმნა. ქობულეთში დაარსებულ ქართულ სკოლის სახეშუალებით იმედია, რომ ქართველ მაჰმადიანებში აღიზრდებიან ნამდვილ და პატიოსან ნასწავლ ქართველ კაცები, რომელთა მეოხებითაც მთელს ამ ხეობის ერში სულ რამდენიმე წელს მოიკიდებს ფეხს და გავრცელდება ქართული ენა და განათლების სიყვარული.

ამავე სკოლის საშუალებით და ამათის ხოჯების დახმარებით შესაძლოა მომზადდნენ სასულიერო კაცნიც, რომელთაც

ქართველ მაჰმადიანები „მოლიებს“ ეძახიან. ასეთ სასულიერო კაცთა მომზადებას დიდი ყურადღება უნდა მიექცეს, რადგანაც დღეს აქეთ უმუტესი ნაწილი სულ საზღვარ-გარეთიდან მოსული ხოჯები არიან ესენი ჰქადაგებენ: აქ ცხოვრებას ოსმალთ სათათრეთში გადასახლება გირჩევენიათო. ეს ყოველივე ამ დღეებში მიაშბო ერთმა აქაურ ქართველ მაჰმადიან-მა და დაუმატა, რომ მოუდის კინტრიშის ხეობაში სულ სამი ან ოთხი ხოჯა იქნება ქართველიო, დანარჩენი ჭანები და ოსმალები არიან, რომლებიც ხალხს აქეზებენ გადასახლებისათვის და ქართველების სიძულვილს უწერგავენ გულში მაგათის მეოხებით მომშორდნენ მე ჩემი ნათესავეები და ოსმალეთში გადავიდნენო; ეგენი ბევრს ნავნევს იზამენო. ამ საქმეს მთავრობამაც მიაქცია ყურადღება და დღეს სურს, რომ ქართველ მაჰმადიანებს თავიანთ ქვეყნის კაციები ჰყავდესთ ხოჯათაო.

აი ამიტომ, ჩვენ ქართველებს დიდი ვალი გვაწევს კის--რად, სახელდობრ ის, რომ ამოდენა ხალხის საქმეს ჯეროვანი ყურადღება მივაქციოთ და რიგიანი წინამძღოლობა გავუწიოთ. დავუმტვიცოთ ძმობა და ყოველ გაჭირებაში დავეხმაროთ ძმებივით დღეს უჭირს ამ ქვეყანას ჩვენი შველა და დახმარება. სწავლა აქ ნაკლებად არის. მცოდნე კაცს იშვიათად თუ ჰნახავ. აქ არ იციან არც ისტორია საქართველოსი და.

-13-

თავიანთ ქვეყნისა, არც მწერლობა ქართული და მისი თავგადასავალი. სკოლამ უნდა შეავსოს ეს ნაკლი. სკოლამვე უნდა გააჩინოს აქ მრავლადვე მოლიები თავიანთ სჯულის ზედმიწევნით მცოდნე, რომელთაც ამასთანავე კარგად უნდა იცოდნენ ქართული ისტორია და მწერლობა საქართველოსი. თუ ასე მოვიქცევით, ვნახავთ, რომ 10 – 15 წელიწადში ეს ქვეყანა სრულიად ფერს იცვლის, სამოთხედ გადაიქცევა. და, თუ დღეს ჩვენი შველა ეჭირება, მერე თვითონ იგი გვიშველის ვინც დაუფიქრდება ამ საგანს, ადვილად მიხვდება რომ ამ შავი-ზღვის პირად მყოფ ქვეყანას, ამ ტომით და ჩამომავლობით ქართველს და სჯულით მაჰმადიანს ხალხს, რა დიდი შემ-

წეობა შეუძლიან აღმოგვიჩინოს შემდეგში.

კინტრიშის ხეობაზე აი რა სოფლებია, რომლებიც მე დავიარე და 2000 ეგზ. მათეზური ლექსები დავარიგე, ანზანიტ და რომელ სოფლებშიაც ქართველ ტომის მაჰმადიანები სცხოვრობენ.

სოფ. **ქაქუთი**, 50 კომლი, ჯამე (სამლოცველო) აქვთ და საკუთარი ხოჯა ჰყავთ. აქედამ მრავალნი ოსმალეთში გადასახლებულან.

ლეღვა, 70 კომლია; ახალი ორ-სართულიანი ჯამე აქვთ და ხოჯათ ჭანი ჰყავთ, რომელსაც ორი ცოლი ჰყავს, ერთი ოსმალეთში და მეორე აქა. ამ სოფლის მამასახლისმა შემომჩვილა, რომ სკოლის გამართვა ჩვენც გვინდაო. თუმცა ჩვენ ხოჯაც ასწავლის, მაგრამ იმის სწავლება არ ვარგაო. წინად ჩვენს უფროსსაც მივმართავთ და ვსთხოვეთ, რომ ჩვენში თხოვნისათვის ყურადღება მიექცია, მაგრამ არ დასთანხმდა. ეხლა გეხვეწებით შენ, რომ ამის შესახებ ეგები „ხაზეთაში“ რამე ჩასწეროვო. მე იმედი მივეცი. ამ მამასახლისის ისლამი ამ ოცის წლის წინად მიუღია; ცოლ-შვილიანი კაცია. ომიანობის დროს ბევრი მამაცობა გამოუჩენია. და ამისთვის ბევრი სამახსოვრო ნიშნები აქვს მთავრობისაგან, ცოტათ რუსულიც იცის. ამის თავოსნობით გაუკეთებიათ ამ სოფელში ახალი ჯამე.

-16-

წყავრუკა, 70 კომლია, აქეთ ჯამე დხ მედრესე.

სკურე, 65 კომლია. აქვთ ჯამე და მედრესე.

ჩეხედენი, 60 კომლია, აქვთ ჯამე და მედრესე.

აჰყვის-თავი, 130 კომლია, ჯამე აქვთ და ჯამეს გვერდით მედრესე, ხოჯა ჭანია, მცირედ ქართულიც იცის, – საჭიროების გამო უსწავლია; თუმცა თვითონაც სთქვა, რომ ქართული ენა ჭანეთშიაც არის საჭიროვო. ეს ხოჯა არის მასწავლებლად აქ, 60 ქართველთ მაჰმადიანი ყმაწვილები ჰყავს. ყმაწვილებს-მოსწავლეებს არაბული და ოსმალური წიგნები უჭირავთ ხელში, თუმცა ამ ენის ერთი სიტყვაც არ ესმით. სკოლაში ყმაწვილები დაჩოქილი და ზოგი დამჯდარი კითხულობს ანზანს და ლოცვებს. ამ სასწავლებელში ორი ახალ-

გაზრდა მოლიები იზრდებიან, ქართველები, ერთი ალი ქათამამე და მეორე ახმედ ჯინჰარამე. ასე18 წლისანი იქნებიან. ამათ თათრული ანბანი შეუსწავლიათ, ვკითხე, წერა-კითხვა თუ იცით მეთქი, მაგრამ დამალეს, არ ვიცითო. მე ყმაწვილებს წიგნები შევაძლიე, მაგრამ ხოჯასი შეეშინდათ, მომერიდნენ, არ გამომართვეს; ხოჯას ვუთხარ, რომ აქ საფიქრი და საშიში არაფერია. მე წაუკითხე ზოგიერთი ლექსები, აქ მდგომი ორი მოხუცი აღტაცებაში მოვიდნენ, სკოლაში ყმაწვილებმაც სული განაბეს, თათრული წიგნის კითხვა შეაჩერეს და ჩემს კითხვას დაუგდეს ყური, წამოსვლისას ერთმა მოხუცმა მსთხოვა, თუ შეიძლება, ორი წიგნი მოგვეცით და სადამოზედ აქ მოვლენ ისეთი კაცები, რომლებიც მაგაებს წაიკითხავენო. ამ დროს სკოლიდამ ყმაწვილები გამოცვივდნენ და დაიწყეს თხოვნა, რომ ჩვენც მოგვეცითო, მე დავურიგე წიგნები, მოლიებიც მომიახლოვდნენ და იმათაც მთხოვეს გამოსჩნდა, რომ ამათ ქართული კითხვაც სცოდნოდათ. მე ვუთხარ: ყმაწვილებო, თქვენ ხვალ თუ ზეგ მოლებად გახდებით და როგორ შეიძლება, რომ ქართული არ იცით, ქართული თუ არ გეცოდინებათ, ხალხს როგორ უნდა უქადაგოთ მეთქი, ხომ ხედავთ, რომ თქვენში თათრული თითქმის არავის

-15-

ესმის. ამათ პირობა მომცეს – ქართულს შევისწავლითო. მე დავურიგე მათ წიგნები – ქართული. ამავე სოფელში სცხოვრობს ერთი ქართველი მაჰმადიანი, სახალხო მელექსე, ხუსეინ ხაბაზი, კაცი ხნიერი. ქართველ მაჰმადიანებში ბევრნი არიან მელექსენი, მაგრამ ამისთანა იშვიათია. ამის სახელი ბევრმა იციან და ლექსებიც გავრცელებულია. ერთი ამის ლექსი „დაკარგული ბაჩა“ ყველა მაჰმადიანთ ბავშვებმა იციან ზეპირად. ვისმეს ბოვშს რომ ჰკითხო, თუ ხუსეინ ხაბაზი ვინ არი? – ის მაშინვე გეტყვის: მეშაირეაო; – იმის შაირი იცი რამე? – მოგიგებს: კი, ბატონო, „დააკარგული ბაჩაო“ და სხვანი, **ზენაით**, 55 კომლია, აქვთ ჯამე და მედრესე.

ალამზარი, 90 კომლია, ჯამე აქვთ, ხოჯად ქართველი კაცი ჰყავთ, მამუდ ეფენდი ხახუტოლლი (კომახიძე; აქედამ

გადასახლებულა 100 კომლი და ოთხი ქართველი ხოჯა. მამუდ ეფენდი ხახუტოდლი, მე ხახუტაშვილი მეგონა, მაგრამ არაო, სთქვა მან, ხახუტა გათათრების შემდეგ უწოდებიათ ჩვენთვის, რადგანაც ეს ხახუტა სახელი ყოფილა ერთი ჩვენი წინაპრის, თორემ ჩვენ კომახიძეები გახლავართო. ეს ხოჯა გავიცანი; საუბარი გავმართეთ, აღმოჩნდა რომ მას ქართული წერა-კითხვაც სცოდნიყო, მხოლოდ ჩვენებურიო. „ჩვენებურს“ ესენი მათებურ ქართულს უწოდებენ, რომლის ნიმუში დ. ბაქრაძის ისტორიულს და არხეოლოგიურს მოგზაურობაშიაც არის მოყვანილი. მე ამ ხოჯას გადავეცი რამდენიმე ქართული წიგნები; ამას ძრიელ გაეხარდა. წამოსვლისას დიდი მადლობა მითხრა და თან დაატანა: იცოცხლეთ, რომ ჩვენში ხშირად მოსულიყოთ და წიგნები მოგეტანოსო, ჯერეთ ჩვენში თქვენებური წიგნი კაცს თვალით არ უნახავსო; ჩვენ ქართველები ვართ და თათრებიც ისე გვეძახიანო, რომ გურჯები ხართ თქვენაო. ამავე სოფელში სცხოვრობს მემამულე დედი ალა ბასილოდლი ნიჟარაძე, ძველი ქართველ თავადიშვილთაგანი, ქართული ენა და ჩვეულების დამცველთ, ამას ძრიელ გაეხარდა ჩემი მისვლა, გზაში მომეგება: „ოჰ, შენი ჭირიმე, შენიო,

-16-

როდის მობრძანდით, როდის წახვალთ და სხვანი. ნურას უკარვად, ჩვენ ორნივე ერთნი ვართ, ჩვენი სამამეულო ენა ქართულია, ჩვენც ქართველები ვართ, მხოლოდ თქვენ ქრისტიანი და ჩვენ-კი მუსულმანიო.

ამათ სახლში ყველა ქართულად ლაპარაკობს და ქართული წერა-კითხვაც იციან. ამათთან რამდენიმე დღე დავყავ და დიდი პატივი მცეს. ამათი პირველი და უკანასკნელი თხოვნა ის იყო, ეგები აქ, ქობულეთში, სკოლა მოვახერხოთო, თორემ ბათომში შვილების გაზრდა გვიჭირდებაო, შეძლება არა გვაქვსო. ბათომში ქართველების სკოლა უბრალოდ არსებობს. იქაურ ბეგის შვილებს თავიანთი შვილები ოსმალეთში მიჰყავთ სასწავლებლათო. იმათ აქ გული არ აქვთ, სკოლა ცარიელია და ფული-კი იხარჯებაო. აქ-კი ორ თვეში სკოლა გაივსება მოწაფეებითაო. ამავე სოფელში, ერთ ალაგას

ეკლესიის ქვები ჰყრია, ამ ეკლესიას წმ. გიორგი შუშანეთიც სას უწოდებენ. ამას ხალხი დღესაც სცემს პატივს. მე მაჩვენეს ეს ადგილი და ერთი ქვის გვერდით ორი კოშტი წმინდა სამთლის ნაჭერი ვიპოვე, ერთზე 3 კაპ., იყო მიკრული, ხოლო მეორეზე 2 კაპ. ერთი კვირის წინედ შეეწირათ ეს ფული ერთი ოჯახიდან, რადგანაც მათ ერთი ბავშვი გახდომოდათ ავად. აქვე და სხვა და სხვა ეკლესიის ნაშთებს სწირვენ ხოლმე ფულს, წმიდა სამთელს, ბამბას, თაფლს, საჭმელს და მამლებს, რომლებსაც ნაშთების გვერდით სტოვებენ და მას არც ერთი ქართველი მაჰმადიანი ხელს არ ახლებს.

გვარა, 8 კომლია, აქედამ გადასახლებულან 30 კომლი.

ხუც-უბანი, ეს ის ხუც-უბანია, რომელიც უკანასკნელს დროს რუს-ოსმალთა ომის ასპარეზად იყო. აქ ერთობ დიდი სისხლი დაღვარეს ქართველ მაჰმადიანებმა თავიანთისავე მოძმე ქართველებისა. არ იყო კარგი, რომ ეს ერთი ტომისა და ენის ხალხი, ერთი გვარისა და ერთი ქვეყნისა, ასე უწყალოდ ჟლეტენ ჩვენ კახელ-გურულებს, ეს უბედურება ბევრს ქართველ მაჰმადიანს სწყინდა თურმე და ესენი ამბობდნენ, რომ

-17-

ეს შემთხვევები დიდ უბედურებად უნდა ჩაითვალოსო. ვაი ჩვენს თავსაო. ჩვენ ერთმანეთის დაახლოვებას ვცდილობდით და ეხლა-კი ისეთი რამეები ხდება, რომ დაახლოვების მაგიერ ერთმანეთს შეგვაძულებსო. ეს ცოდვა ალი-ფაშა თავდგერიძემ და სხვებმა ზიღონო. ხუც-უბნიდგან 50 კომლი გადასახლებულა.

ძველი ქობულეთი, 110 კომლია, კარგი ჯამე აქვთ, ხოჯა ჭანია, გადასახლებულა 40 კომლი. მდებარეობს კინტრიშის ნაპირას, დიდს მთიანს ხეობაზე, ქობულეთი ამ სოფელს რქმევია ძველად და არა დღევანდელ დაბა ქობულეთს, დღევანდელ ქობულეთს დაბა ჩურუქსუს უწოდებდნენ. მშვენიერი ქვიტკირის ჯამე აქვთ, ახალი მხატვრობით. ჯამეს სახლი ერთი ბეგის ყოფილა, იგი ომის შემდეგ ოსმალეთში გადასახლებულა, ეს სახლი უპატრონოდ დარჩენილა და დღეს ქართველ მაჰმადიანებს ჯამეთ გადაუკეთებიათ. ხოჯათ ოსმა

ლეული თათარი ჰყავთ, მოხუცებული კაცი. მე სულ არაფერი ყურადღება მომაქცია. ლოცვის შემდეგ ხალხი გამოვიდა, გალავანში მოგროვდნენ; მე დავიწყე ლექსების კითხვა: ბევრს მოეწონა, 100 წიგნი დავურიგე და შიგ ვუჩვენე ანბანიც. ბოლოს წავუკითხე „ქალ-ვაჟიანის“ ის ადგილები, სადაც ქალი და ვაჟის საუბარია; როცა ამ კითხვებს ვათავებდი, მოხუცებული ქართველი მაჰმადიანები სულ, „ალაას“ გაიძახოდნენ და თანაც ამბობდნენ, რომ ეს მოსე ფელამბარიაო, დანიელ ფელამბარიაო. ყმაწვილი კაცები სულ-განაბული იდგნენ. ერთ-მა ამათგანმა მე მთხოვა. ძმობილო! თამაშობის წიგნი არ გაქვს, თუ გაქვს, ფასით ვიყიდო. მე გადავეცი ერთი პატარა კომედია, რომელიც სიამოვნებით მიიღო. ამას ქართული წარმოდგენა უნახავს სადღაც. სკოლა არა აქვთ. აქ რომ სკოლა გაიხსნას, დიდ სარგებლობას მოიტანს. ამის შესახებ იქაურებს მე სიტყვა ვუთხარ, დიდად ესიამოვნათ. ამიტომ ვსთხოვთ და ვავალებთ ჩვენ ქართველებს, რომ ამ ბედკრულ ერს რამე ნაირად პატრონობა აღმოუჩინონ და სკოლა გაუმართონ,

-18-

მეტის მეტი მშვენიერი სოფელია, ხის სახლები, კობტა ბალკონებით სიამოვნებას უხატავს კაცს თვალთ წინ.

კონდიდი, 50 კომლია, ჯამე აქვთ.

კობი, 60 კომლია, ჯამე აქვთ.

კვირიკე. აქ ყოფილა 160 კომლი, ამ სოფლის ხოჯა ქართველი მაჰმადიანია, უსეინ ეფენდი წითლანაძე ს. ვანათი დამ. სწავლა სტამბოლის რუმტიაშს მიუღია. ჩემი გაცნობა ჯერეთ არ ეჭაშნიკა, შეეშინდა. მერე ვკითხე, ქართული კითხვა თუ იცი, მან მომიგო, არ ვიცი, ძმობილოვო. ხოჯას გვერდით სხვები იდგნენ, იმათ მთხოვეს ლექსების წაკითხვა, მე წავუკითხე, ხოჯას ძრიელ მოეწონა, წიგნები დავურიგე, მანაც მთხოვა და მივეცი 20-მდე. მე ხოჯას ბევრი რამ ვუამბე, ვუთხარი: რომ მე ეს და ეს თქვენებური ხოჯები გავიცანი, სახელები და ცნობებიც მოვუყევი. ის დაფიქრდა და მითხრა: ძმობილო, ეხლა-კი გეტყვი, რომ მეც ქართველი ვარ, რაკი ეს ხოჯები გაგიცვნია, ესენი სულ ქართველები არიან, თუ

ისინი დაილუპებიან, დაე მეც იქ ვიყვეო, აღარ მეფიქრებაო, ქართული წერა-კითხვაც ვიციო. მშვენივრად წაიკითხა ქართული წიგნი. მთელი თავის ამბავი მიაშმო, მეტად ჩინებული პირია, ხათრიანი, ზრდილობიანი ყოფა-ქცევის და სიტყვა-პასუხის. ღარიბად-კი სცხოვრობს, 23 კომლი მრევლი ჰყავს და ამათგან აბა რა უნდა აიღოს. ჩვენი კარგი სოფლები სულ უცხო და ოსმალ, ელ. ხოჯებს უკავიათო. ჩვენ-კი ასეთ სოფლებში ვართ დატოვებულნი, ეგენი ყვლეფენ ჩვენს ხალხს და ბოლოს თავიანთ- ქვეყანაში მიდიან და თან- მიაქვსთო. მინამ წავლენ, თავიანთ მოადგილეთ თავიანთის ქვეყნიდამ მოჰყავთო და ჩვენ კი სიტყვასაც არ გვეუბნებიანო. მაგათ ჩვენი ენა არ იციან, ხალხის ზნე, ჩვეულებაო. სიტყვასაც ვერავის აგებინებენ და საქმესაო, მაგრამ რას იზამს კაცი, საქმე ასეა დაყენებული ბათუმის მუფთისაგანო! იმან რომ მოინდომოს, მაშინ აქ ჩვენში არც ერთი უცხო ხოჯა ფეხსაც ვერ შემოსდგამსო. ამასთან კიდევ გაიმეორა, რომ ჩვენ ქართველნი ვართო, ქართველების

-19-

ჩამომავალნიო. ჩვენი ენა ქართული არისო. მე რომ წამოველ, დიდ მანძილზე გამომაცილა, ადრესი მკითხა, მეც ვუთხარი.

დაგვა, 80 კომლია; ჯამე აქვთ.

სამება, ამ სოფელში აქვთ მშვენიერი ჯამე, ძველის ეკლესიის საძირკველზე დამდგარი, ხოჯა ჭანია, ჯამეს გვერდით მედრესე აქეთ გამართული. ამ სოფლის მემამულეა გულადა კაკაცოლლი, კაცი ქართული მწიგნობრობის მოყვარე, ერთ დროს ეს „დროებაში“ წვრილ ამბებსაც იწერებოდა. ამისი ერთი შვილი თფილისის კლასიკურ გიმნაზიაში სწავლობს. ესენი სხვა ქართველ მაჰმადიანებსავით არ ფანატიკობენ, თავიანთ თავი ქართველებად მიაჩნიათ. ესენი ამ აზრებს სხვა მაჰმადიანებსაც ასმენენ. პარასკევი დღე იყო, წვიმიანი, სოფ. კვირიკედამ წაველი და ტყე-ტყე სიარულით ჩავახწიე წვიმისაგან დასველებულმა ამ სოფლის ჯამემდის და აქ ხოჯა გავიცანი. ამან ჩემი მისვლა ძრიელ იუცხოვა და მითხრა: ნეტავი, რისთვის მოსულხარ აქ, ამ წვიმაში, რას გაწუწულხარ, მე არა მგონია, რომ თქვენ ამ წვიმაში და ამ ტყე-ღრეში უაზროდ

წამოსულიყავით. თქვენ რაღაც ჰაზრები გექნებათ, მაგრამ გეტყვით, რომ საიდანაც მოსულხართ, იქითვე წახვიდეთ და ეგ თქვენი წიგნებიც თან წაიღოთ. აქ ამ დროს ერთი მის მოწაფეთაგანი იდგა, ქართველი მაჰმადიანი; მას მიუბრუნდა ხოჯა და უთხრა: „პაწა, წადი შინ და პატარა წიგნი გამოიტა“. პატარამ წიგნი მიუტანა, ეს წიგნი იყო თათრული კალენდარი. ხოჯამ მითხრა: აი ჩვენი წიგნი, თქვენი წიგნები თქვენთვის იყოსო. საქმე ძალაზე მივიდა. მე მაინც სად წავიდოდი წვიმაში და ისიც ტყეში. პატარა ხანს უკან ხოჯა დაშოშმინდა. მე დავარწმუნე, რომ კარგის მეტი ჩვენ არაფერი განძრახვა გვაქვს მეთქი. მერე წაუკითხე ლექსები, ხოჯამ ორი წიგნი გამომართვა; მერე ხალხი მოგროვდა, იმათაც წაუკითხე ლექსები და ბოლოს დავურიგე კიდეც, ხოჯას ჯავრი მოუვიდა და თავისაგან წაღებული წიგნები ისევ უკან გადმომიყარა. ხალხმა კი დამიწყო თხოვნა: – „ჩვენ მოგვეციო“. ბოლოს ხო-

-20-

ჯამაც იხრუნა გული და მითხრა: – „მეც მომეცი და აქვე დავურიგებ ხალხსაო“. მე გადავეცი. ამ დროს ერთმა ქართველ მაჰმადიანმა მითხრა: – „მაგას ყურს ნუ ათხოვებ, ჭანიაო, ჩვენ წელიწადში თითო ხოჯას ვსცვლითო, ეგეც წაბრძანდება მერმისაო. ეს ხოჯა დიდი ფანატიკია და რაღა ფიქრი უნდა, რომ ქართველ მაჰმადიან პატარა შვილებსაც სასტიკად აფანატიკებს და ქართველებს ქართველების წინააღმდეგ რაზმავს.“

ჭახათი, 60 კომლია, ჯამე აქვთ. აქ ზოგი ქრისტიანებიც არიან. ადვილად შეიძლება, აქ სკოლა გახსნას პატივცემულმა მამა ლეონიდე ოქროპირისძემ.

კეჭიეთი, 20 კომლია.

ვარჯანული, 30 კომლია.

ტყე-მაკრავა, 40 კომლია, ორ სოფელს ერთი ჯამე აქვს და ერთი ხოჯა ჰყავთ, ჭანი.

ცხემუანი, 40 კომლია.

კობალაური, 60 კომლია.

ზარა-ბოსელი, 65 კომლია, ჯამე აქვთ.

დიდი ვაკე, 70 კომლია, ჯამე აქვთ.

ზემო ხინო, 70 კომლია, ჯამე აქვთ, აქ ძველად საეპისკოპოსო ტაძარი ყოფილა და ყოველთვის ეპისკოპოსი იჯდა, რომელსაც ხინო წმიდელს უწოდებდნენ. ეს სოფელი ცნობილი ადგილია საქართველოს ისტორიულს წიგნებში.

ჩაქვა, 100 კომლია, ჯამე აქვთ.

ხალა, 150 კომლია, ჯამე აქვთ.

ჩაქვის თავი, 70 კომლია, ჯამე აქვთ.

გორგამნეები, 30 კომლია, ჯამე აქვთ.

მახინჯაური, 70 კომლია, ჯამე აქვთ.

ორთო-ბათუმი, 60 კომლია, ჯამე აქვთ.

ყოროლის-თავი, 40 კომლია, ჯამე აქვთ.

აგარა, 60 კომლია, ჯამე აქვთ.

ახალშენი, 50 კომლია, ჯამე აქვთ.

ხალკაშენეები, 55 კომლია, ჯამე აქვთ.)*

*)ეს როცხვი 1879 წ. იყო, მერე ამ სოფლებიდან ბევრი გადასახლდა ოსმალში.

ეს სოფლები არის მხოლოდ მეათასე ნაწილი იმ ძველის საქართველოსი, რომელიც რუსეთმა შემოიერთა. ყველა ამ სოფლებში, შინა თუ გარედ, კაცი, ქალი და ბავშვი სულ ქართულს ენაზე ლაპარაკობენ. მთელი ეს ხეობა დავიარე, ვიყავი ისეთ მთებში და ტყეებში, სადაც დღემდის ქართველი კაცი თვალითაც არ უნახავთ. ქართული ენა ამათ ისე შეუნახავთ, როგორც თუმ-ფშავ-ხევსურეთში. ვინც ამ ხალხის ყოფაცხოვრებას გაიცნობს, იმას მაშინვე ჩვენებური მთიელით ცხოვრება წარმოუდგება თვალ-წინ. ამათი სახალხო ენა, დედა ენა ქართული ენა არის და აქ, ამ დაშორებულს მხარეში, ოცში ერთმაც არ იცის ოსმალური ენა, ქალებმა ხომ სულ არ იციან. თუმცა აქა-იქ არაბული კითხვა კი დაუსწავლიათ და პარასკევ დღეობით ორის საათის განმავლობაში დაჩოქილები კითხულობენ, მაგრამ გაგებით-კი არავის არაფერი ესმის, აქ ყოველ დღესასწაულის ღვინებს, სიმღერებს, ტირილს და სხვა ასეთებს ქართულს ენაზე ასრულებენ. აქ ამბობენ, რომ ჩვე-

ნი ენა ქართული ენა არისო, თათრებიც ასევე გვეძახიან ჩვენ, რომ თქვენ გურჯები ხართო.

ასე და ამ გვარად მაჰმადიან ქართველებმა მთელის სამი საუკუნის განმავლობაში ოსმალეთის ხელში, ქართული ენა ათასის წვითა და დაგვით შეინახეს დაშ როგორც აქ ერთმა ნასწავლმა მაჰმადიანმა წარმოსთქვა, (აწ გარდაცვალებული დედი-აღა ნიჟარაძე) ახლა, ამ ბოლოს დროს, ეს ენა და ერი თქვენ ჩაგაბარეთ და იმედია რომ დღეის შემდეგ ჩვენი მოძმე ქართველები ჩვენს ენასა და ყოფა ცხოვრებას თავიანთ მზრუნველობას არ მოაკლებენო. ზოგს თავიანთის და ზოგს ჩვენის დახმარებით სკოლებს დაგვიარსებენ და ჩვენს ერში ქართულს წიგნებს და განათლებას გაავრცელებენო.

ბათომში ქართველ მაჰმადიანები კარგა ბლომადა სცხოვრობენ. ბათომის ქართველს მაჰმადიანებს ბათომში სამი ჯამე აქვთ. ერთში კერძოდ ოსმალს თათრები დაიარებიან და ორში-კი ქართველ მაჰმადიანები. ერთი ჯამე ეხლა გადააკეთეს და გაახლეს. ეს ჯამე ზომიერია და ბევრის თათრულის

-22-

წარწერებით არის შემკული. ჯამე გაუახლებიათ ხუსეინ-ბეგ და იბრაიმბეგ ბორჩხელის აბაშიძეების დახმარებით და თაონობით. ესენი სჩვიან, რომ ჩვენი პირველი ძველი ჯამე, რომელიც სულთანის დედისაგან არის გაკეთებული, დღეს მეტისმეტ ცუდს მდგომარეობაშია ჩავარდნილი და მის დუქნების-გაცემის ნებას აღარ გვაძლევენ იჯარითო. მესამე ჯამე ფიცრულისა, მაგრამ შიგ კარგა არის შეკრული. (ეს ჯამე 1892 წ. დააქციეს, მოსპეს). ამ ჯამეების მზრუნველად ზემო ხსენებული აბაშიძეები არიან, ჰუსეინ-ბეგი და იბრაიმ-ბეგი, ქართულად ლაპარაკობენ, თავიანთ სამშობლო ენად ქართულს ენას სთვლიან, თუმცა თათრულადაც-კი სწერენ და კითხულობენ. ქართული ნაკლებად სცოდნიათ და დღეის შემდეგ-კი ჩვენ უკედ შეეისწავლითო. ჰუსეინ-ბეგს რამოდენიმე ქართული წიგნი გადაეცემა, მან დიდის სიამოვნებით მიიღო, აქ იქ მაჰმადიანებს გადაეცემო, ამ პირებმა აღიარეს, რომ ქართველების შთამომავალნი ვართ, ამას რაღა ფიქრი უნდაო, ამასვე ამტკიცებს ჩვენი გვარები, სოფლის

სახელები, მთისა დხ ბარისაო. ჩვენს დედა ენათ ქართულ ენას ვსთვლით, ღმერთმა ჰქნას, რომ ჩვენშიაც წავიდეს განათლებაო, ამ ჯამეების მოლები, ხოჯები და უფროსები ქართველები არიან, ერთს გარდა; ერთი ჭანია, მაგრამ ქართული ენაც იცის. აბაშიძეებმა მიმიწვიეს ახალს ჯამეზე. მე მივედი, ლოცვა დადგა და ლოცვის შემდეგ აბაშიძეებს რამოდენიმე ლექსი წავუკითხე, მოლები ყურს გვიგდებდნენ. რაკი გაიგეს თავიანთებური ლექსები, მაშინვე აღტაცებაში მოვიდნენ და ქართულად დაიწყეს ლაპარაკი, ძალიან გაკვირდნენ აგრეთვე, როცა იმათ ქართული ასოებით დაწერილი არაბული ლოცვები წავუკითხე, ის ლოცვები, რომლებსაც ესენი ყოველ დღე აკითხებენ ხალხსა და ბავშვებს. ყველა ესენი აჭარელ მუსულმან ქართველები არიან. ამათი მუფთი და მუდერისიც ქართველები არიან. ქართველი დედის გაზრდილნი, ქართულად ლაპარაკობენ, თუმცა საუბედუროდ ქართული წერა-კითხვა-კი არა იციან და ცოტა ქართული ენაც სძულთ. ფანატიკობენ:

-23-

„ჩვენ ქართველები არა ვართო“ ერთის ჯამეს გვერდით ამათ სკოლაც აქვთ, სადაც ქართველ მაჰმადიანთ შვილები სწავლობენ, თათრულს გარდა აქ სხვას არაფერს ასწავლიან. ამ საქმის მოვალეობა უფრო ბათუმის მოლებს და მუფთს ედებათ, ესენი აჭარელნი აფრიან, ქართველ მუსულმანები, ქართველ დედის გაზრდილნი, მათი ენაც ქართულია, მაგრამ ესენი ამ ქართულს არ პატრონობენ. ყველგან იმას გაიძახიან: რომ ქართველნი არ ვართო! საკვირველია ამათი საქციელი. ნეტა რამ შეუცვალათ ასე გული და სული. ამათთვის სულ ერთია თავიანთ ქვეყნის ქართველნი და ოსმალეთიდან მოსული თათარი, ამიტომაც არის, რომ ამ მხარეზე სულ თათარ ხოჯები არიან მოფენილნი. საუკეთესო სოფლები ამ უცხო ხოჯებს უკავიათ, ესენი სარგებლობენ ამით და საწყალი ქართველ ხოჯები საცადა პატარ-პატარა სოფლებში არიან მიყრილნი, სადაც ესენი შიმშილით იხოცებიან. მიზეზი ცნობილ იქმნა, რომ აქ თათარ ხოჯებს უფრო მიტომ გზავნიან, რადგანაც ესენი უფრო ადვილად უქადაგებენ ქართველების სიძულვილს და ოსმა-

ლეთში გადასახლებას. ეხლა ჩვენ სრული იმედი გვაქვს, რომ ჩვენი ქართველ მაჰმადიანთ სასულიერო პირი ბათუმის მუფთი ამას ყურადღებას მიაქცევს და ქართველ მაჰმადიანებში ქართველ მოღვბის და ხოჯების რიცხვსაც გაამრავლებ. ეს დაპირება მან პირადად სთქვა.

საზოგადოდ უნდა ვსთქვათ, რომ უფროსი სასულიერო წოდების კაცნი უფრო ფანატიკოსები არიან, ვიდრე სოფლის უბრალო ხოჯები. ფანატიკები არიან ნამეტურ ის ქართველთ მოღვბი და ხოჯები, რომლებიც ოდესმე სტამბოლში ყოფილან, ეს ფანატიკ მოღვბი თავიანთ დედა ენათ ქართულს ენას არა სთვლიან, თუმცა არც არაბული იციან რიგიანად. ამ მოღვბის საშვალებით აქაურს ქართველებში თათრულის წიგნებიც გავრცელებულა, ამის გავრცელების წადილი მათში ისეა გაღვიძებული, რომ ახალ ჯამეს გვერდით, თათრულის წიგნის მაღაზიაც გაუმართავთ, აქ ვაჭრობს ერთი ოს მაღელი თათარი, რომელსაც ეფენდის ემახიან. ამ ეფენდიმ

-24-

რომ დამინახა ქართული წიგნებით არაფრად ესიამოვნა და ლანძღვა დამიწყო. ამდროს აქ იყვნენ ქართველთ მაჰმადიანები და მათ უსაყვედურეს და გააჩუმეს. მე ვერა გავიგე რა მიზეზი ლანძღვისა. ამ დროს მე მას ერთი თათრულის ანბანის ფასი ვკითხე, თათრულს ენაზე ასე: „უსტა! ბუ ქიჩიკ ქითაბ ნეჩადრ?“ ე. ი. ოსტატო, ეს პატარა წიგნი რა ღირს? „მე განა უსტა ვარ, აი შე ქართველო, აი შე ასეთო და ისე თოვო“ აქვე ისხდნენ ქართველი ხოჯები, რომლებიც აპყვენენ მას და ჩემი გაღანძღვა ისე ესიამოვნათ, რომ თითქოს ოსმალეთმა ხელმეორედ აიკლო საქართველო, როგორც ოდესმე თვით მათი მამა-პაპაც. აქ დიდი უსიამოვნება გაიმართა, მე ვაშოშმინებდი, მაგრამ არ იქმნა. აქ მოგროვდნენ ქართველ მაჰმადიანები. იმათ შორის გამოჩნდა ისეთიც, რომელმაც ეს ეფენდი გააჩუმა. გაკიცხა და შეარცხვინა, ეს უცხო კაცია და რად ეჩხუბებიო. ყველგან ცხადად შენიშნავს კაცი, რომ აქაურს ქართველებს სულ საზღვარ-გარეთელი თათრის მოღვბი, ხოჯები და სხვა უფროსი პირები აფანატიკებენ. მაგალითად: ამას

წინად, პარასკევს, აქ ერთ მოლამ აი რა წარმოსთქვა ჯამეში, ქართველ-მაჰმადიანთ წინაშე: ის თათარი კაცი, რომელიც ქართველების გვერდით ცხოვრებას ირჩევს, ეს იმას გავს, რომ სიკვდილის შემდეგ იმას ჯეენეთში წასვლა არ უნდოდესო, ჯეენეთს უარ ჰყოფსო. (ასე ქადაგებდნენ მაშინ, 1877 წლიდამ).

ასეთს ქადაგებას ქართველ მაჰმადიანნი ყურადღებას აქცევენ, მაგრამ გადასახლებას კი ვერ ეწყობიან, რადგანაც იმათის რჩევით ვინც გადასახლდა ოსმალეთში, ისინიც დაიღუპნენო. თავიანთის შვილებისთვის კი მეცადინობენ ესენი და უმეტეს ნაწილს თავიანთ ყმაწვილებისას ტრაპიზონის, ორდის და სტამბოლის თათრულს სკოლებში ჰგზავნიან სასწავლებლად. ქართველ მაჰმადიანები ეხლა ცხადად დარწმუნდნენ იმაში, რომ ოსმალეთში გადასახლებულნი მოტყუვდნენ, დაიღუპნენ და სხვანი. ჩვენი გადასახლება აქედამ არ შეიძლება, ეს ჩვენი მხარე ბევრად მდიდარია ოსმალეთზეო. ეს ცხადად იქიდანაც

-25-

მტკიცდება, რომ სიმინდს ერთთავად აქედამ ეზიდებიან, აფხაზეთიდან და ჩვენიდან ყიდულობენ ფუტს მანეთად და იქ მიაქვთ. იქ ფუტს შვიდ-რვა აბაზად ჰყიდიანო. სიმინდით დატვირთული ნაგები და გემები ყოველთვის მიემგზავრება ოსმალეთშიო. თუ კი ასეა, რომ იქ წავალთ და სიმინდს აქედამ დაუწყებთ ზიდვას, რალაზე წავიდეთ აქედამ, ჩვენ აქ ვინ რას გვიშლის და გვიფუპებს, რუსებმა ჩვენთვის რა წახდინეს, არაფერი, ერთი კაციც არ გაუქრისტიანებიანთ. ბათუმი დამპალი იყო ჭაობებისაგან და დღეს-კი მშვენიერი სანახავია, მაშინ კაცი თვეში ვერაფერს ვერ იშოვიდა და დღეს კი მანათს შოულობს დღეში. ჩვენში რაები არ გაკეთდა: გზები, ხიდები, რკინის გზა, ათასი სვანიო. ეს მხარე ოსმალების დროს ციმბირად იყო გადაქცეული, ვინც იქ დააშავებდა რამეს, იმას დაიჭერდნენ და აქ, ჩვენში გზავნიდნენო. აქ რჩებოდნენ, ეს ყაჩაღები სცხოვრობდნენ და ყაჩაღობით ხალხს იკლებდნენო. ერთი სიტყვით მუდმივ შიში ვიყავით, კაცი ოც ნაბიჯს ვერ გადასდგამდა უშიშრადო. დღეს კი, მაღლობა ღმერთს, ეს ასე აღარ არისო. ერთმა სთქვა: ჩვენი წასული ძმები რა უყურე-

ბენ ჩვენს ასეთს მდგომარეობას და ასეთ მშვიდობიან მხარეს, ისინი უკანვე მოსტირიან თავიანთ მამა-პაპის მამულს და ყოველთვის კიცხვას უძღვნიან იმ პირებს, ვინც ესენი შუაგულიანეს და საქართველოდამ ოსმალეთში გადაასახლეს.

ამ დღეებში შევხვდი ერთს ქართველ მაჰმადიანს, ახალგაზრდა ყმაწვილს, გვარად აბაშიძეს. ეს ყმაწვილი ბათუმელ იბრაიმ-ბეგ აბაშიძის შვილია და დღეს ტრაპიზონის თათრების სამხედრო სასწავლებელში სწავლობს, ამ სასწავლებელში ბევრი მაჰმადიანი ქართველები სწავლობენ თურმე და იმათ შორის თუთხმეტი ყმაწვილი ჩვენი წერა-კითხვის საზოგადოების სასწავლებელში ნამყოფია. ამ სკოლის მოწმობით მიუღიათ ეს ბავშვები, ამათ სკოლის ფორმის ტანისამოსი აცვიათ და ქართული წერა-კითხვაც არ აქვთ დავიწყებულთ. მე გადავეცი რამოდენიმე ქართული წიგნი, მიიღეს. თავიანთი ადრესიც მომ-

-26-

ცეს და მთხოვეს, რომ კარგი იქნება თფილისიდან ქართული წიგნები გამოგვიგზავნოთ ხოლმეო, იქ ძალიან ვკითხულობთ წიგნებს, ქართულის კითხვას არ გვიშლიანო, ერთი ჩვენთაგანი რუსულ-თათრულის მთარგმნელად დაჰნიშნესო, ამ სკოლის ზოგი მოწაფე სტამბოლის სამხედრო ლიცეიშიაც ყოფილა. ამას გარდა ამათ მითხრეს, რომ ჩვენ იქ ქართული წიგნები გვაქვს „დედა-ენა“ და „ბუნების კარო“ და იქ დაბეჭდილი ზოგიერთი ლექსები ზეპირად ვიცითო. ეხლა აქა ვართ, ერთი თვით დაგვიტხოვეს და ჩვენ შინ წამოველეთო. ენკენისთვეში დავბრუნდებითო, მთხოვეს არ დავიწყება, ჩვენ ქართველნი ვართ და ნუ იფიქრებთ, რომ ჩვენ ჩვენი ენა სადმე დავივიწყეთო.

ამ დღეებში გავიცანი ერთი აჭარელი, სულეიმან-ბეგ თულუმ-ბაზადე ბეჟანიძე, ანუ ძველადმე პირმსახურის შვილები, ესენი თამარ მეფის პირფარეშებად ყოფილან, თვითონ ეს ბეგი ახალგაზრდა კაცია, რუსობის შემდეგ ქართული და რუსული ენა და წერაკითხვაც შეუსწავლია, გრ. გურიელს ნათესავად მოხვდება. აქა იქ იჯარებს იღებს, ამისი ორი ძმა სტამბოლის ლიცეიში სწავლობს. ლაპარაკი ჩამოუგვძდე, კარგი

იქნება, რომ ქართული არ დაივიწყოთ მეთქი, რა ბრძანებაო, მიპასუხა: თათრების ხელში სამასი წელიწადი ვიყავით, ჩვენი ენა არ დავივიწყეთ და ნუ თუ ეხლა დავივიწყებთ, როცა ჩვენ დაგიახლოვდითო. დავიწყება კი არა, უფრო კარგად ვსწავლობთ და მოლებსა და ხოჯებს ყურს არავინ უგდებსო. შემდეგ სიამოვნებით წაიკითხა თავიანთური ლექსები და დამპირდა, რომ მომავალს წელს თუ აჭარაში მოხვალ და წიგნებს მოიტანთ, დიდს დახმარებას აღმოგიჩენ და მთელს ქართველ მაჰმადიანთ სოფლებში დაგატარებთო, ჩვენს ბეგებს ძრიელ სურთ რომ აჭარაში საბალოსნო სკოლა დავაარსოთ. ჩვენთვის ასეთი სასწავლებელი დიდად საჭიროა, რადგანაც აქეთ ხილი ძალიან მრავლობს, ქართველ მეფეების დროს აჭარაში ბევრი ხილი მოდიოდა, ვაზიც კაი სცოდნია.

-27-

ამ პატივცემულმა სულემან ბეგმა თათრული კითხვაც იცის, სტამბოლიდგან ამას თათრული გაზეთებიც მოსდის, პატარა ხანს უკან მითხრა: „მომბილო, ჩვენი შეერთება სიტყვით იქმნა და არა საქმით, ვითომც ჩვენ გავიცანით ერთმანერთი, მაგრამ მე თქვენ არ გიცნობთ დაახლოვებით და თქვენ მე. თქვენ თუ რამ რჯულის საქმეზე მოსულხართ გიჯობთ, რომ ჩუმად იყოთ და არსად არაფერი სთქვათ, თორემ რაც დარჩენ ისინიც აიშლებიან. ჩვენში დარჩენილია ძველად, რომ აჭარა ასი წელიწადი ებრძოლა თათარს გათათრებაზე. ვიდრე ჩვენი მამა-პაპები გაუთათრებიათ და თქვენ აბა ათ წელიწადში რას გახდებითო, გარდა ამისა ნათქვამია, რომ ქობულეთი ძალით არის გათათრებული და ძალითვე გაქრისტიანდებაო და აჭარა ნებით არის გათათრებული და ნებითვე გაქრისტიანდებაო, ჯერეთ წიგნი გვასწავლეთ, გაგვიცანით, გავიცნათ, და მერე სხვაფრივ იქნება საქმეო. მე უთხართ დაგარწმუნებთ და გეფიცებით პატიოსნებას, რომ ჩვენ სახეში სულაც არ გვაქვს ესენი, ჩვენს ზრუნვას მარტო თქვენი გვარტომობა შეადგენს.

ჩვენ თქვენს ისლამთან საქმე არ გვაქვს, ჩვენ ყველა სჯულს პატივს ვსცემთ, თქვენ იყავით მტკიცედ თქვენს სჯულს ისლამზედ. თქვენი სამამულო ენა, რომელიც სამი საუკუნის

განმავლობაში ათასის წვითა და დაგვიტ შეინახეთ, ჩვენ მარს-ტოდ ის გვსურს, რომ თქვენში აქამდის მკვდრად დამარხული ენა აღსდგეს და ისეთი ბრწყინვა მიიღოს, როგორც შოთა-რუსთველის დროს იყო დასავლეთ საქართველოს ნაწილში. მან სთქვა: ბატონო! თქვენ ამის ფიქრი ნუ გაქვთ, ჩვენ ქართულს ენას თქვენზე უკედ შევინახავთ. თქვენ ერთი ის ბრძანეთ? რუსულს თქვენში უფრო ბევრი ლაპარაკობენ, თუ ჩვენში თათრულსაო? ჩვენი უმეტეს ნაწილმა ბეგებისამ და მოღებისამ არც თათრული ენა იციან და არც წერა-კითხვაო, მაგრამ თქვენში-კი ყველა უცხო ენაზე ლაპარაკობენო; ნა მეტურ ქალები. ჩვენში-კი ერთ ქალსაც ვერ ნახავთ, რომ ის თათრულად ლაპარაკობდესო. საზოგადოდ ამან ბევრი რამ

-28-

მართალი სთქვა და თავის თავი ნამდვილ ქართველ მაჰმადია ნად აღიარა.

ჩვენ იმედი გვაქვს, რომ ეს პატივცემული პირი მომავალ წელ საკმარისს მფარველობას აღმოგვიჩენს. ერთად ერთი საფიქრელი და სადარდელი ახლა ამ პირებისა ის გამხდარა, რომ თავიანთ წოდების შესახებ რამე გააწყონ, ამ ღირსებით დაშთენა დღეს ჩვენ აღარ გამოგვადგებაო, ჩვენ უნდა ვეძიოთ ის გვარიშვილობა, რაც ჩვენი მეფეების დროს გვექონდაო, დღეს-კი ჩვენ არაფერი ღირსება გვაქვს, ჩვენი ძველი წერილები და საბუთები სტამბოლშია წაღებული, ჩვენ არ ვიცით ესენი სად ინახება, ახლა გვინდა თავად-აზნაურობის შესახებ დავა დავიწყოთ და არ ვიცით, როგორ მოვახერხოთ, იმედია, რომ ამ საქმეში საქართველოს თავად-აზნაურობაც დაგვეხმარება და იმეცადინებენ, რომ ჩვენც მოგვენიჭოს უფლება და იმათთან შევერთდეთ სამუდამოდ, ყველა ბეგებს თურმე ეს აქვთ სადარდელად და ყველა ამას ნატრობს, თუ როდის რა გვეღირსება და რა იქნება ჩვენს თავზეო. მიწების გამიჯვნას და განსაზღვრის საქმეებსაც ესენი ძრიელ შეუფიქრიანებია. ჩვენ გვეუბნებიან, რომ მიწა ოსმალეთში არავის ეკუთვნის იგი სახელმწიფოა, ამიტომ თქვენი მამულები სახელმწიფოდ უნდა წავიდესო. ჩვენ დაუმტკიცედ, რომ ეს ჩვენი მხარე არც

სათათრეა და არც ჩვენა ვართ თათრებიო. ჩვენ ქართველები ვარო, მხოლოდ რჯული ოსმალური გვაქვსო.

ერთმა ამათგანმა მითხრა: ბათუმის სუღში მკითხეს: ვინა ხარო! მე უთხარი: რომ ქართველი ვარ, ძალა დამატანეს. რომ თათარი ხარო, მე უთხარ: ქართველი! იმათ თათარიო. ბოლოს მთარგმნელი მოიყვანეს და იმან მკითხა, მასაც ასე უთხარი. არაო, მაინც მითხრა: შენ თათარი ხარ და რჯულიც თათრული გაქვსო, მე მაინც ჩემი უთხარო მე ქართველი ვარ და ქართული ზნე-ჩვეულება მაქვსო, ჩემს რჯულთან რა ხელი გაქვთ, როგორც გინდა ისე ვილოცებო. ამივე პირმა აღვიარა; ფანატიკების ბრალია, რომ ჩვენს წერა-კითხვის სა-

-29-

ზოგადობის სასწავლებელში 10 ყმაწვილზე მეტი არ სწავლობს. ქართველ მაჰმადიანი, თუმცა ეს სასწავლებელი მათთვის არის დაარსებული და 10 ყმაწვილი-კი არა 60 – 70 ყმაწვილი უნდა იყოს მოსწავლე. მოლები ეუბნებიან ხალხს: რომ თქვენს შვილებს ქართველების სასწავლებელში ნუ მხაზარებთ, თორემ სულითაც და ხორციტაც წაწყდებითო, ხალხიც ყურს უგდებს, შვილებს ისე უსწავლეღად სტოვებენ და ან თუ ასწავლიან, მოლასთან მიჰყავთ ყმაწვილები, ამის წყალობით ქართველი მაჰმადიანები სწავლა-განათლების მხრივი ძალიან უკან არის ჩამოჩენილნი. სამზღვარ გარედ ნასწავლ ქართველი მაჰმადიანები-კი ამათ არ ადგებათ, რადგანაც სამშობლო ენისა და ერის სიყვარულიც უქრებათ, ამათ ქართველ მაჰმადიანთ უსწავლელობა სულ არ აფიქრებს. ამათ ქართული ენა და უსწავლელი ხალხი აინუშიაც არ მოსდით.

ბათუმში სავაჭრო საქმეების მწარმოებელმა ქართველ მაჰმადიანმა ბატონმა მჟავანაძემ გადმოცა, რომ ბათუმის ვაჭარ-ქართველ მაჰმადიანებთან ქობულეთის სკოლის დაარსების შესახებ საუბარი მქონდა და გადავსწყვიტეთ, რომ ამ თავითვე 200 მანეთი შევწიროთ და შემდეგაც არ მოვაკლოთ ჩვენი ზრუნვა, ოღონდ-კი ჩვენ ბავშვებს ქართულსა და რუსულს ასწავლიდნენო.

ამ პატივცემულმა ქართველ მაჰმადიანმა დიდი გულის-

მოდგინება გამოიჩინა. ეს დიდად მოწადინეა ქართველ მაჰმადიანებში სკოლების დაარსების. თვითონ მეტად ზრდილობიანი კაცია, კარგად მოსაუბრე. ამას ერთობ მჭიდრო კავშირი აქვს ბათუმში მყოფ ქართველ მაჰმადიან მოწინავე პირებთან და ყველას ეუბნება და ავალებს, რომ განვითარების გზას შეუდგეთ და ჩვენი შვილებისთვის რამე ვიზრუნოთო. სწორედ საქები არიან ასეთი ქართველ მაჰმადიანები; ღმერთმა ქმნას, რომ ასეთი კაცები გამრავლდეს და ამათის საშვალეებით და გამრავლებით მათში სწავლა განათლების სიყვარულმაც აიდგას ფეხი. ეს იყო ჩვენი მამა პაპის ნატვრა, წადილი და ანდერძი

-30-

და ესევე შეადგენს ჩვენს დიდს ნატვრას, სიხარულს და მისწრაფებას. ამიტომ ვისურვებთ და ვინატრებთ, რომ ქართველ მაჰმადიანებში სწავლა-განათლებას ფართო აღორძინება მიეცეს და ამ აღორძინების საშვალეებით მათში სწავლა-განათლება და მეცნიერების სიყვარულიც დამკვიდრდეს, ცხადი საქმეა, რომ ესენი მაშინ ადვილად გაარჩევენ იმას, თუ სარწმუნოება რა არის და გვარი რა არის. იმედია, რომ მაშინ ესენი გვარსა და სარწმუნოებას ერთად აღარ არევენ. გაიგებენ, რომ სარწმუნოება სხვა არის და ქართველობა სხვა. რომ თავის დღეში მათ სარწმუნოებას ქართველობის უარის ყოფით არაფერი მიემატება. ამის ნიშნები, უკვე მათში სჩანს, მხოლოდ ამას პატრონები უნდა, გულ შემატკივარი კაცები. აქეთ ქართველ მაჰმადიანები ჯერედ ისე გაფანატიკებულები არ არიან, როგორც ჯავახეთში. ჯავახეთში თუმცა სკოლებიც დაიმართა ამ 15 წლის წინედ, მაგრამ უხეირო მღვდლების და მასწავლებლების მეოხებით ფანატიკობა უფრო წინ წავიდა, აქ თათრულმა ენამ ფეხი აიდგა და ჯავახეთის ბევრს სოფელში მცხოვრებთ დღეს ქართული ენაც დაავიწყდათ, აქაურ ბებებსაც კი არ სწამთ ის, რომ ოდესმე ქართველთ შთამამავალნი ყოფილან, პირში-კი გეტყვიან, რომ დიახ, ადრე ქართველნი ვყოფილვართო, მაგრამ პირს უკან კი გულში ხელს ჩაიკრავს. ამას ბეგები შვრებიან აქედ და უბრალო ხალხზე რაღაცს თქვამთ. ეს რასაკვირველია პირველი ჩვენი უხეირობის ბრა-

ლია და მეორე იმისი, რომ რაკი ეს მხარე 1828 წლებში საქართველოსთან შემრერთდა, მას შემდეგ ოსმალეთის ხოჯებმა ამ მხარეს დიდი ყურადღება მიაქციეს, ას ოსმალს მოღლები ჩუმად შემოდოდნეს და ხალხს ქართული ენის ზიზღს და ფანატიკობასაც უწერგავდნენ. შიში ჰქონდათ ამათ, რომ არავინ გააქრისტიანონო. გაქრისტიანებით-კი არავინ გაუქრისტიანებით და იმათ-კი თავიანთ სამშობლო ენა დაკარგეს! დაკარგეს იმ მხარეში, რომელიც ჩვენთან კარგა ხნის წინედ შემოკავშირდა. რას იტყვის ამაზე ჩვენი ქართველობა? ის ქარ-

-31-

თველობა, რომელთაც შეძლება და ძალაც აქვთ და ამის ზრუნვა და მოვალეობაც აწევთ კისერზე. ახალ შემოერთებულ მაჰმადიანებზე-კი ჩვენ აბვს ვერ ვიტყვით, აქეთ უფრო შეუნახავთ ქართული ენა და ჩვეულება. ამათში ყველა ქართულად ლაპარაკობს, ზოგმა წერა-კითხვაც იცის, ბეგების ზოგიერთნი ქართველობენ და პირდაპირ ამბობენ, რომ ჩვენ ქართველები ვართო, ამავე ჰაზრის არიან ხან და ხან მათი სასულიერო პირნიც და ზოგ მათგანმა ქართულად წერა-კითხვაც იცის.

ამ მხრის ქართველების გულის სატკენი ერთი მხოლოდ ის არის, რომ საერთოდ ყველა ქართველ მაჰმადიანებს თავიანთი თავი დიდად ობლად მიაჩნიათ და სულ იმას დარდობენ, რომ ჩვენი დიდ-კაცები ომის შემდეგ ოსმალეთში გადასახლდნენ და ჩვენ-კი აქ ოალად დაგვტოვეს, თუმცა ამ ობლობით ჩვენ არაფერი წაგვერთო და ბევრდაც წინ წაველითო, ოსმალეთის სახელმწიფოში მცხოვრებ ქართველ მაჰმადიან დიდ-კაცების და ფაშების შესახებაც ხშირად საუბრობენ. სადაც-კი შეხვდებით, ყავახანაში, სადმე სავაჭროში, ჯამეში, მედრესეში თუ სხვაგან. ყველგან ამას ამბობენ: ეჰ, ჯანუმ, ჩვენი დიდი კაცები სხვაგან ცხოვრობენ და გინდ რომ აქ იყვნენ, მაინც დღეს ისინი ჩვენ ვეღარ გამოგვადგებოდნენ იმიტომ რომ, დღეს აქ რუსული ენა არის საჭირო და იმათ-კი რუსულის. ლაპარაკის სიტყვაც არ იციანო. ამით იმედოვნებენ ესენი თორემ ეს რომ არ იყოს, მაშინ სულ მათ წუხილში იქნებოდნენ-

მე ბევრ ალაგას და ბევრს პირს უთხარი, რომ ნუ დარდობთ, ჩვენ ყველა ქართველები ვართ, ჩვენი დიდი კაცები თქვენი დიდი კაცებიც არიან და თქვენი ჩვენი მეთქი. ეს სულ ერთია, ჩვენი დიდი კაცები ისინი არიან, ვინც ჩვენთან არიან და ჩვენს ჭირსა და ლხინში მონაწილეობას იღებენ მეთქი, მაგალითად: მე მათ შოთა რუსთაველი უხსენე, დავით აღმაშენებელი. და თამარი. თამარზე ყველამ მოწიწება განაცხად. ამის ამბები ერთს ლაგას მკითხეს, როცა ვეუბნებოდი, იმ ღროს

-32-

სულ სმენად გარდიქნენ. ამათშიაც მოფენილა ძველი ქართული სახალხო ლექსი:

„ათასი კაბა ყმა მყვანდა,
ყველანი ოქროს ღილითა,
ვაჭმევდი დედალ ხობობსა,
ვასომლი ბროლის ჭიქითა,
ვინც რომ შემება-შევები,
ალალითა და ჯიქითა,
აწი თქვენ იცით მეფენო,
ვინც დარჩეთ ამას იქითა“.

ეს ლექსი მახინჯაურელ უსეინ ბეგ ბეჟან-ოღლის გაგონილი არის ძველიდან.

ბევრ ალაგას ერეკლეს სახელსაც ახსენებენ. ერთმა ხოჯამ მკითხა: ერთი დიდი ერეკლე ხანი რომ იყო, იმის შთამომავალი დღეს ვინ მეფობს თფილისშიო. მე მიუგე რომ ადარავინ, მამ რა იქნენო? რუსეთში გადასახლდნენ და იქ დაიხოცნენ. ამან შუბლზე დაიკრა ხელი, ჰაი გიდი. ჰაიო! მეორემ მითხრა: საქართველოს რა აკლდა, ბატონოვო, ყველაფრით მდიდარი იყოვო, მხოლოდ ერთი ერთობა აკლდაო, ჩვენ რომ ერთობა გვექონიყო, მაშინ ვერც ოსმალი გაგვტეხდა და ვერც სპარსნიო, მაგრამ ჩვენი ცოდვები ზიდონ ჩვენმა მტრებმაო. ერთმა სთქვა: ჩვენს ქართველობაზე თქვენ დაგარწმუნებთ, რომ ჩვენ ნამდვილი ქართველები ვართ, ვიდრე რუსეთი მიგვიღებდა, მანამდის ჩვენ ჩვენის თავებს ქართველებად ვაღიარებდით. 1850 წლებამდის თათარს ჯარიც არ მივეციო, აუ-

ჯანყდით, ჩვენ შეუთვალეთ, რომ ჩვენ ქართველები ვართ, თქვენთვის ჯარის კაცი არც გვიძლევია და არც მოგცემთო. გარდა ამის ბერლინის კონგრესზე ჩვენ კაცები გავგზავნეთ და ვსთხოვდით, რომ ეს ჩვენი მხარეც გაუნთავისუფლებიათ ისე, როგორც ბოლღარელების და სხვების. ამისთვის დიდი დახმარება მოგვცა ინგლისის სამართველომ-სამი ათასი სტერლინგი. ამავე თხოვნით ჩვენ უნდა მიგვემართა რუსეთისთვის და ამ

-33-

საქმეში დახმარება და მფარველობა გვეთხოვნა, გვეთქვა, რომ ჩვენ როგორც ქართველთ შთამომავალი და ოსმალს ხელში მყოფნი ეგები გვიპატრონოთ და გაგვანთავისუფლოთო. ეს განძრახვა ოსმალეთმა შეგვიტყო, კაცები გამოგზავნეს, სუყველა მოთავეები დაიჭირეს და წაიყვანეს ოსმალეთში, დღევანდლამდის კაცმა არ იცის მათი საქმეო, ეს სულ ყველას-კი იმან გამოიწვია, რომ ჩვენკენ ოსმალებმა სალდათის თხოვნა დაიწყესო. სალდათი მაინც წაიყვანეს და ამ საშუალებით შეისწავლეს ჩვენებმა თათრული ენაო, თორემ ჩვენში სულ არ იცოდნენ თათრულიო.

აი რამდენიმე ცნობა იმ ქართველ მაჰმადიანთ ფაშების შესახებ, რომელნიც დღევანდლამდე ოსმალეთში სცხოვრობენ და იქ ამათ კარგი საპატიო თანამდებობაც უჭირავთ, იქ ბევრმა მათგანმა ქართული წერა-კითხვაც იცის და ოსმალეთიდან საქართველოში თავის ნათესავებს ქართულად სწერს წერილებს, ასეთ ფაშებისაგან მოწერილ წერილებს კაცი ხშირად შეხვდება სხვა და სხვა ოჯახებში. 1, ოსმან-ფაშა, გვარად თავდგირიძე, ძველი ქართველ თავადის შვილის თავდგირიძიანთ შთამომავალი, ქართული ენის კარგად მცოდნე, ამან ქართული წერა-კითხვაც იცის, და ნათესავად მოხვდება პატივსაცემ თავად გრ. გურიელს. დღეს ეს ფაშა ტრაპიზონის გუბერნატორია, ომის გათავების შემდეგ ეს ფაშა ტრაპიზონიდან წერილებს სწერდა ქართველ მაჰმადიანებს და ურჩევდა, რომ საქართველოდან ნუ აიყრებიო, ეგ ქვეყანა ძვირფასი ქვეყანაა, თქვენი მამა-პაპის სამშობლოა. ნუ გადმოსახლდებით აქედ, თორემ ბოლოს ინანებთო. ჩვენ ნუ გვიყურებთ, ჩვენ

ფაშები ვართ, ჩვენ დიდ ჯამაგირებს გვაძლევენ და ამიტომ წამოველით აქეთ, თორემ თქვენსავით რომ ვიყოთ, მაშინ ფეხსაც არ მოვიცვლიდით მანდედამაო, ყოველთვის ამ აზრის ყოფილა ეს ფაშა, მაგრამ ბევრმა ამ ფაშის სიტყვები არ დაუჯარეს, დაიწყეს ოსმალეთში გადასახლება და ბოლოს ამ ფაშის სიტყვაც გაუმართლდათ, მაგრამ რაღას იზამდნენ, გვიან-და

-34-

იყო. ოსმან ფაშას-კი სადაც უნახავს ეს გადასახლებულნი ყველგან და ყოველთვის დიდი საყვედურები უთქვას, რად გადახველით ჩემ სიტყვასო?

ოსმან ფაშა წინედ სხვა აზრის ყოფილა, ვიდრე იგი ოსმალეთში გადასახლდებოდა, მინამ ესეც ურჩევდა თურმე ხალხს გადასახლებას, მერე-კი როცა თვით გადასახლდა და ნახა იქ მუჰაჯირის საცოდავობა, მაშინ სინანულში შევიდა თურმე და ყველას ეხვეწებოდა და არიგებდა, რომ ნუ მოდიხართ აქეთო.

ამათი ცოდვა ზიდოს ალი ფაშა თავდგირიძემ, იყოს პასუხის მგებელი საქართველოს ისტორიაში, რადგანაც ერთი მოთავე პირთაგან ესეც არის ქართველების გარდასახლებაში. 2, ალი ფაშა თავდგერიძე, ქართული ლაპარაკი და წერა-კითხვაც იცის, ამისაგან მოწერილი წერილები აქეთ ბევრს აქვს, სხვათა შორის გრ. გურიელსაც, რადგანაც გრ. გურიელს ეს ნათესავად მოხვდება. ომიანობის დროს ამ ფაშას ღალატს სწამებდნენ, ამიტომ ალი ფაშას და იმ დროის ბათუმში მყოფს ოსმალეთის უფროსს სამხედრო დერვიშ ფაშას ჩხუბი მოუვიდათ და საჩივარიც ასტეხეს, გამოჩენილს და დიდად ცნობილს ალი ფაშას ვითომც და ღალატის გამო ხალხმა შემდეგი ლექსი გამოუთქვა, რომელსაც კარგად მღერიან ქართველ მაჰმადიანები. ალი ფაშა დღეს მთელს ოსმალეთსა და მაჰმადიან ქართველებში დიდად ცნობილი კაცია. აი ლექსიც.

„ხვანთქარი და რუსი ჩხუბობს, იგი არის ორივე ეში.

ალი ფაშამ გვიღალატა, აგვიყვანა კვირიკეში.

მან რომ ფულები აიღო, ჩვენ დაგვტია სხვისა ხელში,

კაი არც მას დამართვია, ბაწრით ჩაათრიეს გემში,

მისი ყვირილი გვესმოდა, სუფსას გაღმა ბაილეთში.“

დერვიმ ფაშა ალი ფაშას ეუბნებოდა: რომ თქვენ ქარ-ველები ხართ და ჩვენ ღალატი გინდათო, რუსებისაკენ გადახვალთ და გვიღალატებთო. მაგრამ მე კაი დროს მოგასწავრითო, ალი ფაშა, რასაკვირველია წინააღმდეგს ამბობდა, ეს მართალიც იყო, რადგანაც ქართველ მაჰმადიანები დიდი ერთ-

-35-

გულნი იყვნენ იმ ოსმალეთის სამეფოისა, რომელმაც ოდესმე მათი ქვეყანა აიკლო, ყველაფერი აქცივ-ანგრია და ბოლოს-კი მაინც ყველა თვის მორჩილად გახადა. ომის გათავების შემდეგ დერვიმ ფაშას საწინააღმდეგოდ და დასამტკიცებლად სულთნის წინაშე, ალი ფაშა გადასახლდა ოსმალეთში და ნიშნად ერთგულების თან გადაასახლა ათი ათასი კომლი, რომლებიც აფრიკისაკენ იყვნენ გადაკარგულნი და იქ დასახლებულნი. ალი ფაშა, როგორც თავდგერიძის გვართაგანი ნათესავი იყო გრ. გურიელისა, ამიტომ გრ. გურიელი ბევრს ეხვეწებოდა თავის ნათესავს:

ალი-ფაშავ! შენ თუ მიხვალ წადი ოსმალეთში და ამ ხალხს ნუ აგულიანებ. მაგრამ ალი ფაშა უარს ეუბნებოდა.

არ შემიძლიან, მე რუსების ახლოს ვერ დავრჩები, მე თათარი ვარ, არ შემიძლიან აქ ყოფნა. ასე და ამ გვარად ალი ფაშა გადასახლდა ოსმალეთში და თან გადაასახლა კარგა ბევრი ქართველები. ამ გადასახლებულთ უმეტესი ნაწილი იქვე გაჩყდა, სადაც დაასახლეს, ალი ფაშას კი ღირსებია თავის გულის წადილი, სულთნისაგან მადლობა მიუღია და დიდი საჩუქრები.

ანგარების მოყვარე და შურის მეძიებელი ალი ფაშა დღეს სტამბოლში სცხოვრობს, აქ მას ულუფას აძლევენ და არსად უშვებენ სხვა და სხვა მიზეზების გამო. ამ ფაშასაგან ქართულად მოწერილი წერილი გრიგოლ გურიელთან ვნახე. ალი-ფაშა ომის გათავების შემდეგ ბევრს მეცადინეობდა რომ გრ. გურიელისათვის რამე ბრალდება დაედო, მაგრამ ვერც ეს მოუხერხდა, ოსმალეთში ამისაგან გადაყვანალ ქართველნი-კი ნათლად დარწმუნდნენ ალი ფაშის ღალატსა და მოტყუებაში. 3, რამიზ ფაშა დუმზაძე, მოხუცებული კაცია. 1855 წ.

ომებში განითქვა სახელი. ქართული წერა-კითხვაც იცის. 4, ფერხად ფაშა მაჭავარიანი, ქართული ენის და წიგნის მცოდნე. 5, მეჰმედ ფაშა შავიძე, ქართული ენისა და წიგნის მცოდნე. 6, ჰასან ფაშა თავდგირიძე, ქართულის ენისა და წერა-

-36-

კითხვის მცოდნე. 1855 წლებში განითქვა ამ ჰასან ბეგმა სახელი და ფაშობაც მიიღო. ამან აიღო ოზურგეთი და ორპირში აპირებდა ჩასვლას. იმედოვნებდა, რომ თფილისის ფაშად მე დავეჯდებო. მაშინ ამას გამოუთქვეს შემდეგი ლექსი.

ჰასან ბეგი თავდგირიძე, გარისხული ღვთისგან მეტი, თათრის ფაშობა იშოვა, სულ მთლად დაავიწყდა ღმერთი, შეკვეთილში შემოვიდა, იძახოდა: – „ოლან-გეთი“, ღენერალმა უოსტატა, დაუტოვა ოზურგეთი. ლანჩხუთამდის მას ვაცალოთ, მერე ჩვენ გვიყუროს ერთი, კულურღულებ დავუძახოთ, და აღარ გაუშვათ ერთი: გზაზედ ვიყავთ მილიცია, რუსის ჯარი მეტად ცოტა, ცხრა ათასი თათრის ჯარი, წინ დაგვიხვდა, გვებოროტა. პოლკოვნიკმა ერისთავმა, წინ გაუშვა ერთი როტა, გაექცეს და ჩაერივნენ, მიჭირები აიშალა, ვინც არ მოჰკლეს, დაიჭირეს, ყელს მოაბეს დიდი ფშალა, ცხრა ათასი კაცის რიცხვში; შვიდასმა ძლივს გაიმშრალა. ჰასან ფაშა ჩემი ძმაი თავ-მოჭრილი დავინახე, წინ დღეებში მან გადამწვა, მით მომიგო იმან მახე, რადგან ჩემი ძმაი იყო, ბოლოს მაინც მე დავმარხე.

ამ ფაშას შესახებ ბევრი ამბებია დარჩენილთ 7, ჯეშოლ ფაშა ყანთელიძე, ქართული ენისა და წერა-კითხვის მცოდნე. 8, რამაზ ფაშა. 9, ხამიდ ფაშა. 10, რაშიდ ფაშა. ძმანები დუმბაძეები. 11, ვასილი ფაშა დუმბაძე, შვილი რაშიდ ფაშასი. ქრისტიანული სახელი უწოდებიათ მისთვის, რადგანაც მისი პაპა ქრისტიანი ყოფილა და სახელად ვასილი რქმევია. 12, ხოსროვ ფაშა, ერისთავი, დიდი მინისტრი, ეს ფაშა ერთს დროს ინგლისში ოსმალეთის ელჩადაც ყოფილა, იცის ქართული ენა და წერა-კითხვა. ამას გარდა იცის ინგლისური, ფრანგული და სხვანი. ევროპიულად არის განათ-

ლებულიო. 13, მაჰმედ ფაშა ანთელიძე. 14, ხასამ ბერი ფაშა აჭარელი, სოფელ ბორჩხელი, ევროპიის ბევრს სახელმწიფოებში ელჩად წამყოფი, იცის სხვა და სხვა ენები. 15, დე-

-37-

დე ფაშა აჭარელი სოფელ ქედელი, ქართლი ენის და წერა-კითხვის მცოდნე. 16, შაქირ ფაშა ხიმშიაშვილთა, მცოდნე ქართული ენისა და წერა-კითხვისა. 17, სელიმ ფაშა ცეცხლაძე, ქართული ენის მცოდნე. 18, ივანე მეჰმედ ფაშა გუბუჯაძე, ქართული ენის და წერა კითხვის მცოდნე. აფრიკის მთავარ სარდალი. 19, მუსა ფაშა ხუნდაძე 20, მეჰმედ ფაშა ვახვახიშვილი, ადრიანოპოლის გენერალ გუბერნატორი. ამ ფაშის დიდი მოყვარეა ადრიანოპოლში მცხოვრები ქართველთ კათოლიკე მოძღვარი პატივცემული ათანასე ნასყიდოვი, საფრანგეთის უმაღლეს სასულიერო სასწავლებელში გაზრდილი, კარგად მცოდნე ქართულის ენისა, მქადაგებელი და დიდად მოყვარე ქართულის მწიგნობრობისა, ეს პატივცემული პატრი ბედმა ადრიანოპოლში გადახვეწა, იქ ეს იმყოფება კათოლიკეების ეპისკოპოზის თანაშემწედ და სკოლების უფროსად. ამ პირს მისვლა-მოსვლა აქვს ვახვახიშვილთან. ვახვახიშვილი დიდად სწუხს საქართველოს გამო. ამ პატრმა მისთვის წიგნებიც გაიწერა და ერთ დროს მე ამისაგან დიდი თანაგრძნობის წერილიც მივიღე ამის შესახებ ორჯერ სამჯერ აქაურს გაზეთებშიაც იყო ცნობები დაბეჭდილი, რომელიც ეკუთვნის საქართველოს მოყვარე პატრს ათანასე ნასყიდოვს. 21, ბერი ფაშა თავდგირიძე, მაკედონიისა და ალბანიის მთავარ სარდალი; ქართულის ენის და წერა-კითხვის მცოდნე.

ამ ფაშებს გარდა სხვებიც სცხოვრობენ და იქ ამათ დიდი ადგილებიც უჭირავთ. მათი მნახველ ქართველი მაჰმადიანები ამბობენ, რომ ამ ფაშებს საქართველო დიდად უყვართო. ჩვენ კაცს რომ ნახვენ ოსმალეთში, აღარ იციან რა ჰქნანო და ყველას იმას გვეკითხებიან, თუ რუსის ხელში როგორ ცხოვრობთო? ჩვენს კაცს დიდს პატივს სცემენ და ზოგიერთი სულ იმ რჩევას იძლევიან, რომ მაჰმადიანთ ხოჯებს და მოლებს ნურაფერს დაუჯერებთო და აქეთ ნუ გადმოსახლდები-

თო. თქვენი ქვეყანა მეტად სჯობია ოსმალეთათ. ამასაც დღეს თუ ხვალ სხვა და სხვა სახელმწიფოები აიღებენ და

-38-

თქვენ. უარეს მდგომარეობაში ჩავარდებითხო, ისევ შეჩვეული ჭირი სჯობია შეუჩვეველს ლხინსაო. გარდა ამის, ეგ თქვენი სამამეულო მხარეა, მ-ნდ უცხოვრიათ თქვენს მამა პაპას, თქვენს წინაპრებს, მათი საფლავებიც მანდ არის და მათი სალოცავე-ბოცო, ჰაერიც მანდაური სჯობს, წყალიცა და მოსავალიცო. ოსმალეთი რომ აიღოს ვინმემ, მაშინ ჩვენც აქედამ მანდ გად-მოვალთო, ჩვენ მანდ უფრო მოგვერჩის გულიო.

ჩვენდა სასიამოვნოდ, ჩვენ მოძმე ქართველ მაჰმადიანებმა კარგად მიხვდენ, რომ აქედამ მათი გადასახლება უბრალო იქ-ნება და ამიტომ ახლა ისე აღარ ლაპარაკობენ ამაზე. თუმცა ცოტ-ცოტა კიდე მიდიან ხოლმე, ამის სენი უფრო ახალცი-ხის ქართველ მაჰმადიანებს აქვთ მოდებული. როგორც იწე-რებოდენ, „ივერია“-ში ესენი ეხლაც გადიან აქედამ. მაგრამ, სცდებიან, სცდებიან მიტომ, რადგანაც ვინც-კი აჭარა-ქობუ-ლეთიდან გადასახლდენ, ისინიც-კი ცხარეს ცრემლით მოსტი-რიან თავიანთ საყვარელ საქართველოს. ესენი გადასახლდენ, თავიანთ მამულები ოხრად დასტოვეს, ესენი აქ სხვებმა დაი-ჩემეს, მასზე გააკეთეს მშვენიერი სახლები, ქარხნები გაიმართა, ვაჭრობა, მუშაობა და სხვანი. წინად-კი რას გავდა აქ, არა-ფერს, ჭაობის მეტი სხვა არა იყო რა. ქართველ მაჰმადიანებ-მა-კი რა გააკეთეს ოსმალეთში და რა მიიღეს ოსმალეთის მთავრობისაგან? არაფერი სიკეთე, გაჭირება, სიღატაკე, სი-შიშვლე და შიმშილი. ამათ სამშობლოში ამათი მოადგილენი დაწინაურდნენ და დღეს ქართველთ მაჰმადიანები შურით უც-ქერიან ამ ახალ პატრონებს და დანაწებით ამბობენ, რომ ეს რა მოგვივიდა, რად გადმოვსახლდით აქეთა, რატომ იქ არ დავრჩით და ჩვენს მამულში ჩვენ არ წავდგით წინ ფეხიო. მაგრამ რალა დროს, ერთობ გვიან, მიტომ მგონი ქართველ მაჰმადიანებმა უნდა ადვილად მიხვდენ ამას, რომ მათი აქე-დამ გადასახლება იქნება მათი უბედურება, სიღატაკე, შიმ-შილი, სიტიტვლე, ათასნაირი სატკივრები და ბოლოს უსი-

ხარულოდ დახოცვა.

ქობულეთის და ჩაქვის ხეობის მოღლები და ხოჯები.

კინტრიშისა და ჩაქვის ხეობის სოფლები სავსეა ქართველ მოღლებით; ისე სოფელს ვერ ნახავთ ამ მხარეს, რომ იქ, ორი თუ არა, ერთი ქართველი მოღა მაინც არა სცხოვრობდეს. ზენეთსა და ძველ, ქობულეთში შვიდი სასულიერო. კაცი სცხოვრობს. ეს ორი სოფელი ერთ საზოგადოებას შეადგენს და ერთი ჯამე აქვთ. ამ სასულიერო კაცთა შორის ორი ხოჯა არის, ჭანები, და ხუთი მოღა; მოღლები ქართველები არიან. ოთხმა მოღამ ქართული წერა-კითხვაც იცის, მხოლოდ ერთმა არ იცისა. ესეც დაისწავლის მალე, რადგანაც ახლა ამათში ქართული წიგნები მოიპოვება. ეს მოღლები ქართულადც სწერენ, მხოლოდ მეტად გაურკვეველის ხელით, ასეთ წერას ისინი „ჩვენებურს“ ეძახიან, ე. ი. მათებურს. ამ მოღლებს ძალიან მოსწონთ ჩვენებურის მძიმე ენით დაწერილი წიგნები. ამზობენ, ძველი ქართული სჯობია ახალს, რადგანაც ძველი უფრო დამუშავებულიაო. ჩვენებურს ქართულს „ხოშორ“ ქართულს უწოდებენ, ე. ი. უფრო კარგს.

ეს მოღლები და ზოგი ქართველი ხოჯები გაჭირებულს მდგომარეობაში არიან ჩავარდნილნი, მოლობაში დავაჟკაცებულან და ასრულებენ იმ მოვალეობას, რაც იმათ ხნის კაცს აღარ შეჰფერის. თითო-ოროლანი არიან ისეთი ქართველი ხოჯებიც, რომელთაც შესამჩნევი ადგილები უკავიათ. უმეტესი ნაწილი-კი სამწუხარო მდგომარეობაშია ჩავარდნილი. ესენი ოსმალეთიდან მოსულ ხოჯებსა და მოღლებს არაფრით ჩამოუარდებიან, არც „ყურანის“ კითხვით, არც ლოცვით, არც გალობითა და არც სხვაფრივ, ხალხისთვისაც სასარგებლონი არიან, რადგანაც ესენი აქაურს ყოველ მოსახლეს იცნობენ, იციან ამათი შინაური ცხოვრება, შეძლება, ოჯახის წევრთა რიცხვი, ამათი ხასიათი, ზნე, ჩვეულება. ჭირშიაც თავიანთ თანამემამულე ქართველ მაჰმადიანთან არიან და ლხინშიაც,

მაგრამ, საუბედუროდ, ხალხსკი ამათი არავითარი პატივისცემა არა აქვს. ესენი აქაიქ ცუდად იმყოფებიან და სიმინდში მუშაობენ, ამითი სცხოვრობენ და ამათი თანამდებობა-კი ოსმალეთიდგან მოსულ ხოჯებსა და მოლებს უკავიათ!

ესენი ამბობენ, რომ ჩვენის ხალხის აყრისა და გადასახლების მიზეზი სულ ოსმალეთიდგან მოსული ხოჯები არიან, ისინი ეუბნებოდნენ ხალხს, რომ წამოდით, თორემ რუსები გაგაქრისტიანებენ, ოჯახს წაგიხდენენო, მათ არც წესი აქვთ და არც კანონიო. მოვიდნენ რუსები, მაგრამ ჩვენში არც არა ვინ მოაქრისტიანეს და წესიც კაი ჰქონებიათ და კანონიც. დღეს ჩვენი ძმები ოსმალეთიდგან შურით უყურებენ ჩვენს მშვიდობიანს ცხოვრებას და აქ გადმოსვლაც ენატრებათ, მაგრამ იმათ ამის ნებას აღარავინ აძლევს.

ეს ხოჯები არც დღეს ისვენებენ და უმეტეს ნაწილს თავიანთ ქადაგებაში ხალხს სულ აქედგან აყრასა და გადასახლებას ეჩიჩინებიან. ჭანელ ლაზელ და ოსმალეთიდგან მოსულ ხოჯებს რუსის მთავრობის სიძულილის მეტი სხვა არაფერი აქვთ გულში. ხალხს ეუბნებიან: აბა ეცადეთ, რომ თუ ვინიცობაა ომი მოხდა, ეს გიაურები გასწყვიტოთ და გარეკოთ აქედგანაო, რადგანაც იმათის აქ დარჩენით თქვენ სამუდამოდ წაწყდებით და სამოთხეში ვერ შეხვალთო. ოსმალეთს რუსთან ომი ოც-და-ხუთის წლის შემდეგ მოუხდებაო. ამ ოც-და-ხუთ წელიწადს უკანასკნელის ომის შემდეგ სთვლიან, ასე რომ, ამათის ფიქრით, ამ ათის წლის შემდეგ მოუხდება ოსმალეთს რუსეთთან ომი და ესენი რუსებს ისე მოერევიან, რომ ტფილისში თავიანთ ფაშას დასმენ!

მთავრობამ რომ ამათ მაგიერ ადგილობრივი სასულიერო კაცები დანიშნოს, მაშინ-კი ყოველსავე ამას ბოლო მოელება. ადგილობრივი მოამზადებენ თავიანთთვის მოადგილეებს და მაშინ ამათთვის აღარც სტამბოლის „რუმტია“ იქნება საჭირო და არც ტრაპიზონისა.

აჭარისა და ბათუმის მუფთებს რომ მოენდომებინათო,

მიტხრეს ქართველთ მოღებმა; მაშინ ვერც ერთი იმათგანი აქ ვერ შემოვიდოდაო და ჩვენ წაგვწევდნენ წინაო, მაგრამ ამ მუფთებს ჩვენი კაცი სძულთ, ნამეტნავად ქართველობა, თუმცა თითონაც ქართველები არიანო. ისინი კაი ჯამაგირებს იღებენ და ჩვენთან რა საქმე აქვთო. იმათის ფიქრით, აქეთ ოსმალოს ხოჯები და მოლები იმიტომ უფრო არიან საჭირონი, რომ აქ ხალხი ჯერაც ისევ ქართულს ენაზედ ლაპარაკობს და უნდათ ოსმალური ენა განავრცელონ, ქართული ამოაგდონო, ქართველების შესახებ ქართველთ მაჰმადიანთ გულში სიძულილი დათესონ და ამასთანავე თათრული წეს-ჩვეულება გააამტკიცონ.

ისინი ქართველ მოლებს და ხოჯებს იმ წუნსა სდებენ, რომ თათრული წერა-კითხვა და ლაპარაკი კარგად არ იციან და, გარდა ამისა, ყველგან ქართულად ლაპარაკობენო. ქართველი ხოჯები და მოლები რომ იყვნენ აქა, მაშინ აქ ქართული ენა და წიგნი, ამოვარდნის მაგიერ, გავრცელებას მიეცემაო.

ამ ათის წლის წინად ქართველ მოლებსა და ხოჯებს თავიანთის მდგომარეობისთვის ყურადღება მოუქცევიათ, მთავრობისათვის უთხოვნიათ ჩვენს ქვეყანაში ჩვენ ვიქმნეთ სასულიერო კაცებად დაყენებული და არა ოსმალეთიდგან მოსულნიო. მთავრობას ამათი თხოვნა კანონიერად დაუნახავს და ადგილობრივ გამგეობისათვის ბრძანებაც მოუწერიათ განკარგულების მოსახდენად და საქმესაც შესდგომიან. მაგრამ მცირე ხნის შემდეგ საქმე ისევ ისე გაჩერებულა და ოსმალეთიდგან მოსულნი აქვე დარჩენილან. ამ დღეებში მე ვნახე რამდენიმე ქართველი მოლა და დიდად სამწუხარო ცნობები გადმომცეს თავიანთ მდგომარეობის შესახებ, ბოლოს სთქვა ერთმა: ეხლა გვინდა საჩივარი მივცეთ, სადაც ჯერ არს და ვითხოვოთ, რომ ჩვენს ქვეყანაში ჩვენ ვიქმნეთ დანიშნული და ეს უცხონიც სამუდამოდ განდევნონ საქართველოდგანაო. საჭიროა, რომ ჩვენს უმაღლესს სასულიერო კაცებსაც დარიგება მიეცეს და სტამ-

ბოლის მაგიერ აქ, ბათუმში, დაფუძნდეს ჩვენი სასწავლებელი. ეს ამბავი ბევრს შეგნებულს მაჰმადიანს გავაგებინე და ძალიან ესიამოვნათ. ერთმა ქართველ მაჰმადიანმა, რომელიც სტამბოლში გაზრდილა და მცოდნეა ოსმალურის ენის და წერა-კითხვისა, რომელსაც ძალიან ენატრება ამ საქმის განხორციელება, ამბობს და სხვებსაც ეუბნება: ჩვენ ქართველები ვართ, ჩვენი სამშობლო ენა ქართული ენაა, ეს მხარე საქართველოს ეკუთვნოდა, იგი საქართველო იყო, დღეს ღვთის განგებით ეს მხარე ისევ საქართველოს შეუერთდა და დღეის შემდეგ აღარც ჩვენ შეგვფერის ყვირილი, რომ თათრები ვართო. რის თათრები ვართ, გვარი არა გვაქვს თათრისა, ენა, ზნე და ჩვეულებაო. ჩვენში რომ ორი ან სამი ქართული სკოლა გაიმართოს, მაშინ ამ სკოლების საშუალებით ჩვენი შვილები უფრო მტკიცედ დაუბრუნდებიან თავიანთ მშობელს ქვეყანას. ჩვენა ვართ ბეჩავები, თორემ ოსმალეთში ბერძნებიც არიან, რომელნიც მაჰმადის სჯულს ეკუთვნიან, მაგრამ არავის ეტყვიან, რომ ბერძნები არა ვართო. იმათი დედა-ენა ბერძნულია და თითონაც ბერძნებად აღიარებენ თავიანთ თავსაო.

დაბ ჩურუქსუდამ სოფ. ვარჯანულამდის 30 ვერსზე მეტი იქნება: გზა მიემართება მრავალს მეტად მაღალს მთებს შუა, რომელიც დაბურულია მაღალის ხეებით. ამ ხეებისაგან მთლად ამ სოფლის გზა და ხეობა დაბნელებულია; აქა-იქ კაცი ხშირად ჰხედავს მარტო ბზის და კაკლის ტყეებს; კაკლის ტყეებში – ეკლესიის ნაშთებს. აქ ისეთი ხეებიც მოიპოვება, რომელიც საქართველოში იშვიათი უნდა იყოს. ამ ტყეებს შუაში ჩამოუდის კინტრიშის წყალი, რომელიც შავ ზღვას ერთვის. მთლად ამ კინტრიშის ხეობის სოფლებს ეს წყალი შველის. შიგ თევზიც ბევრი იცის. აქა-იქ ცივი წყაროებიც მრავალია. სოფლებში ყველგან ქართველი თათრები წყაროს „საცივს“ ეძახიან, წყარო რომ უთხრათ, ვერ მიხვდებიან.

რამდენიც კაცი უფრო შორდება შავ ზღვის ნაპირებს და

შორს მიდის, რამდენიც უფრო შორს, შეუვალს უდაბურს ტყეებში მდებარე ქართველთ მაჰმადიანთ სოფლებში შეხვალ იმდენად უფრო სუფთად არის დაცული და შენასული ქართული ენა, აქა-იქ მხოლოდ თითო-ორი სიტყვას გაიგონებ ოსმალების მაგალითად: კონახი (სასახლე), იალი (ერბო), ხოჯა, მოლა, ჯამე, იმამი, მუხთარი (მამასახლისი), ნიზამი (ჯარისკაცი), ფადიშახი (ხელმწიფე), ასკერი (ლაშქარი) და რამდენსამე სხვა სიტყვას, დანარჩენი სულ ქართულია. ყველგან ქართული ლაპარაკი, ქართული ხმაურობა, ქართული სიმღერები, ქართული ღიღინია. ამ ბნელის ტყეებით დაბურულს სოფლის ხალხს თქვენ ვერას გზით ვერ შეატყობთ, თუ თათრები არიან, ხოლო როცა მოლა ჯამეს მინარიდამ გადმოდება და „ლა ალაჟჰს“ დაიწყებს. მაშინ-კი იგრძნობთ, რომ მაჰმადიანებში ხართ. მოხუცებულთ მითხრეს, რომ ოსმალოს დროსაც ჩვენში მოღობისა და ხოჯების გარდა ოსმალოდამ ერთი კაციც არ გვინახავს აქ ოსმალური ენის მცოდნეო.

სოფ. ვარჯანულს დიდ-ძალი სოფლები აკრავს გარსა და ეს სოფლებიც ისეა ბუნებისაგან შემკულ-დამშვენებული, როგორც ვარჯანული. სხვათა შორის ვარჯანულს გვერდით არის სოფ. ქოხათი; ქოხათის ერთს მაღალს მთაზედ, რომელიც ტყით არის დაბურული, ერთს ალაგას, აღმართულია ოთხ არშინიანი თლილი ქვის სარჩობელა, რომელსაც თავზედ სარჩობელას გამოსაბამი რკინის კავის ადგილი აქვს, რკინა გამოვარდნილია. შუაში გამობმული აქვს ჯაჭვი. ეს თლილი ქვის სარჩობელა ოსმალეთის მთავრობას იმ დროს აღუმართავს, როცა კინტრიშის ხეობის ქართველობას გათათრება დაუწყეს. ვინც არა თათრდებოდა, იმას ან დარჩობა ელოდა და ან იმერეთსა და ქართლში გადმოვარდნა. ბევრნი თავიანთ ძვირფასს მამულებს ვერ ეთხოვებოდნენ, იმერეთსა და ქართლისკენ ვერ მირბოდნენ, რჩებოდნენ აქ, მაგრამ საცოდავენი ვერც ისლამს ეთვისებოდნენ ადვილად, მათი გათათრება ხან დღეს იყო დანიშნული და ხან ხვალ, მაგრამ საბოლოოდ-კი საქმის გარ-

ბი ახალისებდა, რომელნიც სულ ადვილად სტოვებდნენ მა-
მა-პაპის სჯულს და ეთვისებოდნენ მუჰამედს. აი, ოსმალთ ასე-
თი მტკიცე ქრისტიან ქართველები მიჰყავდათ ამ სამარცხვი-
ნო სარჩობელას წინ და აყენებდნენ, ვინც გადაწყვეტით უარს
ამბობდა თათრობაზედ, იმას ამ ქვის წვერზედ ჩამოჰკიდებდნენ,
და არჩობდნენ. დამრჩვალი სამს დღეს ეკიდა და გამვლელ-გა-
მომვლელი უმზერდა ჩამორჩობილს. ვინც გარდაწყვეტილს პა-
სუხს არ აძლევდა, იმას კიდევ ჯაჭვით აზამდნენ და დღე და
ღამ ამ ტყეში სტოვებდნენ. დამბული თუ თათრობას გამოა-
ცხადებდა, მაშინვე ხსნიდნენ და გასათათრებლად მიჰყავდათ,
ვინც უარს ამბობდა და ქრისტიანობაზედ მტკიცედ აიდგა,
იმას ხსნიდნენ ჯაჭვსა და აჰყავდათ სარჩობელაზედ დასარ-
ჩობად.

ასე და ამ გვარად ძლიერ ბევრი ქართველობა დახოცი-
ლა აქა, ძლიერ ბევრი ქართველი წამებულა, ერთი და ერთი
ემწელებოდათ ისლამის მიღება, თუმც საშიში არა იყო-რა;
ბევრნი გადარჩენილან სიკვდილს გათათრების მეოხებითა რო-
მელთა შთამომავალნი დღეს სცხოვრობენ ამ მხარეში.

აი ამ გვარის ოსტატობით და სჯულის სიყვარულით შე-
მოუტანია ოსმალეთს ამ მხარეში მუჰამედის სარწმუნოება და
1629 – 1770 წლამდის ორ მილიონზედ მეტი ქართველობა
გაუთათრებია.

ვარჯანულს აქვს თავისი ჯამე და ჰყავს ხოჯად ჭანი, რო-
მელიც თავის ფანატიზმით და ქართველობის მტრობით არის
განთქმული. ამ სოფლის მახლობლივ მდებარეობს სოფ. ხინიო.
შესანიშნავი სოფელია წყლით, მთებით, ტყეებით, ჰარით და
სხვ. აქ იყო ძველად საეპისკოპოსო, იჯდა ეპისკოპოსი, რო-
მელსაც ხინო-წმინდელს უწოდებდნენ. უკანისკნელ ეპისკო-
პოსი იყო გურული – წუწუნაიშვილი. ოსმალებმა რომ დაი-
კოვეს ეს მხარე, ერთის წლის შემდეგ 7171 წ. ეს ეპისკოპო-
სიც გამოაძევეს და ეკლესიაც გააუქმეს. ეკლესია აქამდის და-

ცულია, აქა-იქ მინგრეულ-მონგრეულა და მწვანე ხეებით და-
ბურულა.

ომის დროს აქ 200 კომლი იყო, ზოგი ომში გაწყდა და რაც გადარჩა, 140 კომლი, ესენიც ოსმალეთში გადასახლდნენ. ამათ მაგიერ აჭარელი ქართველები გადმოსახლდნენ და დასახლდნენ აქ, 50 კომლზედ მეტი. ამათ აქეთ ჯამე, ხოჯალ ჰყავთ ქართველი ახალგაზრდა კაცი, გვარად დადიანიძე, ქართულის წერაკითხვის მცოდნე ეს სოფელი თავის მშვენების გამო ბევრს ქართველ მაჰმადიანთა სახალხო მელექსეს შეუმკია თავისს ლექსებშა. სხვათა შორის ამ სოფელზედ გამოუთქვამს ლექსი ქართველთ მაჰმადიანთ საყვარელ სახალხო მელექსეს ჰუსეინ ქამჯარაძესაც. ეს ლექსი ესე იწყება:

ხინო არს კაი სოფელი,

როს გაიშლება ყვავილი.

ამ მხრის სოფლებში, ამ ბოლოს დროს, ქართული მამასახლისური წეს-წყობილება დაუმკვიდრებიათ, აქამდის აქეთ მამასახლისებს „მუხთარს“ უწოდებდნენ ოსმალურად და ეხლაკი ქართულად. უწოდებენ მამასახლისს. ყველგინ ეს სიტყვა გესმით, მამასახლისი, მუხთარი აღარსად არის. ამ შორს მყოფ ქართველ მაჰმადიანთ ბათუმიდგან თათრულად დაწერილი უწყებანი მოსდით; თათრული კითხვა-კი ამათში თითქმის არავინ იცის, ხანდახან ხოჯაც შინ არ არის, რომ წაიკითხოს და ხალხს შეატყობინოს მთავრობის მოწერილობა, ამის გამო მამასახლისი ერთ ვაი-ვაგლახში ვარდება, ერთის სოფლიდამ მეორე სოფელში მიაქვს, რომ მეორე სოფლის ხოჯამ წაუკითხოს უწყება. ქართულად მოწერილი უწყება რომ მოუვიდეთ, წამკითხავს თვით ქართველ თათრის ქალებშიაც-კი იპოვნიან და მალე წაიკითხავენ და მოწერილობასაც მალე შეიტყობენ. მაგრამ ყადების მეოხებით ეს ასე არ არის დადგენილი. იმედია, რომ ამას ყურადღებას მიაქცევენ და თათრულს ენაზედ დაწერილ უწყების მაგიერ ქართულის ასოებით დაწერილებს გაუგზავნიან.

-46-

რამდენისამე ქართველ მაჰმადიანთ სოფლის მამასახლისები ჩემთან მოვიდნენ ამას წინად და მთხოვეს:

შენი ჭირიმე, ჩვენ გავიგეთ რომწ ვითომც ქართულს ენა-

ზედ მამასახლისების წიგნი მოიძევებაო, თუ ამ წიგნს გვიშოვნი ფასად, რაც გენებოთ, ის გადაგვახდევინეო. ეს წიგნი ჩვენთვის ძლიერ საჭიროა; დიდად დაგიმადლებ. აბა, თქვენ იცით, თუ არ დაივიწყებთო. მე ვკითხე:

რად გინდათ ქართული, როცა თქვენში ყველა თათრულად სწერს და ქართული არავინ იცის-მეთქი. იმათ მომიგეს:

არა, ბატონო, ჩვენ ქართული უფრო ვიცით. თათრულსაც ვკითხულობთ, მაგრამ ის სულ არ გვესმის და ქართული-კი ახლა დავისწავლეთ, რადგანაც, საჭირო შეიქმნა. ქართულს უფრო ადვილად ვსწავლობთ უფრო კარგადაც გვესმის, რადგანაც ეს ენა არის ჩვენი ენა და თათრულისა-კი არც ჩვენ ვიცით რამე და არც ჩვენმა ბაღანებმა იციან, თუმცა მარტო-თათრულს ანბანს ჩვენი ბაღანები სამს წელიწადს სწავლობენო. ამათ დიდად უხარიანთ ქართულ წიგნების კითხვა და გავრცელება.

ქართულის ენისა და წიგნების გავრცელებას საქმისთვის ზოგიერთ ჭანელ-ლაზელ ხოჯებს ცუდად შეუხედნიათ. ესენი თურმე მოხუცებულებს ეუბნებიან, რომ ქართული კითხვა არ ისწავლეთ თორემ ბოლოს თქვენ თქვენის ნებით გაქრისტიანდებითო. რუსების შემოსვლის შემდეგ ამათ ისე უმოქმედნიათ, რომ ქართველ მაჰმადიანს დღეს სიტყვა ქართველი გინებად მიაჩნია: ხოჯას რომ ვინმე გააჯავრებს, მაშინვე გაჯავრებით დაუყვირებს, „აი შე ქართველოვო“. მაგრამ ქართულ კითხვის წინააღმდეგ-კი ვერაფერი გაუწყვიათ, რადგანაც ქართველ მაჰმადიანებისთვის დრო და გარემოება სასტიკად შეიცვალა მდა ქართული ენა და წიგნი უფრო საჭირო შეიქმნა. დღეს ამ საჭიროებას ქართველ თათრები აშკარად ჰგრძნობენ და, საცა-კი სოფელში მივალ, იქ ბევრს ვხედავ ქართულ წერა-კითხვის ცოდნის მონატურს, როგორც პატარებს, ისე დიდებს. მაგრამ ამათ წადილს ხოჯები აფერხებენ ახლა.

სოფ. ჯოხათის ხოჯა ჭანია, გულ-ქვა ხოჯას ისე დაუშინებია თავის ქართველ მოწაფენი, რომ დიდის მორიდებით და შიშით გამომართვეს წიგნები და მაშინვე უბეში ჩაიწყეს, რომ|

ხოჯამ არ დაგვინახოსო, ამ ხოჯამ დაინახა თუარა ქართული წიგნები, მაშინათვე პირი უკულმა წაიღო და იქ მდგომ ქართველ თათრებს თვალი დახუჭვით ანიშნა და შემდეგ სიცილით უთხრა.

მაგ წიგნებიდამ ზარალის მეტი არა გამოვა-რა, არ აი-ლოთ, თქვენთვის საჭირო არ არის.

ხალხი გაჩუმდა, არც ხოჯის წყენა უნდოდათ და წიგნებიც ენანებოდათ, ბოლოს მაინც წიგნეამა დასძლია. ხოჯა გაწყრა, თუმც ვერაფერი გააწყო. ერთს სოფელში მივედი, წინათვე შივიტყე, რომ ხოჯა ჭანი იყო. მასთანვე სასტიკი კაცი, უსიამოვნების მოსარიდებლად მე თავი მუსულმანათ ვაღიარე. ჯამეშიაც ვიყავ, ვილოცე ისე, როგორც აქ ლოცულობენ, ლოცვის შემდეგ მუჰამედის ცხოვრება და არაბული-ლოცვები წაუკითხე. ხოჯას გაეხარდა, შემდეგ ლაპარაკი დავიწყეთ. მე უთხარი.

ჩვენებური ხოჯები ძლიერ მდიდრად სცხოვრობენ, თითოს წელიწადში 1,000 მ. მეტი აქვსთ, თქვენ-კი აქ დიდს-სილატაკეში ხართ მეთქი. წყალს თქვენ ზიდავთ, შეშას, პურს თქვენ აცხობთ, ჯამეს თქვენ ჰგვით და სხვ. მან მიპასუხა:

მეტი რა გზა არის, ჯერ ახალი მუსულმანები არიან, გული ისევ ქართული აქვთ, ჩვენ რომ არ ვიყოთ, ხუთი წლის განმავლობაში მთლად გაქართველდებიან, მაგრამ ჩვენ ვიკავებთ, ჩვენ ვამაგრებთ და ჩვენ ვინახამთ. ჯამაგირს მცირეს იძლევიან, წლის გასულს, იმასაც ვაი ვაგლახით, ძალით ვართმევთ, თუ ვეტყვით რამეს და მაშინვე იმას გვეუბნებიან, რომ ჩვენ ქართვერები ვართ, გინდათ წადით ჩვენგანაო. აი ასეთი ხალხია აქა, ღვთით ჩვენც ვსცდილობთ მუსულმანობა განუმტკიცოთ, მაგრამ ქართული ენა უფრო ვრცელდება დღეს მათ შორისაო.

ეს შევიტყე მე ამ ხოჯისაგან და რამდენს სხვა ამაზედ მაწინებელს რამეებს ჩაიდენენ ესენი, ამას კაცი ვერ მოსთვლის.

სოფ. ხუცუბნის ხოჯა ოსმალელი თათარია, შესანიშნავი მქადაგებელი, ამ მქადაგებლის ქადაგებანი უმთავრესად ჩვენ

წინააღმდეგ არის მომართული. ერთი მისი ქადაგება მოვისმინე, მისმა ქადაგებამ დიდი კამათობა გამოიწვია. ორმა ქართველ თათარმა შეაყენეს მქადაგებელი და ჰკითხეს ზოგი რამ კითხვები. ხოჯა უსაყვედურებდა ქართველ მაჰმადიანებს, სარწმუნოებაში გულ გრილი ხართო, ნამდვილი თათრები არა ხართო, თავის დროზედ არ ლოცულობთო, რასაკვირველია, ყველა ეს საყვედურები იმას ნიშნავს, რომ ვითომ ქართველობაზედ შორს იყავითო, მაგრამ იმათ სურვილის შესრულებას ის უშლის ხელს, რომ ლოცვები უმეტეს ნაწილად არაბულს ენაზედ აქვთ შედგენილი, „ყურანიც“ ხომ მთლად არაბულს ენაზედ იკითხება და რჩება ერთად ერთი ოსმალურს ენაზედ ქადაგება, რომელიც უმეტესად ქართველ მაჰმადიანებს სულ არ ესმით.

ასეთ მაგნე ხოჯებს და მოლებში მოიპოვებიან თითო ოროლა ისეთ ქართველ მოლებიც, რომელთაც ქართული კითხვაც უსწავლიად, ესენი ხშირად ლაპარაკობენ ოსმალოდამ მოსულ მოლებსა და ხოჯებზედ და ბევრს მათს საიდუმლო განძრახვას ამჟღავნებდნენ.

ეს ქართველი მოლები ძრიელ დიდს ბრალსა სდებენ აპარის ქართველ მუფთს, რომელიც კარგი მწიგნობარი კაცი იყო თურმე, სძულდა ქართული მწიგნობრობა, დიდად ფანატიკოსობდა, მისი გვარი ინასარიძეა. ეს მუფთი მარტში გარდაიცვალა.

ასე ემდურებიან ბათუმის ქართველ მუფთს, რომელიც ქართველ მაჰმადიანთ საქმეებს სულ არ უწყობდა ხელს, სძულს ქართული ენა და იმას სცდილობს რომ ქართველ მაჰმადიანებში ქართველობის მტრობა და მძულვარება დაბადოს. ამ სასულიერო კაცთა მოქმედება თითქმის სულ ამაზეა დამყარებული,

ისინი უფრო იმას მეცადინეობენ, რომ ქართველ მაჰმადიანებში ოსმალ-ჭანელ ხოჯები დანიშნონ და ქართველ მოლები კი მხოლოდ მოლებად დარჩნენ და ხოჯობამდის ვერ მიაღწიონ. ჩაქვისა და კინტრიშის მაჰმადიან ქართველებს აჭარლებმა გაუსწრეს წინ და დღეს აჭარაში ძალიან ბევრი ქართველთ ხო-

ჯები არიან, რომელთაც სტამბოლის სასწავლებელში უსწავლიად. ესენიც საშინელი ფანატიკები არიან.

ამ მხრით ამათ ისევ ქართველ ხოჯები სჯობიან, რომელთაც სწავლა შინ მიუღიათ. სტამბოლის, ანუ ტრაპიზონის სასწავლებელი რუმტია თვალითაც არ უნახავთ, ამათ არც თათრული ენა იციან კარგად, არც ისე ფანატიკოსობენ, როგორც სტამბოლში ნამყოფი ხოჯები. ამათ არც ქართველი ხალხი სძულთ, არც ქართული ენა. ესენი ამბობენ, რომ ჩვენ ერთის სისხლისა და ხორცის ვართო. ერთის გვარისა და ენისაო. სტამბოლში ნასწავლ ხოჯას-კი კაცი ამას ვერ ათქმევინებს ადვილად.

ხოჯებს გარდა, მოლებშიც არიან ასეთნი. სხვათა შიფრის, ძველს ქობულეთში სცხოვრებენ შემდეგი ქართველ მოლები: რომელთაც ქართული კითხვაც იციან, ქართულ წიგნებსაც კითხულობენ 1, მოლა ჰასან ტაბიძე 2, მოლა შერიფ დადიანიძე, მოლა ჰუსეინ დადიანიძე და მოლა ემენ შავიძე. დღეს ეს მოლები ძველ ქობულეთში სცხოვრებენ და ყველანი კარგად ლაპარაკობენ ქართულს. ამათ რომ მივცეთ გზა და კვალი, დაიფანტნენ ამ მხრის სოფლებში, ამათ მეოხებით არაბულს ანბანთან ქართული. ანბანიც გავრცელდება ერთად და აქ ქართული ანბანი. უფრო მოიდგამს ფეხს, ვიდრე არაბული.

დღევანდლამდის ამ მიყრუებულსა და მივიწყებულს სოფლებში ქართველ მაჰმადიანებმა დაიცვეს თავიანთი დედა ენა და წერა კითხვაც, დღეს მათში ქართული წიგნების კითხვაც აღორძინდა, ამ დროს ჩნდებიან ვიღაც მაგნე ხოჯები, მოლები და ამ წმინდა საქმეს მტრობენ და ხელს უშლიან, სცდილობენ დაჰგმონ და აღმოკვეთონ დედა ენის და სამშობლო

-50-

საქართველოს სიყვარული მათში, მაგრამ რაღა დროს! როცა ოსმალეთი თავის ძალას აქ სახრჩობლებით ავრცელებდა, მაშინ ვერ ამოაგდეს ქართული ენა და ნუთუ დღეს, ამ მშვიდობიან დროს, გააწყობენ რამეს. ეს კია, რომ არც ჩვენ უნდა დავტოვოთ უყურადღებოდ, უნდა უპატრონოდ.

ამ ბოროტ მოლების და ხოჯების ქადაგებას მით უფრო

გაუხუნდა ფერი, რადგანაც ამ ბოლოს დროს, აქედ ძრიელ გამრავლდნენ ქვეიდამ (ოსმალი) მოსული ქართველები, რომელნიც ომის შემდეგ, ამ ბოროტ ხოჯების მეოხებით ოსმალში გადასახლდნენ. ამათ ჩააგონეს, რომ ხონთქარისაგან დიდ საჩუქრებს მიიღებთ და კარგად იცხოვრებთო. ამათ აქ მუქთად გადაყარეს თავიანთი მამულები, წავიდნენ ოსმალში და იქ კაი ცხოვრების მაგიერ დიდს სიღატაკეში ჩავარდნენ, დღეს იქედამ ბლომად მოდიან ქართველ თათრები და მწუხარებით შეჰყურებენ თავიანთ მამულებს. ასეთებს კაცი აქ ხშირად შეხვდება. ამათ უბედური ცხოვრება აშინებთ, საქმე ასე არის, თორემ ეს რომ ასე არ იყოს და ოსმალში სიღატაკის არ ეშინოდეთ, მაშინ აქ არავინ დარჩება, ამ ხოჯების ქადაგებით ულ გადასახლდებიან.

როგორც კინტრიშის ხეობა არის ბუნებისაგან შემკული ღია დაგვირგვინებული, ისევე ჩაქვის ხეობა. როგორც კინტრიშის ხეობაზედ, ისევე აქაც მაღალი მთიანი ტყეებია, წყარომ ბი. ტყეები სავსეა ვაშლით, მსხალით, ბზით, კაკლით, ბროწეულით და სხვით. სოფლებიც გაბნეულია მთელს ამ ხეობაზედ და ყველგან ქართველ მაჰმადიანები სცხოვრობენ. ყველა სოფელს თავისი ჯამე და ხოჯა ჰყავთ. სოფ. ხალის ჯამე მეტად დიდია, ორ-სართულიანი, ქვიტკირით არისო გაკეთებული, ხოჯას საქადაგებელი მშვენიერის კაკლის ხით არის გაკეთებული, გარს მრავალი ჩუქურთმას აქვს. ხოჯად ამ სოფელში ქართველი კაცია, ხანში შესული, ფანატკოსი და მოძულე ქართულის ენისა. გვარად მუსტაფა ეფენდი ციცქიშვილი გახლავთ. ჯუმა ღლე იყო, მე მიველ; ხალხს ამან ნება არ

-51-

მისცა წიგნების შეძენისა, შორს დაჯდა და ოსმალურად დიდის წვალებით უთხრა ხალხს: ცოდვა არის მაგ გიაურის კითხვაო. ერთმა ჰვითხა:

- ხოჯა, რად არის ცოდვა წიგნის კიდხვაო?

- მაგრე, სწერია ჩვენს ქითაბშიო (წიგნში), მიუგო ხოჯამ და ამას შემდეგ მინარზედ ავადა „ლა ილაჰეს“ დასაძახებლად. ერთმა სთქვა: რას ამბობს ხოჯა, წიგნის კითხა რად

იქმნება ცოდვაო? ამათში რამდენიმე კაცმა იცის წერა-კითხვა.

აქ ქართულს წერას „გურულს“ უწოდებენ და კინტრი-შის ხეობაზედ-კი ქართულს. მოლას არავინ ათხოვა ყური და წიგნები ბევრმა წაიღო. ამ სოფლის მახლობელს, სოფ. გორგამნეებში, რამდენიმე ქართველ ახალგაზრდა მაჰმადიანი აღმოჩნდა ქართულის წერა-კითხვის მცოდნე. ესენიც გვარად გორგამენი არიან. ამ სოფელში ამათ გვარის 20 კომლი მაინც იქნება, ბევრნი-კი წასულან ოსმალში. მათ მაგიერ აქ გადმოსულან აჭარელ ქართველები და დასახლებულან. ამათ ძალიან ესიამოვნათ ქართული წიგნების კითხვა. ამათი სოფლის ხოჯა აჭარელთა, მცოდნე ქართულის წერა-კითხვისა და თავის მრელს ურჩევს, რომ ქართული წერა-კითხვა დაისწავლეთო, შემდეგში დაგჭირდებათო.

ჩაქვის ხეობის სოფლების მეორე დიდს ჯამედ სოფ. ჩაქვის თავის ჯამე ითვლება. როგორც სოფელს ხალის ჯამეზედ, ისევე ამ ჯამეზედაც ძალიან ბევრი ქართველ ხალხი მოდის. ხოჯა აჭარელია, გვარად იმედაშვილი, თათრულად იმამიშვილს უწოდებენ. ამ ხოჯამ ქართული კითხვაც იცის და რამდენიმე ქართული წიგნი სიამოვნებით გამომართვა, ხალხსაც ურჩია მიღება. ამ ხოჯას „ნადი“ ჰქონდა და ლოცვა ადრე გაათავა. ლოცვის შემდეგ გლეხებმა დაიწყეს ყანაში მუშაობა და ქართული სიმღერები. ოც-და-ათი კაცი იყო და ყველა ესენი რიგიანის შეწყობილის ქართულის ხმით „ნადურს“ მღეროდნენ.

ამ მომუშავე ხალხში რამდენიმე ჩიჯავაძეც ერია, მეფეების დროშს აზნაურები, ოსმალის ხელში აღიებად ცნობილნი.

-52-

ერთი ამათგანი, მოხუცი ჩიჯავაძე, ოსმალს მთავრობისაგან ვარსკვლავით არის დაჯილდოებული და დღეს ბათუმის მაჰმადიანთ მეჯლისის წევრია, ანუ ყადი. ამის შვილებმა ქართული კითხვა იციან და შემდეგისთვის უფრო უკედ დავისწავლიდით, რომ აქამდის წიგნები გვქონოდაო. სთქვეს: ჩვენ ქართული წიგნები ნახვით-კი არა და გაგონებითაც არ გაგვიგონია, თუ ქართული წიგნები იბეჭდებაო! დიდად მოხარულნი დარჩნენ.

ამ დღეებში მე ვნახე ერთი მეტად ზრდილობიანი მოხუცი მაჰმადიანი, რომელიც სტამბოლში გაზრდილა, ოსმალს სამსახურშიაც უმსახურია და ოსმალს მთავრობისაგან დაჯილდოებულა. ქართული წერა-კითხვაც კარგად იცის და ქართველობს კიდევ. ეს კაცი სცხოვრობს სოფ. ზენეთში და გვარად მჟავანაძე გახლავთ. სოფ. ჩაქვაში შემხვდა და მთხოვა, რომ ოსმალს ქალაქ გონიოში მცხოვრებ ქართველ მაჰმადიანებისაგან წერილი მივიღე, ქართულს წიგნებს ითხოვენ და თუ ნებას მომცემთ, თქვენ წიგნებს ზოგს იქ გავგზავნიო. ესევე მთხოვა სოფ. ლელვის მამასახლისმა, რომ რამდენიმე წიგნი ოსმალეთში მინდა გავგზავნო.

სოფ. მახინჯაურში-კი არავინ აღმოჩნდა ქართულის წიგნის მცოდნე. აქ არც თათრული იციან. ისევე ქართულს უფრო წააკითხებენ ვისმეს, ვიდრე თათრულს.

ჩაქვის ხეობის სხვა სოფლებში ოსმალეთიდგან მოსული მოლები და ხოჯები ისე არ არიან მოდებულნი, როგორც კინტრიშის ხეობაზედ. აქ ყველგან აჭარელი ქართველები არიან, ამათშიაც-კი აქა-იქ მოიპოვება ისეთი ქართველ მოლები და ხოჯები, რომლებიც ოსმალეთიდგან მოსულს ფანატიკოსს ხოჯებს არაფრით ჩამოურჩებიან, მაგრამ ესენი გადასახლებისას მაინც არას ეუბნებიან.

როგორც კინტრიშის ხეობიდგან გადასახლდნენ ოსმალეთში ქართველთ მაჰმადიანები, ისევე ამ ჩაქვის ხეობიდგანაც. ზოგიერთი სოფელი მთლად დაიცალა, მაგალითად, როგორც

სოფ. ხალვაშენი, სადაც 20 კომლზედ მეტი ხალვაშენები სცხოვრობდნენ და დანარჩენი სხვები. მაინც ამ ხეობაზედ მოფენილია ქართველთ მაჰმადიანთ სოფლები და ზოგში საკმარისი რიცხვიც სცხოვრობს ქართველ მაჰმადიანებისა.

ამ ხეობაზედ ორი ოჯახი-ღა სცხოვრობს ქართველ ბეგების, ბეჟანიძეების, ანუ ბეჟანიშვილებისა. თათრულად ბეჟან-ოღლებს უწოდებენ. აქაურ მცხოვრებთაგან შევიტყე, რომ ჩვენი მოძმეები ოსმალეთიდგან მწარედ მოსტირიან ჩვენს ქვეყანასაო და აღარ იციან რა ქმნანო. ოსმალეთში ძალიან მაგრად უჭე-

რენ მათ ხელსაო, თორემ ჩუმ-ჩუმად სულ გარდმოიხვეწებიან აქეთ, აქ როგორმე ტყეებში დასახლდებიან და სახელმწიფოდ შერაცხავენ თავსაო. ძალიან სცდებიანო, ამან სთქვა, რომ-იქით მიდიან, იქ შიმშილის მეტი სხვა არაფერი ელითო. ეს კაცი იქ ნამყოფია, იქ მყოფთ ქართველთ მდგომარეობა თავის თვალთ უნახავს, მაგრამ ბევრნი აქაურნი მაინც არ იშლიან თავიანთ კერპობს და ერთთავად გადასახლებას ჰფიქრობენ. ამ მოკლეს დროში, ერთს ქართველ მაჰმადიანს ცოლ-შვილი გაუპარებია და აქამდის თითონაც გაიპარებოდა, მაგრამ რაღაცა შემთხვევით საპატიმროში ჩავარდნილა. ახლა ეს განთავისუფლებას ელის და რგორც გამოვა ციხიდან, მაშინვე ოსმალეთში გადავარდება.

ამ მოკლე დროში, სოფ. ალამბრის ფანატიკს და ქართულის ენის მოძულე ხოჯას, ჰაჯი-უსუფ მამულაიშვილის, სოფლის ხალხისთვის თუთუნის წვევა აუკრძალავს. ვინც არ დაწსტოვებს წვევას, იმას ჯამეში ალაგი არა აქვს, ის სასუფეველს ვერ დაიმკვიდრებსო. ეს ხალხს დიდად სწყენია, სასტიკად ეწინააღმდეგებიან და უთქვამთ, რომ ეგ შენი საქმე არ არისო. ეს ხოჯა ბევრს ქართველ მაჰმადიანს უნერგავს ქართულის ენის სიძულვილს, ნამეტნავად იმ ბავშვებს, ვისაც ასწავლის თვის მედრესეში. ეს ხოჯა არაბულის წიგნების კითხვით ქართველ მაჰმადიანთა შვილებს სასტიკად სტანჯავს.

ქობულეთისა და ბათუმის სკოლის ამბები.

1891 წ.

დიდის სიამოვნებით უნდა ვაუწყოთ ქართველ საზოგადოებას შემდეგი სასიხმომონო ამბავთ ამ ზაფხულს ქობულეთის უფროსს თხოვნა მიართვეს მკვიდრ ქართველ მაჰმადიანთ საპატიო კაცებმა: გულო-აღა კაიკაციშვილმა და დედი-აღა ნიქარაძემ და სთხოვეს, გვიშუამდგომლეთ მთავრობის წინაშე, რომ მისის დახმარებით ქობულეთში ისეთი სკოლა დაგვიარსოს, რომელიც უფრო გამოსადეგი იქნება ჩვენთვისაო. ქობულ-

ლეთის უფროსი ამ საქმეს დიდის თანაგრძნობით მიეგება და ზემოხსენებული თხოვნა მალე გარდასცა, ბათუმის „ოკრუგის“ უფროსს.

ბათუმიდამ უფროსი საჩქაროდ ავიდა ქობულეთში და მთხოვნელთ მადლობა გადუხადა კეთილის საქმის თაოსნობისათვის. მეორე დღესვე, უფროსის ბრძანებით, დაიბარეს მამასახლისები და მოთავე კაცნი ქობულეთის ხეობისა.

დანიშნულს დღეს მოვიდნენ ყველა დაბარებულნი და გამოეცხადნენ უფროსს. უფროსმა აუწყა სკოლის გამართვის ამბავი და მადლობა გადუხადა ამ საქმის დამწყებთ. ხალხმა ჩოჩქოლი დაიწყო და უარჰყოფდა, სკოლა არ გვინდა ჩვენაო. ბატონო, ამბობდნენ თავი კაცები, ჯამები ვერ გაგვიკეტებია თებია და სკოლების გამართვა სად შეგვიძლიანო. დიდი ალია-ქოთი ასტყდა; ხალხი ორ ნაწილად გაიყო და საქმე მაინც სკოლის დაარსებით გადაწყდა. ბოლოს სკოლის დაარსების თანახმა გახდნენ თვით ისინიც, ვინც პირველად წინააღმდეგნი იყვნენ ამ საქმისა. ამ საქმისთვის ბევრი შრომა და მეცადინეობა გასწიეს ზემოხსენებულმა ქართველ მაჰმადიანებმა გულო-ალა კაიკაციშვილმა და დედი ალა ნიქარაძემ. ხალხს ამათ ურჩიეს, ამათ ჩააგონეს სკოლის სიკეთე და ბევრი საგრძნობელი სიტყვა უთხრეს.

– არაო, დაიგრიალა ხალხმა: თქვენ ჩვენი გარუსება

-55-

გინდათ, გვატყუებთო. თქვენი შვილები რუსის სკოლებში გყავთ, იმათთვის რუსული ქუდები დაგიხურნიათ და არუსებთ და ახლა გინდათ ჩვენც წაგვიტყუოთო.

სადამოს მაინც ხალხი დაშოშმინდა და დაჰყვა ნებას თავის გაგებულ წარმომადგენლებს. უფრო იმიტომ დაჰყვნენ ნებას, რომ პატივცემულმა გულო-ალა კაიკაციშვილმა ამ ჩინე ბულის საქმისთვის საკმარისად დიდი ალაგი შესწირა, ღირებული 500 მანათად. ეს ადგილი სძევს ქობულეთის მისავალში, ზღვის პირას სადაც წინად სცხოვრობდა ალი ფაშა თავდგირიძე. ამ ადგილის შეწირვა დიდის სიამოვნებით იქმნა ადილობრივ მთავრობისაგან მიღებული. შეწირვის ამბავმა აქაუ-

რი მაჰმადიანები ძლიერ გააკვირვა და ყველა გაცემული იყო, რომ გ. კაიკაციშვილმა ამოდენა ადგილი შესწირაო. ამ მაგალითმა დიდად წაახალისა სოფლის ხალხი. შემწირველმა ადგილი ჩააბარა მთავრობას; მთავრობამ მზრუნველნი ამოარჩევინა თვით ქართველ მაჰმადიანთა შორის, ადგილი გაზომილ იქმნა და შემოსაზღვრული. შეწირულ ადგილის გვერდით დღეს მშვენიერს ბაღს აკეთებენ და ხალხს ჰსურს, რომ მომავალი სკოლაც საბაღოსნო სკოლა იყოს.

სკოლის შენობისთვის სოფლებს მასალა შეეწერათ. ჯერ-ჯერობით ქვასა და კირს უკვე ზიდავენ. შემდეგ ხე-ტყის მოტანას დაიწყებენ და მერე საძირკველს ჩაჰყრიან. შენობა საკმარისად ვრცელი იქნება; ბავშვებისთვის დასაძინებელ ოთახებსაც აპირობენ სკოლასთან, რადგანაც სოფლის ყმაწვილებისთვის ყოველ დღე აქ სიარული ერთობ ძნელია, იმიტომ რომ ზოგიერთი სოფელი ქობულეთზე 20-30 ვერსის მოშორებით სძევს.

მთავრობის მხრით ბათუმის უფროსი ქართველ მაჰმადიანებს დიდს დახმარებას დაჰპირდა. თქვენ შენობა გააკეთეთ და სწავლის ხარჯი მთავრობისა იქნებაო.

კრებაზედ ორიოდე სიტყვა ითქვა ქართულ ენის შესახებაც. რადგანაც ჩვენ ქართველები ვართ და არა თურქები და

-56-

თათრები, როგორც სხვები გვიწოდებენ, ამიტომ ვითხოვთ, სკოლაში ქართულ ენასა ასწავლიდნენ ყმაწვილებსაო. უფროსი დაჰპირდა ამ სურვილის შესრულებასაც. სკოლაში ხოჯაც ეყოლებათ სჯულისა და თათრულის წერა-კითხვის სასწავლებლად. უმეტეს საგნების სწავლება რუსულს ენაზედ იქნება. მაჰმადიანებს სურთ რომ რუსული და ქართული ენა და წერა-კითხვა კარგად ისწავლებოდეს.

ქართველ მაჰმადიანები ჰფიქრობენ, რომ ამ საქმის გამო თხოვნით ჯერ თავიანთ მოწინავე ქართველ მაჰმადიანებს მიჰმართონ დახმარებისათვის და მერე ქრისტიან ქართველებს. ქობულეთის სკოლის სასარგებლოდ, როგორც ვიცით, წერა-კითხვის საზოგადოებას“ აქვს 600 მან., სხვა და სხვა დროს

შეწირული.

ქობულეთის სკოლაში სწავლა-მიღებულ ყმაწვილებს თავისუფლად შეეძლებათ შესვლა ახალციხის სატყეო სკოლაში, ტფილისის სახალოსნო, სახელოსნო, სატეხნიკო, საშუალო სასწავლებლებში და სტავროპოლის გიმნაზიაში; ამ გიმნაზიაში აქაურებისთვის კარგა ხანია, ორი სტიპენდიანტის ადგილია დანიშნული. მაგრამ იქ აქამდის ამათგანი არავინ წასულა, მხოლოდ შარშან წავიდა ზემოხსენებულ ქართველ მაჰმადიანის დედი-ალა ნიჟარამეს შვილი, რომელიც ტფილისის I კლასიკურს გიმნაზიაში სწავლობდა. ტფილისის კლასიკურ გიმნაზიაშივე სწავლობს შვილი დღეს პატივცემულ მაჰმადიან გულო-ალა კაიკაციშვილის. ამ ყმაწვილებს გარდა ერთი ბავშვი „წერა-კითხვის საზოგადოების“ სკოლაში სწავლობს და სამი ყმაწვილიც ბათუმის სამოქალაქო სკოლაში.

ქართულ წიგნების კითხვა მთელს ქობულეთში ვრცელდება ნელ-ნელა: ვაჭრებს დდეს დავთრები ქართულად აქვთ ნაწერი. ერთმანეთში მიწერ-მოწერაც ქართულად უფრო ეხერხებათ. ეხლა საქმე მამასახლისებზედაა დამოკიდებული. იმედია, რომ მამასახლისებშიაც დროით შემოვა ქართულად წერა, რადგანაც თათრულად მიწერმოწერის გამო დიდ გაჭირვებაშია

-57-

ხალხი. ხშირად მთელს სოფელში ერთ კაცსაც ვერ ჰპოულობენ თათრულის მცოდნეს, რთმ „მეჯლიშებიდამ“ თათრულად მოწერილი ქალაღლი წაიკითხოს.

ვიდრე ოსმალოს საქართველო შემოგვიერთდებოდა, ბევრს ქართველს სტკიოდა გული მისთვის, უნდოდა მისი ავ-კარგის გაგება, მისის ჭირისა და ლხინის გაზიარება. 1874 – 75 წლებში ტფილისიდან ბევრნი ვაპირებდით ოსმალოს საქართველოში წასვლას და თან ქართულის წიგნების წაღებას, რისთვისაც ფულიც-კი შეკრიბეს, მაგრამ ჩვენ დიდად გვაშინებდა ის მაგალითი, რომ 1873 წ. განსვენებული დ. ბაქრაძე 12 დღით დაჭერილი იქმნა ბათუმის ფაშისაგან. ვიდრე ფაშას სტამბოლიდამ ბრძანება არ მოუვიდა, მინამდე დ. ბაქრაძე აჭარაში არ გაუშვეს; ნება არ მისცეს მოგზაურობისა მხოლოდ ქვედა-

აჭარის დაბა ხულომდე. კლარჯეთში, შავშეთში, ერუშეთში, ლივანაში ართვინის და ბევრს კიდევ სხვაგან არ მისცეს ნება სიარულის და გამოკვლევის.

გავიდა რამდენიმე ხანი, მოხდა დიდი ამბავი და ოსმალოს საქართველო შემოუერთ და ჩვენს ქვეყანას. ქართველთ შუესრულდათ თავიანთი გულის წადილი. ქართველებმა მაშინათვე ყურადღება მიაქციეს თავიანთ ძმების მდგომარეობას. ქართველებმა ფულის მოგროვებაც დაიწყეს და ბარე 3000 მანეთამდე მოაგროვეს, ეს ფული განვენებულს სერგეი მესხს ჩააბარეს, რომელიც წავიდა ქართველ მაჰმადიანებში და ფული დაარიგა ისე, როგორც უფრო საჭიროდ დაინახა. ქართველებში დიდი გულ-მტკინველობა დაიბადა ქართველ მაჰმადიანების შესახებ და სწორედ ამისი ბრალი უყო, რომ ქართველებში დაიბადა აზრი ბათუმში სკოლის დაარსებისა. იქ 1880 წელს. ქართული სკოლა გაიმართა. ბათუმში სკოლის დაარსების ამბავი მალე მოიფინა ქართველებში. ქართველები ამ ამბავს დიდის სიამოვნებით მიეგებნენ და ვისაც-კი შეეძლო დახმარება, არაფერი დაიშურა და თავისი წვლილი სიამოვნებით გამოიღო და შესწირა მხოლოდ მისთვის, რომ ბათუმში,

-58-

ჩვენს მოძმე მაჰმადიანთ შორის სკოლა გახსნილიყო. ეს ნატვრაც აგვისრულდა. პირველ წლებში სკოლის საქმეს მაჰმადიანები დიდის პატივის ცემით ეგებებოდნენ და, რაც ხანი გადიოდა, მით ამ ხალხში პატივის ცემა სკოლის მიმართ უფრო მატულობს. მაჰმადიანთ შვილების რიცხვიც მრავლდებოდა. მალე იმათ ყმაწვილების რიცხვმა საგრძნობლად იმატა. ყმაწვილებმაც ჩიწსებულად დაიწყეს სწავლა. წვენდა საბედწიეროდ მაშინ ამ სასწავლებელს ისეთი მასწავლებელიც შეხვდა, რომელიც დიდი გულ-შემატკივარი იყო ჩვენის ერის წარმატებისა. ქართველ მაჰმადიანების სიკეთისათვის ხომ არაფერს ჰზოგავდა. იქ ქართველ მაჰმადიანებთან ხშირად დაიარებოდა. მაჰმადიანებიც მიდიოდნენ მასთან. მასწავლებლის ოჯახში დაიარებოდნენ ქართველ მაჰმადიანთა ცოლები და ქალები. უნდა. ითქვას, რომ მაჰმადიანებში დიდის პატივისცემის ნიშანია, რომ

მაჰმადიანთ ქართველთ ქალები და ცოლები ქრისტიან ქართველთ ოჯახებში დაიარებოდნენ. ერთ დროს ისე იყო საქმე მომართული, რომ ბათუმის ქართველთ სკოლის მასწავლებელის ოჯახი ქართველს მაჰმადიანს თავის ოჯახათ მიაჩნდა და ამ გარემოებას დღესაც იგონებენ მაჰმადიანები. სკოლასაც დიდის თანაგრძნობით ეკიდებოდნენ, შვილებიც სიამოვნებით მოჰყვანდათ სკოლაში სასწავლებლად. ამ სკოლიდამ პირველ წლებში ისე მომზადებულ ბავშვები გაოდოდნენ ხოლმე, რომელნიც მის მოწმობით თავისუფლად მიდიოდნენ ოსმალეთში და ტრაპიზონის სამხედრო სკოლაში შედიოდნენ სწავლის განსაგრძნობლად. თვით მე, ამ წერილის დამწერმა, ვნახე ტრაპიზონის სამხედრო სკოლის მოსწავლენი, რომელთაც პირველ დაწყებითი სწავლა ბათუმის ქართველთ წერაკითხვის გამავრცელებელის საზოგადოების სკოლაში მიუღიათ ესენი დღეს ამ სკოლას დიდის პატივისცემით იხსენიებენ. ამ სკოლიდამ გატანილის მოწმობით ჩვენ თავისუფლად შევედით ტრაპიზონის ოსმალთა სამხედრო სკოლაში დრია საქართველოდამ თან წაღებული „დედა-ენა“ და „ბუნების კარი“ დღე-

- 59 -

საც-კი გვაქვს აქ შენახული და ხშირად ვკითხულობთ ხოლმეო.

სწორედ უმაღლეს სიამოვნებასა გრძნობს კაცი, როცა ოსმალეთში მოსწავლე ქართველ მაჰმადიანთ ნახავს, რომელნიც თავიანთ თავს ქართველებად აღიარებენ და რომელთაც საქართველოსთვის გული შესტკივათ. ორი ყმაწვილი ჩუენის სკოლიდამ ტრაპიზონის სკოლაში შოფილა მოსწავლეთ. იქ სწავლის დამთავრების შემდეგ ოსმალთს მთავრობას გერმანიაში გაუგზავნიათ სამხედრო სკოლაში სასწავლებლად. იქ სამხედრო სწავლა ჩინებულად დაუმთავრებიათ. ფრანგული ენა კარგად შეუსწავლიათ და თავიანთ სამშობლო ქვეყნის შესახებ თითქმის ყველა ფრანგული წიგნი შეუძენიათ. მაგალთად, ბროსესს მიერ ნათარგმნი „ქართლის ცხოვრება“ და ვახუშტის „გეოგრაფია“ ამათ ყოველთვის თან დააქ-თ და კითხულობენ. 1890 წ. ეს ყმაწვილნი კაცნი განზრახ გრიგოლ გურიელთან მოვიდნენ სიამოვნებით ინახულეს და დაავალეს

ქართულს ენაზე „ქართლის ცხოვრების“ და ვახუშტის გეოგრაფიის შოვნა. ეს წიგნები ჩვენს ენაზე გვინდა წავიკითხოთო. პირდაპირა სთქვეს: ჩვენ ქართველები ვართ, ოსმალოს საქართველო დიდია, ჩვენ ჩვენის ისტორიის გაგება გვინდა, მაგრამ საუბედუროდ ოსმალთ აშის შესახებ არაფერი უწერიათო. ჩვენი ხალხი, რაც უნდა ფანატიკოსი იყოს და მოძალე ქართველთა, ბოლოს, განათლების მეოხებით, რაკი თავის ქვეყნის ისტორიას გაიცნობს და თავის შთამომავლობასა, უეჭველად მოყვარე გახდება საქართველოსი და ქართველთა. ამას დიდი ღარი და ხაზი არ უნდაო. გერმანიაში ჩვენ ერთ დროს ქართულ ენაზე ჭოსაუბრე მოსწავლენი ვნახეთ ადა ამის გამო დიდ აღტაცებაში მოვედითო. ერთს რესტორანში ვიყავით, ვეღარ მოვითმინეთ, საჩქაროდ მივედით მათთან და უთხარიოთა:

– თქვენი ჭირიმეთ, თქვენი, რომ ძლივს ქართველები ვნახეთ, ქართულს ენაზე მოლაპარაკენიო. იგინი საქართველოს სომხები აღმოჩნდენ, მაგრამ ჩვენ მაინც დიდად გვესიამოვნა

-60-

მათი ნახვა, მხოლოდ იმიტომ, რომ ერთმანეთში ხშირად ლაპარაკობდნენ ქართულს ენაზე. იმათ ბევრი რამ გვიამბეს ქართველების შესახებ, ბევრი კარგი და ბევრი ცუდი, მაგრამ ჩვენ მაინც უსიამოვნო ამბავს ყურადღებას არ ვაქცევდით და კარგს. კი სიამოვნებით ვისმენდით. ჩვენთვის ისიც კმაროდა, რომ ეს ყმაწვილი კაცები გერმანიაში ქართულს ენაზე ლაპარაკობდნენ ჩვენთანა. რამდენჯერ ვინატრეთ ნამდვილ ქართველთ ნახვა უცხოეთშიო.

ასე და ამ გვარად მიდიოდა წინად ბათუმის ქართველთა სკოლის საქმე. მაგრამ არ გავიდა დიდი ხანი, რომ სკოლის წარმატება ცოტა არ იყოს შეფერხდა და ქართველთ მაჰმადიანის შვილებმაც უკლეს იქ სიარულს და სწავლას. სკოლის გამგეობა დიდად ცდილობდა, ეშველნა როგორმე ამ გარემოებისათვის. რომ უფრო გაემრავლებინათ სკოლაში რიცხვი მაჰმადიან ქართველთა მოსწავლეებისა, დანიშნეს ხოჯა, ხაფიზ ეფენდი, აჭარელი მაჰმადიანი, რომელსაც თვეში 20 მანეთს

აძლევდნენ, მაგრამ ყმაწვილების რიცხვი მაინც 1888 – 89 – 90 წლებში 7, 8 – 9 ზევით არ ადიოდა და უკანასკნელ წელს კი იქამდის მივიდა, რომ მხოლოდ 4 ყმაწვილი-ლა იყო. ეს იყო მიზეზი, რომ გამგეობამ ხოჯა დაითხოვა, რადგანაც 4 ბავშვისთვის მისი ყოლა აღარ ღირდა. ბათუმის ქართველთ სკოლაში ახლა მხოლოდ ერთი ყმაწვილი სწავლობს.

ამ ბოლოს დროს ასე წავიდა ჩვენის სკოლის საქმე, ასე წავიდა ამისი საქმე იმ დროს, როცა ჩვენის სკოლის მომხრებით, ერთს ჯამეს გვერდით, ქართველთ მაჰმადიანთ მოხუცებულს ხოჯას, გვარად უსეინ ეფენდი შარაბიძეს, 50 მეტი ქართველთ მაჰმადიანთ ყმაწვილები ჰყავს მოსწავლედ. უსეინ ეფენდი რასაკვირველია, ძველებურის ოსმალურის წესით ასწავლის ანბანს და არაბულს ლოცვებს დაბეჯითებით. ამ ხოჯასთან რამდენჯერმე ვიყავი და ბავშვების შესახებ საუბარი მქონდა. უკანასკნელად უსეინ ეფენდიმ ეს აზრი გამოსთქვა: თვეში 10 მანათი მაძლიონ და ჩემს ბავშვებს იმ სასწავლებელ-

-61-

ში გიდვიყვან და მეც იქ ვიქნები მასწავლებლადაო. ესეც იმ პირობით, რომ მომიხერხონ ბათუმის ვიცე-გუბერნატორთან და ჩემი ჯამე არ დაგვარგო, თორემ, თუ ჯამე დაგვარგე, მაშინ ამას არც 100 მ. ვიკისრებო. აი რა სთქვა კიდევ უსეინ ეფენდიმ:

– მე მოხუცებული ხოჯა ვარ. დიდი ხანია, რაც აქ, ამ ჯამესთან მექთე მაქვს. ეხლა მოვხუცდი, მექთეს შენახვის თავი აღარა მაქვს, ცოტა თვალებიც აღარ მიჭრის; თუ თქვენ არ უპატრონეთ ამ ბავშვებს, შეიძლება ყმაწვილები სულ დაიფანტნენ და მეც ჩემი მექთე გავაუქმო, რადგანაც სწავლება ისე არ მეძნელება, როგორც „მექთეს“ შენახვა. აი ეხლაც მე ჩემს სამშობლოში, აჭარას, სოფელს კაპნის თავში მივდივარ ორის თვით, რომ დავისვენო. მოგცემთ ფიცსა და აღთქმას ხოჯებისა და მოლების წინაშე, რომ მე 10 მანათად დიდის სიამოვნებით დავთანხმდები, თუ-კი მომცემენ, რომ ჩემი ბავშვები მთლიდ იქ გადვიყვინოვო.

უსეინ ეფენდიმ მითხრა ისიცა, რომ სკოლის გამგეობას

ტყუილად გადუწყვეტია ბათუმის სამს ჯამეს, თვითეულს წე-
ლიწადში 50 მ. აძლიოს იმ პირობით, თუ ეს ჯამეები ხუთ-
ხუთ ყმაწვილს წარმოადგენენო. ეს ფული უბრალოდ დაი-
კარგება, რადგანაც ორს ჯამეს მექთეები არა აქვს. აი, აქ,
მხოლოდ ამ მესამე ჯამეს გვერდით არის მექთე; ეს ჯამე მუ-
ფთის ჯამეაო. თუ ჩემსას არ დაიჯერებთ, ჰკითხეთ სხვებს,
რომ ეს ასეა. როგორც შევიტყე, ბათუმის ყველა მოლებსა
და ხოჯებს დიდი უსიამოვნობა ჰქონიათ ჩვენის სკოლის მა-
სწავლებელ ხოჯა ხაფიზ ეფენდი აჭარელთან. სულ ამ უსიამ-
ოვნობის მიზეზია თურმე, რომ ბათუმის ქართველთ სკოლა-
ში ქართველთ მაჰმადიანთ შვილები ასე ცოტანი ყოფილან.

ამ დღეებში ვიყავ ჩვენის სკოლის მასწავლებელ ხოჯა-
ხაფიზ ვფენდისთან, რომელიც ტომით ქართველია სტამბო-
ლის სასულიერო რუმტიაში გაზრდილი აჭარელი, ჩვენს სკო-
ლაში მოსწავლეთ სიმცირის გამო ამასთან მქონდა საუბარი
და აი რა სთქვა:

-62-

– ჩემო ეფენდუმ, ჩვენის სკოლის საქმე იმიტომ წავიდა
ცუდად, რომ ამ სკოლაში ვინც სწავლობდნენ და ვინც-კი
სწავლა დაამთავრეს, თავიანთ მშობლებს არაფერში გამოადგ-
ნენ ისევე მშობლებთან დაბრუნდნენ და იქ დაიწყეს ცხოვრე-
ბა, როგორც სხვა უსწავლელ ბავშვებმა. ამის გამო ყველამ
ლაპარაკის დაიწყო, რომ ეს სკოლა რაიზე არსებობს, ან რა
საჭიროა, თუკი იქ ნასწავლისაგან არაფერი გამოვაო. სწავლა
დამთავრებულთა შორის ყოველ წელს რომ ერთი ან ორი
წაეყვანათ აქედას სხვაგან და რამე საქმე ესწავლებინათ, თუნდ
ფერშლობა და ხელოსნობა, ბოლოს ჰნახავდით, თუ ამათის
მაგალითით წახალისებულ ქართველ მაჰმადიანები რამდენს
ყმაწვილებს მოიყვანდნენ სკოლაშიო, თვით დაიწყებდნენ ხვეწ-
ნას ყმაწვილები მიიზარეთო. ფულსაც-კი მოგვემდნენო, და-
გარწმუნებთ, რომ ვიდრე ეს ასეა და ჩვენს ხალხს სკოლის
სარგებლობას საქმით არ დაუმტკიცებთ, მანამდინ არავინ
მოიყვანს შვილებს, ფულიც უბრალოდ დაიხარჯებაო.

უნდა ვსთქვათ, რომ ეს ხოჯა დიდის გამოცდილებითა

და გულ-შემატკვივრობით ლაპარაკობს ამ სკოლის და ქართელთა შესახებ და სურს, რომ ჩვენის სკოლიდამ გამოსულ ბავშვები მართლა კარგი იყვნენ, მცოდნენი ზოგი ხელოსნობისა და ზოგი ვაჭრობისა. სწორედ ასევე ილაპარაკეს მაჰმადიანთ ქართველთა ბეგებმა და ალებმა რომლებიც კი ბათუმში სცხოვრობენ და სწავლა-განათლებას თანაუგრძნობენ.

ქართველ მაჰმადიანებში პირველად ქართული წიგნების
მიტანის და მათგან მიღების ამბები.
ქობულეთი 1891

ქობულეთი. (ბათუმის ოლქია). პარასკევი დღე ქართველ მაჰმადიანთა ჯუმა (კვირა) დღეა, ამ დღეს ისინი წმიდად ინახამენ, ყველანი ვინც-კი არიან დიდი თუ პატარა. ქალს გარდა ყველა ჯამეში მიდის სალოცავად. ქობულეთის ხეობის

-63-

ყველა სოფელს თითო სართულიანი ჯამე აქვს. პარასკევს დღეს ჯამე ყოველთვის ხალხით ივსება. ნამეტნავად ბევრი ხალხი ჩამოდის ჩურუქსუში სავაჭროდ, ვაჭრობის შემდეგ ყველა ეს ხალხი თავს იყრის ჩურუქსუს ჯამეში, სულ ყველანი 400-ზედმეტნი იქნებიან, ყველანი ქართველ მაჰმადიანები არიან, მათში ოცში იქნება ერთმა იცოდეს თათრული ლაპარაკი და წერა-კითხვა კი, ხოჯებს და მოლებს გარდა სხვამ არავინ იცისო თათრული. უმეტესად ქართულად ლაპარაკობენ, შარშან რომ ვიყავ აქ და წიგნები მოვიტანე, ამ საქმეს ბევრმა ეჭვის თვალთ შეხედა, ხოჯამ წინააღმდეგი ლაპარაკიც დაიწყო, მაგრამ მალე დარწმუნდნენ საქმის უვნებლობას და წიგნების შეძენა დაიწყეს.

შარშან ამათში იშვიათად შეხვდებოდით ქართულის კითხვის მცოდნეს, წელს-კი ეს ასე არ არის, შარშანდელი 2,000 წიგნი ისე მოფენილა ქობულეთის ხეობაზედ, რომ დღეს ქობულეთში ყოველს ნაბიჯზედ შეხვდებით ქართულის მცოდნე ქართველ მაჰმადიანებს, ნამეტნავად ბავშვებს. ასე წარმოიდ-

გინეთ, ქალებსაც-კი დაუსწავლიათ, მაინც ამათში ქალებმა უფრო იციან ქართული წერა-კითხვა ვიდრე კაცებმა. 5 ივლისს პარასკევს დღეს, მძრჩიეს ჯამეზედ მისვლა და წიგნების მიტანა, წავედი და მოვისმინე იმათი დილის ლოცვა, ლოცვა არაბულს ენაზედ იყო, ხალხს სულ არ ესმის ამ ენაზედ ლოცვა, ლოცვის დათავებამდის ზოგნი გალავანში გამოვიდნენ და დამიწყეს წიგნების თხოვნა, მთელი აქ მყოფ ქართველ მაჰმადიანობა დიდად გახარებული იყო, აღარ იცოდნენ რა ექნათ. დიდის სასოებით მოისმინეს „მუჰამედის ცხოვრების“ წაკითხვა. ყველა ამას ამბობდა: რაფერ დაგიბასმავთ, ბატონო ესა და რაფერ დაგიბასმავთ!“ „მუჰამედის ცხოვრების“ კითხვა, გათავდა. მერე იმათის ლოცვების კითხვა დავიწყე. ხალხი საოცარს მდგომარეობაში ჩავარდა: ღაღანი და სიხარული დაიწყეს. ჯამეში აღარავინ დარჩა და სულ კარში გამოვიდნენ, მოლებს-კი ძალიან ეჯავრათ. ლოცვა გათავდა. მოლებიც გა-

-64-

მოვიდნენ. ამათ საქმე რომ შეიტყვეს, ყოველივე დიდად ესიამოვნათ.

აბა, ჩქარა წიგნები, „აბა, იმ ალა! აბა, შენი ჭირიმე“ ღონის ძიება არ არის, 400 კაცი ერთად მეხვევა გარს, ყველა მთხოვს წიგნებს. დახმარება აღმომიჩინეს დედი-ალა ნიჟარამემ და გულ ალა კაკაცოლლიმ, აქაურ სამმართველოს გამგებლებმა. ამათ ხალხი დააყენეს ერთ მხრივ, ესენი წიგნებს იდებდნენ და მეორეს მხრით მიდიოდნენ. წაიღეს ძალიან ბევრი წიგნი. ბოლოს ხოჯები მოვიდნენ და ისურვეს ლოცვების და მუჰამედის ცხოვრება. წიგნების მიღების შემდეგ მეგობრულად გამეცნო ერთი ახალგაზრდა ხოჯა გვარად აბაშიძე, რომელიც სტამბოლში გაზრდილა, სწავლა მიუღია სტამბოლის ოსმალთა სასულიერო სასწავლებელს რუმტიაში, ამ დღეს ესეც იყო ჯამეში მლოცველად. მეტად ესიამოვნა ჩემი გაცნობა, მთხოვა ჩემთან წამოდიო და მეც წავყევ, ქართულს კარგად ლაპარაკობს, ცოტა ქართული კითხვაც იცის, დამავალა ლოცვების და „მუჰამედის ცხოვრების“ წაკითხვა. მე წავუკითხე, სიხარულისაგან აღარა იცოდა რა ექნა. გადამეხვია და დამკოცნა

„ოი ვოლა, ოი ვოლა“-ს ძახილს რიცხვი არა ჰქონდა. ასეთს საქმეს ჩვენ ვერ მოვიფიქრებდითო. ხოჯა არც ისე ფანატიკოსია, როგორც ჭანელი და ლაზელი ხოჯები. თვით სოფლად სცხოვრობს. აქ მხოლოდ პარასკეობით ჩამოდის სალოცავად. თავის სოფელში სკოლაც აქვს, 50 მეტს ქართველ თათრის ბავშვს ასწავლის თათრულს. ახლა რაკი ქართული წიგნები მექნება, ჯერ მე შევეჩვევი და მერე ბავშვებს დავაწვყებინებ კითხვასაო.

ქობულეთში ძალიან სწუხან უსკოლობის გამო, არ იციან საიდან რა მოახერხონ. ამათ აქამდის თავიანთი სკოლა მაინც ჰქონდათ და ახლა ესეც აღარა აქვთ. ამის მიზეზი აი რა არის: ამათ ჰყავდათ ერთი მოხუცი ხოჯა, გვარად ემინ-ეფენდი კობლაძე. 35 წელზედ მეტია, რაც ეს კაცი ხოჯად იმყოფებოდა და ამათს ბავშვებსაც ასწავლიდა თათრულს წერა-

-65-

კითხვას. ეს ხოჯა ქართულს კარგად ლაპარაკობდა, მაგრამ ქართული წერა-კითხვა არ იცოდა. ეს მოხუცი ხოჯა, ამდენის ხნის ნამსახური ქობულეთის ქართველ მაჰმადიანებმა დაითხოვეს, რადგანაც იგი დაბერდა და ბავშვების სწავლება აღარ შეუძლიანო, ამის მაგიერ მიუღიათ ვიღაცა ჭანელი ხოჯა, რომელმაც ქართული ენაც იცის, მაგრამ სკოლა-კი მაინც არ აქვს და თუნდა რომ ჰქონდეს, ეს მაინც უარესის ფანატიკურის გრძნობებით გააფანატიკოსებს ქართველ პატარა ბავშვებს. ვიდრე კაცი თავის თვალთ არა ნახავს, მინამდის ვერ დარწმუნდება ამ ჭანელ და ლაზელ ხოჯების ასეთს საშინელს ფანატიკოსობას, ესენი არიან მიზეზნი ქართველ მაჰმადიანთ ფანატიკოსობის და იმ სიძულვილსა, რომელსაც ქართველ მაჰმადიანები იჩენენ ჩვენდა მიმართ.

ასეთი ხოჯები, თავიანთის მოქმედებით ძლიერ იქებიან და იდიდებიან აქეთ და საწყაღს შინაურს ქართველს ხოჯებს-კი გაკითხვა არა აქვთ. ამას ისიც ამტკიცებს, რომ რაც ეს ხოჯა იმყოფება აქ, მას შემდეგ ნახევარჯერაც არა ყოფილა აქ და დღესაც საცალა იმყოფება ოსმალეთში. თავის ალაგას ვიღაც ერთი ჭანელი ხოჯა დაუსვამს და ეს განაგებს აქ. იმის

შესახებ-კი არც ერთი ქართველი მაჰმადიანი სიტყვას არ ამბობს და ქართველ ხოჯა რომ ერთს დღეს წავიდეს სადმე, იმაზედ მაშინვე-კი დაიწყებენ საყვედურიანს საუბარს. კარგი-იქნება, რომ ქართველ მაჰმადიანები ამას ყურადღებას მიაქცევდნენ და უპირატესობას თავიანთ მოძმე ქართველთ აძლევდნენ, რომელნიც იმათ ჭირშიაცა და ლხინშიაცა მონაწილეობას მიიღებენ. ჭანელ-ლაზელ ხოჯებისაგან-კი რა გამოვა საბოლოოდ არაფერი, ესენი აქ დროებით იქნებიან, გაჰყვლეფენ ხალხს, ფულებს მოაგროვებენ, ჯიბეს გაიტენენ, გასძარცვენ-საცოდავებს და ბოლოს წაბრძანდებიან იქითკენ, საიდგანაც მოვიდნენ. ამის მაგალითი ბევრი ყოფილა და ბევრიც იქნება. ერთმა ჭანელმა ხოჯამ ასე გამოაცხადა „ვინც ქვევით (ოსმალეთში) წავიდა, ის ცხონდა და ვინც აქ დარჩა ის წაწყდაო“

-66-

ეს ხოჯები რომ მავნებელნი არიან და ქართველობის დიდი მტრები ამას ცხადად ამტკიცებს მათი მოქმედება.

ამას გარდა ბევრი ქართველ ხოჯაც ლაპარაკობს, რომ თათრული ენა და წიგნები თუ გავრცელდა აქ ეს ჭანელ და ლაზელ ხოჯებისაგან მოხდებაო. ეს ხოჯები აქა იქ სოფელ-სოფელ დაძვრებიან, ათასს მავნებელს რასმე, უქადაგებენ ქართველ მაჰმადიანებსა. ორმა-სამმა ხნიერმა და მცოდნე ქართველ მაჰმადიანებმა კი მითხრეს, რომ ჭანელ-ლაზელ ხოჯების აქ ყოფნა დროებითია, ესენი აქ ველარაფერს გააყობენ, რამდენიც უნდა იქადაგონ მაინც არაფერი იქნება, ოსმალური აქ დავრდომას მიეცა და არა გავრცელებასაო, აქ-კი არა და გულადა კაკაც-ოღლიმ გადმომცა, რომ ქართულს წიგნებს ტრაპიზონში გადასული ქართველები ისე კითხულობენ რომ წიგნები სულ უბეში უძევთო. ეს წიგნები შარშან გაიგზავნა იქაო. ესევე აღიარა ერთმა იქიდან მოსულმა მოხუცებულმა ხოჯამ. საწყლები იქიდან მწარედ მოსტირიან თურმე საქართველოს, მაგრამ რას იზამენ, ოსმალს მთავრობა გადმოსვლის ნებას არ აძლევს. მაინც-კი აქ, ჩურუქსუში, ძალიან ხშირად შეხვდება კაცი ქვევიდამ მოსულებს. ჩურუქსუში, ქართულ წერაკითხვას გარდა, გავრცელებულია კდეც ქართული „ავგარო-

ზები“. ამას გარდა აქა-იქ ძველებური ქართული ექიმობაც სცოდნიათ.

ერთს ოჯახში ძველი „კარაბადინებიცა“ აქვთ და ამ „კარაბადინების“ საშუალებით ექიმობენ. სხვათა შორის აქედგან-ქართველს თათარს გამოეწერა – ფადართობის წამალი, ბალახი დაღმათითა იხმარებო და ყაზბობის – აღმათითაო. ამათში ბევრი შელოცვა იციან, რომელთა უმეტესი ნაწილი ქრისტიანობის მოძღვრებაზეა დაფუძნებულ, სხვათა შორისმ ქართველ მაჰმადიანთ ვაჭრებში აქა-იქ ქართულს კედლის „კალენდარსაც“ შევხვდი, ბათუმში ვიშოვნეთო. მერმისს ქართველ მაჰმადიანთ ვაჭრები ძალიან ბევრს შეიძენენ ამ „კალენდრისასაო“ წიგნაკმა „თამარ მეფემ“ ბევრი ლაპარაკი გამოიწვია, აქა-იქ თა-

-67-

მარ მეფის შესახებ საუბარი, ბევრს ზეპირ ამბებს ლაპარაკობენ, იმის გამო, ამ მეფეს მეტად დიდს პატივს სცემენ, ერთ თავად წიგნებს უბით ატარებენ, წიგნებზედ დაბეჭდილს თამარ მეფის სურათს უცქერიან და სტკბებიან მისს მზერით. დღეს აქ ჩურუქსუს ჯამეზედ ვნახე ერთი ქართველი მაჰმადიანი, რომელსაც 120 წლის პაპა ჰყავს.

ამ მოხუცს კაცს თურმე კარგად ახსოვს ქობულეთის გალთათრება, 120 წელიწადიაო. ამ მოხუცს ბევრი რამ საინტერესო ცნობა ახსოვს იმერეთის მეფის სოლომონ პირველის, სოლომონ მეორის და განსაკუთრებით გურიელების ცხოვრებიდგან, თუ რა დამოკიდებულება ჰქონდათ ამათ ოსმალეთის მთავრობასთან და ან ოსმალეთს რა გვარის ოსტატობით წაურთმევია ეს მხარე იმერეთის სამეფოსათვის. ჩურუქსუმში „ივერია“ ერთ ვაჭარს მოსდის და სხვა ქართველ მაჰმადიანებიც კითხულობენ. ერთი ქართველ მაჰმადიანთაგანი სწერს ისტორიას იმის შესახებ, თუ რა გვარს მდგომარეობაში იყვნენ ქართველ მაჰმადიანები ოსმალეთის ხელში, რა გვარის უფლებით სარგებლობდნენ და ან რა წესები არსებობდა რუსეთის მფარველობის ქვეშ შესვლამდე. ქობულეთში ახალ გადმოსახლებულ რუსებიც სცხოვრობენ და ამათ გარდა, ქართველთ ქრისტიანებიც. აქამდის ამათ აქ მღვდლად რუსის

მღვდელი ჰყავდათ. ეხლა ეს აქედგან გადუყვანიათ და ამის მაგიერ დაუნიშნავთ ქართველი მოძღვარი, ბენიამინე ლლონ-ტი. გურული, სემენარიელი, რომელმაც ამ ოთხის წლის წინად დაამთავრა სემენარიაში სწავლა.

იმედი უნდა ვიქონიოთ, რომ ბებიამინე აქაურს ქართველ მაჰმადიანებსა და მოლებს და ხოჯებში სრულს თანაგრძნობას და სიყვარულს დაიმსახურებს. იქნება ქობულეთის სკოლის საქმე რითიმე გათავდეს, „წერა-კითხვის საზოგადოება“ თუ ვერ დაარსებს აქ სკოლას, მაშინ ამ საქმეს არქიმანდრიტ ამბროსი კავკასიძემ მაინც მოჰკიდოს ხელი. ამას წინად ვნახე ეს არხიმანდრიტი და მან დამავალა გარდაეცით „წერა-კითხ-

-68-

ვის საზოგადოებასა“, რომ თუ თქვენ არ დაარსებთ ქობულეთში სკოლას, მაშინ მე გადმომეცით რაც-კი ამ სკოლისათვის მოგროვილი ფული გაქვთ, და მე დავაარსებ სკოლასაო. იმე-დია რომ ეს საქმე დროზედ დაბოლოვდება და სამუდამოდ გათავდება კინტრიშის ხეობის ქართველ მაჰმადიანთ ყმაწვილე-ბის საქმე. სწორედ გული ეტკინება კაცს, როცა ამ მხრის პატარა ბავშვებსა ნახავს, ესენი ქართულის პატარა წიგნებით დადიან, ეხვეწებიან, იმუდარებიან, ქართული ანბანი შეგვა-სწავლეთო. დიდსა და პატარას ქართული წიგნები ყანებშიც-კი უბით დააქვთ, დასვენების დროს შიგ ჩასციცინებენ და ან-ბანს სწავლობენ.

ქართული მწიგნობრობის საქმე ბათომში.

მეტი არ იქნება, რომ მოკლედ მოგახსენოთ, თუ ბათომში რა მდგომარეობაშია ქართული მწიგნობრობის საქმე. ამის გაცნობა ჩვენთვის აუცილებელს საჭიროებას შეადგენს, რადგანაც იგი მჭიდროდ არის დაკავშირებული არა მარტო ადგილობრივ წევრთა უმეტეს ნაწილის გონებით და ზნეობით ზრდასთან, არამედ მთელს ქართულ გამომცემლებთანაც და,

უკვე რომ ვსთქვათ, მთელ მწერლობასთანაც.

ბათომის შემოერთების შემდეგ ქართველთ უმთავრეს ნატურას შეადგენდა შემდეგი: ბათომში ქართული სასწავლებლის გახსნა, ქართული წერა-კითხვის გავრცელება, ქართული მწიგნობრობის მოფენა, ქართული წიგნის მაღაზიის გახსნა, ქართულ მაჯის ცემიანი საზოგადოებრივი ძალის გაჩენა. დროთა მიმდინარეობის მეოხებით ბათუმში ქართველნი უკვე მოვესწარიტ ზოგ რამ სანუკარ საქმეთა აღორძინებას. გაგვეხსნა სკოლა, გაჩაღთა იმერთ ვაჭრობა, მრეწველობა და სხვანი, რაც-კი კაცის თვალს ახარებს და ასიამოვნებს.

ქართველ ვაჭართა, ხელოსანთ და მუშათა სიმრავლემაც ცხადად დაგვანახვა ქართული წიგნების სავაჭროს დაარსება და

-69-

მით წიგნების გავრცელება. ორმა ქართველმა, სახელდობრ ბესარიონ დხ გერონტი კალანდაძეემ, ბათუმში ქართული წიგნების პავილიონი გააკეთეს, შეკრიბეს ყველა ქართული წიგნები და დროის შესაფერად ყველას წინ უძღვებოდნენ: წიგნებს ავრცელებდნენ ხელოსნებში, ქარხნის მუშებში, ვაჭრებში და მოხელეებშიაც.

ქართული მწიგნობრობის საქმე მეტად ჩინებულად მიჰყავდათ და მარტო ჩვენის წარჩინებულ მწერლების ნაწერებს ასობით და ორასობით ასალებდნენ: ყაზიბეგის ნაწერები, აკაკის, ჭავჭავაძისა და სხვათა მოკლე დროში რავდენ-რავდენიმე ასობით გავრცელდა. შესანიშნავად მიჰყავდათ საქმე და მათს პავილონში თითქმის ყველა ქართულ წიგნს ნახავდით. ამათ უმთავრეს ღირსებას ერთი ისიც შეადგენდა, რომ იგინი ქართული წიგნების ფულს გამომცემლებს და მწერლებს მალე უსწორდებოდნენ, სუფთად, თავანკრად და მასთან ზომიერ სარგებელსაც იღებდნენ.

ასე სამაგალითოდ მიჰყვანდათ ხსენებულ პირებს ქართული მწიგნობრობის საქმე. მაგრამ, ხომ მოგეხსენებათ, ჩვენი ქართველების ბედი, ხსენებულ კალანდაძეები საქარხნო მუშაობისაგან ძლიერ დასუსტდნენ, ჯანში სნეულება შეეპარათ და ორივ უდროვოდ გარდაიცვალნენ და მათის გარდაცვალებით

ბით მოისპო ქართული წიგნების ბინაც. მას შემდეგ, ბათუმში, ქართული მწერლობის საქმეს თითქმის მზე დაუბნელდა, თითქმის მისწყდა მის ცხოველ-ყოველ შუქის ხილვა, თუმცა, რაც დრო გადიოდა, მით ქართული წიგნების მომთხოვნელთა რიცხვი-კი ერთი ათად მატულობდა.

რამდენიმე ხნის შემდეგ, ბათუმში გადმოვიდა ჩვენი ცნობილი მესტამბე და გამომცემელი კოწია თავართქილაძე და ამან გახსნა წიგნის მაღაზია და სტამბა. უნდა ითქვას, რომ კ. თავართქილაძეც შესაფერად ასრულებდა თავის ვალს და ბათუმში ქართულ მწიგნობრობის აღორძინების საქმესაც დიდს ქომაგობას უწევდა. გარდა ამისა იგი სასიხარულო მოვლენა

-70-

იყო მითაც, რადგანაც მისი სტამბა, როგორც ქართული სტამბა, პირველი მაგალითი იყო ბათუმში და მეორე, – ბათუმში, პირველად ქართული წიგნები ამ სტამბაში გამოიცა. ბათუმში პირველად დაბეჭდილი წიგნი ფ. ხუსკივაძის მოთხრობა და თვით სტამბის საქმეც „კვალში“ გვქონდა ჯეროვნად აწერილი. ბათუმში დაბეჭდილი ქართული წიგნების ხილვა ყველას. აძლიერებდა, ახარებდა, ყველას ემჩნეოდა სიამოვნება, რომ აქამდე თუ ქართველთ სტამბა გვქონდა თფილისსა და ქუთაისში, ახლა ბათუმშიაც დაგვიარსდაო. ეს უკანასკნელი ამბავი-კი მით იყო სანუკარი, რომ აქაურ სტამბის შემწეობით მოველოდით რომ იგი დასავლეთ საქართველოშიაც-შეიტანდა განათლებას, აქაურ ქართველობის ოჯახებშიაც შეაშუქებდა ნათელს სხივს; ცხოვრების გამაცისკროვნებელ ძალას, დიად მოქალაქეობის განმტკიცების ნიადაგს, ქართველების და საქართველოს ცნობას, მის მერმისის და ჭემშარიტ სიყვარულის აღდგენას.

ასე იყო საქმე და ასე ვფიქრობთ ქართული სტამბის წარმატების მნიშვნელობაზე დღესაც. მაგრამ, ჩვენდა სამწუხაროდ, ამ უკანასკნელ დროს კალანდაძეების მსგავსად, ხსენებულ კ. თავართქილაძის სტამბა და წიგნის მაღაზიაც მოიშალა და ტფილისში იქმნა გარდმოტანილი. მიზეზი გადმოტანისა ჩვენ არ ვიცით და იმას-კი დავსძენთ, რომ ბათუმში ქართული წი-

გნების საბეჭდავი სტამბის და წიგნის მაღაზიის მოშლა უნდა იქმნეს დიდად საგრძნობელი და მასთან საწუხაროც. განა შეიძლება ისეთი სტამბის დახურვის ატანა ადვილად, სადაც დაიბეჭდა ტისანდიე, ანდერსენი, ნინოშვილი და მრავალიც სხვანი, მე-კი დიდ დასაკლისად მიმაჩნია და სხვებისა-კი რა მოგახსენოთ.

დღეს მართალია ბათუმში რამდენიმე წიგნის მაღაზია არსებობს, მაგრამ ვერც ერთ მაღაზიაში თქვენ ვერ ნახავთ ქართულ რიგიან წიგნს, ჩვენი კარგის მწერლების ხსენება ხომ აქ სულ არ არის; .ერთის სიტყვით, მთელს ბათუმში, სადაც

-71-

ქართველთ რიცხვი თითქმის ნახევარ ბათუმის მცხოვრებზედ მეტია, თქვენ ვერ ნახავთ ქართულ წიგნების საწყობს: ქართულ წიგნს, მთელი კვირა რომ სძებნოთ, ერთს წიგნს ვერ იპოვნით, აქა-იქ შეხვდებით ზოგიერთ წვრილ, უწმაწურ გამოცემებს, მაგალითებრ აივაზიანის გამოცემებს, ახპატელოვის, ფამბაკელოვის, ზაქროვის, ზარიძის და სხვა ასეთ უმზგავსოებს,

ბათუმის ვაჭრებმა და ხელოსნებში აქა-იქ ყოფნა მომიხდა და ყველგან მწუხარებას აცხადებდნენ ქართული მწიგნობრობის ასეთ მდგომარეობაზედ. ყველგან მავალეებენ, ეგები ესა და ეს ქართული წიგნები გვიშოვნო და ფას-დადებით გამოგვიგზავნო. ნამეტურ ითხოვენ ჩვენს მოწინავე მწერლების ნაწერებს, თარგმანებს და ისტორიულ წიგნებს. ასეთ პირთა დავალებას კაცი თითქმის ყოველ კუთხის ქართველებში ნახავს. ცხადი საქმეა, რომ სადაც ასეთი მოთხოვნილება ისმის წიგნების, იქ მას გასავალიც ექმნება, თუ-კი, რასაკვირველია, გულშემატკივარი პატრონი გამოუჩნდება და ქართულ მწიგნობრობას და თვით საზოგადოებასაც სამსახურს გაუწევს, და ვარწმუნებთ, რომ იგინი არც თვით იზარალებენ.

დღევანდელ ერთის ქართველის მეწიგნის მაღაზიაში ფრანგულ, ნემეცურ, ინგლისურ და რუსულ წიგნებს გარდა ქართული წიგნები-კი არ არის. საჭიროა გვქონდეს ბათუმში წიგნის სავაჭრო და გვყავდეს დაშორებული. აქათ, როგორც ტფილისსა და ქუთაისს, კიოსკი უნდა გაკეთდეს, და უსათუოდ

ამაზედ ზრუნვა უნდა იკისროს ბათუმის ქართველ ინტელიგენციამ.

დღეის შემდეგ ბათომში, უმთავრესს ქართულ სტამბად კ. თავართქილაძისა და მის ამხანაგის სტამბა უნდა ჩაითვალოს, სადაც ქართული წიგნებიც იბეჭდებოდა, ხოლო დაიხურა და უდროვოდ მოისპო ბათუმში, რაც სამწუხარო უნდა იყოს იმ დრომდე მაინც, ვიდრე ბათუმში სხვა ქართული სტამბა და წიგნის მაღაზია გაიხსნება.

ქართველ მაჰმადიანთ მელექსენი და მელექსეობა.

I.

ქართველ მაჰმადიანებს, როგორც ვიცით, ოსმალნი უკრძალავდნენ არამც თუ მელექსეობას და ქართულ მწიგნობრობას, არამედ ქართულს ენაზედ ლაპარაკსაც. თვით ქართველ გვარის ხოჯები და მოლებიც-კი ისე სცდილობდნენ ამისთვის, რასაც არაფერი მტრობა არ შეედარება.

ქართველ მოლებისა და ხოჯების ფიქრით ქართული ენა ძალღური ენა არის, ღორების, მურტალის, ფინთი და სულის წასაწყმენდი. ამათის ცდით ნახევარ ქართველ მაჰმადიანებმა დაჰკარგეს ქართული ენა, დაკარგვის გარდა ეს ენა ახალციხის, ახალქალაქის და არტაანის ქართველ მაჰმადიანებმა ისე შეიძულეს, ისე შეიჯავრეს ეს ენა, როგორც ძალღური ენა და მურტალი.

მთელს ამ კუთხის ქართველ მაჰმადიანებს ქართული ენის სასარგებლოდ კრინტს, ხმას ვერ დაადრევიებთ. თუ საქმე ლაპარაკზედ მივიდა და ქართველი უთხარ მას, მაშინ მისგან დამბაჩის ტყვიაც მზათ არის. ასე მოსპო ოსმალეთის სასულიერო წოდებამ ქართველი ერის არსებობის საქმენი. ნახევარს ოსმალოს საქართველოში დაამხეს ყოველივე და ისე გააქრეს, ქართველები და ლაზები ისე გადააგვარეს, რომ მასზედ სასტიკი აღარაფერი არის. რომ საქმე იქმნეს, ესენი და ნამეტურ ლაზები ქართველ კაცის სსხლსაც-კი დალევენ.

თუმცა ასე უკუღმა წავიდა ქართველ მაჰმადიანთ საქმე-

ნი, თუმცა მათ ბევრი რამ დაკარგეს და მით ჩვენგანაც სა-
მუდამოდ შორს წავიდნენ, მაგრამ მაინც ზოგი-ერთ ალაგას,
მათ შორის შეინარჩუნეს დედა ენა, თუმცა ამისთვის ბევრი
წვა და დაგვაც გამოიარეს, ბევრი აოხრება, მაგრამ მაინც
დღემდე დაიცეს თავიანთი დედა ენა. ამის წინაშე დიდი ამა-
გი მიუძღვით ქართველ მაჰმადიანთ დედაკაცობას. სადაც-კი
დაშთა ეს ენა დაუვიწყარი, იქ ამ დედაკაცობას დიდი შრომა
მიუძღვის.

-73-

თუმცა მცირედ, თუმც მახინჯად, მაგრამ ზოგიერთ ალა-
გებს, ქართველ მაჰმადიანებმა ქართულ ენას გარდა, თვით-
ქართულ მეშაირობა და მელექსეობაც არ დაივიწყეს, მაგალი-
თებრ ასეთი არის ქობულეთი და აჭარა, სადაც ქართველ მაჰ-
მადიანთ შორის თითო ოროლა მელექსენიც-კი მოიპოვებიან.
დღეს, აქ, მათ შორის, მელექსეთა რიცხვს მრავლად ნახავს კაჩ-
ცი, მათში არიან ისეთნიც, რომელთაც ქართული კითხვაც
არ იცის. ერთ მელექსე მოლასაც-კი ქართული ლექსები არა-
ბულის ასოებით უწერია, რადგანც მან ქართული წერას-კითხვა
არ იცის, ეს მოლა დიასამიძე არის გვარად.

სხვათა შორის ამათში განთქმულნი ყოფილან შემდეგი
მელექსენი:

ბუჰანა ბაირახტარ შავიშვილი, სოფ. ვაიოს მცხოვრე-
ბი 1880 წლებამდე. ამის გამოთქმულია სოლადას ლექსი, ბა-
თუმის ლექსი და მრავალიც სხვანი. ამის ლექსები აჭარაში
დღემდე არის ზეპირად გავრცელებულნი.

ჭუსეინ მჟავანაძე, ქობულეთელი. ხელოვანი მელექსე.
ამის ლექსები „ოლქობა“ გოთაულობაზედ და სხვაც ბევრნი
ესეთნი. ეს მელექსეც სცხოვრობდა 1880 წლებში.

ჭუსეინ ხაბაზ ქამჯარაძე, სოფ. აჭყვის თაველი. სცხოვ-
რებდა 1900 წლამდე, ვიყავ მასთან. ეს კაცი 30 წელს ქუ-
რიისტანში ყაჩაღათ იყო გავარდნილი. ოსმალს მთავრობა
სდევნიდა. რუსის მთავრობამ აპატივა, იგი 1878 წ. საქართვე-
ლოში მობრუნდა. იყო გამოჩენილი მელექსე მთელს ქართველ
მაჰმადიანებში. ამან ქართული კითხვაც იცოდა. ამის ლექსი

„დაკარგული ბაჩა“ მთელ ქართველ მაჰმადიანებში არის გავრცელებული.

ამ მელექსეს ბევრი რამ ლექსები აქვს, მათში ზოგი უაზროც არის, ზოგი აზრიანი, მიუხედავად ამისა, მე მაინც მისი ლექსები ცალკე წიგნად გამოვეცი, რათა მით წამეხალისებინა როგორც თვით ეს მელექსე, ისევე სხვა ქართველთ მაჰმადიანთ მელექსენიც, ეს საქმე მქონდა მიზნად, ამ გარემოებამ თა-

-74-

ვის საწადელს მიაღწია, ქართველ მაჰმადიანებში ეს წიგნი მალე გავრცელდა მით უფრო, რადგანაც წიგნს წინ წაუძღვანე ქართული ყვავილებიანი ანბანიც.

ამ წიგნის გამოცემას ქართულ მწერლობაში უცხოს თვალთ შეხედეს, ერთმა პირმა წერილიც დაბეჭდა ამაზე და კითხვა მომცა მასზე, თუ ასეთ უაზრო ლექსებს რად ბეჭდავ, მას რა მიზანი აქვსო, გთხოვთ ეს კითხვა ახსნათო. ამის ასახსნელად მეც მაშინდელ 1902 წ. გაზ. „ცნობის ფურცელში“, ეს წერილი დავბეჭდე, რასაც ეხლა აქ უცვლელად ვათავსებ.

მე აქ ზემოდ, ქართველ მაჰმადიანთაგან მარტოდ სამი სახალხო მელექსის სახელი დავასახელე, მეტი არ არის საჭირო, ესეც კმარა ჩვენი აზრის საფუძვლად. ვიტყვით-კი იმას, რომ ქართველ მაჰმადიანებში დღეს მრავლად არიან სახალხო მელექსენი, იგინი ჩინებულად მელექსეობენ და თავიანთ ცხოვრებაზედ ლექსებს სთხზავენ. რიგია რომ ამათ ლექსებს ყურადღება მიექცეს, შეიკრიბოს იგინი და მიუხედავად მათ აზროვნების, მაინც იგინი დაიბეჭდონ, ეს გარემოება მათში ქართული ანბანის გავრცელების საქმეს დიდად შეუწყობს ხელს.

ეს მაგალითით ვიცი. ეს იქნება ჩინებული უალის გადახდა ქართველის საზოგადოებისაგან.

II.

უმორჩილესად გთხოვ ბ. რედაქტორო, რომ ამ წერილს ადგილი დაუთმოთ „ცნობის ფურცელში“ და დაბეჭდოთ. ამას მე მით უფრო გავალებთ რადგანაც ბ. მგზავრი ითხოვს, რომ ქამჯარამის ლექსების დაბეჭდვის მიზეზი ჩვენ ვერ გაგვიგიაო. იქნება მას რამე მიზეზები აქვსო.

მოგეხსენებათ კარგად, რომ ქართული ენა მდიდარია სამუსიკოს კილოთი და მთელს აზიის ერში სულზე ორი ხალხის ენა მოიძებნება, რომელთა ენაზედაც მელექსეობა ძველადანვე დამკვიდრდა ეს ორი ხალხის ენა გახლავთ ქართული და სპარსული. ვინც ქართული მწერლობის და სიტყვიერების ისტორია იცის, იმას, რასაკვირველია, ისიც კარგად ეცოდინე-

-75-

ბა, რომ ქართული ენა და მწერლობა მდიდარია ხელოვნურის მწერლობით, სრულის მხატვრობით აღვსილი ლექსები და პოემები ჩვენ მრავლად მოგვეპოვება, მათი სინაზე, სკიკეკლუცე და მაღალი ღირსება ყველასათვის ცხადია.

ამიტომ მე დიდ დანაშაულად მიმაჩნია, ქართულ მწერლობის ასპარეზზე რომ მდარე შინაარსის ლექსი დაიბეჭდოს. მე ამ ცნობას მკაცრად ვემორჩილები და ამიტომ არც ვბეჭდავ ასეთ ლექსებს. მე ვბეჭდე ბარათაშვილის ლექსები, გრ. ორბელიანის, ვ. ორბელიანის, ბესიკის, ილ. ჭავჭავაძის და სხვაც ასეთ ძველ თუ ახალ მწერლებისა. ამიტომ საჭიროდ მიმაჩნია მცირე რამ მოგახსენოთ ქამჯარაძის ლექსების გამოცემს შესახებ.

ყველას კარგად მოგეხსენებათ, რომ 1626 წ. დასავლეთ საქართველო, ანუ სამცხე-საათაბაგო, ოსმალეთმა მკაცრად დაიკავშირა, ამ დრომდე ბოძებული მესხელთა ავტონომია სრულიად გააუქმა და ქართველებსაც გაათათრება დაუწყეს. ორი საუკუნის განმავლობაში მათ გაათათრეს იქაური ქართველობა და ამას გარდა ქართული ენაც დაამხეს; 24 ნაწილიდან, ანუ სანჯახიდან, დღეს მხოლოდ 4 ნაწილი-ღა ლაპარაკობს ქართულს.

ამას გარდა – ოსმალის მოლა-ხოჯებმა ქართველ მაჰმადიანებს შეაძულეს თვით ქართული ენა, მწიგნობრობა და მათში ყოველივე ისე დაამხეს და ისე მოსპეს, რომ მეთვრამეტე საუკუნის შემდეგ მათში ქართული ენის მცოდნე პირთ რიცხვი სანთლით სამებარი შეიქმნა. ეჯს გარემოება ყველა ქართველს მწარედ ადარდებდა და ანადვლებდა. უკანასკნელ რუს-ოსმალს ომის შემდეგ, ხსენებულის რამოდენიმე ადგილები რუ-

სეთის იმპერიასთან იქმნა დაკავშირებული. ამ ცვლილებით და მშვიდობიანის მდგომარეობით ვისარგებლეთ ჩვენ და მოვინდომეთ ქართველ მაჰმადიანებში ქართული ანბანის გავრცელება. პირველ წლებში ჩვენ ამ საქმისთვის ბევრი შრომაც დაუკარგეთ და მასთან ფულიც დამეხარჯა. მაგრამ ყოველივე თი-

-76-

თქმის უნაყოფოდ დაშთა და ფანატიკ მოლა-ხოჯების მეოხებით ხალხი ქართულ ანბანს ახლოც არ ეკარებოდა. ქართული წიგნების ხელში აღება მათში ცოდვად არის აღიარებული, ამას ყველა ერიდება. ამაზე „ცნ. ფურ.“-ში ხშირად ყოფილა ცნობები.

ქამჯარაძე-კი თავის მდაბიურის მდარე ლექსებით ცნობილი იყო მთელს ქობულეთს და აჭარაში, მის ლექსს „დაკარგულს ცხენს“ ყველგან ზეპირად კითხულობდნენ. მხოლოდ ამ აზრით, რომ გვესარგებლნა და ქართველ მაჰმადიანებში ქართული ანბანის გავრცელების ნიადაგი მოგვემზადებინა, მიტომ ვარჩიეთ ხსენებულ პირის ლექსების დაბეჭდვა და ანბანიც თავში მიტომ ჩავურთეთ. ეს წიგნაკი თითქმის სულ მათშივე იქმნა გაგზავნილიჯ რაც ქობულეთის და აჭარის თვით ფანატიკ მაჰმადიანებმაც-კი სიამოვნებით მიიღეს რაკი შეიტყეს, რომ ეს წიგნაკი ხუსეინისა არისო. რასაკვირველია ჩვენ, ამ წიგნებს მუქთად ვუთმობდით.

აი ეს გახლდათ. ბატონებო, ამს ლექსების დაბეჭდვის მიზეზი და მე სხვა აბა რალა უნდა მოგახსენოთ ბ.მგზავრი თუ კარგად იცნობს ქართველ მაჰმადიანების გარემოებას, იმისთვის ესეც საკმარისი გახლდებათ. სხვა რამ მიზეზები და ღირსება ჩვენ აზრდაც არ მოგვსვლია. ისიც დიდი საქმეა, რომ ოსმალოს მახვილის დროს და ფანატიკ სასულიერო წოდების წინაშე ერთმა პირმა მელექსეობა იცოდა და ის თავის შეძლების და გვარად სთხზავდა კიდეც. მათგან ეს ჩვენ დიდ საქმედ მივიღეთ და მიტომაც დავსტამბეთ და მივუძღვენიოთ მათვე. ამ წიგნაკმა იქ მნიშვნელობა იქონია და ჩვენთვის-კი სულ არაფერია.

აჭარის ქართველ მაჰმადიანთ სოფლები.

„სამცხეში არა არს ციხე, ანუ დაბა, ანუ აგარა,
რომელსა შანა არა იდგეს საყდარი ანუ ეკკლესია,
თლილის ქვით ნაშენნი, – ორი ანუ სამი, დიდი და
მცირენი“.

ვახუშტი..

აჭარის აღმოსავლეთით სძევს ზეგანი, არდაგან ყარსის მი-
დამოებითურთ. დასავლეთით, სამხრეთით ლივანა და ჩრდი-
ლოეთით ბეთლემის ხეობა. აღმოსავლეთიდან აჭარა იწყება
შუახევს ქვემოდ და დასავლეთით მიემართება კახაბერის მინ-
დვრებამდე: კახაბერი ბათუმიდამ ათის ვერსის მანძილზე სძევს.

მთელი აჭარა სიგრძე-სიგანით მოფენილია მაღალის ტყია-
ნის მთებით. მთების შუა მეტად დაბალი ვიწრო და ღრმა
ხევ-ღეღეებია, შემოსილი აგრეთვე დაბურულის ტყით. ხში-
რად ასეთი ხევ-ღეღენი სრულიად ჩაბნელებულია და მზის
სხივი ვერ სწვდება რიგიანად. ბევრს ალაგას ისეთი. მაღალი
მთებიც არის, რომ ხეები ვეღარ იზრდება და მხოლოდ მუ-
დამ მოტიტვლებულია და ბალახით მოსილი. მრავალია კდეც
მეტად მაღალი და სალი კლდეები ლივანისკენ. ამათი დანა-
ხვა საშიშია მგზავრისათვის, რადგან ბევრგან ძალიან მაღლა
აღზიდულა და მორღვეულა, ხოლო ძირს მრავლად ჰყრია დი-
დრონი ქვები. ხშირად მორღვეულა ასეთი კლდეები და ქვეშ
დაუტანია მგზავრი, მთელი ოჯახი და ხან რამდენიმე ოჯახიც
დაუღუპნია ერთად. 1851 წ. მაგალითად, მაჭახელში „კლდე
კრკვიკინა“-მ 25 კომლი ჩანთქა და ერთი ძველი ნაეკლე-
სიარი ჯამე. აჭარის ტყეებში იპოვება: კაკალი, წაბლი, თხი-
ლი, ბევრ ალაგას ხურმის ხეები, ლეღვი, ვაზი, რწყავი, მსხა-
ლლი, ვაშლი და სხვ. ხეხილი. ბევრია კატარი, აქა-იქ ნამვი,
წიფელა, რცხილა, ბზა და სხვანი. ბალახეული საკმარისად
ბევრია, თუმცა ისე-კი არა, როგორც მურღულში, ბეთლემში

და სხალტისკენ. აქაც ხილი უფრო ადრე მწიფდება, ვიდრე

სხვაგან აქეთ ქვეყნებში. ტყეები და საბალახო ადგილები აქ მარტივად იწყებენ ამწვანებ-აყვავებას და ღვინობისთვის გასვლამდე მწვანით არის შემოსილი. ნამვი, კატარი და ზოგიერთს მაღალ ბალახსა და დიდრონს ჯაგებსაც-კი ზამთარშიაც მწვანედ გააქვთ ღაღანი. უმეტესი ნაწილი აჭარისა და ნამეტურ მაღლის მთა-გორაკებისა სულ გაკაფულია ძველადგანვე და საყანე ადგილებად არის გადაქცეული. ტყეები-კი ისეთია, რომ შიგ პირუტყვს თავისუფლად ვერ შეუძლიან სიარული: ჯერ გზების სივიწროვის გამო და მეორე ნადირის შიშით. ამიტომ აქეთკენ საქონელი ისე ვერ მრავლობს, როგორც სხვაგან, რადგანაც აქ საბალახე ადგილები ერთობ ცოტაა, სოფლის საქონელს არტაანის, ყარსის და ზეგნის მთებზე მიერეკებიან სამოვრად.

აქაური ხალხი მისდევს ხვნა-თესვას უმეტესად სიმინდს სთესენ და აქა-იქ პურსაც; პურს ცოტას სთესენ, ადგილები-კი ისეთია, რომ აქ უფრო პური მოვა, ვიდრე სიმინდი; სიმინდის მოყვანა უფრო ეადვილებათ. სიმინდი აქ ისე მაღალი არ იცის, როგორც იმერეთში, ან გურიაში. უფრო ქართლის სიმინდს ჰგავს. პური უფრო მამხობლიანია. ქრისტიანობის დროს აჭარაში ხალხი უფრო პურსა სჭამდაო. მაშინდელი თონეები დღესაც არის. დღეს სიმინდს, თუ პურს კეცებში აცხობენ. ლობიოსაც სთესენ, სოფლებში სხვა რამ ზამთრის სარჩოს მოყვანა და შენახვა აქ არ იციან; ხილის გახმობა, ჩირად კეთება, ან ტყლაპების კეთება არ იციან; დანდური, ჭინჭარი და ღოღოც-კი იციან, მინდვრის სოკო, სვინტრი და სატაცურიც მოდის, მაგრამ არ სჭამენ; მაჰმადის სარწმუნოებას ამაების ჭამაც დაუვიწყებია. შერჩენიათ მარტო ლობიო და მხალი ამასაც უხეიროდ ამზადებენ.

პირუტყვის მოშენებასაც მცირედ მისდევენ, რიგიანის ყველის კეთება აქედ აღარ იციან, ერბოს აკეთებენ. შინაურ ფრინველის მოშენებაც მცირედ არის გავრცეებული; თითო

ოჯახს 5 ქათამზე მეტი არ ეყოლება, 10 ქათამი იშვიათია; ბატი, ინდოური და იხვიც იშვიათია, თითქმის სულ არ არის.

ხულაში და ქედაში მხოლოდ სამს კაცს გაუჩენიათ ბატები და ინდოურები. ბატი და იხვი-კი აქ ძალიან იმრავლებს, რადგანაც წყალი ბევრია.

აჭარას შუაზე ჩამოუდის ერთი მდინარე რომელსაც „აჭარის წყალი“ ეწოდება. ამის სათავე იწყება ხულის ხეობის ზემოდ, ღორჯომის მთებთან, მერე ამ წყალს ერთვის სხალტის წყალი, ტბეთისა, ჭვანისა, მერისისა და სხვ. აჭარ-წყალი სოფელ კიბესთან ჭოროხს ერთვის. ეს წყალი სასმელად შემრგოა და სხვაფრივ-კი ურგებია. ადრე თურმე ამ წყლით ვენახებს რწყავდნენ, რადგანაც ძველად ვენახები მის ნაპირებზედაც ჰქონიათ. დღეს ამ ადგილების უმეტეს ნაწილში სიმინდს სთესვენ. ნათესების მორწყვა აქეთ არ იციან. დასთესვენ ყანებს, ან ჩარგვენ ხეებს და ისე გაუშვებენ, გათოხვნის მეტი სხვა არა სჭირდება, თავისით უნდა მოვიდეს ყველაფერი. მევენახეობა და ხეხილის გაშენება ამათში სრულიად დაცემულა. ამბობენ, რომ აქეთ ვაზი ძრიელ იხეირებსო. ტყეში და ნამეტურ ნავენახარის და ნასაყდრევის გვერდით შეხვდება კაცი ბებერ ვაზს, რომელსაც მშვენივრად ასხია ყურმენი, აქა-იქ დიდრონი ღვინის ქვევრებიც ჰყრია; მარნებით ხომ სავსეა სოფლები, უფრო ეკვლესიების ახლო და ნასაყდრალ ადგილებთან.

აჭარელნი მუშაობით ძრიელ ცოტას მუშაობენ, როგორც სხვა მაჰმადიანები, წელიწადში, 3 – 4 თვეს. აქაურის კაცს ხელები რომ ჰნახოთ, სულ ვერ შეამჩნევთ, რომ მუშა კაცის ხელებია. პირის პატივი საიმისოდ არ უყვართ და ცოტასაც სჭამენ. ამათი სადილი მჭადი და ლობიოა, ან მხალი და მცირედ ყველი. ხორცს იშვიათად სჭამენ. ჩაისა და ყავის სმა-კი უყვართ; თაფლიც დიდს პატივისცემიშიაი. ფუტკარი ბევრსა ჰყავს. ყაჭის ძაფსაც აკეთებენ, მაგრამ მცირედ. წყაროებისა საკმაოდ ბლომად არის. მადნეულსაც ხშირად პოულობენ. მად-

ნეულები აღმოაჩინეს სოფ. ვაიოს, კაპნისთავს და კიბეში. ოხრა, უმრა და სხვა საღებავი წამალიც ხშირია.

სოფლები გაბნეულია აღმოსავლეთიდან აჭარ-წყლის და

ქოროხის მარჯვნივ და მარცხნივ კახაბრამდე. სადაც-კი პატარა სწორე ადგილიანი მთები და გორაკები და ტბებია, იქ სოფლებია გაშენებული. ამათი სოფლებიც ისეთივე მშვენიერებია, როგორც ზეგანსა, შავშეთსა და ლივანაში. ყველას ხის ოდები უდგათ, ოდებს ქვითკირის ბუხრები აქვთ დატანებული, ყავრულით დახურულებია, კრამიტსაც ხმარობენ, კრამიტის კეთება აქ ძველადგანვე სცოდნიათ. სახლების იატაკი ფიცრისაა, შიგ სამი ან ოთხი ოთახია და წინ მშვენიერი აივანი აქვს. აქაურ სახლების ნახვა სწორედ სასიამოვნოა. ძველი მშვენიერი სახლებიც ბევრია. სახლების მკეთებლებიც არიან ამათში, თუმცა მცირედ. აქაც ჭანები მისდევენ სახლების კეთებას. აჭარელნი არც ვაჭრობას არიან შეჩვეულნი. მთელს აჭარაში მხოლოდ ორი ვაჭარი ვნახე ქედაში. ბათუმშიაც არავინ არის აჭარელნი. ბათუმში ჰყიდიან სიმინდს, ხილს, თაფლს, ხანდისხან თევზს, რადგანაც აჭარის წყალში, ქოროხში იჭერენ ხოლმე. როცა აჭარის წყალი ან ქოროხი ძლიერ აიმღვრევა, თევზი ვეღარ სძლებს წყალში, ნაპირას გამოდის და იხოცება. აჭარელნი ნიჩბით ჰხვეტენ და აქა-იქ ჰყიდიან. თევზის ჭერას ესენი მაინც და მაინც არ მისდევენ. თუმცა აჭარ-წყალში და სხვა ღელეებშიაც იცის. თევზის საჭერად ამათში ძველადგანვე მშვენიერი ბადეების ქსოვა დარჩენილა დღევანდლამდე. ამას გარდა თევზს კაკლის წენგოთი სწამლავენ და ხანდისხან ღამეც თევზაობენ. ერთ დიდს ნაძვის ხის მუგუზაღას აანთებს აჭარელი და ცალ ხელში დაიჭერს, ცალ ხელში რკინის ჯოხს და შევა წყალში; სინათლეზე თევზები მოგროვდებიან და მეთევზეც ჰხოცავს თევზს. მაჰმადიანობამ შეამცირა ჭერა თევზისა. ერთს დროს თევზის ჭერა ცოდვათაც თურმე მიაჩნდათ, თევზს თავზე ჯვარი აქვს გამოხმტულიო.

ურმები და ურმით მუშაობა აქეთ არ იციან; კამეჩს თვა-

ლითაც ვერ დაინახავთ. ამბობენ, ძველად იყო აჭარაში კამეჩიო. ახლა ნიადაგ ცხენებს ამუშავებენ. ყანის თესვა, მკა, ლეწვა და სხვანი აქ უფრო იმერულად იციან, მზდრე ჯავახურად, ან ქართლურად. აჭარა ზეგნამდის უფრო იმერეთსა ჰგავს ყვე-

ლაფრით. ზეგნის მკვიდრნი-კი ჯავახელებსა და ქართველებსა ჰგვანან; ლაპარაკის კილოც სხვანაირი აქვთ ზეგნელებს, ვიდრე აჭარლებს. აჭარის მცხოვრებთა გვარები უფრო ძეებით თავდება და ზეგნისა-კი – შვილებით. თვით ძველთ აზნაურთა და თავადთა გვარებიც-კი ასუ განირჩევა აჭარაში: პირფარეშის – ძენი ანუ დღეს ბეჟანიძეები, შარუაშიძეები, დიასამიძეები, თურმანიძეები, ბერიძეები, მიქელაძეები, თავდგირიძე, ნაკაშიძე, ნიჟარაძე და სხვინი. ზეგანში: ხიმშიაშვილი, შალიკაშვილი, ავალიშვილი, ავალიანი, ბარათაშვილი, ბაგრატოვანი, ჯაყელი, ორბელიანი, ერისთავი და სხვ.

ქართული ზნე-ჩვეულება აქ არ გამქრალა. ბევრი რამ დარჩენილა და შენახულა აქ ძველებური. მაგალითად, აჭარაში უფრო კარგად მდერიან, ვიდრე მაჰმადიან ქართველთ სხვა მხარეებში. ყველგან იციან ქართული შეწყობილი ხმები და ყველგან მდერიან ქართულად, მაგრამ უფრო უკეთესად აჭარაში მდერიან. აჭარაში ბევრნი განთქმულნიც-კი არიან სიმღერაში. ხოჯებისა და მოლების ქადაგებას სხვა ქართველ მაჰმადიანებში სიმღერა სრულიად მოუსპია და ამათში-კი მოლებს ვერაფერი გაუწყვიათ, თუმცა აქაც ძლიერ ცდილან. ბეთლემის შეუვალ ტყეებისაკენ, სოფ. აგარასა და საღორეთს ზემოდ, ქელას-ყურის მთის ფერდობზე, საცა ძლიერ ბევრია სიმინდის ყანები და საცა მრავლად იცის თეთრი ღორი, დათვი, გარეული თხა, ირემი და სხვა ნადირი. ღამ-ღამე დარაჯობენ სიმინდებს, აქა-იქ ნალიების ქვეშ ცეცხლი უნთიათ, თოფს ისვრიან და ქართულს სიმღერას ამბობენ. თათრული ენა აქ მაინც და მაინც ისე არ არის გავრცელებული როგორც შავშეთისკენ, ართვინისკენ და ქვაბლიან. ფოცხოს მიდამოში. ამბობენ, ვითომც ქვაბლიბნის მაჰმადიანები ქართვე-

ლები არ არიანო. აგრედვე შავშეთის ერთი ნაწილის მკვიდრნი. ოსმალთს ძველად აქაური ქართველები სჯულის ბრძოლის გამო ოსმალეთში გადუსახლებია და მათ ალაგას ეს თათრები დაუსახლებიათ, იმათ დღევანდლამდისაც-კი შერჩენიათ თავი-ამთი ენა; ბევრ მათგანს ქართული ლაპარაკი უსწავლია, რა-

დგანაც ქართველ მაჰმადიანთ ქალები შეირთეს და შვილებმა ქართულად დაიწყეს ლაპარაკიო. ძველად თათრების მთავრობამ და სკასულიერო წოდებამ მხოლოდ ჯავახეთის ქართველ მაჰმადიანებს დაატანეს ძალა და გადებირეს, ხოლო აჭარაში ოსმალნი ისე არა მძვინვარებდნო.

აჭარაში საიმისოდ ვერ მოუკიდნია ფეხი ოსმალურხ ენას. ძალიან ნაკლებად იციან აქეთ ეს ენა. მაჰმადიანობა-კი მიუღიათ, მაგრამ ესა: ოსმალური ვერ შეუთვისებიათ. არც საკვირველია ესა: საყოველღეო ლოცვები და მთლად საღმრთო წერილი აქ არაბულ ენაზედ იკითხება, ჯამეებში მოღლებისაგან არც ხალხს ესმის რამე და არც თვით მოღებს, თითო ოროლა ლოცვა იციან ზეპირად, მაგრამ აზრი-კი არ ესმით. ერთის ლოცვის შინაარსი ვიკითხე და ვერავინ ვერ ამიხსნა, რა ეწერა იმ ლოცვაში.

თუ თითო-ოროლამ იცის კარგად ოსმალური, ეს იმითი იხსნება, რომ აქედამ ჯარი გაიყვანა ოდესმე მთავრობას და ოსმალეთში დააყენა სხვა-და-სხვა ადგილას. აი ამ უკან დაბრუნებულ ჯარის-კაცთ შეირიჩინეს ცოდნა. ოსმალური ენისა დღემდე, ამისთანებმა მცირედ წერა-კითხვაც იციან ოსმალური.

ასე არავის ეჯავრება აქეთ ქართველობა, როგორც მოღებსა და მოლიებსა. ისინი უქადაგებენ ხალხს რომ გძულდეთ ქართველებიო, იმათ მოიყვანეს აქ რუსნიო. იმათთვის სა-მოთხეც-კი არ არსებობსო... ჯეენეთში (სამოთხეა) მარტო ჩვენებური კაცი შევა, იმის კარი ქართველებისთვის დახშულია და არც ალაგია იქ მათთვის მომზადებულიო. ჩვენ რომ ვიხოცებით, ჩვენი ხორცი კვდება მარტოდ, სული-კი ჯეენეთში მიდის. ქართველი-კი რომ კვდება, სული იღუპება და

ჰქრება სულით-ხორციტაო. იმათთვის სააქაოა დაწესებული, ქეიფი, დროს გატარება და კარგი სმა-ჭამა; საიქიო არა აქეთო.

აქაურ დედაკაცობაში ოსმალური ენა სრულიად არ იციან. ასში რომ ერთმა იცოდეს, დიდი ამბავია. ჩვეულება და ადათი ამათში სულ ისევ ქართულია დარჩენილი: ნანას ქართულად ეუბნებიან ყმაწვილებს, სხვა-და-სხვა ქართული სიმ-

ღერებიც იციან. ქართული შელოცვებიც ძალიან გავრცელებულია. ძველი დრო და მამა-პაპის ამბებიც ამათ უფრო ახსოვთ, ვიდრე მამა-კაცებს.

აჭარაში ისევ დედაკაცობის იმედი უნდა გვქონდეს. დედაკაცობა უფრო ძველის მიმდევარია, ამათ უფრო ახსოვსო, რაც ყოფილა ამ ქვეყანაში ოდესმე. ოსმალთა, ენა ოსმალის, ამათ ზნე-ჩვეულება ძალიან ნაკლებად არის გარცელებული მათ შორის. ან-კი საიღამ; უფრო სახლში არიან მომეტებულ ნაწილად და ამის გამო თუ ესმით რამე, ისევ ქართული, თუ ჰხედავენ ვისმე, ისევ ახლო-მახლო მეზობლებს, ისევ უფრო დედაკაცობას, ვიდრე მამაკაცებს, რომელნიც ხშირად დადიან შორეულ სოფლებსა და დაბა-ქალაქებში, არიან გართულსნი სხვა-და-სხვა საქმეებში და როცა შინა სხედან, მაშინაც სამლოცველოში, ან კიდევ მოლებთან და ხოჯებთან ატარებენ დროს მუსაიფით. ხოჯა-მოლებსაგან-კი სულ ერთთავად ის ესმით, რომ მოსლიმანობა კარგი სარწმუნოებაა, გაიურები უნდა გეჯავრებოდესთ და სხვ. ერთს დედაკაცს გაეგო, რომ მე მივედი მათს სოფელში, ქრისტიანი კაცი. გაჰხარებოდა ძალიან და ეთქვა, მადლობა ღმერთს, ამ დროსაც მოვესწარიითო. ასე გამიგონია მამა-პაპათაგან, რომ დრო მოვა და მოვლენ აქ ქართველები, ქრისტიანები და აბა უნდა ეცადოს ჩვენი სოფელი კარგა დაუხვდეს. ისინი-ლა თუ ილოცავენ ჩვენი თვის, თორემ ჩვენი მომავლის იმედი აღარა გვაქვსო.

ქობულეთის შემდეგ აჭარაში უფროა გავრცელებული ქართული ენა. ქართული, რასაკვირველია, უფრო დედაკაცობამ იცის კარგად. წერა-კითხვის ცოდნა-კი იშვიათია, თუმცა აქეთ

მაინც უფრო ბევრმა იცის, ვიდრე სხვაგან სადმე მაჰმადიან ქართველებში, ქობულეთის გარდა. აჭარაში სცხოვრობენ ბენი ბეჟანიძენი. ერთს ბეჟანიძეთაგანს შვილები სტამბოლში გაუგზავნია სასწავლებლად, 1879 წლიდამ იქ თურმე არიან ყმა-წვილები. მათს დიდი დედას ძლიერ მოუნდომნია მათი ნახვა და წასულა სტამბოლს. თან ეშინოდა ღურმე, ვაი თუ ჩემმა შვილის-შვილებმა ქართული ადარც-კი იციან, მე ოსმალური

არ მესმის და როგორღა უნდა ველაპარაკოვო. ძალიან გახარებოდა, როცა ენახა შვილი-შვილები და დარწმუნებულიყო, რომ ქართული არ დაჰვიწყებოდათ. შვილებო, ეს ოსმალური კარგად გისწავლიათ ლაპარაკიც, წერა-კითხვაც, ჩვენებურს რაღას ეუბნებითო. როგორაო, გაჰკვირვებიათ ყმაწვილებს, განა ჩვენებური ანბანიც არისო. როგორ არ არის, მე თითონ ვიციო, ქართული ანბანი ჰქვიათ. მოუწერია დიდი-დედას სახლში წერილი შვილთან, მიშოვით ანბანი და გამომიგზავნეთ, უნდა ქართული ვასწავლო ჩემს შვილის შვილებსაო.

შვილი ამდგარა და გაუგზავნია 4 ცალი „დედა-ენა“ და რამდენიმე წერილი ქართველი წიგნები.

მთელს აჭარაში-დღეს არ მოიძებნება ერთი სასწავლებელი, ერთი გაგებული ხოჯა, ერთი რიგიანად შესმენილი კაცი. ექიმის ხსენება. ხომ აქ არ არის აგრედვე ფერშლისაც. ზოგს-კი შეუგნია ბევრი რამ, მაგრამ ესენიც შეშინებულები არიან და ხალხში ვერაფერს, ამბობენ. ქედის მოლა დიასამიძემ ქართული წიგნები უბემი დამალა, ხოჯამ არ დამინახოსო, ძრიელ ეჯავრებაო. აჭარელთ ცხოვრებაც მეტად ჩუმი, წყნარი და შეუმჩნევი.

თოფისა, დამბაჩისა და ხანჯლის ხმარება-კი მარჯვედ იციან; თოფის და დამბაჩის სროლას ბავშვები 7 წლიდანვე იწყობენ.

გაცარცვაც მოხდება ხოლმე აქეთ. ყაჩაღად გავარდნა ხომ საქებურ საქმედ მიაჩნია ბევრს. ბევრი ახალგაზრდა მოსხვეპილი ბიჭი ნატრობს ყაჩაღად გავარდნას, თუმცა შეძლე-

ბულნიც არიან და არაფერი გაჭირვება არ ადგიათ. სწორედ ასეთი იყო სელიმ ფაშის დროს ყაჩაღი ჩახალ-ოღლი თურმანიძე და ჭანეთიდან გამდმოსული ყაჩაღი სურდან-ოღლი, ნამყოფი აფიცრად ოსმალეთში, ქალების მოტაცებაც აქ ხუალ უბრალო საქმეა და ძრიელ ხშირი.

სახელმწიფო ხარჯის გადახდა ძნელი არ არის. კომლს წელიწადში ზოგს 2 მან. შეხვდება და ზოგს 3 მან, ზოგს მეტი და იშვიათად აიწევს 10 მანეთამდე, უფრო 5 – 6 -მდეა, მა-

გრამ ხშირად ამის წინააღმდეგნიც არიან, არ შეგვიძლიან ამ ხარჯის მიცემა, ფუხარა ვართო. ოსმალეთში მაგრე არ არის, მაგრამ იქილამ უარესი ამბები მოსდით. ვინც წავიდა იქ, თითქმის ყველა დაიღუპაო.

ამის წინად ერთი მაჰმადიანი ოსმალეთში წასულა მუჰაჯირად და მერე ისევე მალე დაბრუნებულა. იქ დარჩა მხოლოდ ამის დედა და ცოლიანი ძმები. დედა თურმე უკან მოსტირის აჭარას და თავის შვილს უთვლის, ნეტავ ერთხელ კიდევ დამანახვა ჩვენი აჭარა, მანდაური ღრუბელით და მერე გინდა მომკლა და ერთ დღესაც ნულარ მაცოცხლაო. მანდედამ წამოსულებს ცრემლები მოსდით და მწარედ სტირიან თავიანთ ქვეყნისათვის.

აჭარელთ ტანთ საცმელი ისეთივე აცვიათ, როგორც სხვა ქართველ მაჰმადიანებს, ვიწრო შარვალი, მოკლე ჯონიოს და ზოგს იტალიური პალტო, თავზე ყაბალახი, ფეხზე ზოგს ჩუსტები და ზოგს ევროპიული ჩექმები. ევროპიულს ტანთ-საცმელს ესენი არ ერიდებიან, გარდა ქუდის; ამათში კაცმა რომ „ფურაშკა“ ან სხვა რამ ქუდი დაიხუროს, სჯულიდამ გადამდგარი იქნება და გაგიავურებული. ნაბდისა და ბუხრის ქუდზე-კი არას ამბობენ, ნაბდის ადვილად დავიხურავთო; ჰნატროქენ კიდევ კახურ ნაბდის ქუდს. აწინდელ ტანთ-საცმლის ტარება აქეთ ამ 150 წლისწინად შემოუღიათ, თორემ, როგორც ამბობენ აჭარელთ ღრმა მოხუცებულები: ქრისტიანობის დროს და მაჰმადიანობის პირველს წლებში აჭა-

რელთ ჯავახურად სცმიათ. მაშინ თავზე ბუხრის ქუდები თურმე ეხურათ, ტანზე ჩოხა-ჩერქეზები, ზოგს გძელ სახელებიანი კაბა (სპარსულ-ქართული კაბა,) ისეთი წაღები ეცვათო, რომ წაღების წვერებს ტყავის გრძელი წვერები ჰქონდაო, როგორც თფილისშიაც იცოდნენ 1870 წლამდის.

ქალებსაც ისეთივე ტანთსაცმელი ჰქონიათ, როგორც საქართველოს სხვა ქალებსაო, გლეხის ქალებს ჩადრები და შამლები ეხურათო და დიდის კაცის ცოლებს რიზაიშალები, ქას. თიბი და სხვანი; მაჰმადის სარწმუნოების მიღების შემდეგ

ყველგან საერთოდ ჩადრი იქმნა მიღებული, რადგან ჩადრ ქვეშ მყოფი დედა-კაცი უფრო ადვილად დაიფარავდა სახესაო. ქართული კაბებიც მოსპესო და მიიღეს წითელ-ყვითელი ჩითის კაბები, ოსმალურებრ. ლეჩაქის მაგიერ შემოიღეს ფესის ტარება, ნიშნად მაჰმადიანობისა, მაგრამ ეს ყველგან ვერ იქმნა მალე მიღებული; ქალებმა ძლიერ იუარეს თურმე. ნამეტურ აჭარელთ ქალებმა: ჩვენ ქუდეებს ვერ დავიხურავთო, ზეგნელთ-კი ადვილად მიიღეს, მაგრამ არა დიდის ხნით; მალე მისცეს დავიწყებას და ამ 30 წლის წინად სულ მიატოვეს ქალებმა ჩადრ-ქვეშ ფესის ტარება.

აჭარელნი ძველადგანვე მუშაობას და ვაჭრობას იყვნენ შეჩვეულნი; ვაჭრობაში ზღვის ნაპირები და ლაზისტანი უწყობდა ხელს. აჭარელნი იყვნენ ძველად მხნე მუშა-კაცნი მხვნელ-მთესველნი, სახლების მკეთებელნი, ეკკლესიის მამუნებელნი. ვახუშტი ამბობს, რომ სამცხეში „არ მოიპოვება სოფელი,, დაბა, აგარაკი, რომელსა შინა არ იდგეს საყდარი, ანუ ეკკლესია თლილის ქვით ნაშენნი, ორი ან სამით დიდი და მცირენი“. სამწუხაროდ დღეს ასე აღარ არის და აჭარის სოფლებში თითო ნაშთსაც იშვიათად შეხვდება კაცი, ისიც დანგრეულ-დაქცეულს. მხატვრობაც ყოფილა ამათში წინად. ჩვენის მატთანის თქმით, შესანიშნავი ხელოვან მხატვარნი ძველად უმეტეს სამცხელნი იყვნენო. საერო მკურნალობის ხელობაც ყოფილა ძველად აქეთ გავრცელებული. იშვიათად

-87-

შეხვდება კაცი ეხლა ძველებურს კარაბადინებს. სოფელი არ აყო ისეთი, რომ ერთს ან ორს არ სცოდნოდა ხალხური, შინაური ექიმობა. ერთი ძველებური კარაბადინი, როგორც „ივერია“-შიაც იყო მოხსენებული, აღმოჩნდა მხოლოდ აჭარის სოფელს საღორეთში.

აქაური ქალები ხელოვნების მიმდევარნიც ყოფილან. მთელ დასავლეთ საქართველოს სამღვდელო სამოსელი სულ აქეთ იკერებოდა. აქედამვე იგზავნებოდა აღმოსავლეთ საქართველოში ნაქსოვ-ნაკერ საეკკლესიო სამკაული: დაფარნები ოქრო მკედისა, აღსავლის კარების ფარდები, ოლარები, ხა-

ტების ფარდები და მღვდელ-მთავართა შესამოსლები. ამის ნიშნები დღევანდლამდეა აქეთ დაშთენილი, ნამეტურ იმ ოჯახებში, სადაც ძველად რომელიმე წევრი ოჯახის სასულიერო წოდების ყოფილა. ასეთ ოჯახებში დღესაც მოკრძალებით ინახავენ ქალები ძველს საეკლესიო ნივთებს. როგორც ძველად, ისე დღეს აქაურ ქალები ამზადებენ: ძაფს, შალს, ჩაფარიშებს, არშიებს და სხვა-და-სხვა ქსოვილებს; ტანისამოსს და ყაბალახებსაც ესენი ჰკერავენ, თავიანთს ლურჯს და თეთრს ჩადრებსაც ესენი ამზადებენ; პირ-ბადეების ქსოვაც კარგად იციან.

აქაურ მოხუცებულთა თქმით, ძველად აჭარაში ქალების მოტაცება ისე არ სცოდნიათ, როგორც ეს დღეს არის. ქასლის გულისთვის გადამტერება, სისხლის აღებას საქართველოს ზოგიერთ მთიულნი ძველადგანვე მისდევდნენ. ქრისტიანობის დროს წელიწადში ერთი მაგალითიც არ იქმნებოდა, რომ ვისმეს გაეებდნა კაცის კვლა, ან ქალის მოტაცებაო. ქალების გათხოვება ძველად აქეთ უმზითვოდ სცოდნიათ და არცა-რა ხარჯი სასიძოვებს ჰქონიათ დავალებული.

მაჰმადის სარწმუნოების მიღების შემდეგ-კი სხვაფერ შეიცვალა საქმე. მუდმივმა ომებმა აჭარელნი დააჩვია უბრალოდ ხალხის ცარცვას და კაცის კვლას; ამ საქმეში ოსმალნიც უწყობდნენ ხელს თუ ახლად გამაჰმადიანებულ ქართველი ქრი-

-88-

სტიანს მოჰკლავდა და გასცარცვავდა, ასე აქეზებდნენ: შენ უეჭველად ცხონდები, პირდაპირ ჯეენეთში (სამოთხეში) შეხვალ, რა-კი კერპი, გიაური მოჰკალიო“.

მაჰმადიანები ქართველებს სხვათა შორის კერპებსაც ეძახიან, კერპების სურათებს ემთხვევიან ხოლმეო. ერთმა მეტადნიჭიერმა ქართველ ხოჯამ ასე მითხრა: – „თქვენი ყველაფერი კარგია, ყველაფერი მომწონს, მაგრამ ერთი ისაა ცუდი, რომ სურათებს ჰკოცნით და მეორე კიდეც ქელებებით ხალხს ჰლუპავთო“.

მაჰმადიანობის გამო, ქალების ყოფა-ცხოვრება მათდა საზარალოდ შეცვლილა: წინად ხატობა სცოდნიათ, ჭირსა და-

ლხინში სიარული ქალიან-კაციანად. რაკი ეს ჩვეულება გადავარდნილა, რაკი ქალი ჩაკეტილა სახლში და პირბადე შემოღებულა, ქალის გათხოვებაც დაბრკოლებულა. ქალის გათხოვება ახლა აქეთ სრული უფლებაა დედ-მამისა. თვით ქალს არა ეკითხვის-რა. ვინც უკეთესს პირობას მისცემს სასიამაღროს, ქალსაც ის წაიყვანს, აი ამას მოჰყვა ქალების ვაჭრობა, მოტაცება და სხვ.

დღეს სოფელი აღარ არის, რომ არავინ ჩიოდეს, ქალი მომტაცესო. აქაური ციხეები სავსეა ქალების მომტაცებელ სასიძოვებით. აქაური მეჯლიშები“ და სამმართველოებიც თითქმის ამ საქმეებით არის დატვირთული. ბევრს ალაგას ამის გამო დიდი დავიდარაბა და შეძულებაა ატეხილი, სისხლის ღვრაა ჩამოვარდნილი, ერთმანეთის აკლებაა გავრცელებული. ამას წინად სოფ. დერე-ხოხნელს ხოჯასაც-კი მოსტაცეს ქალი, 13 წლისა. დიდი ალიაქოთი გამოიწვია ამ საქმემ. ამის გამო ხოჯებმა ქადაგებაც-კი დაიწყეს. ჯამეებში.მე მქჷონდა შემთხვევა მენახა ზოგიერთი ასეთი სასიძო პატიმრები და მეკითხა მათთვის ქალის მოტაცვის მიზეზი. მათ ასე მიპასუხეს: ჩემმა სასიამაღრომ ფულის თხოვნა დამიწყო, მე იმდენი ფული არ მქონდა, ღარიბი კაცი ვარ და გოგო მოვიტაცე, ახლა, რაც უნდათ, ის ქნან, თუნდ ციმბირში გამგზავნონ.

-89-

ბევრგან მშვიდობით ათავებენ საქმეს და ახტს (შერთვას) ახერხებენ, მაგრამ ზოგჯერ-კი ასეთი მორიგება ვერ ხერხდება და დამნაშავეებს აქა-იქ ჰგზავნიან რუსეთის გუბერნიებში. ვინც მოასწრობს და თავს უშველოს, ფირალათ მიდის და შემდეგ ოსმალეთში გადადის. ციმბირის და რუსეთში გაგზავნის აქეთ ძლიერ ემინიანთ.

განვაგრძოთ იმის ამბავი, თუ რას ამბობს ხალხი თავის გამაჰმადიანობის გამო. რაკი ძალ-მომრეობითა და სასტიკობით საიმისოდ ვერას გახდნენ და ქვეყნის გამაჰმადიანების საქმე ძალიან ჭოჭმანით მიდიოდა, ოსმალეთის მთავრობამ ახლა სხვა ღონისძიებას მიჰმართა. ეს ღონისძიება იყო ტკბილი მოქცევა და დაყვავება ერისა, აღთქმა მრავალგვარის წყალო-

ბისა, დიდის საჩუქრის მიცემა საიქიოს მუჰამედისაგან. შეუსრულდათ გულის წადილი. აჭარაშიაც შესწყდა სჯულის გამო გამუდმებული ბრძოლა და სისხლის ღვრა. როგორც ამბობენ, იმოდენი სისხლი სამცხის არც ერთ მხრის ქართველობას არა აქვს დაღვრილი, რამდენიც აჭარელებს დაუღვრიათ ქვეყნისა და სჯულისთვის. ეს ყოველ აჭარელმა ბეგმა და აღამ იცის და ყოველ ამას ისინი თამამად ლაპარაკობენ.

ბევრის მცადინეობით ოსმალებმა აჭარელნი გაათათრეს, რისიც დაჰპირდნენ ყველაფერი აღუსრულებს; ეკვლესიებში მღვდლების რიცხვი შემცირდა; ვინც თათრობას მიიღებდა იმ მღვდელს ყადობას აძლევდნენ; ნელ-ნელ ლაზისტანიდამ იწყეს ხოჯებმა შემოსვლა, როგორც ქართული ენის მცოდნენი, ხალხში მეცადინეობდნენ მაჰმადის სარწმუნოების განმტკიცებას და მკვიდრს საფუძველზედ დამყარებას. პირველ ხანებში თათრულს სჯულს ეკვლესიაში ასწავლიდნენ და ალოცებდნენ არაბულად. ხალხს ეუბნებოდნენ: ჯამეებად ისევ ეკვლესიები შეექმნებაო, რადგანაც ესეც მღვთის სახლიაო; ამითი უფრო იბირებდნენ და იმადრიელებდნენ ახალ გამაჰმადიანებულ ქართველთ. სხალტის ეკვლესიაში, ტბეთში, ოპიზას, ხახულის, იშხანს, ანჩას და პარხალში თი-

-90-

თქმის ამ დროდამ იწყება მაჰმადის წესით ლოცვების აღსრულება. პარხალი, ანჩა, იშხნის დიდი ტაძარი, ხახულისა და სხვა ტაძრების თითო ნაწილი დღევანდლამდე ჯამეებად არის დაშთენილი. ხახულის ხეობა დღესაც ოსმალეთის სამფლობელოშია.

ნელ-ნელა გაავრცელეს ოსმალთ თავისებური ზნე-ჩვეულება და შემოიღეს წეს-წყობილებაცა, დაამკვიდრეს თავიანთი კანონ-მდებლობა და მერე დაიწყეს მეცადინეობა, რომ აჭარელთათვის შეეჯავრებინათ ქართველნი და საქართველოს ხსენება. ოსტატურის მეცადინეობით მალე შეაჯავრეს აჭარელებს ქართველები და მცირე ხნის შემდეგ აჭარელ ქართველნი თავიანთ მოძმე ქართველთ სისხლის მსმელებად გარდააქციეს. საქმემ იქამდის მიაღწია, რომ აჭარელთ იწყეს საქართ-

ველოდამ ყმაწვილების მოტაცება და ოსმალეთში კარგ ფასად გასყიდვა. გაიმართა „გოთაულობა“, ე. ი. ტყვისა და ყმების ყიდვა-გაყიდვა. აჭარელნი თავისუფლად გადმოდიოდნენ გურიაში, იმერეთში, ქართლში და სხვა ადგილებში ყიდულობდნენ და იტაცებდნენ გოგო-ბიჭებს, გადაჰყვანდათ ოსმაეთის საქართველოში და მერე აქედამ მიერეკებოდნენ შავი ზღვის ნაპირას მდებარე ქალაქებში და ჰყიდნენ ყოვლად დამლუპველის და სამწუხარო ჩვეულების ამბავი აჭარაში დღესაც ბევრს ახსოვს; ბევრნი დღესაც ცოცხალნი არიან- მათ შორის, რომელნიც ამ სამარცხვინო საქმეს მისდევდნენ.

რაკი ოსმალნი დარწმუნდნენ რომ აჭარელნი ახლა-კი ნამდვილ გათათრდნენ და ერთგულნიც გახდნენ ჩვენიო, რაკი ოსმალთ ამჟამად შენიშნეს, რომ ეს ერთის სისხლის ხალხი, ერთი ენისა, ერთის ქვეყნის ერი, ერთი ზნე-ჩვეულების და სარწმუნოებისა ორად გავყავით, ერთმანერთი შევაჯავრედ და ერთმანერთის სისხლის მსმელად ვაქციეთო. იფიქრეს, რომ ახლა-კი ადვილი იქნება აჭარელთა დახმარებით და წინამძღოლობით გავითარეშოთ საქართველოს დანარჩენ ადგილებშიაც, ძმას ძმისთვის ხანჯალი გავალესინოთ, ერთის ენის ხალხი

-91-

ერთმანეთს ვაჟღეკტინოთ და მერე მთელი საქართველოც დავიმორჩილოთო. არც შესცდათ ანგარიში: აჭარელთა დახმარებით დაიჭირეს ჩაქვი, ქობულეთი, კინტრიშის ხეობა 1771 – 1795 წლებში და ამათის მეოხებითვე მოახერხეს მათი გათათრება. მაგრამ ამბობენ, რომ ახალი გათათრებულ ქართველებიც ხშირად დალატობდნენ ოსმალთაი, გაცხარებულ ომის დროს თავიანთ მოძმე ქართველთ ბანაკში გადადიოდნენ და ოსმალთა წინააღმდეგ იბრძოდნენ მწარეთაო. ასე მიაშბო ეს გარემოება სოფელ აჭყველ 120 წლის მოხუც ქამჯარამემ.

ოსმალებმა მალე უპოვეს წამალი ამასაც და საქმე იქამდე მიიყვანეს, რომ „ჯაშუშობაც“-კი გააჩინეს და აჭარელი ხშირად, თავისუფლად აბეზლებდა იმ მოძმეს, რომელიც-კი ოსმალთა წინააღმდეგ გაივლებდა რასმე გულში და ან წინააღმდეგობას გაჰბედავდა სადმე და გამოაცხადებდა. უფრო ბე-

გიებმა და აღიებმა დაუწყეს ერთგულობა მთავრობას; ამიტომ ოსმალებმა მალე აჭარის გამგეობას თავი გაანებეს და მთელი ეს მხარე ბეგებსა და აღიებს ჩააბარეს, ამათ მიანდეს და ყოველის თემისა და ხეობის გამგეთ თითო ბეგი და აღია განაწესეს. ყოველივე ამათ ნებაზე იყო ახლა. ოსმალი აღარაფერს საქმეში აღარ ერეოდა. ქვეყნის მართვა, წეს-წყობილება კა, - ნონმდებლობა, ხარჯის გარდახდა, განაწილება, გზებისა და ხიდების კეთება, სულ ამათზედ იყო დამოკიდებული. ყოველს ბეგს თუ აღიას ხელში შერჩა თავის საბეგიოს და საადიოს გამგეობის უფლება მემკვიდრეობით, ციხე-კოშკების პატრონობაც, რასაკვირველია, იმათ ებარათ და 1850 წ. მთლად ჩამოერთვათ ეს უფლება და ყოველივე მათი საკუთრება სახელმწიფო საკუთრებად შეირიცხა.

იმავ თავითვე ოსმალებმა დააწესეს ყადებისაგან შემდგარი „მეჯლიში“ ე. ი. სასამართლო, რომელშიაც, „ყურანის“ თანხმად არჩევდნენ ყოველს საქმესა და საჩივარს, ნამეტურ ცოლ-ქმრობისა, ნათესავობისა და სასულიერო უწყების შესახებს. უმეტეს ნაწილს საერო საქმეებისასაც „მეჯლიში“ არ-

-92-

ჩევდა. ვინც მეჯლიშის გარდაწყვეტილებას არ დასჯერდებოდა, შეეძლო, საჩივარი ბათუმის მუფთან გადაეტანა; თუ იმის განაჩენსაც არ დაჰყაბულდებოდა, მერე შეიხულ ისლამთან უნდა ეჩივლა. „მეჯლიში“ შესდგებოდა ოთხის კაცისაგან, უმეტესად სასულიერო წოდებისას ირჩევდნენ ხოჯებს, და ამ არჩეულთ სახელად „ყადი“ ეწოდებოდა. წინად „მეჯლიში“ ქრთამების აღებას ძრიელ მისდევდაო; ქრთამს იყოფდნენ ყადები და ბეგები, ამის გამო დიდი უსამართლობაც იყოვო, სოფ. დერე ხოხნელ ხოჯა მახაცკამემ გვიამბო:

აჭარის ბეგებმა რაკი პატარა ძალ-ღონე ჩაიგდეს ხელში, მალე ისე გათამამდნენ რომ ერთმანეთსაც დაუწყეს დევნა, ხოცვა და ჟლეტა. ერთის ხეობის ბეგი ებრძოდა მეორეს, აღია ედავებოდა და ეჩხუბებოდა აღიას და იყო მათ შორის განუწყვეტელი შური და მტრობა, ასეთის სადავიდარაზო საქმეების გადაწყვეტა და მერე მორიგება მოჩხუბარ-მაშფოთართა პირ-

ველად ადგილობრივ ხერხდებოდა, მაგრამ გავიდა ხანი და ასეთი სასტიკი ზნე ისე გახშირდა და ისე გამწვავდა შური და მტრობა, რომ მალე ოსმალებიც ჩაერივნენ. მაინც ხმას არ სცემდნენ, უყვავებდნენ და კიდევაც აქეზებდნენ საჩუქრებსაც-კი უგზავნიდნენ მთავრობის წარმომადგენელნი. ოსმალებს აჭარაზედ ხარჯი უფრო მეტი ჰქონდა და ალებით-კი ვერაფერს იღებდა. შემდეგ და შემდეგ აჭარელთა ერთმანეთის ჟღერა-წყვეტამ ოსმალნი ერთობ დააფიქრა; საქმემ იქამდის მიადგინა, რომ ოსმალების მთავრობამ აჭარა დამნაშავეთა ბუდეთ გადააქცია, და ვინც-კი ოსმალებით დააშავებდა რასმე, აქეთკენ უკრავდნენ თავსა. რამდენისამე ხნის განმავლობაში, ოსმალთა მეოხებით ეს მხარე გაივსო იქიდან დასასჯელად გამოგზავნილ ყაჩაღებით. ახლა ამათ იწყეს ხალხის ძარცვა, ხოცვა და ჟლეტა. დაემხო ყოველივე წესი და რიგი, წახდა ძველებური. ზნე და პატიოსნება.

ოსმალთ ქართულ წიგნებსა და ენასაც თავის დროსვე მიაპყრეს ყურადღება. ქართულის ენის და მწიგნობრობის წი-

-93-

ნაადმდეგ მოლებმა და ხოჯებმა დაიწყეს ბრძოლა. ტრაპიზონსა და სტამბოლში ნასწავლი მოლა-ხოჯები ხაფიზნიც და ყურანის ზეპირად მცოდნენი სასტიკად სდევნიდნენ ენასა და წიგნებსაც. ჩვენ თათრები ვართ და არა ქართველებიო, სჯულის თათრული გვაქვს და ენა და წიგნიც თათრული უნდა გვექონდესო, ამბობდნენ ისინი. ეცადეთ, რომ ქართული დაივიწყოთ და ის ენა ისწავლოთ, რომელიც ღვთის ენაა და რომლითაც ლაპარაკობდა ჩვენი მუჰამედიო. ქართული წიგნებიც (ან დასწვით, ან წყალში გადაყარეთ, რადგანაც უწმინდური-აო. ნელ-ნელა ამ საშინელმა ქადაგებამ თავისი მწარე ნაყოფი მოიტანა: ბევრმა ქართული დაივიწყა, თავისი დედა-ენა უგულუბელ-ჰყო და წიგნებიც დასწვა. ეს არის მიზეზი, რომ ქართულის წიგნის და ხელთ-ნაწერის ხსენება თითქმის აღარ არის აჭარაში. მოხუცებულნი აჭარელნი ამბობენ, რომ ბევრი ძველებური წიგნი დასწვა ხალხმა, ძველებური ნივთი გააქრო და გადააშენაო. ძველ ნივთებს, დამპალ წიგნებს

ფერფლს და სხვა ამისთანებს დღესაც ჰპოულობენ ნაეკვლე-სიარებს ახლო. ლიმანში ამას წინად იპოვნეს ერთი ზარი მი-წის თხრის დროს.

ამბობენ და ერთმა მწიგნობარმა ბეგმაც გადმომცა, რომ-სუნის სარწმუნოების ოსმალებში ოთხი მწვალეობა არსებობს, ერთი მეორეზედ უარესიო. ერთი მწვალეობა ყველაზედ უსასტიკესია, ამ მწვალეობას თავის სახელწოდებაც აქვსო, ყოველთვის ოსმალები, სადაც-კი ქრისტიანებს იჭერდნენ და ათათრებდნენ, იქ მერე ამ მწვალეობითა მოძღვრება შეჰქონ-დათ თურმე; ქართველთ მაჰმადიანებისთვისაც ასევე უქნიათ, და ქართველებშიაც ამ მწვალეობის მოძღვრების ზოგიერთი თვისება გაუვრცელებიათ, რის მეოხებითაც ქართველნიც დამკვიდრებულა სასტიკი ფანატიზმი, ქართველ მაჰმადიანები ფანატიზმით თვით ძირეულს ნამდვილს ოსმალებსაც-კი სჭარ ბობენ ეს გარემოება თვით ოსმალთაც უკვირთ. ოსმალთა ხოჯები ახლად გათათრებულ ქვეშევრდომთა შორის იმიტომ

-94-

ჰქადაგებდნენ ამ მწვალეობას, რომ ამის მეოხებით სამუდამოდ მოესპოთ მაჰმადიან ქართველთ კავშირი და მონათესა-ვობა ქრისტიან ქართველებთან, ანუ ერთის გვარის და შთა-მამავლობის ქრისტიანთ და მაჰმადიანთ შორის სრული გან-სხვაება და სიძულილი და მტრობა დაეთესათ. ამათ მიაღწი-ეს თავიანთ აზრს და ქართველ მაჰმადიანი ისე ფადაამტერეს ქართველ ქრისტიანს, რომ ამ მტრობას ჯერ-ჯერობით ვერა-ფერი მოსპობს გარდა ქართული წიგნის სწავლისა.

ამ მწვალეობის გავრცელება 1630 წლიდგან დაუწყე-ათ, ათაბაგობის შემდეგი 1745 წლებში ხოჯები ოსმა-ლოს მთავრობას უმტკიცებდნენ, რომ დღეის შემდეგ ქართველ მაჰმადიანთ შიში ნულარა გაქვთო, ისინი ნამდვილი მუსულ-მანები არიანო, აღარ აჯანყდებიანო. სჯულის მხრივ განდგო-მის ფიქრი წუ გაქვთ, იქნება სოფლის საქმეზედ, ან ხარჯის გამო სთქვან რამეო. დაიმედებულთ ოსმალთ 1750 წ. განი-ზრახეს ჯარის-კაცთა (ნიზამი) გაყვანა და ეს მალეც გამოეც-ხადათ ქართველთ, მაგრამ ამათ არა ჰქმნეს, პირველს ხანებში

დიდად იუარეს, მერე-კი დასთანხმდნენ. რადგანაც კინალამ ოსმალთა და ამათ შორის ომი ასტყდა. ჯარის კაცნი ოსმალეთში მიჰყვანდათ და იქ იმსახურებდნენ 7 წელიწადს. სამსახურის შემდეგ ყველა შინ ბრუნდებოდა, იქ იშვიათად ჰრჩებოდნენ; თუ ვინმე რჩებოდა იქ, ისიც იმ შემთხვევაში, თუ კარგს საქმეს რასმე იშოვნოდა, მაშინ თურმე სულთნის სასახლის იანგიჩარებად ქართველნი იყვნენ, როგორც უფრო ფანატიკნი და ერთგულნი სულთანისა. სულთანმაც იცოდა და ამიტომ უფრო სცემდა ქართველებს პატივსაო.

ამ ჯარის-კაცთა მეოხებით შემოვიდა და მოიფინა აქა-იქ თათრული ენაო, თორემ 1820 წლებამდის აჭარაში ასში ხუთ კაცმაც არ იცოდა თათრული ენა. ამათ უფრო წახდინეს აჭარელნი, ბევრი-რამ ცუდი საქმე შემოიტანეს და განავრცელეს აჭარაში, ნამეტნავად გააორკეცეს თოფისა და დამბაჩის ხმარება, ქართველთა მტრობა, საქართველოს საზღვრებზედ ქურდო-

-95-

ლად გათარეშება და ტაციობა. აიყოლიეს მთელი ხალხი და უკანასკნელ ომის დროს აჭარელნი დიდს იმედებს აძლევდნენ ოსმალებს, რომ ბათომისაკენ რუსებს და ქართველებს ჩვენ ვეყოფითო, ოსმალებიც დარწმუნდნენ და ამიტომ აჭარლებს და სხვებსაც დაურიგეს დიდ-ძალი თოფის წამალი.

ჟამთა ვითარების მეოხებით აჭარელნი ქართველებისათვის ისეთ მტრად და სისხლის მსმელად გარდიქცნენ, რომ 1770 წ. აქ ოსმალებს დიდის ერთგულებით დაუხვდნენ და აღთქმა მისცეს, რომ თუ საქმე იქნება, თქვენ არ გიღალატებთ და ჩვენ ჩვენს ქვეყანაში მტერს არ შემოუშვებთო. ამას გარდა, ქართველებს სადაც მოვასწრებთ, იქვე დავჭრით თავებს და ვეცდებით, რომ მთელი საქართველო დაგიმორჩილოთ და გავათათროთ. ამ დრომდის-კი ოსმალებსა და აჭარელებში არაფერი განწყოფალება არ არსებობდა. მეცხრამეტე საუკუნეში აჭარელები ოთხჯერ აჯანყდნენ ოსმალთა წინააღმდეგ, 1815, 1830, 1845 და 1852 წლებში.

ჩვენ აქ მოვიყვანთ მხოლოდ ზოგიერთს შემთხვევას. 1845 წ. აპარელთ ამოირჩიეს რამდენიმე თავი კაცი, აქ იქ გაამაგ-

რეს ზოგიერთი ციხე-კომპლექსები და აუჯანყდნენ ოსმალეთის მთავრობას. მალე აჭარაში ოცი-ათასი ოსმალის ჯარის-კაცი მოვიდა, თოფ-ზარბაზნებით დაიარაღებულნი; ესენი ოთხსავე კუთხივ მოედნენ აჭარას და იწყეს ზარბაზნების სროლა და ომი, მაგრამ აჭარელებს ვერაფერს აკლებდნენ, ესენი ისეთ ადგილებში იყვნენ ჩასაფრულები, რომ ოსმალებს სჯობნიდნენ და ამარცხებდნენ. ამ ომში აჭარელებმა დიდ-ძალი ხალხი გაუწყვიტეს ოსმალთ. აჭარელებს წინამძღოლობდნენ ჰაჯი ასან-ბეგი ბეჟანიძე, სოფ. ზენდიდელი, სოფ. აგარიდგან დე-ვაძეები- სოფ. ორცოდგან ალიქ-ოღლი შარვაშიძე და მრავალნიც სხვანი, იმ დროის აჭარელნი, გამოცდილ ვაჟკაცი.

ამ ომში აჭარელებს უღალატა ისევ და ისევ საქართველოს ძველის მოღალატეების გვარის წევრთაგანმა, სოფ. ძენ-წმანელმა ხეირულა-ბეგ ჯაყელმა. ამან გასცა აჭარელთ ყო-

-96-

ველი საიდუმლო და ოსმალთ მიემხრო. ამ ღალატის მეოხებით ოსმალთ გაიმარჯვეს და ყოველი ციხე და სიმაგრეები აჭარისა დაიჭირეს. გამცემი ჯაყელი ხალხს აშოშმინებდა: დაწყნარდით, დაშოშმინდით, ოსმალნი არაფერს გიზმენო; ხალხი დაწყნარდა. ამის შემდეგ მოთავენი პატიმარ დაჰყვეს და ტამბოლს გაგზავნეს. ხალხს დიდი ხარჯი დაადვეს, ქომლზედ 25. მან. ამას შეაკეცეს ის ხარჯიც, რაც ამათთან ბრძოლაში დაიხარჯა. ხალხი ძალიან შეწუხდა, მაგრამ რას იზამდნენ, ოსმალთ ოთხსავე-კუთხივ აუარებელი ჯარის-კაცები დაუყენეს. აჭარელთ ღალატს სწამებდნენ, ქართველებისაკენ აქვსთ თვალი და გული, იმათთან მიწერ-მოწერაც აქვთ და აჯანყებას იმიტომ სჩადიანო.

ახალი ხოჯებიც მალე გამოუგზავნეს, რომელთაც მორთეს ოსტატური ქადაგება. ამ დრომდის აჭარელ ქალებში თითოს-ოროლა ხსოვნა კიდევ არსებობდა ძველ ქართველთ ჩვეულებისა, მაგალითად შელოცვები, ტირილი, ძველის ეკლესიების დასუფთავება, წმიდა სანთელზედ ფულის მიკვრა და ეკლესიაში შეწირვა, წმინდა სანთლის ჩამოსხმა, „იავნანა“ წითელის კვერცხების შეღებვა და სხვაც ბევრი რამ, მაგრამ

ახალ მოსულ ხოჯებმა ესენიც მოსპეს, თუ სადმე ეკვლესიის ნანგრევები იყო დაშთენილი, ისიც დააქცევინეს მთლად?

რამდენიმე ხნის შემდეგ აჭარელთაგან ხეირულ-ბეგ ჯაყელი ღალატის გამო სიკვდილით იქმნა დასჯილი. ერთს ღამეს დაეცნენ ჯაყელის ოჯახს და სამი კომლი ხალხი მთლად ამოსწყვიტეს, ერთი პატარა ყმაწვილი გადარჩენოდათ შემთხვევით, რომელიც დღესაც სცხოვრობს ქედაში და აქაურ „მეჯლიშის“ ყადია. დღესაც ამას აქ ქვეყნის მოღალატე „ჯაშუშის“ შვილს უწოდებენ.

ოსმალებს სრული იმედი ჰქონდათ, საქართველოს დავიჭერთ, ტფილისში ალი-ფაშა თავდგირიძეს დავსვამთ ფაშადაო ამისათვის დიდი სამზადისი ჰქონდათ. ციხის ძირთან ასმათ დიდი ძალი კახელობაც გასწყვიტეს, რუსის ჯარ-

-97-

საც ბევრი ავნეს, მაგრამ ბოლოს საქმე მაინც გაუჭირდათ. რუსებმა არზრუმში აიღეს, აქედგან სხვაგანაც წავიდოდნენ, მაგრამ ოსმალთ მორიგება სთხოვეს და არზრუმში გასცვალეს ბათუმი, ქობულეთი, აჭარა, ლივანა, შავშეთი, არდანუჯი, ართვინი, ოლთისი, არტაანი (არდაგანი) და ზოგიც სხვა ადგილები. ადგილების გასცვლის ამბავი რომ შეიტყეს აჭარელებმა დიდათ ეჯავრათ, ეწყინათ, აღარ იცოდნენ რა ექმნათ და მალე ოსმალების წინააღმდეგ დაიწყეს მეცადინეობა.

ვიდრე მორიგეობა მოხდებოდა, მინამდის აჭარელთ რამდენიმე მოწინავე ცაკი ამოურჩევიათ და ბათუმის ინგლისელ ელჩის დახმარებით ესენი ბერლინის კონგრესზე გაუგზავნიათ და შეუთვლიათ რომ ჩვენ ოსმალებს ფულით არ უყიდნივართ და ნურც გვყიდისო, თუ არ უნდივართ, დაგვანებოს თავი და ჩვენვე უპატრონებო ჩვენს თავსაო. ბერლინიდგან წამოსულმა კაცებმა სტამბოლზედ გამოიარეს და აქ ოსმალოს მთავრობას განუცხადეს, რომ ჩვენ რუსეთს არ ჩავგებარდებითო. სულთანის ბრძანებით ესენი მაშინვე დააპატიმრეს და აქეთ აღარ გამოუშვეს.

შეერთების დროც მოვიდა, აჭარელნი დაირაზმნენ, საომრად. ამათ ხელს უწყობდნენ ფანატისი ხოჯა-მოლები. ამ

დროს აქ გაჩნდნენ ზოგიერთი ბეგისა და ალების შვილები და ამათ დაუწყეს ლაპარაკი, რომ ხალხო, გაჩერდით, თორემ ვერაფერს გააწყობთ, თავს გაიფუჭებთო. რუსეთს ოსმალეთმა ვერა დააკლო-რა და აბა თქვენ რას იზამთ. ასეთი ბრძნული საუბარი აჭარელთ არ შეისმინეს. გარდა ამისა, ეს რჩევა ღალატად მიიჩინეს, და მთქმელნი – მოღალატედ, ამის გამო ერთს დღეს მოჰკლეს ოსმალს ასის თავი, ქართველ მაჰმადიანი, გულო-აღა აჭარელი. ამას გარდა უპირებდნენ ამოწყვეტას სხვათაც, მაგრამ ამათ ჰმფარველობდა ოსმალის ჯარი და სამხედრო მინისტრი დერვიშ-ფაშა.

მალე აჭარლებმა დერვიშ ფაშას გამოუცხადეს, რომ ჩვენ რუსეთს არ ჩავებარდებითო. მინისტრმა მოწინავე კაცები დაი-

-98-

ბარა ბათუმში და აი რა უთხრა. ეს ნათქვამი სისტყვა-სიტყვით გადმომცა ერთმა ქართველ მაჰმადიანმა, რომელიც მაშინ იქ ყოფილიყო: „ხელმწიფის ერთგულება კარგია, მაგრამ მისის სიტყვის წინააღმდეგ დადგრომა-კი არაფერია. რასაც თქვენ ფადი-შაჰი გიბრძანებთ, ის უნდა აღასრულოთ, ჩვენთვის არ-ზრუმი უფრო ძვირფასია... ის რომ რუსებს დაჰრჩეთ, მერე იქიდგან სტამბოლისაკენ უფრო ადვილად წავლენ და მაშინ ჩვენ ხომ მთლად დავიღუპებით. ეს ადგილები-კი ჩვენთვის უსარგებლოა, აქ ჩვენ არაფერი ანგარიში არა გვაქვს, რასაც აქა ვხარჯავთ, იმის ნახევარს ვერ ვიღებთ. ეს წავიდეს, ისევ საქართველოს შეუერთდეს, ამით ჩვენ ზარალი არა მოგვეცემა-რა. ამ ადგილების დაჭერის გამო ჩვენნი წინაპარნიც შემცდარან, მაგრამ, მგონი იმათ ისა ჰქონდათ ფიქრად, რომ მთელს საქართველოსაც დავიჭერთ, დაღისტანს შევუერთებთ და გამოგვადგებაო. ეხლა-კი ეს ჩვენთვის უქმია, ჩვენ აქ გზა არა გვაქვს ზღვით არაფერი გაგვაქვს, შემოსავალს არას გვაძლევს, ამიტომ მე გირჩევთ, რომ ფადი-შაჰის ბრძანებას დაემორჩილოთ და მშვიდობიანად ჩაჰბარდეთ რუსეთსაო. შემდეგ თუ აქ დგომას არ ისურვებთ, ჩვენსკენ წამოდით და იქ ოსმალს მთავრობისაგან ყველაფერს მოწყალებას მიიღებთ, ნუ-რასი ფიქრი ნუ გაქვთო.

მოწინავე კაცებმა ყოველივე მოისმინეს, წავიდნენ და ხალხს აუწყეს. ხალხმა არ ქნა თურმე, ჩვენ უჩხუბრად ვერ-ჩავზარდებით რუსებსაო. ეს ამბავი მინისტრს აცნობეს. ამან კიდევ შეუთვალა დარიგება, მაგრამ არ ქნეს. ბოლოს შეუთვა-ლა მინისტრმა, რომ რაკი არა სწყნარდებით თქვენა, ახლა მე მოვალ ოსმალოს ჯარით თქვენთან საომრადაო და ვნახავთ, რას იზამთო, მე დაგიმორჩილებთ თქვენა და მევე ჩაგაბარებთ რუსებსაო. საქმე როგორც იქნა დაშოშმინდა და რუსებმა ჩაი-ბარეს ხსენებული მხარე. ამ დროს აჭარის ფანატიკ ხოჯა-მო-ლებმა გამოჰვინეს ფანატიკობის მწვანე დროშა და დაიწყეს ხალხში ქადაგება, რომ აქ ჩვენი დგომა აღარ იქნება, მიტომ

-99-

რომ სადაც ჩვენი ადგილები არ არის, იქ ჩვენი ლოცვა არ შეიძლება. ეგენი ასეთები არიან, ისეთები არიან და სხვანიო. ამათის მეოხებით დიდი ძალი ქართველობა გადასახლდა ოსმა-ლეთში და უკანონოდ მოსწყდნენ თავიანთს მამა-პაპეულს მი-წა-მამულს. საქმემ იქამდის მიაღწია, რომ მოლებმა და ხო-ჯებმა აჭარაში კინალამ საერთო გადასახლება მოახდინეს. ამის-თვის ერთს დღეს ოცდა-ხუთი-ათას სულამდის შეიკრიბა და ერთს სოფელში რჩევა ჰქმნეს გადასახლების შესახებ, ზოგმა თანხმობა აღიარა და ზოგმა არა. ზოგმა სთქვა, რომ წავიდეთ და ქედის მუფთს ვკითხოთ და რასაც ის გვეტყვის, რა გვარს რჩევასაც ის მოგვცემს. ჩვენც ისე მოვიქცეთო. ხალხმა იგრი-ალა ქედის მუფთისაკენ; ამ დროს აქ მუფთად იყო სოფ. მე-რისელი, ხალიფაშვილი, ღრმად მოხუცი, სტამბოლში ნასწავ-ლი. ეს მალე გამოვიდა ხალხის წინ, ხალხმა კითხვები მისცა. ამან მოისმინა და პასუხი ასე ქართულად) რომელიც სიტყვა-სიტყვით მომყავს აქ და, რომლის სიტყვაც დღესაც ბევრს ახსოვს კარგად.

„ხალხნო, გაჩედით, დადექით, თქვენ რასაც ამბობთ და რასაც სხვა-და-სხვა ხოჯები და მოლები გეუბნებიან, ის სულ ტყუილია, აქ მართალი არაფერია. თქვენ ამბობთ, რუსები უსჯულოები არიან და ამიტომ ვერ დავდგებით აქაო. ჩვენს სჯულის წიგნებში სწერია, რომ მათ სჯული უკავიათ მხო-

ლოდ თავიანთებური, სუფთა და არა ისეთი, როგორსაც თქვენ ჰფიქრობთ, სჯული ვისაც არა აქვს, ის ან ქვაზედ ლოცულობს და ან ცეცხლზედ, მაგრამ მაგათვი ესენი არა სწამთ. თქვენ ამბობთ, რომ ჩვენ გაგვაქრისტიანებენო, ქალბაღანას მოგვტაცვენო არც ეს არის მართალი; რუსებს თათრები ბევრი ჰყავთ, თვით ჩვენის სჯულის, მაგრამ მათ არც არავინ გაუქრისტიანებიათ და არც არავისთვის ქალბაღანა წაურთმევიათ. ამაებს რომ ლაპარაკობთ, ეს ვინ ნახა თქვენთაგანმა, ჩვენ მათ არ ვიცნობთ, ისინი ჩვენ არ გვიცნობენ და ჩვენ-კი რაღაც ჭორებს ვლაპარაკობთ. მოიცადეთ პატარა, ვნახოთ,

-100-

მოვიდნენ, გავიცნაათ და თუ მართლა გაქრისტიანებას დაგვიწყებენ, ქალ-ბაღანას მოგვტაცვენ და სხვა რამეებს გვიზამენ, მაშინ მე თვით გამოვალ თქვენ წინ, ხელში თოფს ავიღებ, თქვენც გამომყევით თანა და ვიდრე უკანასკნელი დარჩება ჩვენთაგანი. მინამდის ვიბრძოლოთ და ნურაფერს დავუთმობთ. ვინც დავიხოცებით ხომ მოვრჩებით და ვინც დარჩება, იმათ როგორც ერჩიოთ ისე ქმნან და დაშთნენ.

თუ არა-და რომ მისდი, ხართ აქედგან, სად მიხვალთ, რათა, რისთვის და საიდამ სად? აქ თქვენი ძველების ყანა-ბაღ-სახლებზედ სცხოვრებთ და ვერ გიცხოვრიათ, აქ მზათ სახლი გაქვთ გაკეთებული, ეზო, ბაღი, ყანა და იქ რომ წახვალთ, უნდა იცოდეთ, იქ ესენი არ დაგხვდებათ; იქ ყველა ამაების კეთება დაგჭირდებათ და გაკეთებისათვის ფული, ჯანი და მასალას და ყველა ამაებს, იქ როგორ იშოვნით, რაფერ იცხოვრებთ! რასაც აქედგან ფულს წაიღებთ, ისიც გზაში შემოგეხარჯებათ და დარჩებით ცარიელი. „ყურანში“ და ჩვენს სჯულის წიგნებში სწერია, რომ კაცმა ქალ-ბაღანა ისე უნდა წაიყვანოსო, რომ ქალებს პირი არავინ დაუნახოსო, ქალ-ბაღანა ისე უნდა აცხოვროს, რომ არ მოშივდეთო, თორემ თუ ესენი ვერ აღასრულა, ეს დიდი ცოდვა იქნებაო, თქვენ აფერ წაიყვანთ გზაში თქვენს ქალ-ბაღანას, რომ მათ ჰპირი არავინ დაუნახოს; უცხო ალაგას მისულნი ისე რაფერ იცხოვრებთ და ან რითი, რომ ერთხელაც არ მოშივდეთ. იქ

დიდს გაჭირვებას ჰნახავთ, ცოლ-შვილი შიმშილისაგან აგი-
ტირდებათ და ეს უფრო დიდი ცოდვა იქმნება. აქ გაჩერდით,
თუსკი მე ვჩერდები, მე მუფთი, თქვენ რაღა გემართებათ!
გირჩევთ, დაწყნარდეთ და თქვენთვის იქმნეთ! ხალხი დაწყნარ-
და, მალე ბრბო დაიშალა და ყველა თავ-თავის სახლისაკენ
წავიდენ. აჭარიდგან რომ ისე ცოტა ხალხი გადასახლდა მა-
შინ ოსმალეთში, ეს სულ ამ მუფთის საქმე იყო და ამის ოს-
ტატური ქადაგებისა*) .

*) ამ ქადაგების მეორე ვარიანტიც არის დაბეჭდილი.

-101-

ეს მუფთი ქედაში დიდხანს ჰმსახურებდა, აქ ამას ჰქონდა
მოღების სკოლა და ჯამეში ხშირად ქართულადაც ჰქადაგებდა,
რის გამო ხალხი დიდს პატივს სცემდა, ყველა ემადლიერე-
ბოდა მუფთს, რომ ჩვენს გასაგებს ენაზედ გვიქადაგებს ხოლ-
მე ჯამეშიო. ხალხი აღტაცებული იყო ქართულს ენაზედ
ქადაგებით.

ახლა შევუდგები შეძლებით სოფლების აღწერას: აჭარის
სოფლები იწყება აღმოსავლეთით შუა-ხევს ქვემოდგან და
მიემართება კახაბრამდე. ჩვენ დავიწყებთ აჭარ-წყლის მარჯვენა
მხრის სოფლების აღწერით და მერე მარცხენა მხარეს მივუ-
ბრუნდებით.

დანდალო, 50 კომლი, ძველად გამოჩენილი სოფელი
ჩვენს ისტორიაში ცნობილი. ვახუშტის თქმით, დანდალომდის
ტბეთის ეპისკოპოსის სამწყსოდ ითვლებოდა და დანდალოს
ქვემოდ ქუთათელისა. დანდალოს ერთობ დიდი ადგილები და
მთები ეკუთვნის, ამ სოფლის წინ, აჭარ წყალზედ, ძველი ხი-
დია დღევანდლამდე დაშთენილი. აქ ამბობენ, რომ ეს ხიდი
თამარ მეფის ნიშანიაო. ამ ხიდის გვერდით დღეს სხვა ახალი
ხიდი გაუკეთებიათ. ხიდს ახლოს ძველად ეკვლესიაც ყოფილა,
დღეს ეკვლესიისა მარტო საძირკველი-და სჩანსგ აქა-იქ ცა-
რიელი ქვევრები, საფლავები და საფლავის ქვები მოსჩანს. ამ
სოფელში სცხოვრობენ ძველი აზნაურის გვარები: მოწინავედ
ავალიანნი ითვლებიან. პირველად აქ თევდორე ავალიანი გა-

თათრებულა და ამიტომ ამ გათათრებულ შთამომავალთათვის გვარად თევდორ-ოდლები უწოდებიათ, დღეს ავალიანადაც იხსენებიან.

ჯალაბაშვილები. ძველად პატარა სოფელი იყო, მთლად ჯალაბაშვილებით დასახლებული. ესენი იყვნენ თევდორე ავალიანთ ყმები, გათათრებულ იქმნენ თევდორე ავალიანის ცდით. დღეს აქ სხვა გვარის ხალხნიც სცხოვრობენ, 35 კომლია; ჯალაბაშვილები-კი არა და ჯაბალაშვილები ქართლში-აც სცხოვრობენ.

გოგიაური. აქ სცხოვრობდენ ძველად გოგიაშვილები,

-102-

ავალიანთ ყმანი, ესენიც ამათის რჩევით გათათრდნენ. დღეს სცხოვრობს აქ 25 კომლი.

ზაქარიაძეები, 40 კომლი. ზაქარიაძეები მაჭახლის პირშიაც სცხოვრებენ, ესენი ძველად აზნაურები ყოფილან, ამათ აქ თავიანთ საგვარეულო კომპიც ჰქონიათ. დღეს აღიები არიან, ზოგნი ბეგები. ზემოხსენებულ სოფელ ზაქარიაძეების მცხოვრებნი-კი გლეხნი არიან, ძველად ზოგი ზაქარიაძეთაგანი გაფრანგებულა; გაფრანგებულთაგანი ზოგნი ართვინში სცხოვრებენ, ზოგნი სხვაგან. რუსების შესვლის დროს, ართვინის კათოლიკეთ ეპისკოპოსათ ზაქარიასი იყო, რომელმაც თავის თავი ქართველთ შთამომავლად აღიარა. დროს მეოხებით ამ ფრანგთ დაჰკარგეს თავიანთ დედა-ენა და გასომხდნენ, ზაქარიაძეებიც – ზაქარიანცებათ გადააკეთეს, ზაქარიაძეებიც ავლიშვილებთან ერთად გათათრებულან.

არსინაული, 25 კომლი. წინად ააქ სცხოვრებდნენ მხოოდ არზანაძეები, ავალიანთ ყმანი, ამათის რჩევითვე გათათრებულნი, დღეს არზანოღლებად იწოდებიან, სოფლის სახელი არსინაულიც აქედგან წარმოსდგაო. ამ სოფელში სხვადა-სხვა გვარის ხალხნიც სცხოვრებენ.

გორგისეული, 50 კომლი. ძველად აქ სცხოვრებდნენ გიორგაძეები, მხნე ვაჟკაცი, ავალიანთ ყმანი, უკანასკნელ დროს ავალიანთ ცდით გათათრებულნი.

კოკიტაური, 45 კომლი. ამბობენ, ვითომც ძველად აქ

კოკიტაშვილები ყოფილან, ყმანი ავალიანთა, ამათის დარიგე-
ბითვე გათათრებულან. აქ სხვა გვარის ხალხნიც სცხოვრებენ.

გელიაშვილები, პატარა სოფელია. წინად აქა სცხოვ-
რებდნენ გელიაშვილები, ავალიანთ ყმანი, ამათგანვე გათათ-
რებულნი. დღეს გელიოღლებად იწოდებიან. აქ სხვა გვარის
ხალხიც სცხოვრებს.

აბუჩაშვილები, პატარა სოფელია. ძველად ბაბუჩაშვილე-
ბად იწოდებოდნენ. ამავ სახელწოდებით მეორე დიდი სოფე-
ლიც არის, ამას ქვეით ნახავთ. ესენი იყვნენ ავალიანთ ყმა-
ნი და ამათგანვე გათათრებულან.

-103-

კიკაშვილები, პატარა სოფელია, ავალიანთ დარიგებით
გათათრებულნი. კიკაშვილები ქართლშიაც არიან.

მანამეები, ბაიარა სოფელია ავალიანთ ყმანი, ამათგანვე
გათათრებულნი.

ბალამე, პატარა სოფელია. ავალიანთ ყმანი და ამათგან-
ვე გათათრებულნი. თქმულება არის აქ დაშთენილი, რომ ავა-
ლიშვილებს, თავიანთ ყმებს გარდა, ქართლიდამ სხვათა ყმა
გლეხნიც ხლებულან, ამათაც თავიანთ თავი ავალიშვილების
ყვებათ უღიარებიათ, ქართლში-კი ესენი სხვათა ყმანი ყო-
ფილან.

ცხომრისი, 72 კომლი. ძველად აქ ყოფილა დიდი ეკკლე-
სია, დაუქცევიათ 1730 წლებში. აქვთ ჯამე, ჰყავთ ხოჯა, ხო-
ჯას სასწავლებელი აქვს გახსნილი, ქართველს ბავშვებს მხო-
ლოდ თათრულს ასწავლის; აქ თათრული ლაპარაკი არავინ
იცის.

აბუკეთა, 20 კომლი. ეკკლესიის ადგილი და ძველი
ქვები და, ღვინის ქვევრები. ეკკლესიის ადგილის ახლოს ბებე-
რი კაკლის ხეები, აქ ობლად დაშთენილი ვაზის ხეებიც არის.
ყურმენი აქ ერთობ ადრე მოდის. აქაურს ყურმენს „ლივა
ნურს“ უწოდებენ. აქვთ ჯამე, ჰყავთ ხოჯა და ხოჯა თათ-
რულს ანბანს ავრცელებს ქართველებში, მაგრამ დღესაც აქ
არავინ არაფერი იცის თათრულისა.

კინტაური, 32 კომლო. ძველად აქ ეკკლესიაც ყოფილა,

ამის დღეს აღარ სჩანს, დაუქცევიათ. მარნები და ღვინის ქვევრები მრავალ ალაგას არის. აქ სცხოვრობდნენ ძველად აზნაურათ ყოფილ გვარის ჩხეიძეები, თათრობაში აღარაფრად ცნობილნი, რადგანაც ესენი დაბეზღებულ იქმნენ, როგორც მომხრენი ქართველთა მამა-პაპის ხსოვნის და ორგულნი ოსმალთა და ახალ მიღებულ წესების. აქვთ ჯამე, ჰყავთ ხოჯა. ჯამეს გვერდით სასწავლებელი. აქაც თათრული არავინ იცის.

ტბეთა, 2 კომლი. ეს სოფელი ის არ გეგონოთ, სადაც

-104-

ძველი ისტორიული ტბეთის ტაძარი სდგას. ეს სოფელი ახალს დროში გაშენებულა. აქ წინედ მოსახლეთა რიცხვი დიდი ყოფილა. ამათ თავიანთი ჯამეც ჰქონიათ დღეს აღარაფერი სჩანს. აქედგან დიდძალი ქართველობა გადასახლდა ოსმალეთში და სოფელი მთლად გაოხრდა. ამ სოფელს პაწა ტბეთს უწოდებენ.

ნავანები, 65 კომლი. აქ სცხოვრობდა ერთი ფანატიკი ხოჯა, რომლის ქადაგებათა მეოხებით მთელი სოფელი ოსმალეთში გადასახლდა. ნაეკკლესიარი ადგილი და ქვებიც სჩანს. აქვთ ჯამე, ჰყავთ ხოჯა, ხოჯა ბავშვებსაც ასწავლის, მაგრამ თათრული არავინ იცის.

ეკვშტა, 55 კომლი. ძველად აქ ყოფილა ფართო ეკკლესია. ეკკლესია ჯამედ გადაუკეთებიათ, ზოგი ქვები აქედ-იქით წაუღიათ. აქ სცხოვრობენ საქართველოს ისტორიაში ცნობილის ბექა ჯაყელის საფირ-ფაშის შთამომავალნი, აწ ბეგებად ხმობილნი, მოძულენი ქართველთა, ხოლო ქართული ენის მეტის სხვა არაფრის მცოდნენი და გაუნათლებელნი, აჭარულად დაშთენილნი. აქვთ ჯამე, ჰყავთ ხოჯა და სასწავლებელი. ამათ წინად საშინელი ფანატიკი ხოჯები ჰყოლიათ, მტერი ქართველთა და მოძულე ქართული ენისა, მაგრამ თათრული მაინც არ გავრცელებულა აქაც.

ვაიო, 50 კომლი. მშვენიერი სოფელია, აჭარაში იშვიათია ასეთი სოფელი. ძველად ამ სოფელს თავისი დიდი ეკკლესია ჰქონდა, მაგრამ ეს ეკკლესია ადრიდგანვე დააქციეს მის სამირკველზე ვაიოს კაი ჯამე გააკეთეს. ჯამეს ხის მინარაც

აქვს. ამ სოფელში სცხოვრობდა ქართველ მაჰმადიანთ სახალ-ხო მელექსე ბუჰან ბაირახტარ შავიშვილი, რომლის ზოგიერთი ლექსები დასწერა 3, უმიკაშვილმა 1879 წ. ზოგი ამისი ლექსები მე დავბეჭდე 1891 – 1893 წწ. აქაურს ხალხში ამის ლექსებისა ზოგი ზეპირად იციან. უწყიან, რომ ამ სოფელს ძველად სხვა სახელი ჰქმევია და „ვაიო“ გათათრების შემდეგ დარქმევიაო, რადგანაც ამ სოფლის წისქვილში ერთ ქართველ-ქრისტიან ქალისთვის მოუსწვრიათ ახალ-გათათრებულ ქარ-

-105-

თველს ვაყებს ეს ქალი მოუტაცნიათ და წაუყვანიათ. ერთს სდომნია მისი შერთვა და გათათრება. ქალს უყვირნია ვაიო, ვაიო!“ და ამიტომ დაერქვა ამ სოფელსაც ვაიო, თორემ ამას სხვა სახელს უწოდებდნენ ძველად, ეს ძველი სახელი არავის ახსოვს; ამბობენ, რომ გამოჩენილი მოჭიდავე სოლოღაც აქაური იყო. სოლოღა ახალციხის მაზრის ერთს სოფელშია დამარხული და ზედ სამ-არშინიანი ქვა ადევსო. ისიც უწყიან, რომ ძველად აქაურებმა ჩონგურის დაკვრაც იცოდნენ და ამით განთქმულნი იყვნენ აჭარაშიო, დღეს ამ სოფელში რამდენიმე ჩასუქებული ხოჯები სცხოვრობენ. ამ სოფლის მახლობლად ერთი ბატარა ეკკლესიაც არის დღევანდლამდე დაშთენილი. ამ რამდენისამე წლის წინად აქ სპილენძის მადანიც გამოჩნდა. მადანი ბერძნებმა შეისყიდეს. ერთი ჯამეს გვერდით ხოჯებს სკოლა აქვთ და 100-მდე ყმაწვილს არაბულს ანბანს ასწავლიან. აქ ქართული კითხვა გავრცელდება, ამაში ერთი მაჰმადიანი მეხმარება, ზოგმა უკვე ისწავლო, ნამეტურს კითხულობენ ბუჰანა შავიშვილის ლექსებს.

აქუცა, 77 კომლი. ძველი-სძველ ნასაყდრალის ალაგს ქვები და ქვევრები სჩანს. აქ სცხოვრობენ მაჰმადიანთ ერისთავები. ამ გვარისა ერთი კაცი-ღაა აქ დარჩენილი, დანარჩენნი სულ ოსმალეთში წავიდნენ, ერთი ამათგანი, ხოსროვფაშა ერისთავი, ოსმალს დიდი მინისტერი, 1840 წლებში ინგლისში კონსულად იყო, როგორც ევროპიულის ენების მცოდნე და საპოლიტიკო საქმეებში გაწვრთნილი აქ დარჩენილი ამბობდა თურმე: ოსმალეთში მე არ წამოვალ, აღიო-

ბას დავთმობ და გავყიდი, რადგანაც ეს ჩვენ შეგვიძენია ოს-მალთაგან, მაგრამ ერისთავობას არაფერზედ გავცვლიო. ამ სოფლისა და ხულოს შუა მქავე წყაროებიც მოდის. აქვთ ჯამე, ხოჯა ჰყავთ, ხოჯას სასწავლებელი აქვს და ქართველს ბავშვებს მხოლოდ თათრულს ასწავლოს, სწავლით-კი ვერავის რა შეუსწავლია.

დოლაძე, 32 კომლი. ნასაყდრალზე ჯამე სდგას. უმეტე-

-106-

სი ნაწილი ამ სოფლის მცხოვრებლებისა ძველად თათრობის გამო ქართლსა და იმერეთში გადმოცვინულან. აქ მცირე ნაწილი დარჩენილა ქრისტიან ქართველებისა, ამათში უმეტესი დოლაძეს გვარისანი ყოფილან: პირველად ესენი გათათრებულან აქუ ამათთვის აღიობა მიუციათ. 1825 წლებში ესენი დაცემულან. უწყიან, რომ ესენი ოსმალთა წინააღმდეგ იბრძოდნენ იმ ხანობაშიო. უკანასკნელს დროს ამათგან ბევრი გადასახლდა ოსმალეთში.

შოთიძე, 40 კომლი. ამ სოფლის მებატონენი ძველად შოთიძეები ყოფილან, მაჭახლიდამ გადმოსულნი. ესენი პირველად ბზუ-ბზოში მოსულან და დასახლებულან. ამათთვის ოსმალთ ის ადგილები უჩუქებიათ თათრობის გამო, სადაც დღეს სოფ. შოთიძეა. შოთიძეებს ამ ადგილებისთვის თავიანთი გვარი უწოდებიათ. ამათ სწვა გვარის ხალხნიც მიუყვანიათ აქ და დაუსახლებიათ. შემდეგ ეს ადგილი სოფლად გამხდარა და მცხოვრებთაც უმატნიათ. უკანასკნელს ხანებში შოთიძეები სასტიკად გაფანატიკებულან, ამათ სასტიკად სძულდათ სიტყვა ქართველი. უკანასკნელ ომის შემდეგაც არ დაივიწყეს ამათ ეს სიმძულვარე და მრავალი ამათგანი ოსმალეთში გადასახლდნენ. ამ სოფლის ქვემოდ შესართავამდის, სადაც ჭოროსი აჭარა-წყალს უერთდება, რაც სოფლები სძევს ყველა ესენი მაჭახლის ნაწილს ეკუთვნის და ამიტომ ამათ ჩვენ აქ არ მოვიყვანთ. აქედამ ჩვენ მიუბრუნდებით ისევ აჭარის დასაწყისს, დანდალოს ახლო, მხოლოდ აღმოსავლის მარცხენა მხრის ნაწილს აჭარ-წყლის გაღმით და ჩავალთ შესართავამდის.

ახო, 35 კომლი. თათრობის გამო ეს სოფელი ძველად მთლად გამწყდარა. ვინც დარჩნენ, ისინიც ოსმალში გარეკეს. აქ არ დასტოვეს თურმე და ამათ ალაგას დაასახლეს საქართველოდგან გამოქცეულნი და აქ ახლად გათათრებულნი ქართველნი. აქ არის ნაეკლესიარი. ეს დაუქცევიათ 1780 წ. ამ ეკლესიის ერთა ქვა ჯამეს კარებ ქვეშ არის დატანებული,

-107-

ზედ ჯვარი სჩანს და ქართულის ნაწერების სახეც ატყვია, მაგრამ ეს მთლად გადარეცხილა.

გობურნეთი, 30 კომლი. აქ იყო პატარა კარგი ეკვლე სია. ახსოვთ, რომ 1830 წლებში, ამ ეკვლესიას ერთი მოხუცი დედაკაცი ჰპატრონობდა და ჰგვიდა ხოლმეო. ერთხელ ეკვლესიის დაგვის დროს ხოჯამ მიასწრო და ძლიერ გაუჯავდა, დასწყევლა თურმე, უთხრა, თუ კიდევ გნახე მე შენ აქა, მაშინ მე ფაშას შევატყობინებ და თავს მოგჭირიანო. მოხუცი თურმე გაშორდა და გზაში მწარედ სტიროდა. რად დამიშალა ეკვლესიის გასუფთავება, ჩვენი ძველები შიგ მარხიაო. ეს ეკვლესია მალე მთლად მოწმინდეს აქვს კარგი ჯამე.

ვარჯანისი, 20 კომლი. ამ სახელის მექონი სოფელი კინტრიშისკენაც არის, ხინოს ქვემოდ, ერთს უდაბურს ტყეში. ამბობენ, რომ ხინოს ვარჯანისი, ანუ მარჯანული აქედამ მისულეებისაგან გაშენდაო 1790 წლებშიო.

კენივრი, 25 კომლი.

წონიარისი, 40 კომლ. ქართველ მაჰმადიანთ შორის, რამდენიმე კაცს ძველი მცნება დიდ ხანს შეუნახავთ.

სვანივრი, 25 კომლი.

ქინძაკარა, 10 კომლი. აქ წინად ეკვლესია ყოფილა, აქვთ საკუთარი კარგი ჯამე.

ქედა, 50 კომლი. ვახუშტი შეჰნიშნავს, რომ ძველად აქ სავაჭრო დაბა თუ ქალაქი იყოვო. ეს დღესაც ისეა, მხოლოდ ძლიერ მცირე დუქნებია. სულ იქმნება 15 დუქანი, ესენიც პარასკევობით იღება ხოლმე, როცა ამათი ჯუმა დღეა და ბაზრობა იცის, სოფლებიდგან ხალხი იკრიბება. ვაჭრებშიაც ნახევარზედ მეტი ართვინის კათოლიკენი არიან, აჭარელნი

ვაჭრობას აქ ერთობ იშვიათად ეკიდებმან. ძველად აქ ყოფი-
ლა დიდი საყდარო ეს საყდარი დაუქცევიათ, ზედ კაი ჯამე
გაუქვითებიათ, მერე აქაც მოუშლიათ ჯამე და სხვაგან გადაუ-
ტანიათ. დღევანდლამდე აქ სჩანს ქვევრები, ღვინის საწურავე-
ბი. აქ გათათრების შემდეგ ფეხი გაიმაგრეს ქართველთ მაჰმა-

-108-

დიანთ ბეგთ თავდგერიძეებმა. თავდგერიძეებთ გათათრება დი-
დი ხანი არის, ქობულეთის დაჭერის და გათათრების დროს
ოსმალებმა თავდგერიძეებს ბეგობა მისცეს და აჭარაში გაამა-
ლოვანეს, აქამდის აჭარაში მძლავრობდნენ ბეჟანიძეები, ანუ
ძველად პირმსახურის ძენი. ბეჟანიძეებს და თავდგერიძეებს
შორის ერთს დროს ომი და ოდიგარიც ასტყდა, ბეჟანიძეები
თავდგერიძეებს აჭარაში უფლების ნებას არ აძლევდნენ. აჭა-
რა ბათუმის კაიმაკანს დაუმორჩილეს 1820 წ.

ქედის ჯამეს გვერდით ხოჯა სურმანიძეს ქართველ მო-
ლების აღსაზრდელად სკოლა აქვს და 15-მდე ქართველ მო-
ლებს ზრდის. ზოგ მოლამ ქართული წერა კითხვა მალე დაი-
სწავლა, სამწუხაროდ თვითონ სურმანიძემ-კი არ იცის ქართუ-
ლი წერა-კითხვა, თუმცა თავისს სამშობლო ენად ქართულს
ენას აღიარებს, მაგრამ ქართველები-კი მაინც სძულს. 1893 წ.
ამან ქედის სამმართველოში ერთს კაცს უჩივლა, რომ მე ამა
და ამ კაცმა ქართველი მიწოდა და ვითხოვ იმის დასჯასაო.
რალა ფიქრი უნდა მას, თუ ეს თავის მოწაფე მოლებში რა
აზრებს განავრცელებს და რაფერ აღზრდის ამათ. ამ ხოჯამ
თავიანთ გვართ შთამოების ცნობაც იცის. სურმანიძეები სა-
ბერძნეთის სურმანიდამ მოსულან საქართველოშიო, ჯერ გა-
ქართველებულანო და სურმანიძე უწოდებიათ ქართველთ და
მერე გათათრებულანო. ქედაში სცხოვრებს ბატონცემული ტუ-
პამ ბეგ შარვაშიძე, ეს პირი მთელს ქართველს მაჰმადია-
ნებში პირველ კაცად უნდა ჩაითვალოს, როგორც უფროსი,
გამგე აჭარისა და მასთანავე ბუნებით ჭკვიანი, შორს მხედვე-
ლი, სიმართლის მოყვარე და განათლების პატივისმცემელი,
ესა და ამისი ძმები თავიანთ შვილებს განათლებას აძლევენ
და იმედია, რომ ესენი სამაგალითოდ გახდებიან მთელს აჭა-

რაში. ამ პირს გარდა აქვე სცხოვრობს ბ-ნი სვიმონ იოსელიანი, რომელსაც დიდი შრომა და ამაგი მიუძღვის ამ მხრის ხალხზე და ნამეტურ ქართული წიგნების გავრცელების თანაგრძნობისთვის, რომელიც მან აღმომიჩინა მე.

-109-

ქედის გვერდით, აღმოსავლეთით, მხარ-მარჯვნივ შეჰყვება ერთი დიდი ხეობა, რომელსაც მერისის ხეობა ეწოდება. ამ ხეობის ერთი მხარე მაჭახლისკენ გადადის და მეორე-შავ-შეთისკენ მიემართება. მერისის ხეობა ბევრად უმჯობესია თვით აჭარაზედ. ორსავე მხარეს მაღალი ტყიანი მთები აქვს, ზოგ-ალაგას ვაკენი, მაგრამ ყოველთვის მწვანით მოსილნი, ყველაფრის ხეები მრავალი, ჰავა კარგი, წყაროები ბევრი და შუა ზედ კიდევ ერთი სწრაფად მომდინარე მერისის ღელე. სწორედ მშვენიერობა არის ეს ხეობა, კაცი ვერ გაძლება მისი მაღალთა მთათა მზერით და ჰაერის სისუფთავით. ორსავე კუთხივ ამ ხეობაზედ გაფენილია ქართველ-მაჰმადიანთ სოფლები, ენა ქართულია, ზნე-ჩვეულება, ცხოვრების წესები ქართული, ტირილი, სიმღერა, ხმაურობა და სხვებიც ქართული, ერთადერთი სარწმუნოება აქვთ მაჰმადისა და ჯამეები და ხოჯები ჰყავთ. ქალებმა ხომ სულ არ იციან თათრული ლაპარაკი. აქეთ ბევრი რამ ამბები იციან აჭარის და მერისის ხალხის გათათრების შესახებ.

მერისი. მეტად მშვენიერი სოფელია, ამ ხეობის ყველა სოფლებზედ გამოჩენილი. 100 კომლია. მეტიც იქმნება. ნასაყდრალზედ ჯამე სდგას. აქაურნი მებატონენი ძველად გოგორისშვილი და ჭინკაძენი ყოფილან. ძველად გლეხნი, მაგრამ ოსმალთაგან. აღიობა მიუღიათ, რადგანაც ესენი ერთობ ადვილად გათათრებულან და ოსმალთათვისაც დიდი ერთგულება და დახმარება აღმოუჩენიათ. მერისის გათითრების შესახებ აჭარელნი ამბობენ, რომ მერისელნი ერთობ გვიან გათათრდნენო. აქ გათათრების წინად 700 კომლი ყოფილა, გათათრების დროს ამათ სასტიკად უბრძოლიათ და ბრძოლაში 700 კომლი მთლად გამწყდარან. გადარჩენილან მხოლოდ ექვსნი ძმანი ცეცხლაძეები, რომლებიც გაჭირების მეოხებით

გათათრებულან. აქ რამდენიმე პირთ ქართული კითხვაც შეი-
სწავლეს, თათრულიც იციან, ხის ჯამე აქვთ, ხოჯა ჰყავთ და
ხოჯას სკოლაც აქვს.

-110-

კუჭური, 30 კომლი. აქ სცხოვრობენ ზეგნ-იდგან მოსუ-
ლი გამოჩენილ ბოლქვაძეების გვარის წევრნი აკ ამათ შეუ-
წყძეს ხელი თათრობის გავრცელებას, რის გამო ოსმალთაგან
პატივია მიიღეს. შემდეგ დროებში ესენი აქ ჩუმ ქრისტიანებ-
საც აბეზღებდნენ ოსმალეთთან.

კაპარტყე, 14 კომლი. აქ სჩანს ქვევრები და ღვინის საწუ-
რავი. სოფელი მშვენიერია. სდგას ძველი ჯამე. თათრული არა-
ვინ იცის, თუმცა ერთს დროს ხოჯაც ბეჯითად ასწავლიდა.

სიხალაძე, 10 კომლი. აქ მოსახლობენ სიხლიძენი, ად-
რე ჯავახეთიდან გადასულნი და დასახლებულნი, არ ვუწყით
რა მიზეზების გამო. თათრობას მომხდარა ამათი აქ მოსვლა.

ქეშიშ-ოღლეები, ესე იგი მღვდლის, ანუ ხუცის შვილები.
20 კომლი უწყიან, რომ აქ ქრისტიანობა დიდხანს ჰქონდათ
ფარულად შენახულიო. აქ ერთი მღვდელი სცხოვრობდა, რო-
მელიც არც გაათათრდა და არდ აქაურობას მოჰმორდაო, რო-
ცა დაბერდა, მაშინ-კი სადაცა ქრისტიან ქართველებში წა-
ვიდა, თავის ნებით და იქ გარდაიცვალაო. ამისი შვილები
რომ გაუთათრებიათ, ამათთვის ქეშიშ-ოღლეები უწოდებიათ
გვართათაო. ამ სოფელს ძველად ევკლესიაც ჰქონდაო.

ალიოღლეები, 30 კომლი. ევკლესიაზედ ჯამე სდგას. წი-
ნად ამ სოფელს ქართული რქმევია. ალი-ოღლეები გათათრე-
ბის შემდეგ უწოდებიათ, რადგანაც პირველად ალიაშვილები
გათათრებულან.

ალიქოღლი, 60 კომლი. ახალციხის ომის დროს, 1829 წ.
აქ მოვიდნენ ჯავახეთის ქართველთ მაჰმადიანები და დასახ-
ლდნენ. ამ სოფელს წინად ქართული სახელი რქმევია, გათათ-
რების შემდეგ ალიქოღლი დარქმევია. ვინც აქ პირველად
გათათრდა, იმას ოსმალეებმა ალიქა უწოდესო და ეს სოფე-
ლიც მას აჩუქესო, ამიტომ დაერქვა ამას ალიქ-ოღლიო. შარუა-
შიძეები აფხაზეთიდან პირველად აქ მოსულან და დასახლე-

ბულან. აქ არის ნასაყდრალი, ღვინის ქვევრები, ლედვისა და კაკლის ხეები. სადაც-კი ხეები სდგას, იქ არ შეიძლება

-111-

რომ ეკკლესიის ალაგი არ აღმოსჩნდეს. აქვთ ჯამე, ხოჯა ჰყავთ და სასწავლებელი აქვთ, ხოჯა ბავშვებს თათრულს ასწავლის, მაგრამ ბავშვებში ვერავის რა დაუსწავლია.

გოგნიძე, 17 კომლი. მცხოვრებთ შორის რამდენიმე კაცს ქრისტიანობა 1810 წლამდე შეუნახავთ საიდუმლოდ. მე-რე-კი ესენიც დაუკავშირდენ ისლამს.

მეძიბნა, 17 კომლი. აქ ძველად მცხოვრებთ ქართველთა უმეტესი ნაწილი აქეთ-იქით გაქცეულან ოსმალოს ზიზღს გამო, სოფელი დიდი ყოფილა, სახლები ბევრია, მაგრამ ოხრად შთენილი, ამიტომ აქ მოსულან არდანუჯისა და ართვინის მხრის ქართველთ მაჰმადიანები და დასახლებულან. ჯამე აქვთ, ხოჯა ჰყავთ, ხოჯას სასწავლებელიც აქვს.

შავაბურა, 21 კომლი. მეტად მშვენიერი სოფელია და ხშირად შავად იბურება, რადგანაც აქედ-იქიდგან ტყიანი მთები აკრავს გარს. ჩრდილი უხვად იცის, წყლები ცივი და არა ნოტიო. ძველად აქ იყო საყდარიო. დღეს ჯამე აქვთ და ხოჯაც ჰყავთ. ხოჯებს და მოლებს ესენი ერთობ იაფად იჭერენ, წელიწადში 100 – 150 მ.

აგოთა, რამდენიმე კომლია, პატარა სოფელია.

სილიბაური; 50 კომლი, მოუსავლიანი ალაგია, წითელს მიწაზედ სძევს. ჯამე ეკკლესიაზედ გაუკეთებიათ. რაც ესენი გათათრდენ, მას შემდეგ 125 წელია გასულიო.

გარეტყე, 30 კომლი. 1850 წ. ამათგან ბევრნი გამწყდარან ოსმალთა წინააღმდეგ ომში. ამაების შესახებ ამბებიც ბევრია დაშთენილი.

სამზიარი, 80 კომლი, მშვენიერი სოფელია და მშვენიერს სამზერალს ალაგასაც მდებარეობს. აქ სცხოვრობენ ძველ აზნაურის გვარის წევრნი აბულაძეები, აბულაძეები არტანში (არდაგანი) სცხოვრობდნენ ძველად და აზნაურის შვილებად ირიცხებოდნენ. არტანის გათათრების დროს ესენი არ დადგნენ იქ და გამოიქცნენ აჭარაში და სამზიარში დასახლდნენ,

სადაც ქრისტიანობა აქა-იქ კიდევ ბრწყინავდა. მაგრამ სამზიარ-

-112-

საც მალე ეწვია სჯულისთვის ბრძოლა. ოსმალთ გათათრება დაუწყეს, მაგრამ სამზიარელთ არ ქმნეს. ბრძოლა ასტეხეს, ოსმალთ ბრძოლას თავი დაანებეს. მთელს ხეობას აზნაური აბულაძეები ამაგრებდნენ, რომ სჯული არ გამოიცვალოთო. უკანასკნელად ესენიც დამორჩილდნენ, მერე ისლამის სასარგებლოდ შრომობდნენ, ამათის ცდით გათათრებულან სამზიარელნი, სადაც მაინც სჯულის გულისთვის 50 კაცზედ მეტი მომკვდარა ბრძოლაში. აბულაძეები დაუწყნარებიათ გათათრებულთ თავდგირიძეებთ ასე 1750 წლებში.

ამავე სოფელში ძველად და დღესაც სცხოვრობენ ხალიფაშვილები. სამზიარის გათათრებულ ქართველთაგანს პირველად ხალიფაშვილებს მიუციათ თავიანთი შვილი ოსმალთა სასულიერო სასწავლებელში შეგირდათ და პირველად ამ გვარისაგან გამოსულა ხოჯა. შემდეგ ეს ხოჯა აჭარის მუფთად დაუდგენიათ, პირველი მაგალითი ყოფილა აჭარაში მუფთის დანიშვნა. ეს მომხდარა 1790 წლებში. ამ საუკუნის 1830 – 50 წლებში. ამ გვარიდამ, სახელი გაითქვეს ორმა სასულიერო პირმა, რომელთაც სტამბოლის სასულიერო სასწავლებელში ჰქონდათ თათრული სწავლა მიღებული, სახელდობრ: გურჯი ისმაილ ეფენში ხოჯა ხალიფაშვილი სამზიარელი, რომელსაც ოსმალნი სამზიაროლის უწოდებდნენ და ჩვენგან ზემოდ მოხსენებული ქედის მუფთი ახმედ ეფენდი ხალიფაშვილი. ღრმად მოხუცი გარდაიცვალა 1891 წ. ქედაში. ეს ხოჯა სტამბოლიდგან საქართველოში 1840 წლებში დაბრუნებულა და ისმაილ-ხოჯა-კი სტამბოლში დარჩენილა, რადგანაც ისმაილ ხოჯა სულთან მამულს მიუღია თავისს ხოჯად. სულთან მამულს ეს გურჯი ისმაილი ალოცებდა თურმე. ხოჯა მეტად მშვენიერი კაცი ყოფილა და მასთანავე ძლიერ კარგი ხმაც ჰქონია. მის აზანს განცვიფრებაში მოჰყავდა სულთანიო.

ისმაილ ხოჯამ სულთან მამულს აუწყა, რომ ჩვენ ქართველები ვართ, ჩვენი ენა ქართული ენა არის, ჩვენმა ხალხმა თათრული და ნამეტურ არაბული არ იცის. ნება მოგვეცით,

რომ ჩვენს ჯამეებში ქართულად იქმნეს ქადაგება, რომ ხალხ-
მა გაიგოს რამე. სულთანმა ნება დართო და შეიხ ისლამისა-
გან ამის ნებაც მიეცათ ქართველთ ხოჯა-მოლებს ქართულად
ქადაგებისა. „ყურანის“ სწავლის თანხმად ქადაგების წიგნი
ქართულს ენაზედ შეედგინა ისმაილ ხოჯას, მხოლოდ მთე-
ლი წიგნი არაბულის ანბანით დაეწერა, რადგანაც ამ მახვილ
გონიერ ხოჯსა, ჟამთა გარემოების წყალობით და ოსმალთა
მძლავრებისაგან ქართული კითხვა არ სცოდნია, თუმცა ქარ-
თული ლაპარაკი ჩინებულად შესძლებია. ამისაგან შედგენილი
წიგნი გამოუგზავნიათ აჭარაში და ხოჯებისათვის შემოუთვლი-
ათ, რომ ამ წიგნიდგან დაისწავლეთ ქადაგებანი და ჯამეებში
ისე იქადაგეთ ქართულად, როგორც აქა სწერიაო. აჭარაში
ქართულად დაიწყეს ქადაგება. ამ საქმეს დიდად ხელს უწყობ-
და აჭარის მუფთი, ჰასან ეფენდი ხალიფაშვილი, გურჯი ისმა-
ილ ეფენდის ბიძაშვილი. აჭარაში ქართულს ენაზედ ქადაგე-
ბამ 1855 წლამდე გასტანა, ხოლო ამ დროს-კი აღკრძალულ
იქმნა ეს, რადგანაც რუსებისა ემინოდათ. რუსებმა რომ აიღონ
ეს მხარე და ჩვენ გვნახონ, რომ ჯამეებში ქართულად ვქა-
დაგებთ, რას გვეტყვიანო, სუყველას გაგვაქრისტიანებენო,
ქართველები თუ არა ხართ ქართულად რაიზა ლაპარაკობთ და
ქადაგებთო. ასეთს აზრებს ავრცელებდნენ ხოჯები და ამათ
მალეც მოსპეს ქართულს ენაზედ ქადაგება, მაგრამ ქედის მუ-
ფთმა ხალიფაშვილმა-კი მაინც თავი არ დაანება და ხშირად
ქართულს ენაზედ ქადაგებდა. ამას სხვა-და სხვა ხოჯებმა რამ-
დენჯერმე ოსმალს შეიხ ისლამთანაც უჩივლეს, რუმ ჯამეში
ქართულად ქადაგებსო. მაგრამ ვერავინ რა დააკლოო. ამან
შეიხ ისლამს წერილი მისწერა, ასე: „ჩვენ გურჯები ვართ,
ჩვენი ენა გურჯულია (ქართული), ჩვენ ხალხს სხვა ენა არ
ესმით და მაშ მე რა ენაზედ ვიქადაგო „ყურანის“ სწავლა,
თუ არ ქართულს ენაზედაო“. მე მითხრეს, რომ მაშინდელის
ქადაგების წიგნის ხელთ-ნაწერი აჭარაში აქა იქ მოიძებნებაო.
ქადაგება ქართულის სიტყვებით არის დაწერილი, მხოლოდ

ასოებია არაბულიო. ცნობილი სულ-ბეგი ბეჟანაძე დამპირდა, რომ ერთს ხელთნაწერს გიშოვნით და ქართულად გადაგიწვრინებთო. ვნახოთ, მეტად საინტერესო-კი უნდა იყოს მისი მოპოვება, გავიცნათ, თუ ქართველ ხოჯა-მოლები როგორის ქართულის ენით ქადაგებდნენ.

ნამონასტრევი, პატარა სოფელია. აქ იყო ძველად ჩაქცეული ეკკლესია, რომლის ქვებიც სოფლელებმა გაზიდეს. დღეს აღარაფერი სჩანს. ცხადი საქმეა და ამას ამ სოფლის სახელიც აჩენს, რომ-ძველად აქ მონასტერი უნდა ყოფილოყოს. ამ სოფლებით სრულდება მერისის ხეობა. აქ ბერი კაცები ამბობენ, რომ მერისის ხეობა ერთობ გვიან გათათრდაო. ბევრი უჯათობა გაუვლიათ, ოსმალთათვისაც დიდი ზარალი მიუციათ. ოსმალნი ამათხედ ძლიერ გაჯავრებულნი ყოფილან და როცა მერისელნი გაუთათრებიათ, ამის შემდეგ, რაც რამ ეკკლესიები ყოფილა აქეთ, სულ დაუქცევ-დაუნგრევიათ და მოუწმენდიაო წმინდად, ასე რომ დღეს მთელს ამ დიდს ხეობაში ერთი ნაშთიც აღარ მოიპოვება გარდა სოფლების ნასაყდრალის ადგილებისა. ახლა აქედგან აჭარის მარჯვენა მხრის სოფლებს გაყვებით.

ორცვა, 70 კომლი. აჰ არის პატარა ნაეკკლესიარი. საყდრის გვერდით ერთს დროს საეკკლესიო ნივთებიც უპოვნიათ, მაგრამ ყველა ესენი ერთს ბნელს ორმოში ჩაუყრიათ და დაუმაღავთ. მასში ბევრი ვერცხლის ნივთებიც ერიაო! ლამაზი სოფელია ამის შესახებ ამბობენ: „ორცვა“ იმიტომ დარქმევია, რადგანაც აქ დიდი სიცივეები იცის, სხვა სოფლებზედ ბევრად ცივიაო და იმიტომ დარქმევია, რომ „ცივა“ და აქედამ გადაკეთებულა ეს სახელიცაო. აქ სცხოვრობენ ამ მხრის ბეგნი შარვაშიძეები, თურმანიძეები, ძველი აზნაურის გვარი, თათრების გამო შავშეთიდან მოსულნი აქ და დასახლებულნი, მაგრამ ბოლოს აქაც გათათრდნენ. ნაკაშიძეები ქრისტიანობის დროს გურიიდან მოსულნი აქ და გათათრებულნი. აქ ხსენებულ გვარის ოჯახებში ქართული კითხვა კა-

ცემბაც იციან და ქალებმაც ამ 3 წელიწადში აქ ქართულმა წიგნებმა ცოტათი მოიკიდა ფეხი, დღეს მთელი სოფელი კითხულობს. ნაკაშიძეებს ბათუმში შეეძინათ „ვეფხვის-ტყაოსანი“ და რამდენიმეც სხვა ქართული წიგნები. ამ კეთილს საქმეში წილი აბდულ ეფენდი მიქელაძესაც უძევს „ივერიის“ ამბების მომწერს. იმედია, რომ ეს სოფელი მაგალითად გახდება სხვა სოფლებისათვის. ამათში ქართულს წიგნებს კაცი ყოველს დროს ნახავს. ყველა სიამოვნებით ეგებება წიგნის კითხვის საქმეს. შემდეგ, ვნახოთ, როგორ წავა საქმე.

კაკაოლი, 30 კომლი. ძველად კაკაშვილები. უმეტესი ნაწილი ამ გვარის ხალხნი ყოფილან აქ მცხოვრებლად. აქედგან რამდენიმე კაცი წავიდა მუჰაჯირად. კაკაშვილები აქ საქართველოდგან მოსულან.

ბენწმანი, 40 კომლი. აქ ამას წინად ბ-ნმა აბდულ ეფენდი მიქელაძემ ერთი სპილენძის გულ-საკიდი იპოვნა, რომელიც წერა-კითხვის სამმართველოს შესწირა. აქ ძველი ნაეკკლესიარიც არის, აქა სცხოვრობს ბ-ნი აბ. მიქელაძე, რომელიც ქართულის ანბანის გავრცელებისათვის ჯეროვნად მეცადინეობს. ამ სოფელშიაც გავრცელდა ქართული წერა-კითხვა. იმედია, უფრო გავრცელდება აქ მცხოვრებ საპატრიო ქართველ მაჰმადიანთ მეოხებით, რომელთაც ხალხისათვის გული შესტკივათ.

კორმხეთი, 40 კომლი. არის ძველი ჯამე.

ორთა-ხოხნა, 41 კომლი. ეს ორი სოფლის ხალხი გადასახლებისთვის შეაგულიანა ოსმან-ფაშა თავდგირიძემ, ფაშა ამ სოფლების ახლოს იდგა და მიტომ დიდი გავლენა ჰქონდა მათზედ. ორივე ამ სოფლებში ძველად ეკკლესიებიც მდგარა, მაგრამ 1850 წლებში დაუქცევიათ. აქაურის ქართველ მაჰმადიანის ლეზგა მახაცკაძის სიტყვით აქ დიდხანს იმაგრა ხალხმა თავი ქრისტიანობისთვისაო. მახაცკაძეს ახსოვს, რომ აქ ხალხნი ჩუმად ქრისტიანობდნენო. აქეთ კარგი ჯამე.

ღერე-ხოხნა, 76 კომლი. ამ სოფლის მთაზედ, დღევანდ-

ლამდე სდგას მოზრდილი ეკკლესიის ნანგრევი. ამ ეკკლესიის ახლოს ახლა ხან ამ სოფლის კარგი ჯამე გააკეთეს. ჯამეს გვერდით ხოჯას სასწავლებელი აქვს. 60 მეტი ქართველი ბავშვები სწავლობენ. აქ ასწავლიან მარტო არაბულს. ბავშვებს ძლიერ უჭირდებათ სწავლა უცხო ენაზედ. მასწავლებლად სტამბოლში ნასწავლი ხოჯა ალი ეფენდი მახაცკაძეა. საკვირველი ოხუნჯი, არც ფანატიკი, არც ქართველთ მოძულე და არც ქართულის წერა-კითხვის მცოდნე. ეს ამბობს: „ჩვენ გურჯები ვართ, ქართული წერა-კითხვაც უნდა ვისწავლოთო“. ამ სოფელში სცხოვრობენ მიქელაძეები, ძველად გურიიდან მოსულნი. მერე თევდორ-ოლლად წოდებულნი, რადგანაც პირველად თევდორე მიქელაძე გათათრებულა; მაგრამ დღეს ესენი ისევ თავიანთ გვარით იწერებიან, არ უნდათ ძველის გვარის დაკარგვა.

ბზუბზო, 70 კომლი. ძველად გამოჩენილი სოფელი იყო. აქ არის ვრცელი ეკკლესიის ნანგრევი. სამირკველის ახლო ერთის გვირაბის ჩასავალია, რამდენისამე ნაბიჯს შემდეგ გვირაბს სხვა გზებიც უჩანს. აქ, ამბობენ, რომ ბზუბზო მალე გათათრდაო. პირველად ამ სოფლის მებატონე ბოლქვაძეები გათათრდნენ და ყარა-ალის შვილებიაო. აქ ამათი ქორწილი ვნახე, სიმღერა, თოფის სროლა და სხვანი, სულ ქართულებრ, ამ ქორწილში თათრული სიტყვა არ გამიგონია.

ზვარე 40 კომლი. არის ნასაყდრალი. აქ სცხოვრებდა უმეტეს ნაწილად ყაჩალი ჩახალ-ოლლი ზვარელი, ეს ყაჩალი სელიმ-ფაშა ხიმშიაშვილის დროს სცხოვრებდა. ამ გამოჩენილ ყაჩალმა კინალამ სელიმ ფაშას უფლება წაართვა ხელიდან და თვითონ დაიჭირა. ამ ყაჩალის შესახებ მაშინ აქ ლექსებიც გამოუთქვა ქართველ მაჰმადიანთ სახალხო მელექსე ბუჰანა შავიშვილმა რომელიც ს. ვაიოში სცხოვრებდა.

ლექსი ასე იწყება:

„ჰვი გიდი ჩახალ-ოლლი, ერთხანად გიქროდა ქარი,
შემოიღევი ოლქაობა, ხომ არ ქენი კაი ქარი,

სელიმ-ფაშამ რომ შეიტყ, ხომ შეიქნა ჰერსით მთვრალი.

და სხ. ჩახალ-ოღლი სელიმ-ფაშას გარდა სხვა-და-სხვა აღიებსა და ბეგიებს-აც, ებრძოდა თურმე. გარდა ყაჩაღობისა ეს იტაცებდა., ყიდულობდა გური-იდგან გოგობიჭებს დია ამათ ტრაპიზონს დახ სტამბოლში ჰყიდდა კარგ ფასად. აჭარაში დიდად აქებენ ჩახალ-ოღლი ზვარელს. აქვთ ჯამე და ჯამეს გვერდით სასწავლებელი. ხოჯა ქართველ ბავშვებს მხოლოდ თათრულს ასწავლის.

ზუზოფელი, 40 კომლი. ამ სოფლის ეკლესია მეტად მაღალს მთაზედ ყოფილა. ქელას ყურის მთის წვეროების გასწვრივ. ახლა აღარაფერია, თავის დროს დაუქცევიათ და მასალა ჯამესთვის უხმარებიათ. აქ ქართულს კითხვას შეეჩვივნენ. ძველად დანდალოდგან მოყოლებული აქამდის მაჰმადიანთ ავალიანთ საბრძანებელს შეადგენდა. ჯამეს გვერდით სასწავლებელია და ხოჯა ბავშვებს მხოლოდ თათრულს ასწავლის.

გულები, 50 კომლი. მშვენიერი სოფელია და ისეთს ალაგას სძევს, რომ მინამ კაცი შიგ სოფელში არ მივა, მინამ ვერას დაინახავს. ეს სახელი „გულები“ მასზედ კანონიერია. ამ სოფლის ზემოდ ქელასყურის მთის ახლოს ძველად ეკლესია ყოფილა, სადაც იქაურები დადიოდნენ სალოცავად. ამ ეკლესიის ნანგრევი დღესაც სჩანს. ერთის მხრიდგან ჩასავალიცა აქვს. 15 წლის წინად იმ ჩასავალში ერთი ქართველ მაჰმადიანთ ქალი ჩასულა, იქ გზა შეშლია და შიშით ჭკუაზედ შემცდარა, შემცდარი ქალი მალე მომკვდარა, მას შემდეგ ამ ეკლესიის მადაროებს ქართველ მაჰმადიანები აღარ ეკარებიან, ეშინიანთ. ზოგნი ამბობენ, რომ იქ დიდი მალაროები არის და შიგ ფირალები სცხოვრებენო. აქ მოსახლობენ დიასამიძენი. ამათგანი ერთი მოლად არის, ახალ-გაზრდა კაცი, ქართული კითხვა ისწავლა. ერთმა მოხუცმა დიასამიძემ შემდეგი მიაგებო: „ჩვენში ძველად ქართული გძელ სახელოებიანი ჩოხები ეცვათ კაცებს, თავზედ მაღალი ბუხრის ქუდი

ეხურათ, განიერი შარვლები ეცვათ, ფეხზედ თეთრი ტყავის წაღები, წაღებს წინ გძელი წვერები ჰქონდათ. წაღებს თით-

ბრის ღილებით შეიკრავდნენ გვერდებზედ. ახლანდური ტანთ საცმელი ლივანაში და გურიაში იცოდნენ, ჩაბალახები იქი-
დამ შემოვიდა ჩვენშიო. ქართლში და თბილისშიაც ხომ ასე
იცომდნენ მოქალაქენი.

ასე 1810 – 20 წლებში ოსმალებს ჰსურდათ, რომ ქა-
ლებშიაც შემოეტანათ სხვა-და-სხვა ნაირი ტანთსაცმელი, მა-
გრამ ეს მალე ვერ მოუხდათო. ერთხნობით ქალები ფესის
ტარებასაც-კი შეაჩვიესო, მაგრამ ეს მალე გადავარდაო. თუ-
თუნის თესვა აჭარაში მაჭახლიდგან შემოვიდაო. ნარდის თა-
მაში ჩვენში ძლიერ იშვიათი იყო, ქალაღდის თამაში-კი იცოდ-
ნენო. ჩვენში ყომარი იცოდნენ, ჭიდილი, ცეკვა და სიმღე-
რებიო. ამ სოფელში წერა-კითხვა რამდენიმემ ისწავლა, ამით
პირველია ეს აქაურ სოფლებში. ჯამეს გვერდით ხოჯას სა-
სწავლებელი აქვს, ქართველს ბავშვებს მხოლოდ თათრულს
ასწავლის.

საღორეთი, 41 კომლი. 1873 წ. აქ ყოფილია დ. გაქრა-
ძე; ბაქრაძე სწერს, რომ საღორეთში 100 კომლიაო. დღეს-კი
41 კომლია, მაშ სჩანს 60 კომლზედ მეტი წასულა ოსმალეთ-
ში. დ. ბაქრაძის აქ მოსვლა დღესაც ბევრს ახსოვს. აქ ლაპა-
რაკობენ, რომ ყველაზედ გვიან საღორეთი გათათრდაო. ამ
სოფლის ახლო-მახლო სოფლები გათათრდნენ, მაგრამ საღო-
რეთი-კი არაო. მაშინ ახალ გათათრებულებმა თავიანთს სო-
ფლებში რაც ღორები იყვნენ, სულ შეაგროვეს ერთად და
მიურეკეს საღორეთლებს და უთხრესო:

ძმებო! ჩვენ გავთათრდით, ეს ღორები თქვენ გებარებო-
დეთ. ჩვენ თათრობას ვსცდით, თუ არშ მოგვეწონა, მაშინ
ისევ გავერისტიანდებით და ამ ღორებსაც გამოგართმევთ და
თუ მოგვეწონა, მაშინ ჩვენ თათრად დავშთებით და ეს ღო-
რებიც ღმერთმა თქვენ შეგარგოთო. ახალ გათათრებულთ თა-
თრობა მოეწონათო, ესენი ძველ სჯულზედ აღარ გადავიდნენ

და ღორები სულ მათ დარჩათო. რადგანაც ამ სოფელში ღო-
რი ბევრი იყოო, ამიტომ დაერქვა ამასაც სახელად საღორე-
თი, თორემ წინად სხვა სახელი ერქვაო. სოფელს ძველად ეკ

კლესია ჰქონია, ეკლესიაზედ ჯამე დაუდგამთ. ჯამეს გვერდით ხოჯას სასწავლებელი აქვს და ამ სოფლის ქართველს ბავშვებს მხოლოდ თათრულად ასწავლის. უწყიან, რომ ვიდრე საღორეთი გათათრდებოდა, დიდი ბრძოლა და გაჭირვება გამოიარესო; ყველაზედ ცხარე ბრძოლა სჯულის გამო აქ საღორეთლებმა გამოსცადესო. ამ სოფელსა და აგარას გადაღმა, ჩრდილოთ, სძევს ერთი დიდი შეუვალი ტყე, რომელსაც სახელათ ბეთლემის ტყეს უწოდებენ.

ბეთლემის ტყეს შეტად დიდი ადგილები უკავია, ყველა ეს ადგილები ვაკე არს და ალაგ-ალაგ მთა-გორებიც არის ხშირის ტყეებით დაფენილი. ბეთლემის ტყეს გარშემო მეტად დიდი და მაღალი მთიანი ტყეები ახვევია, ეს მთები და ტყეები ისეა ერთმანეთზედ მიბმული და მიკრული, რომ კაცმა თუ გზა არ იცის ბეთლემის ტყისა და ხეობისა, უამისოდ ძნელად რომ აქ ვინმემ მიაღწიოს და გზა გაიგნოს. ბეთლემის ტყე ამ მთებს შუა ქვაბივით სჩანს. მთელი ბეთლემი სავსეა გაუჩხეხავის ხეებით და საცა ხეები არ არის, იქ ეწერი და წყავია ბევრი.

აქ ნადირიც მეტად ბევრია: თეთრი ღორი, რაც სხვაგან იშვიათია, დათვი, ირემი, კანჯარი, თხა, თითქმის ყველა ნაირი პირუტყვი, ფრინველიც მრავალია და სხვა-და-სხვა ნაირები. ყვავილებიც ძლიერ ბევრნაირი სცოდნია აქ. ეს ადგილები ისე დამდაბლებულია, რომ ზაფხულში ხშირად ბნელი ბურუსიც იცის აქ, ისეთი რომ კაცი გზას ვერ გაარკვევს.

ბეთლემის ტყის შუაზედ ერთს მთაზედ არის პატარა ეკლესია. გათათრების დროს, დევნულ ქრისტიანები აქ იფარავდნენ თავსაო. ბოლოს ოსმალთა შეუტყეს და წავიდნენ იქ დასამორჩილებლადაო, მაგრამ როგორც მოვიდნენ აქ, მაშინათვე ქარი ამოვარდა, დიდი წვიმა მოვიდა და ოსმალთ გზა და გვალი დაეკარგათ. შემდეგ ბევრის წვალეების დაიჭირეს

ეს ადგილები და ხალხიც დაიმორჩილეს, მაგრამ თვითაც ბევრი იზარალესო. ბევრჯელ შეეშალათ გზა და კვალი და ვერაფერი გააწყესო. მაშინ ამათ აღთქმა დაუდვიათ, რომ ამ ადგილებს ჩვენი კაცი არავინ მიეკაროს და მას შემდეგ აღარა-

ვინ ეკარებაო. ამ ადგილების ამბები ოსმალურს ენაზედ აწერია და ქარტაც გადაღებული აქვთო. ამ ტყის ერთს მხარეს არის ერთი ტყიანი მთა, რომელსაც აქ „ბერთას“ უწოდებენ, ამ მთის გვერდით, მეორე დიდს მთას „გემის საბამი“ ეწოდება. მითხრეს, რომ ძველს დროში ბეთლემში ზღვა ყოფილაო და გემებს თურმე ხსენებულს მთაზედ აბამდნენ, და საბმელი ჯაჭვის გამოსაბამი ხვრელი დღესაც სჩანსო. ამ შეუვალ მთებისა და ტყეების შესავალთან არის ერთი ძველი კოშკი, რომელსაც „ცივა სროლას“ კოშკს უხმობენ.

ამბობენ, რომ ეს კოშკი თამარ მეფეს გაუკეთებიაო. ბეთლემში ქართველ მაჰმადიანები სრულებით არ დაიარებიან, აქ ხალხი არ სცხოვრობს მთელი მხარე გავერანებულია და ნადირთა თავ-შესაფარად გადაქცეული. ერთი და ორი კაცი აქ წასვლას ეერ ჰხედავს, ნადირისა ემინიანთ, რამდენიმე კაცი დაიარადებულნი ერთად წავლეს ხოლმე. აქაური სოფლის, ყანები ამოგდებულია ღორისა და დათვისაგან. ამბობენ, რომ უმეტესი ნაწილი ღორი და დათვი ბეთლემის ტყიდგან გამოდის და აქა-იქ სხვა-და-სხვა სოფლის ტყეებში ეხეტებიან და ყანას სჭამენო. საღორეთი რომ გათათრდა, მაშინ ამათ თავიანთი ღორები სულ ბეთლემის ტყეში გარეკეს. ამ ტყეში ჯერ რუსის კაცს ფეხი არ შეუდგამსო.

ზედა-მახუნცეთი, 47 კომლი. ამ სოფელსა და საღორეთს შუა ერთი ძამელი კოშკი სჩანს ერთს მაღალს მთაზედ, თამარ მეფის ნაშენიაო. აქ ძველად ეკკლესიაც ყოფილა. 1873 წ. დ. ბაქრაძემ ამ სოფლიდგან ვერ გაბედა კოშკის გასინჯვა და ეკკლესიის ადგილის ნახვა. მაშინ დიდი შიში იყო აქ. დღესაც მეტად საშიშარი ტყეები და ადგილებია.

ზენდიდი, 50 კომლი. ეს სოფელი ქედას გაღმით სძევს,

ქელას ყურის მთის ძირს, სოფ. გულების მახლობლად შორიდგან პატარა სჩანს და როცა კაცი ზევით, სოფელში ავა, და ერთ გორაკს გადაივლის, იქ დაინახავს ვეება ვაკეს სადაც სოფლები სცხოვრობენ, სწორედ ამის მიზეზით უნდა დარქმეოდა ამ სოფელს ზენ-დიდი. აქ არის ძველი ბატარა ეკლესია

სია დაქცეული. ამ სოფლის გვერდით არის ერთი ხევი, სა-
დაც ქორიძეები და ბერიძეები სცხოვრობდნენ, ამ ხევში მოდის
ერთ ნაირი წყარო, რომელსაც ქართველ ქალები აბანოს
ემახიან, აქ საბანაოდაც მოდიან ხოლმე, აქვე სცხოვრობენ
ძველ თავადისშვილთ შთამომავალნი პირმსახურიძენი, ესენი
ამბობენ, რომ ჩვენ თამარ მეფის დროს თავადის შვილები
ვეფოილვართ და პირველნი ვაჟკაცნიო, ამათ აქ ოთხი სასახ-
ლე აქვთ, ამათ საგვარეულო დიდი ვისის გალავანიც არის აქ,
ძველ დროს ნაშენი, კედლების სისქე ორი არშინი იქმნება,
ოსმალთა მოსვლის დროს ამ ციხიდან პირმსახურისძეებს დიდ-
ხანს უბრძოლიათ ოსმალთ წინააღმდეგ, მაგრამ ბოლო ესე-
ნიც შესუსტებულან, ოსმალთ დამორჩილებიან, ოსმალთ ამათ-
თვის თავადობის მაგიერ ბეგიობა მიუციათ, ეს ძველი საგვა-
რეულო ციხეც მთლად დაუქცევიათ, ერთს ალაგას ციხეს
თლილი ქვაც ქონია ქართულ წარწერებიანი, ეს ქვა 1889 წ.
დაკარგულა, საცალა არს ჩატანებულიო, პოვნას დამპირდნენ,
გადმომცეს რომ ძველად პირმსახურიძენი ოსმალებს სასტიკად
ეკამათებოდნენ და არ უშვებდნენ, რომ მათ აჭარაში ოსმა-
ლური ზნე და ჩვეულება შემომტანათო. ესენი თურმე თავ-
დგირიძეებს და ათაბეგებსაც-კი აყვედრიდნენ ხოლმე, რომ ოს-
მალთ ნუ ემხრობითო. 1850 წლებში პირმსახურიძეებმა დიდი
გმირობა გამოიჩინეს. ამათთვის გათათრების შემდეგ ბეჟანიძე
უწოდებიათ, რადგანაც ვინც პირველად გათათრებულა ამათ
ოჯახიდან იმას ბეჟანა რქმევია სახელად. ამათში თითქმის
ყველამ დაისწავლა ქართულ-რუსული წერა-კითხვა: აბდულ-
ბეგ ბეჟანიძეს დღეს თავისს სახლში ქართველი მასწავლებელი
ჰყავს დაჭერილი, მასწავლებელი მათ გვარის ყმაწვილებს წე-

-122-

რა-კითხვას ასწავლის. აქა არის ჯამე, ჯამეს გვერდით სასწავ-
ლებელი, ხოჯა ქართველ ბავშვებს მხოლოთ თათრულს ას-
წავლის.

ზუნდაგა, 66 კომლი, არის ნაეკკლესიარი და აქა-იქა
დიდრონი, ჭურები. აწინდელი ბათუმის მუფთი გვერდაძე
აქაურია, ქართველთ მოყვარე, სიტყვა-პასუხიანი კაცი, ზრდი-

ღობის მექონი, ამათ გვარში ბევრმა დაისწავლეს ქართული წერა-კითხვა, ამ მუფთმა აღიარა: – „ბედმა გაგვაცალკევა, ბედმავე შეგვაერთა, მაგრამ ჩვენ არც თათრები ვართ და არც ქართველები. ჩვენ ისეთ ძლიერ მეფეს ჩაუვარდით ხელში რომ ჩვენი ქართველებსაგან შორს წასვლა ძნელი იქნება, ნეტა მალე მოხდეს რომ ისევ ისე ძველებურად ერთი ვიქმნეთ“. ამ სოფლიდგან მუაჯირად 3 – 4 კომლი წავიდა. აქვთ ჯამე და სასწავლებელი, ქართველ ბავშვებს ხოჯა თათრულს ასწავლის.

ცხემლანა, 21 კომლი. აქ მოსახლენი შემცირებულ იქმნენ 1850 წლებში, რადგანაც ესენი შენიშნულ იქმნენ ოს-მალთაგან მოღალატედ და ამის გამო მთელი სოფელი გადასწვეს და ხალხიც ოსმალში ტყვედ წაიყვანეს. აქ არის ნასაყდრალი, აქა-იქ ღვინის ქვევრებიც სჩანს ეს 21 კომლიც მას შემდეგ მოშენებულან აქ.

აგარა, 60 კომლი. აგარა სამცხე-სათაბაგოში რამდენსამე ალაგს ეწოდება: ერთი აგარა ზეგანშია, მეორე ქობულეთის ნაწილში მესამე არსიანის მთისკენ, მეოთხე ოლთისის ქვემოთ, ოსმალთა საბრძანებელში, მეხუთე ახალ ციხისკენ და მეექვსეც აჭარაში, აქა სცხოვრობენ ძველი აზნაურის გვარი დევაძეები ესენი წარსულს საუკუნეში გურიიდან მოსულან აქა, ექვსნი ძმანი ყოფილან: ორნი მომკვდარან და ოთხნი-კი აქ გათათრებულან. ამ გვარის ხალხმა ბევრი რამ ძველებური ბამბები იციან აჭარის შესახებ თვით აგარა მშვენიერს ხეობიან ალაგას სძევს, შემოსილია დიდის ტყეებითა, წყაროები ცივი, ტყის ნადირი ბლომად, ზაფხულში გრილია, ზამთარში ცივი, აქვთ ჯამე, ჯამეს გვერდით სასწავლებელი, ხოჯა ქარ-

თველ ბავშვებს მარტო თათრულს ასწავლის. ამ ბოლო დროს ქართული კითხვა სამს დავისწავლე, ახლა ამათგან სხვებს დაუსწავლიათ, აქ მცხოვრებთ ერთს ოჯახში ძველი პატარა ქართული კარაბადინი აღმოჩნდა, აბდულ ეფენდიმ – წერა-კითხვის სამმართველოს გამოუგზავნა, ეს პატარა კარაბადინი დიდი რამ განძი არ არის, მაგრამ ჩვენთვის ის არის დიდი რომ ეს ხელთნაწერი აქაურს მაჰმადიანთ ქართველს ოჯახში აქამდის შენა-

ხულა და მის პატრონს დედაბერს ქართული კითხვაც სცოდნია.
ორპირი, 5 კომლი.

ქვედა-მახუნცეთი, 60 კომლი. ამ სოფლის წინ აჭარის წყალზედ არის ერთი ძველი ხიდი, რომელსაც აქაურნი თამარ მეფის ნაკეთებად აღიარებენ. როცა აჭარაში თავდგირიძეები გაძლიერებულან, მაშინ ესენი ამ სოფელში დასახლებულან. ამ სოფლის სასაფლაოზედ ერთი საფლავის ქვა აჩენს, რომ თავდგირიძეები ქობულეთიდან გამოსულნი, აქ მოსულან 1760 წ. გათათრებულნი. ამ გვარის წევრთა ბრძოლაც თითქმის ამ დროდგან იწყება აჭარის სხვა ბეგებთან. ამბობენ, რომ ვითომც ალი-ფაშა და ოსმან ფაშა აქაურები იყვნენო. უკანასკნელ ომის შემდეგ, როგორც ფანატიკები, მთლად ოსმალში გადასახლდნენ. აქ ამათის გვარისა ერთი კაცი დარჩენილა. აქვთ ჯამე და სასწავლებელი, ხოჯა ბავშვებს თათრულს ასწავლის.

კვისრიტაული, 25 კომლ. აქვთ ჯამე.

ბაბუჩაშვილები, 60 კომლი. მშვენიერი სოფელია. აქვთ ჯამე, ჯამეს გვერდით სასწავლებელი, ხოჯა პართველ ბავშვებს მხოლოდ არაბულს ასწავლის; ძველად ამ სოფლის წინამძღოლნი ბაბუჩაშვილები ყოფილან, ამათ თავიანთი ციხე და ეკლესიაც ჰქონიათ, ყველა ესენი ოსმალებს გათათრების შემდეგ მოუსპიათ, რადგანაც ბაბუჩაშვილებს ოსმალთ წინააღმდეგ კარგა ხანს უბრძოლიათ თავიანთის კოშკიდგან.

ბელტური, 25 კომლი. ეს სოფელი გაყიდულ იქმნა 1830 წლებში ლალა ფაშას ჯამეს სასარგებლოდ. ძველად ეკლესია მთლად დაუქცევიათ. სოფელი ბოლოს შემცირებულა.

-124-

დოლოვანი, 70 კომლი. მცირე რიცხვი გადასახლდა ოსმალეთში. აქ, ამბობენ, რომ ამ სოფელს ძველად ბოლოგანი ერქვათ, აქედგან გადაკეთდა დოლოვანიო. თვით სოფლის ადგილ-მდებარეობაც ისეთია, რომ ყველას ბოლოს აქვს განი, თავში და შუაში-კი ვიწრო. ძველად აქაურ სოფლის აზნაურებად საფარაშვილები ყოფილან. ქრისტიანობის დევნის დროს მაჭახლიდგან ესენი აქ გადმოსულან. ბოლოს აქაც გა-

სჭირებიათ საქმე და გათათრებულან. ბევრნი ამათგანნი სტამბოლისკენ გაქცეულან და იქ გაფრანგებულან. დოლოგანში ძველად ეკკლესია და კოშკიც ჰქონიათ ჯიფორაშვილებს, თუ საფარაძეებს, მაგრამ ყველა ეს მოსპობიათ გათათრების შემდეგ. 1830 წ. ერთს ვილაც ქართველ მდიდარ ბეგის ცოლს ეს სოფელი ოსმალს მთავრობისაგან შეუსყიდნია და ლალა ფაშის ჯამესთვის შეუწირავს. გასყიდვის დროს მცხოვრებნი მწარედ ტიროდნენ თურმე, ეგონათ, რომ ხანუმაძე ვაი თუ იქ გადაგვასახლოსო. მაგრამ ეს ასე არ მოხდა, ამით მხოლოდ წლიური ხარჯი დაადვეს და ესენი ამ ხარჯს ყოველ წელს ხსენებულს ჯამეს უგზავნიდნენ არზრუმში. 1850 წლებში დოლოგნელებმა ოსმალებს დიდი წინააღმდეგობა გაუწიეს; ესენი არავის ემორჩილებოდნენ, არც ხარჯის მიცემა უნდოდათ, არც ჯარის გაყვანა. პირველად ამათ ასტეხეს ბრძოლა და ოსმალებს დიდი ძალი ჯარიც გაუწყვიტეს, ესენი ვიწრო გზებში ესაფრებოდნენ და იქიდგან უხოცდნენ ხალხს. ბევრის მეცადინეობით ოსმალთ ხალხი დაიმორჩილეს; დამორჩილების შემდეგ ესენი პირველად ეცნენ დოლოგანს და გადასწვეს 75 კომლიო. მაშინ აქ 80 კომლი იყო და მხოლოდ 5 კომლი გადარჩაო. დღევანდელი 60 კომლი 1850 წლების შემდეგ მოშენდაო.

საფარა, 20 კომლი. დოლოგანში, რომ საფარაძეები გამრავლდნენ, მაშინ, ზოგი ამათგანი აქ გადმოსახლდნენ. ამ დროს ესენი ქრისტიანები ყოფილან და აქ პატარა საყდარიც გაუკეთებიათ. საყდარი 1850 წლებში დაუქცევიათ. საფარაძენი – საფაროლლად იწოდებიან.

-125-

ჭინიკაძე, 50 კომლი. დოლოგანსა და ამ სოფელს შუა ერთი ეკკლესიის ნანგრევია დაშთენილი. ძველად ამ სოფლის მებატონენი ჭინიკაძენი მაჭახლიდგან გამოქცეულან და აქ მოსულან, ჯერ დოლოგანში დასახლებულან და მერე აქედგან გადმოსულან ამ ალაგას და სოფელი გაუშენებიათ. გათათრების შემდეგ ოსმალთ ამათთვის აღიოზა მიუციათ. იმიტომაც დარქმევია ამ სოფელს სახელად მათი გვარი. აქვთ ჯამე, ჰყავთ

ხოჯა. ხოჯა თათრულს ასწავლის ბავშვებს, მაგრამ მაინც ვერავის რა უსწავლია.

კაპნის-თავი, 41 კომლი. რამდენიმე კომლი წავიდა ოსმალეთში. ძველად ამ სოფელს ბერიძე ერქვაო. მშვენიერი სოფელია. მაღლობზედ სდგას, ჰავა მშრალი, წყარო ცივი. აქ არის ძველი ეკლესიის კედლები. ამ 15 წლის წინად ამ სოფელში ერთს ოჯახში ქართული ძველი წიგნები ჰქონიათ, მაგრამ მოლა-ხოჯების სიტყვით, ყველა ეს წიგნები დაუწვავთ. პატრონი შეუშინებიათ, ეგ წიგნები რომ გიპოვონ სახლში, შენ და ჩვენც მაშინათვე გაგვაქრისტიანებნო, თათრად არ დაგვტოვებნო. ამ სოფლის მებატონენი ძველად კიკინაძენი ყოფილან. ერთმა ამ გვარის მოხუცთაგანმა მიაძბო, რომ მე მოვესწარი, როცა ჩვენის სოფლის დედაბრები ამ დაქცეულს ეკლესიაში დადიოდნენ და ლოცულობდნენ ხოლმეო. ჯამე აქვთ, ხოჯა ჰყავთ, ბავშვებს მხოლოდ თათრულს ასწავლის.

კიბე, 60 კომლი. არის ძველი ნასაყდრალი. აქა სცხოვრობს ორი მეტად ფანატიკი ხოჯა. ერთი დელი მეჰმედ ეფენდი, ტომით ქართველი, მოძულე ქართველთა, სისხლის მსმელი ქართველთა, ამის მეოხებით დაიღუპა და გადასახლდა მარადიდი. მაშინ ეს მარადიდის ჯამეში იყო ხოჯად. ამ მტერ ხოჯას ძმა არის იბრაიმ ხოჯა, ძმაზედ ბევრად ზრდილობიანი, მაგრამ მეტად ფანატიკი და თავისს სიმდაბლით სახელოვანი; მთელი აჭარა პატივს სცემს ამას, როგორც უფრო ფანატიკს. ეს უნდოდათ ბათუმის მუფთის მოადგილეთ, მაგრამ ვერა გააწყეს-რა. ამათ მესამე ძმა ჰყავთ და ესეც ხოჯა არის, ყველა-

ნი ერთის თვისების, მაგრამ ერთმანეთს სჭამენ. პირველი 1880 წლებში სასტიკად იქმნა შეშინებული, თორემ ეს თავისს საქმეებს არც შემდეგ დაივიწყებდა. ეს მცირე ხნით მთავრობისაგან დაპატიმრებულიც იყო. ქართველი ისე სძულს, რომ ლაპარაკიც-კი ეჯავრება ქართველთან. საკვირველია, რომ ამათ სოფლიდგან არავინ წავიდა ოსმალეთში. სოფელს აქვს თავისი ჯამე, ჯამეს გვერდით სასწავლებელი ხოჯა ბავშვებს თათრულად ასწავლის. ცნობილი ხოჯები აქ ძლიერ მაგრა სდგანან,

მაგრამ ქართულმა წიგნებმა მაინც მიაღწიეს ამ სოფელში და ორმა კაცმა ისწავლა.

ხერთვისი, იმყოფება მარჯვენა მხრით; 15 კომლი, აჭარ-წყლის ზემოდ. აქ არის პატარა ნასაყდრალი. აქ ახსოვთ, როცა ამ პატარა ეკლესიაში დედაბრები დადიოდნენ და ღოცულობდნენო. ხერთვისელებმა 1850 წლებში, ოსმალთა წინააღმდეგ ისე სასტიკად და გმირულად იომეს, რომ ყველანი გააკვირვესო. დამორჩილების შემდეგ ოსმალთ მთლად გადუწვავთ ეს სოფელი. ამ 15 წლის წინად აქ ერთს ოჯახში ძველი ქართული წიგნები ჰქონიათ დარჩენილი, მაგრამ ხოჯების სიტყვით დაუწვავთ, თორემ რუსები მაგ წიგნებს გიპოვნიან და მერე გაგაქრისტიანებენო, ვისაც დაეწვა წიგნები, ეს კაცი თვით მე ვნახე.

მალაკონი, 15 კომლი. 1850 წლებში ამათაც დიდის გმირობის შემდეგ ეს სოფელი მთლად დაუწვეს ოსმალებმა. ამ სოფელში სცხოვრობს დიდად პატივსაცემი ლუკა ანდლულაძე, რომელიც ქართულის წიგნების გავრცელების საქმეს დიდად უწყობს ხელს და მან მრავალთ ქართველთ მაჰმადიანებს დაასწავლა ქართული წერა-კითხვა. ამისაგან დასწავლილი მაჰმადიანები დღეს თავისუფლად კითხულობენ და სწერენ ქართულად

ჭალახმელა, 20 კომლი. ეს სოფელიც ოსმალთ გადასწვეს მთლად 1850 წ., რადგანაც სოფლელნი მალაკონელებთან შეერთებულნი გმირულად იბრძოდნენ ოსმალთა წინააღმდეგ.

-127-

უჩხითი, 15 კომლი. 1850 წ. აქ იყო 40 კომლი, მაგრამ ყველა ესენი დასწვეს ოსმალთ, რადგანაც ესენიც მათ წინააღმდეგ იბრძოდნენ, სხვებთან შეერთებულნი. აქ გათათრების გამოც ბევრი მოსპობილა ძველად.

კირნათი, 25 კომლი. 1850 წ. ეს სოფელიც დამწვარ იქმნა ოსმალთაგან. მაშინ ამ სოფელში 60 კომლი ყოფილა. კირნათელები ოსმალთაგან ბევრჯელ ყოფილან ღალატში შემჩნეულნი და ამიტომ ამათაგან ბევრი ოსმალეთში გადაუ-

სახლებიათ.

მილისი, 30 კომლი. ეს სოფელიც დამწვარ იქმნა ოსმალ-თაგან 1850 წ. და მეტად უწყალოდ, სხვა სოფლებზედ ბევრად უარესად, შიგ ხალხია ამომწვარა. ზემოხსენებულს სოფლებს მაშინ დიდი უბედურება სწვევია. აქ აღწერილს ხუთს სოფელს ზოგნი მაჭახელს აკუთვნებენ, მაგრამ ეს არ არის, სწორე, ეს სოფლები მაჭახელს მხოლოდ 1878 წ. შემდეგ მიაწერეს, რადგანაც მაჭახლის, საზღვრებზედ მდებარე აჭარის მთებში არიან გაშენებულნი, თორემ ეს სოფლები წინად აჭარას ეკუთვნოდა და აჭარადვე ირიცხებოდა. ეს ჩვენც ასევე მოვიყვანეთ აქ. ზემოხსენებულს სოფლებს და დოლოგნელებს უსახლებიათ თავი უფრო ომში. ამათ შესძრეს ოსმალთა ჯარიო და ომში თუ მოკვდა ვინმე, ისევე ამათაგანიაო. დამორჩილების შემდეგ ამათ სოფლები გადუწვეს, ჯერ თითო კომლს-25 მან. დაადეს ხარჯადო და ხირჯის გარდახდის შემდეგ აღარც ხალხი დააყენეს აქ და ოსმალში გარეკესო. წაყვანის დროს ამათ დედაკაცებთა ტირილი გულს უკლავდა კაცსა. გემში ჩაყრის დროს სულ მიწას ჰკოცნიდნენ და ცხარე ცრემლებს ღვრიდნენო. სოფლებში თითო-ოროლა კაცი დარჩენილა აქა-იქ საიდუმლოდ, ეს მოსახლენი მერე მოშენდნენ აქაო.

აქაურ წყლისა და ჭოროხის შესართავს ქვეით, კახაბრამდე გაჰყვება შემდეგი სოფლები მარჯვნივ და მარცხნივ:

ერგე, 40 კომლი. ოსმალებს პირველად ერგეს ხალხისთვის დაუტანებიათ ძალა სჯულის გამოცვლისათვის. ერგეში

-128-

ბევრი ქართველი გამწყდარა სჯულისათვის, მაგრამ საქმე გასჭირებიათ და ბოლოს გათათრებულან. ოსმალებს პირველად თათრული ჯამე აქ გაუკეთებიათ, ასე, რომ მთელს აჭარაში ყველაზედ ძველს ჯამედ ერგეს ჯამე ითვლება. უწყიან, რომ ვითომც ერგეს კარგ ეკლესიაზე გათათრების შემდეგ ზედ ჯამე დაადგესო.

მიკიტაური, 15 კომლი.

ხელვაჩაური, სამამასახლისო, დღევანდლამდე ამ სოფლის ახლოს, ოსანაურის ტყეში, პატარა ეკლესია სდგას. ამის ახ-

ლოს მეორე მთელი ეკკლესიაც არის. ორივე, დღეს თუ ხვალ, დაიქცევა

შარაბიძე, 15 კომლი. ძველად მებატონენი ამ სოფლი-
სა და ადგილებისა შარაბიძენი ყოფილან. თათრობის გამო
ბევრი ამათგანი გურია-იმერეთში გაქცეულან და თავი გადურ-
ჩენიათ გათათრებისაგან.

თოფალიშვილები, 30 კომლი. ამ სოფელში სცხოვრო-
ბენ თოფალაშვილები, ძველი მებატონენი ამ სოფლისა. აქ
ამათ შესახებ ლაპარაკობდნენ, რომ თოფალაშვილები ძველად
მეტად მხნე გულოვანი ვაჟკაცი ყოფილანო და ამათ ოსმალ-
თა წინააღმდეგაც დიდად უბრძოლიათო.

ურეცი, ახლა ამ სოფელს ფერიას უწოდებენ. ეს სახელი
ამ სოფელს მას შემდეგ დაერქვათ რაც აქ აფხაზეთიდან აფხა
ზები გადმოსახლდნენ. აფხაზებისაგან წინად აქაური ქართველთ
მაჰმადიანები ძლიერ შეწუხებულნი იყვნენ. აფხაზებს აქ ქარ-
თული ენა კარგად შეუსწავლიათ, რადგანაც ამათ გარშემო
სულ ქართულს ენაზედ მოლაპარაკე ქართველი მაჰმადიანები
სცხოვრებენ.

დედა-ბერა, აქაც სახლობენ აფხაზნი. ამ სოფელს დღეს
სახელი გამოუცვალეს და სტეფანოვკა ჰქვიან, ადრინდელი
ბათუმის ოკრუგის უფროსის გვარია.

გონიო, სძევს ზღვის ნაპირას. გონიო საზღვარია კახაბ-
რის, ჭანეთისა და აჭარის. ვახუშტის დროს გონიოში აქა-იქ

-129-

თითო-ოროლა ქრისტიანებიც ყოფილან. ჭანებს ქრისტიანობა
მაქრიალში და გონიოში შეუნახავთ კარგა ხანს.

სიმონეთი. მშვენიერი სოფელია, მშვენიერს ალაგას სძევს,
ჰაერიც კარგია და წყლებიც. 15 კომლი სცხოვრობს. ზოგი
ოსმალში გადასახლებულა, ძველად ამათ ეკკლესიაც ჰქონიათ,
სეკკლესიოს საძირკველზედ ჯამე დაუდგამთ, ასეთი ლამაზი სო-
ფელი კახაბრის მიდამოებისაკენ არსად არის.

მახო, რამდენიმე კომლი. ამ სოფლის მახლობლივ თავ-
დება აჭარის მაღალმთიანი ტყეები და შემდეგ ამათ პატარა გო-
რაკი მთები იწყება.

თხილნარი, 25 კომლია. ძველად კარგი ბატარა ეკკლესია ჰქონიათ, დღეს აღარაფერი სჩანს, ოსმალთა ბრძანებით დაუქცევიათ ძველადვე.

ყარა-შარვალი. აფხაზები სცხოვრებენ, წინად აქ ქართველნი სახლობდნენ. სოფელსაც ქართული სახელი ეწოდებოდა. აფხაზებს ქართული ენა შეუთვისებიათ ქართველ მაჰმადიანთ მეოხებით.

ყომბალო, 15 კომლი. 1830 წლებში ამ სოფლის მცხოვრებნი ქართველნი აუჯანყდნენ ოსმალს, სხვებთან ერთად შეერთებულნი სასტიკადაც იბრძოლეს. დამშვიდების შემდეგ ყველა ესენი აფრიკისკენ გადაასახლეს. ეს შავი ხალხი დღე ვანდლამდის აქ დაშთნენ, ესენი კახაბერშიაც დაბინავდნენ და დროს განმავლობის მეოხებით ამათ თავიანთ სახის პირვანდებული შავი ფერი შესცვლიათ და ცოტად სითეთრე შეჰპარვიათ. რაც ხანი გადის, მით თურმე საქართველოს ტურფა ბუნება მათზედ დიდს ზედგავლენას ახდენს თურმე. თავისს დროს სულაც შეიცვლებიან; ამათაც შეუსწავლიათ ქართული ენა.

წითელი მიწა. ამ სოფლის მოსახლენიც ძველადვე იქმნენ ოსმალთაგან გადასახლებულნი ოსმალში, რადგანაც ამათ სჯულის გამო დიდხანს სწამებდნენ ღალატს. ამ სოფელში ოსმალთაგან მოყვანილ თათრები დაუსახლებიათ და სოფლისთვისაც ქართული სახელი შეუცვლიათ და თათრულად უწოდებიათ „ყიზილ თოფრან“. აქ ოსმალს თათრობის დროისა არაფერია დაშთენილი, მთლად ქართველ მაჰმადიანები არიან, ქართულს ენაზედ მოსაუბრენი.

ამ სოფლებს ქვემოდ, შავის ზღვისაკენ, დაიწყება კახაბერი და კახაბრის ადგილები. კახაბერი მისდევს აჭარის საზღვრამდე.

ამ სოფლებს ქვემოდ, შავის ზღვისაკენ, დაიწყება კახაბერი და კახაბრის ადგილები. კახაბერი მისდევს აჭარის საზღვრამდე. ამ სოფლებს ქვემოდ, შავის ზღვისაკენ, დაიწყება კახაბერი და კახაბრის ადგილები. კახაბერი მისდევს აჭარის საზღვრამდე.

თული სიმღერები, ტირილი, ქართული ხმაურობა და ქართული სახე.

სამცხე-საათაბაგოს დაპყრობის ზეპირ ამბები ქართველ მაჰმადიანებში. დაწერილი 1892

აჭარის და სამცხე საათაბაგოს დაპყრობის და გათათრების ამბავს აქ ასე მოგვითხრობე მოსწრებულნი და დროულნი კაცნი: როცა ოსმალნი გაძლიერდნენ და დაიპყრეს საბერძნეთი, მაგრამ საქართველოსაც მოადგნენ, მაგრამ საქართველო ადვილად ვერ აიღეს. ქართველთა სძლიეს ოსმალნი, ჯარი გაუწყვიტეს დანარჩენი ჯარიც ტრაპიზონს იქით გადარეკეს. ოსმალთ გაუძნელდათ საქართველოს დაჭერა და ასე მოახერხეს: წამოვიდნენ საომრად და წინ გამოიმძღვარეს ოცდა ათი ათასი ახლად გათათრებულ ბერძნები, ქართველთ იცნეს ბერძნები, რადგან ქრისტიანებად დასახეს, მეგომრობით მიეგებნენ. გათათრებულ ბერძენთაც ეს უნდოდათ, შემოვიდნენ საქართველოში და მათ შემოჰყვნენ ოსმალნიც მალე ოსმალთს სხვა ჯარიც მოეშველა. გაიმართა ომი და რამდენისამე დღის შემდეგ აწარა დამორჩილებულ იქმნა.

ქართველთა ყოველივე შეიტყეს ბერძენთა ეშმაკობის, მა-

-131-

გრამ რაღა დროს, ერთობ გვიანდა იყო. ოსმალთ აჭარა-ქობულეთი დაიმორჩილეს და ფეხი გაიმაგრეს. შემდეგაც ქართველთ ბერჯერ სცადეს და აჯანყდნენ, მაგრამ სამუდამოდ-კი ვეღარ გარეკეს ოსმალნი, ოსმალნი თანდათან გაძლიერდნენ, ხოლო, ქართველნი უკან-უკან წავიდნენ. ქართველთ დავრდომილებას ოსმალნიც უწყობდნენ ხელს. შესყიდვით შოულობდნენ ქართველთ მოღალატეებს, პირველს ხანში აჭარის თავადნი გულ-ამღვრევით ეკიდებოდნენ ასეთს საქმეს და გადაბირებულს ქართველს – ერთ დღესაც არ აყენებდნენ აჭარაში. მაგრამ გავიდა ხანი და მათი ძალაცა დაეცა; ხალხს მფარველ-

პატრონობა მოაკლდა, დაიწყო აჭარიდამ ქართლ-იმერეთში გადასახლება. სახლებს, ყანებს, ვენახებს და მარნებს სტოვებდნენ ოხრად და რა-კი ოსმალთ მთავრობას ვერ იმზენვდნენ, მირბოდნენ საქართველოში, სადაც ქართველთ მეფე, ან მთავარი იჯდა.

აჭარაში სოფელი არ არის, რომ რაიმე ძველი ამბავი არ იცოდნენ და თავიანთ მონათესავეების შესახებ არ ამბობდნენ, რომ ძველად ჩვენი ნათესავეები აჭარიდამ ქართლს და იმერეთში გადასახლებულანო, ამ გადასვლა-გადმოსვლისაგან ოსმალთ მთავრობა ყოველთვის შეწყუბებაში ყოფილა, რადგან ქვეყანა თითქმის ასის წლის განმავლობაში აღარ დამშვიდებულა, ასე რომ არ ყოფილიყო, ოსმალები ადვილად აიღებდნენ საქართველოს დანარჩენ ნაწილებსაც და ბოლოს დალისტანამდე ჩავიდოდნენო. გათათრების საწინააღმდეგოდ აჭარლებმა დიდი სისხლი დაჰღვარეს, ერთ აღდგომის მეორე დღეს მარადიდებულად ას ორმოცი კაცი ჩაცვივდა ჭოროხში და დაიღუპა სამუდამოდ. ვინც გათათრდი, სახელმწიფო ხარჯისაგან გაანთავისუფლეს, ხოლო ვინც არა იმას ერთი ორად შეაწერეს, მალე თავად-აზნაურნიც შეისყიდეს და თავადობაც და აზნაურობაც მოსპეს. თავადებს ზეგობა მისცეს აზნაურებს-ადიობა.

სხვა-და-სხვა საჩუქრებით მოინადირეს და აღუთქვეს რამდენს კაცსაც გაათათრებთ იმდენს ალთუნს მიიღებთო (10 მ.)

-132-

თავად-აზნაურობის გათათრების შემდეგ სამღვდელოებას მიჰყვეს ხელი და დაუწყეს გათათრება, მაგრამ სამღვდელოებამ დიდხანს იმაგრა თავი, ბოლოს-კი იმათაც მოაკლდათ ძალა და ზოგი გათათრდა დი ზოგნი ქართლ-იმერეთში გადაიხვეწნენ, ხალხი თათრობის დროსაც არ სტოვებდა დიდხანს ეკლესიების პატივის ცემას და სწორედ ეს გარემოება გახდა იმის მიზეზი, რომ ოსმალებმა აჭარაში ისე დააქციეს და დაარღვიეს ძველი ნაშთები, რომ ერთი ეკლესიაც აღარ გაუშვეს დაუქცეველ-დაუნგრეველი. ვინ იცის, იქნება ეს გარდმოცემა ხალხისა ნამდვილად მართალი ამბავია და სწორედ ამიტომაც არის ისე მცირედ აჭარაში ძველ-ძველ ნაშთების რიცხვი.

ვიდრე ქართველთ გაათათრებდნენ ასე: მინამ ბევრნი სთხოვდნენ დაგვტოვეთ ჩვენს სჯულზედ და გვიმსახურეთ ისე, როგორც თქვენ გენებოსთო, მაგრამ ოსმალთ არ იყაბულეს, ქართველს ჩვენს სამეფოში ვერ შევინახავთ, განგვიდგებიან, გვიღალატებენ, ომში თავიანთ მეფეს მიემხრობიან-ოი სარწმუნოების დამაღლების გამო ზოგს ახრჩობდნენ, ზოგს თავსა ჰკვეთავდნენ და ზოგსაც ჯაჭვითა და თოკებით აბამდნენ და სცემდნენ, ბოლოს საქმე იქამდე მისულა, რომ ოსმალთ გამოუცხადებიათ ოღონდ თქვენ-კი გაათათრდით და არც ხარჯს გამოგართმევთ, არც ჯარის კაცებსა და სხვაფრივაც დახმარებას აღმოგიჩენთო, ისე მოგივლით და გიპატრონებთო, როგორც ჩვენს ნამდვილს შვილებს, ოღონდ შეისმინეთ ჩვენი თხოვნა და მაჰმადიანობა მიიღეთო. ხალხმაც შეისმინა, იყაბულა და კაი ქმნეს, რომ ეს წმინდა თათრობა მიიღეს და სისხლის ღვრა თავიდან აიცილესო.

აჭარული ამბები 1892 წ.

დაბა ქედა მდებარეობს ქვედა და ზედა აჭარის შუა. ბათუმიდგან 40 ვერსის სიშორეზედ. ბსათუმიდამ ზედა აჭარის დაბა ხულამდის 85 ვერსია. ზედა აჭარის იქით მიემართება

-133-

სხვა-და-სხვა მხრის გზები, სადაც სულ ქართველ მაჰმადიანები სცხოვრობენ, ქართულს ენაზედ მოლაპარაკენი. ქვედა აჭარის ნაწილში არის 72 სოფელი, ზედა აჭარაშიაც 82 სოფელი, ორივედგან 154 სოფელი. აქაურები ამბობენ, რომ ზედ მიწევნით ამ ორს ნაწილში, ე. ი. 154 სოფელში ათი-ათასი კომლი მცხოვრები უნდა იყოსო. ამათში ოჯახთა წევრთ რიცხვი ძრიელ დიდია, ზოგში 10 და ზოგში 15მეტია. აქეთ რამდენიმე ძმა ერთად სცხოვრობს, გაყრილი ოჯახები მცირეა. რაც უნდა მცირე რიცხვი იყოს ოჯახში, მაინც 5 სულზედ ნაკლები არ იქმნება. ამდენივე უნდა ვიანგარიშოთ კინ-

ტრიშის, მაჭახლის და მარადიდის ნაწილებში, ერთი ამდენი-ვე იმერხევის, ართვინის, არტაანის და სხვა ადგილებში, სადაც ქართველ მაჰმადიანები ქართულს ენაზედ ლაპარაკობენ. რაც უნდა ცოტა ვიანგარიშოთ, ქართველ მაჰმადიანთ რიცხვი 150 ათასზედ მეტი გამოვა. ამბობენ არტაანას მთელს ოლქში-კი დაკარგულა ქართული ენაო. კინტრიშის ხეობაში 66, მურლულს 25-მდე სოფელი, იმერხევს 20-მდე, მაჭახელს 25-მდე, დევესქელს 15-მდე, ლივანას 50-ემდე. მთელს ბათუმის ოლქის სოფლებში ქართული ენა ისე არსებობს, როგორც იმერეთს, ქართლს და კახეთს. ქალაქ ართვინს მაჰმადიანის ბევრი არავინ სცხოვრობს. აქ სცხოვრობენ სომხის კათოლიკეები, რომელნიც ძველად ქართველნი იყვნენ და ჟამთა ვითარების მეოხებით ენით სრულიად გასომხდნენ, თავიანთ დედა ენა დაჰკარგეს. სულ ქართველ მაჰმადიანთ სოფლების რიცხვი 450 – 500-მდეა, იქმნება მეტიც.

ქართული ენა შეურყევლადა ჰსუფევს კინტრიშის მხარე-ზე, ჩაქვს, აჭარას, ლივანას, იმერ-ხევში და ზოგიერთ ნაწილ-ში, სადაც ქართველ მაჰმადიანები სცხოვრობენ; საცა ოსმალი, ქურთი და სხვები არიან, ესენი-კი ოსმალურს ენაზედ საუბრობენ. აქაც მაინც ქართულს ენას დაუძლევია ოსმალური, ბევრს ამათგანს შეუსწავლია ქართული, ბევრმა ამათგან-მა ოსმალური არც-კი იცის ისე, როგორც ქართული. მარა-

-134-

დიდის ნაწილის ერთს კუთხის სახელდობრ კახაბერში, ოსმალეთს, რამდენიმე კომლი არაბისტნელ არაბნი გადმოუსახლ-ბია. დღეს ესენი ქართულს ენაზედ ისე ლაპარაკობენ, როგორც ქართველ მიჰმადიანები. კაცი გაჰკვირდება ამათის ქართულის ენით, როცა-კი მივა ძველად გამოჩენილს კახაბრის საყანურ ადგილენში და ამ ხალხსა ნახავს.

ეს ამდენი ქართველ ხალხი, ეს ამდენი სოფლები ჩვენგან სრულიად უყურადღებოდ არის დატოვებული და ამათთვის ცისა და დედამიწის მეტი პატრონი არავინ არის. სადაც მიველ აჭარაში და მნახეს, ყველგან დიდის სიამოვნებით შეხედეს ქართულ წიგნებს, დიდი აღტაცება, დიდი სიხარული

გამოსთქვეს. ბევრს გაახსენდა განსვენებული დ. ბაქრაძე, ბევრმა მოიკითხა ბ-ნი პეტრე უმიკაშვილი, ბევრმა მოიგონა პელტრეს აქ ყოფნა, წიგნების თავაზი. მისის დარიგებულის წიგნებით სოფელს გულეებში მთლად დაისწავლეს ქართული ანბანიო. პეტრეს სახელს ჩვენ არ დავივიწყებთო. მის სახელს ამბად გარდავცემთ სხვათაო. განსვენებულს გრიგოლ გურიელსაც იგონებენ. გურიელი რომ არ ყოფილიყო, მაშინ არზრუმის ფაშა ბაქრაძეს შეიპყრობდაო. ასევე დაემართებოდა გ. ყაზიბეგსაო, რომელიც გ. გურიელს მოსამსახურის ტანთსაცმლით მოჰყვდა აჭარაში და ღამე სწერდა ხოლმე გზეასა და სოფლებსაო.

ბევრი რამ არის ამ მხარეში დარჩენილი და ხელ-შეუხებელი; ქვაბლიანს ზარზმის ტაძარა ისევ სდგას, ერთის პატარა კედლიდამ-კი ერთი წარწერიანი ჩამოუგდია ვილასაც და დაკარგულა. აჭარისკენაც შეხვდებით აქა-იქ ქართველობის გულშემატკივრებს. მაგალითად დაბა ქედაში სცხოვრობენ თუჰამბეგნი, ძველად-ძველი შარუაშიძეები, ამათ გარდა ძველის თავადიშვილის შთამომავალნი ბეჟანიძეები, თამარ მეფის დროს პირ-ფარემის ძეთ ხმობილნი და ბევრნი-სხვანი. შარუაშიძეები ცხრა ძმანი არიან, ასევე პირფარემის ძენი, ყველა ესენი ქართველები არიან, ამათ უფრო ესმით რომ ჩვენ შთამო-

-135-

მავლობით ქართველები ვართ და არა მაჰმადიანნიო; ჩვენში რომ სკოლები დაიხსნას, მაშინ ყველა კარგად გაიგებს თავის ვინაობასაო. ქედაში ბევრმა დიდის თხოვნით და მუდარით ინატრა სკოლის დაარსება, მაგრამ რითი და რა ვქნათო. ჩვენ მუდმივ ომებმა დაგვცა, გაგვალატაკა და დღესაც ვერ მოვლონიერებულვართო. 100 წელიწადი ოსმალებს ვებრძოლეთ ქრისტიანობის გულისთვის, საქმე რომ გაჭირდა ბოლოს დავთმეთ სჯულით, იმის შემდეგაც არ მოგვისვენია და მრავალჯერ ცეცხლსა და მტერს მისცემია ჩვენი ქონება და სარჩო-საბადებელი, თორემ ჩვენ რომ შეძლება გვქონოდა, მაშინ რად დავრჩებოდით ასეო!

დაბა ქედა საკმარისად კარგს ალაგას მდებარეობს. მას

გარშემო აკრავს 400 კომლი ქართველ მაჰმადიანებისა. პარაკობით. აქ პატარა იარმუკობა იცის და 500 მეტი სოფლის კაცი შემოდის, ყველა ქართულად მოლაპარაკე. პარასკევს დღეს ჯამესთან მივედი, წიგნები მივიტანე, ხალხს ძრიელ გაეხარდა, ნამეტნავად ყმაწვილებს. ხალხში ბევრი აღმოჩნდა ქართულის წიგნის მცოდნე მარტოდ ამ დღეს ქედის ჯამედამ თვრამეტ სოფელში წაიღეს 1700 ცალი სხვა-და-სხვა ანბანიანი წიგნები, სახელდობრ: ზვარს, ორცვას, მერის, ზუზუნაფელს, დოლოგანს, კაკამეს, ალიქოდლს, წონიარის, კანტაურს, ვაიოს, სალორეთს, კვამტას, მახუნცეთსა ბზუ-ბზუს, გულეებს, ქვემო-მახუნცეთს და რამდენსამე სხვა სოფელში, წიგნების წამლებნი უმეტესად მამასახლისები იყვნენ და ყველამ იცოდა ქართული კითხვა. მაგალითად: ქედას ბეგის შაერუაშიძეების ცხრა ძმათ ყველამ იციან ქართული კითხვა, ასევე ამათ შვილებმა და ესენი სხვებსაც ასწავლიან; ასევე იციან ბეგებმა ბეჟანოღლებ-პირფარემის ძეთა და მრავალთაც სხვებმა, ამათ სთქვეს: თქვენ შემდეგ ჰნახავთ აქ ქართულ ანბანის მოფენასაო. პირფარემის ძეებს ძველად აქ თავიანთ საკუთარი ძველი ციხეც ჰქონიათ ერთს მაღალს მთაზედ, ციხე ოსმალეთის მთავრობას დაუნგრევია. დღევანდლამდე შიგ დარჩენილა ერთი ჭა, საი-

-136-

დამ დღესაც იღებენ წყალს. აქ ერთს მთაზედ ეკვლესიაც არის, აწ დანგრეული, გარშემო მარნები აქვს ჩამწკრივებული. ხალხი ბევრს ძველებურს ამბებს ამბობს ეკვლესიებისა და თავიანთ გამაჰმადიანებისას.

ქედაში ქართულის წიგნის მცოდნენი თვით მოლებ შორისაც აღმოჩნდნენ. ამათ ძრიელ გაეხარდათ ქართული წიგნების ნახვა, ნამეტნავად მუჰამედის ცხოვრება და ლოცვები. დღეის შემდეგ კარგად ვისწავლითო, რადგანაც წიგნები ვიშოვეთო. ეს მოლები არიან: მოლა სულეიმან ბერიძე, მოლა ჰუსეინ ჩიკოიძე, მოლა ალი დიასამიძე, მოლა აბდულ დიასამიძე, მოლა ჰასან ჩიპურტანიძე. აქ არის 50-მდე მოლა.

ამათი უფროსი მასწავლებელი, ქართველთ მუფთი და ქედის ნაწილის სამმართველოს ყადი, გვარად ხალიფაშვილი, მარტ-

ში გარდაიცვალა. ახლა ეს სოფლები უპატრონოდ არის. ქედას თავის საკუთარი ხოჯაც-კი არა ჰყავს. ჯერჯერობით ვიღაც თათრის ხოჯები არიან, ქართველ მოლებს ამის გამო გული ძალიან ეთანაღრებათ. ყველა კარგადა ჰგრძნობს, რომ ისინი უკან დარჩენილნი არიან და ეს უკან დარჩენა მათ სასტიკადა ვნებს. ამ დღეებში ქედაში ლაპარაკი იყო და ყველამ დიდად ინატრა სასწავლებელი. თვით ბეგებმაც ინატრეს: ჩვენ ქართველების დიდი იმედი გვქონდაო და იმედია, რომ ეს ფუჭად არ ჩაგვივლის, ჩვენს მდგომარეობას ყურადღებას მოაქცევთ და ქედაში სკოლას დაგვიარსებთო. ქედა ძრიელ მოხდენილს ალაგას არის, აქ თუ სკოლა დაარსდა, დიდს სარგებლობას მოუტანს.

ქედის ქართველებთან მთელის ქვედა აჭარის 72 სოფელი იხვეწება, რომ გვიპატრონეთ და სკოლა გაგვიმართეთო. სკოლას შეშას ჩვენ მივცემთო. ქედაში სკოლის გამართვას ქრისტეან ქართველებს ეხვეწებიან ის მაჰმადიანთ ქართველები, რომელთაც 100 წელიწადი ოსმალებს ებრძოლეს, ვიდრე დამონდნენ მათ ძალას, 260 წლის განმავლობაშიაც დიდის წვითა და დაგვიტ შეინახეს თავიანთ სამშობლო ქართული ენა და მცირედ თვით ცნებიერებაც-კი.

-137-

აჭარის განახლება.

რაც ხანი გადის, მით აჭარა ცოტ-ცოტა წარმატებას ეძლევა. ადრე აქეთ ხუთ კაცზედ ნაკლები ვერ წავიდოდა გზათ, ყველგან შიში იყო ოსმალოდამ გადმოსულ ყაჩაღებისა, დღეს-კი, ბათუმიდან ახალციხემდე გზატკეცილია გაკეთებული 150 ვერსზედ, მგზავრს ბუზსაც ვერავინ აუფრენს. მესხეთ-ჯავახეთი და მთელი სამცხე ამ გზამ კარგად დაუახლოვა ბათუმს.

აჭარაში დღემდე ერთი სკოლა არსებობს, ზედა აჭარას, სოფ. ხულოს. მეორე სკოლის შენობას ახლა აკეთებენ ქვედა აჭარის დაბა ქედას. სკოლის შენობა საკმარისად ფართო შენობა არის და მის აშენებას 9,000 მანეთამდე დასჭირდება. სკოლას სხვათა შორის, სხვა-და-სხვა სახელოსნო განყოფი-

ლებაც ექმნება, ნამეტურ ბალოსნობისა. სკოლის შენობა კეთდება ქედის მაზრის-უფროსის შრომით და ცდით და ხალხისაგან შეწირულობით და მოგროვილის ფულით. შენობა მალე დამთავრდება.

აჭარაში სხვა სასიხარულო წესებიც შემოაქვს ადგილობრივ გამგეობას. მაგალითებრ: მთელს აჭარაში იხსნება ფოსტები. უნდა მოგახსენოთ, რორმ ადგილობრივ წერილებს გარდა, აქ საზღვარ-გარეთიდგანაც მოდის წერილები, რადგანაც დიდი ძალი ქართველობა არის ოსმალეთში გადასახლებული და მათ თავიანთ მონათესავეებთან მიწერ-მოწერა არ შეუწყვეტიათ.

სკოლის შენობის ადგილობრივ მცხოვრებნთ ზოგნი დიდი წინააღმდეგნი იყვნენ ხოჯების და მოლებისაგან გაბრიყვებულს უფრო სასტიკს წინააღმდეგობას აცხადებდნენ, სკოლა არ გვინდა, არც რამე მასალას მოვიტანთ, ხელსაც არ ვახლებთ, რადგანაც ასეთი სკოლა ჩვენ შვილებს გადააკეთებს, გამოიცვლებიანო. ამათი ფანატუკოსობით აღბორებულთ წინააღმდეგობა ქედის უფროსმა ჯერეთ დარიგებით აქარწყლა და, ამით რომ ვერას გახდა, უკანასკნელ მახვილი და შიშიც

-138-

იხმარა და მხოლოდ ამით დააწყნარა ფანატუკოს მოლებისა და ხოჯების წინააღმდეგობა.

ქედა აჭარის შუაგულად ითვლება. მას გარშემო დიდძალი სოფლები აკრავს. ამავე დაბაში არსებობს ქსენონი, არის ექიმი, დოსტაქარი და ბეზია. ექიმად იმყოფება ბ-ნი შენგელია, რომელმაც თავისი ენერგიული შრომით და ცდით ქართველ მუსულმანებს წამლობა და მისი მიღება საკმარისად შეაყვარა. აქამდე აჭარელები ქართველის კაცისაგან არამც თუ წამალს, არამედ სასმელად წყალსაც-კი არ იღებდნენ, რადგანაც ქრისტიანისაგან ამის მიღება მათ უსჯულოობის ნიშნად მიაჩნდათ, დღეს-კი ეს ასე აღარ არის და მთელს ოჯახობაში ექიმსა და დოსტაქარს აქა-იქ ავადმყოფებთან სიამოვნებით იხმობენ და წამალსაც იღებენ.

თუმცა აქეთ ბევრს რამეს ემჩნევა წარმატების ნიშნები,

მაგრამ ქართველთ მტრების მოღობისა და ხოჯების ფანატიკოსობას მაინც კიდევ იჯერებენ.

ოსმალეთში გადასახლების პროპაგანდა თავისებურად სწარმოებს და დღესაც კიდევ მიდიან ოსმალეთში დასასახლებლად. ამას წინედ აქ მოხდა შემდეგი შემთხვევა: ოსმალეთში ამ რამდენიმე წლის წინედ გადასახლდა 100 მოსახლე, ქვაბლიანის მცხოვრებნი; ესენი ოსმალეთში ისე გაქეციანდნენ და გალატაკტდნენ, რომ უკანასკნელ კინალამ შიმშილით დაიხოცნენ და ამიტომ არჩიეს ისევ საქართველოში, ქვაბლიანში დაბრუნება.

როცა ესენი საქართველოში მოდიოდნენ, მათ გზაში შეხვდნენ 50 კომლი ქართველ მაჰმადიანებისა, რომელნიც აჭარიდგას ოსმალეთში მიდიოდნენ გასასახლებლად. მგზავრებს ერთმანეთში ლაპარაკი მოუხდათ. ქვაბლიანელებმა აჭარელთ უამბეს თავ-გადასავალი, სიღარიბე, შუმშილი, მწუხარება და წარმოუდგენელი, აუტანელი ბავშვების ტანჯვა და გაჭირება, მაგრამ აჭარლებმა არ ირწმუნეს, სიტყვა არ დაუჯერეს, ქვაბლიანელთ უთხრეს შემდეგი:

-139-

– ღმერთო რჯული, ნუ მიხვალთ ოსმალში, თორემ იქ შმივრები დაიხოცებით, ჩვენსავე ბევრს ინანებთ და ბოლოს შინ დასაბრუნებელი ფულიც არ გექმნებათო.

აჭარელთ არ შეისმინეს და მოღობისა და ხოჯების ამცოლნი თავიანთ დასალუპს გზას გაუდგნენ. ასე და ამგვარად, ვნახეთ ერთი წყობა ოსმალში გარდასულელებისა, რომელნიც თავიანთ ქვეყანაში ცრემლით ბრუნდებოდნენ და თან თავიანთ გამბრიყვებლებს სწყევლიდნენ და ამავ დროს ვნახეთ ისიც, თუ მეორე წყობა ასევე გაუბედურებულებისა როგორ მიდიოდა თავის დასალუპ ადგილისაკენ.

– არა, ჩვენ ასე არ მოგვივა, ამბობდნენ იგინი, ჩვენი საქმე სხვაფერ წავაო.

დღემდე ოსმალეთის მთავრობა გარდასახლებულთ ცოტა პატივისცემით ექცეოდა, დღეს-კი ბევრს ადგილებს უფასოთ აღარ აძლევს. ვისაც საქართველოში თავის მამული ფასით გაუ-

ყიდნია, ის ოსმალეთში მამულს მხოლოდ შესყიდვით მიიღებს, უფასოდ არას აძლევენ, ცოტა ეს-კი აბრკოლებს მათ გარდასახლებას.

ხანი გადის, მაგრამ ქართველ მაჰმადიანთა შორის სისხლის აღების ჩვეულება მაინც არ ვარდება. აჭარელნი დღეს უცხოელებს აღარ მტრობენ, მხოლოდ ერთმანერთს ხოცვენ, სჩეხენ და სჭრიან. დღე არ გავა, რომ სადმე სისხლის აღება და მტრობა არ მოხდეს. ასეთ შემთხვევაში სასხლის ამღები ყოველთვის სარგებლობს და იგი ერთობ მალე გადადის ოსმალეთში. დღეს ოსმალეთი და ნამეტურ ხოფა, ირიზე, ტრაპიზონი და სხვა ქალაქები სავსეა კაცის მკვლელებით. რამდენიმე კაცის მკვლელნი აჭარელნი ამ მოკლე დროს ტრაპიზონში იქმნენ დაჭერილნი.

დღეს ყველა იგინი ტრაპიზონის ფაშის განკარგულების ქვეშ არიან. აჭარიდამ კაცებიც იქმნენ გაგზავნილნი, რომ იგინი ჩამოიყვანონ. ცოტა არ იყოს, ოსმალეთის მთავრობა ზოგიერთ ყაჩაღებს ჰვარავს.

-140-

ერთი სიტყვით, მოკლეთ უნდა მოგახსენოთ, რომ ამ „სისხლის აღებისაგან“ მეტად დიდი უბედურება ხდება აქა-იქ და მის მეოხებით ტყეში გავარდნა და ყაჩაღობაც იმართება. ციმბირშიაც ბევრი იგზავნება.

ამ ბოლოს დროს, აჭარელთ შორის, ზოგიერთ ძველმა წესებმაც იწყეს ამოვარდნა, მაგალითებრ: აქამდე ქალების გათხოვებაში მისი პატრონები ფულს იღებდნენ საქმროსგან. ვისაც ბევრი ქალი ჰყვანდა, ის სთვლიდა თავის თავს ბედნიერად. დღეს-კი ეს ასე აღარ არის და ბევრს ალაგას ქალის პატრონები აძლევენ ფულს, ოღონდ კარგი სიძე შეხვდეთ.

უკანასკნელ დღეებში, მთავრობისაგან ადგილობრივ ქართველ მაჰმადიანებს გამოეცხადათ, რომ ყველა თქვენი ტყეები სახელმწიფოდ არის შერაცხილი და თქვენ უთუოდ სარგებლობის უფლება არ გესპობათ, ხოლო თუ გასაყიდად წაიღებთ სადმე შემას, იმაში-კი ხარჯი უნდა გადაიხადოტო.

ლივანის ქართველ მაჰმადიანები და მათი სოფლები.

ძველადვე ამ მხარეს ლივანა რქმევია. ლივანა იწყება მარადიდის ხეობიდან და თავდება კლარჯეთის მიჯნაზე. სხვა გზებს შორის ლივანაში ერთი პატარა ბილიკი გადადის მაჭახლიდამ, შავშეთის მხრივ, სოფ. ევფრატზე, კარჩხალის მთისძირობაზე. ზოგს ძველს ისტორიულს წიგნებში ლივანას ლივანის ხევიც ეწოდება. ამ სახელის მექონი ლივანა შუა-გულ ოსმალეთშიაც არის.

ლივანის დასაწყისში, ჭოროხის ხეობის ჩრდილოდ, სძევს ერთი დიდი ხეობა, რომელსაც „დევე სქელის ხეობას“ უწოდებენ ქართველ მაჰმადიანები. ამ ხეობის სიგრძე ექმნება 40 ვერსი. ბოლო თავდება კარჩხალის მთების ჩრდილოდ მდებარე ერთ მეტად მაღალ მთის ძირობაზე; ეს მთა კარჩხალზე ცოტა პატარაა. ამ მთას „პაწა-მთას“ უწოდებენ. ამ მთიდან მთელი სამცხე-საათაბაგოს მთემი სჩანს, შავი ზღვის ნაპირები

-141-

და ლაზისტანის უმეტესი ნაწილიც. კარჩხალის მთიდან-კი კარგად მოსჩანს მყინვარის მთა, მთელი ლაზისტანი, ტრაპიზონი და ბევრი კიდევ სხვა ადგილები. „მყინვარ მთის“ შესახებ აქ დიდის ცნობის მოყვარეობით მკითხავენ ხოლმე, – თუ ის რა მთა არისო!

„დემეს სქელის“ ხეობაც ისევე მდიდარი მხარეა, როგორც მაჭახელი; აქ ტყეებია ნამდვისა, მსხლისა, ვაშლისა და ვაზით სავსე. არის კატარის ტყეც, რომელიც ზამთარ-ზაფხულს ნამდვის მსგავსად მწვანით არის მოსილი. კატარის ხეების გვერდით ყოველთვის ვარდის მსგავსი სუნი ტრიალებს. ამას გარდა აქ-იქ მოიპოვება რწყავის ხეებიც, რომელნიც აგრეთვე ზამთარ-ზაფხულს მწვანედ შეფოთლილნი არიან და მარიამობისთვეში მშვენიერ ხილსაც ისხამენ. ხილს მაჰმადიანები ჰკრეფენ და სიამოვნებით სჭამენ. ეს ხილი შინდის ფერისაა და შინდის მარცვალზე ორჯერ მეტი. შიგ კურკა აქვს. ამზობენ, ამ ხილის ხეები გურიაშიაც მოიპოვება ყველგანო. კაკალიც ბევ-

რია. ჰავა მშვენიერი და მასთან მშრალი. სიცხეებიც საკმარისი იცის. კარჩხალის „პაწა მთის“ ახლოს სოფ. ოთინგოში თბილი წყლის აბანოებიც არის. ქართველ მაჰმადიანები აქ ხშირად მოდიან საბანაოდ; ავადმყოფებიც მოჰყავთ. ქალეზებიც ხშირად დაიარებიან. აბანოს გარშემო ტყეა ნაძვისა, კატარისა და რწყავისა. აბანოზე მოსული ავადმყოფები მალე-იკურნებიანო.

აქაური გლეხ-კაცობა, როგორც სხვა მაჰმადიანები, უფრო მუშა ხალხია. ესენი სიმინდის თესვის გარდა მისდევენ პურის თესვას, პირუტყვის მოშენებას, ყველისა და ერბოს კეთებას, ფუტკრის მოშენებას და სხ. თამბაქოს თესვას ისე არ ეწყობიან აქ, როგორც სხვაგან. პურის მოსაყვანად ამათ ჩვენებური წესები აქვთ მიღებული. ხვნა, თესვა, მკა, ლეწვა, განიავება, საბძელი, კალო, პურის მოსაყვანი იარაღები და სხ. ჩვენებურიდ იციან. სოფლებიც უფრო ჯავახეთის სოფლებს წააგავს. სახლები ქვით ნაშენია და ერთ რიგობაზე სდგანან.

-142-

ამათი ასეთი ცხოვრება და ცხოვრების წესები ჩვენთვის ერთობ გასაკვირველია, რრადგანაც მთელს ამ მხრის ხალხს სულ სხვა ნაირად აქვს ყოფა-ცხოვრება მოწყობილი, უფრო იმერულად, ანუ როგორც ქობულეთში, აჭარაში, მაჭახელში, ლივანაში, შავშეთში და ჭანეთში აქვთ. ესენი უმეტეს ნაწილს პურს აცხოვენ კეცებით და ამას უფრო სჭამენ, ვიდრე სიმინდს.

მე გამოვიკითხე ამათის ცხოვრების ასეთი განსხვავების მიზეზები და მოხუცებულებმა მიაშბეს: ჩვენში ასეთი განსხვავება მიტომ არის, რადგანაც ჩვენ აქ დიდის ხნის მოსულები არა ვართ, ჩვენ გურჯისტანიდგან მოვსულვართო, ახალციხიდან. აქ ძველად ვინც მდგარან, ოსმალეთში გაურეკიათ, რადგანაც ქრისტიანობაზე მაგრა მდგარან და სჯულის გამოცვლა არა სდომიათო. ჩვენებიც აქ მიტომ მოურეკიათ, რადგანაც ჩვენი ძველები გურჯისტანთან ახლოს ყოფილან და სჯულის გამოცვლისთვის ოსმალთან ბევრი ჩხუბი ჰქონიათ გამართულიო. აქ მოსვლის შემდეგ-კი მალე გათათრებულანო, მაგრამ თათ-

რობაშიაც დიდხანს შეუნახავთ ქრისტიანობაო. ამის გულის-
ვის ნახევარზე მეტი გამწყდარა ჩვენის ძველებისაო; ამის
ბრალი და მიზეზი ერთი კაცი ყოფილა, რომელსაც შემდეგ
„მამაწმინდელი ღორი“ დაარქვესო.

ეს ცნობები ჭეშმარიტებასთან ახლოს უნდა იყოს, რა-
დგანაც ამ მხრის ხალხი მეტად მძიმედ და უფრო ჯავახურის
კილოთი ლაპარაკობს ქართულად. ენაში თათრული სიტყვე-
ბიც შეჰპარვიათ, თითქმის იგივე ოსმალური სიტყვები, რაც
სხვა მხრის მაჰმადიანებში არის შერეული. ქალებმა ოსმალუ-
რი ლაპარაკი სრულიად არ იციან, ესენი ლოცვის დროს
„ალას“ მაგიერ ხშირად „ღმერთს“ ახსენებენ: „ღმერთო
გვიშველეო“ და სხვ. იციან აგრედვე ქართული შელოცვა.
ბევრი კიდევ სხვა რამ არის აქ შენახულ მამაპაპური, ნამე-
ტურ სიწყნარე და ქართლელ გლეხების სიმძიმე და სიღინჯე,
სიმღერებიც ძველებური იციან. ხანდისხან ოსმალურსაც აყო-

-143-

ლებენ, როცა ერთი კაცი მგზავრად მიდის სადმე და მღერას
დაიწყებს, თორემ ყანაში და საერთო ყრილობაზე-კი მხოლოდ
ქართულის სოფლურის ხმებით მღერიან.

ქალებმა აქ მუშაობა უფრო კარგად იციან, ვიდრე სხვა-
გან. ორის ცოდოს შერთვა აქ იშვიათია. ამათი ქალები ცო-
ლიან კაცს მეორე ცოლად იშვიათად გაჰყვებიან; მეორე ცო-
ლის შერთვა თვით კაცებსაც ერიდებათ. მთელს „დევე სქე-
ლის“ ხეობაში სამ-ოთხ კაცს ეყოლება ორი ცოლი და ისიც
ისეთ კაცს, რომლის პირველ ცოლს შვილი არ მისცემია.
ამათში უშვილოდ დარჩენა დიდი ცოდვაა. მეორე ცოლის
შერთვას აქ კაცი თავის ნებით ვერ გაჰბედავს, ვიდრე იგი
ცოლს და ცოლის დედ-მამას არ დაეკითხება და მათგან ნება-
რთვას არ აიღებს. მეორე ცოლის შერთვა აქ იციან კიდევ
იმ შემთხვევაში თუ კაცს პირველი ცოლი დაუსნეულდა და
დიდი ხანი დარჩა მდებარედ. აქაურები ყაჩაღობას არც ისე
მისდევენ, როგორც სხვა მხრის მაჰმადიანთ ქართველები. ესე-
ნი არც ისე ფანატიკობენ, როგორც ამათ ახლოს მდებარე
მაჭახლის ხალხი და სხვანი.

„დევე სქელის“ ხეობას შუაში ჩამოუდის ერთი ღელე, რომლის სათავეც კარჩხალის მთის ძირს არის. აქეთ ყოველს სოფელში ნახავს კაცი ეკკლესიის ნანგრევს. სოფ. პეტრულ-ში-კი მთლად შენახულა ერთი პატარა გუმბათიანი თლილის ქვით ნაშენი ეკკლესია. ეს პატარა ეკკლესია. სოფ. მამაწმინდის წინ სდგას. ერთს მშვენიერს ალაგას, საცა საყანური ადგილებია. ეკლესიას გარშემო მეტად ბებერი ვაზის და კაკლის ხეები ახვევია და მთელს ამ ხეობას ოზლად გადმოძებრია. ეკკლესიის სიგრძე იქნება ხუთი საყენი და სიგანე ორ საყენზე მეტი.

გუმბათში მხატვრობა შეუშლელია, ასევე ძირის კედლებზე. ერთ ალაგას დახატულია რამდენიმე კაცი ბერძნულის ტანთ-საცმლით, ზოგიერთ სურათს ბერძნული წარწერა აქვს და ზოგს-კი ქართული. ეკკლესიის კედლები მთლად არის და შთენილი. ორი კარი აქვს და ორივ დამტვრევია.

-144-

ამ რამდენსამე წლის წინად ეს ეკკლესია მარადიდის უფროსს უნახავს, ახმედ-ეფენდი ხალვაშს, რომელსაც ეკკლესიის ასეთი მდგომარეობა ძლიერ სამწუხაროდ მიუჩნევია და ამიტომ ეკკლესიისათვის ორი კარები გაუკეთებინებია და ორივ მხრივ შეუბამს, რომ ეკკლესია სუფთად დაშთესო. ამ ეკკლესიის მახლობლად მდგომ სოფ. პეტრულის და მამაწმიდის გლეხებისთვის დაუვალებია და უთხოვნია ეკკლესიას უპატრონეთ, შიგ პირუტყვს ნუ შეუშვებთო. ეს ეკკლესია ჩვენის მამა-პაპის გაკეთებულია და ცოდვა არის, რომ დაიქც-დაინგრესო; გლეხებს ეკკლესიისთვის რამდენიმე მიწაც მოუზომავთ ირგვლივ და დღეს ამ მიზომილს ალაგას არავინ აღარ ეკარება, აქ არაფერს თესვენ, ამ ადგილს ეკკლესიის ადგილად სთვლიან. ახმედ-ეფენდი ხალვაში მეტად მოყვარული იყო ძველის დროის ნაშთების დაფარვის.

მე მინამ ეკკლესიას გავმინჯავდი და კარში გამოვიდოდი, მინამ ეკკლესიის გარშემო ქართველ მაჰმადიანთ რამდენიმე მოხუცებული და ახალგაზრდები მოგროვილიყვნენ, ჩემს თანამგზავრს ქართველ მაჰმადიანს ჰკითხავდნენ, თუ ეგ კაცი აქ

რად მოვიდაო. ამან პასუხი მისცა. მალე ჩვენ საუბარი დავიწყეთ, მოხუცებულებს ძლიერ ესიამოვნათ. ამბების გამოკითხვა დამიწყეს. მერე მე გამოსაცდელად ვკითხე:

– ეს ეკლესია მშვენიერს საყანურს ადგილზე სდგას, კარგა ფართო ადგილიც უჭირავს, ეს ადგილი თქვენ კარგად გამოგადგებოდათ, რომ ეს ძველი ეკლესია დაგექციათ და მის ალაგს პური, ან სიმინდი დაგეთესათ-მეთქი. მიკვირს, რომ ამ მხარეებზე სხვა ეკლესიები სულ დაგიქცევიათ და ეს-კი, ასე დაგიტოვებიათ. რატომ არ აქცევთ, ან ჯამედ რატომ არ გადააკეთებთ?

ერთმა მოხუცმა სთქვა:

– ვერა, ევენდუმ, ეგ საქმე არც ჩვენს ძველებს უქმნიათ და ვერც ჩვენ ვიზამთ, რომ დასაქცევი ყოფილიყო, მაგას ადრე დააქცევდნენ. ჩვენში აებათ არის დაშთენილი, რომ

-145-

ვინც მაგ ეკლესიის დაქცევას გაჰხედავს, ის ავად გახდება და მოკვდება, ველარ მორჩებაო. ასეთი საქმე ძველად მომხდარა კიდევაცო. ჩვენის ძველებისაგან გავიგეთ, რომ ეს ეკლესია ერთხელ ბათუმის ფაშის ბრძანებით უნდა დაექციათ, რადგან-ნაც ერთს ხოჯას ეჩივლა, რომ დევეს, ქელის ხეობის გურჯები ჯერაც კიდევ დადიან „ქლესიში“ (ეკლესია) და ჩუმიად ლოცულობენო, სანთლებს ანთებენ და ფულს სწირვენო. დაქცევისთვის რამდენიმე სოფლის ხალხი გამოურეკიათ. დაქცევა-კი ვერავის გაუბედნია. მაშინ ჯაშუკი (ჯაშუში) ხოჯა ასულა მალლა, თან წერაქვი აუტანია და, როგორც დაურტყამს წერაქვი გუმბათისთვის, ხოჯა მაშინვე გადმოვარდნილა ძირს და ისე დამტვრეულა რომ მალე მომკვდარაო.

ამას შემდეგ დაქცევისთვის თავი დაუნებებიათ და ამას აღარავინ ეკარებოდა, არც ხოჯა, არც მოლა და არც მემლე-ქეთიო (სოფლელნი). ერთ ჩვენს კაცს ამ ეკლესიიდან ერთი ნაჭერი რკინა და მძივები წამოელოვო, ისიც იმ დღესვე ავად გამხდარა, ღამე სიზმარი ენახა და ასე ეთქვათ მისთვის: – თქვენი ძველების აშენებული ვარ, თქვენ რად მაქცევთ, ან რად მქუცავთ (მმარცვავთ), ჩემი რამეები ისევ ჩემთან მოიტანეთო.

მეორე დღეს ავადმყოფმა ყველაფერი ეკკლესიაშივე მიატანი-
ნა, სადაც ეწყო, იქვე დააწყო ბინა და მას შემდეგ თვითონაც
მალე კარგად გახდაო. ამას შემდეგ ჩვენს ძველებს უთქვამთ,
რომ ვინც ამ ეკკლესიას ხელს ახლებს და დააქცევს, იმას კაი
დღე არ დაადგება, ის ან ავად გახდება და ან მოკვდებაო. აი,
ჩვენც ამიტომ არ ვეკარებოდით ამას და არ ვაქცევდით, თო-
რემ ამის შიში რომ არ გექონოდა, მაშინ ჩვენ ამას დაუქცევს
არ გაუშვებდით, ან ჯამეთ (სალოცავი) გადავაკეთებდითო.
დღეის შემდეგ ხომ სულ ხელსაც აღარ ვახლებთო..

ამ ეკკლესიის პატრონობა ახმედ-ეფენდი ხალვაშს ერთის
ოჯახისთვის ჩაუბარებია, რომელ ოჯახის უფროსიც სოფ. პე-
ტრულის მამასახლისია, ამის ერთი შვილი ზავთიად არის და
მცირედ ქართული კითხვაც შეუსწავლია.

-146-

მთელს დევე-სქელის ხეობაზე ყოველს სოფელს თავისი
ჯამე აქვს; სადაც ათი კომლია, იქაც-კი კერძო ჯამე არსე-
ბობს და ჯამეს გვერდით-პატარა სასწავლო ოთახი. მხოლოდ.
ყველა სოფელს-კი არა'ჰ(;)ავს- თავს. თავის საკუთარი ხოჯა, მთელს
ხეობაზე სულ ოთხხუთ ჯაჭვზე იქმნება ხოჯა და მოლებო
დანარჩენნი ისე არიან დატოვებულნი სადაც მოლა და ხო-
ჯები არ არიან, იქ სოფლის ჯამეს კარები ღია არის, შიგ
თხები და ხბორები შედიან და აუწმინდურებენ ყველაფერს.
მე ასეთ მდგომარეობაში მყოფი ჯამეები რამდენსამე სოფელ-
ში ვნახე და ძლიერ გამიკვირდა, რომ სარწმუნოებით თითქო
ფანატიკ ხალხი არაფერს ყურადღებას აქცევს ამას. ჩვენ რომ
რიგიანი მქადაგებლები გვყვანდნენ, მაშინ ამ ხეობაში ყველა-
ზე ადრე მოჰფენენ სწავლას. აქაურნი დღეს რასაც-კი ნახა-
ვენ. იმას მალე დაუახლოვდებიან. ამაზე დარწმუნებული
ვარ, რომ ეს უპატრონო ხალხი პატიოსნურს მოძღვრებას
ძლიერ ადვილად აჰყვება და შეითვისებს. ამისათვის პეტრუ-
ლის ეკკლესიის ჯამეთ გადაკეთებაც კმარა.

მთელს ამ ხეობაში წურა-კითხვის მცოდნეს კაცი სრულიად
არ შეგხვდება. ამათში მოლებისა და ხოჯების გარდა წურა-
კითხვა არავინ იცის, არც ოსმალური და არც ქართული. ამა-

თი სამშობლო ენა ქართული ენა არის. ბავშვები ძლიერ ცქცქვიტნი და მალხაზნი არიან. ამათ რომ პატრონი ჰყვანდეთ, მაშინ ერთ თთვის განმავლობაში ესენი ქართულს ანბანს კარგად დაისწავლიან. სოფლებში იხვეწებიან, რომ ეგები მოხვიდეთ და გვასწავლოთო.

ამ ხეობის ყოველს სოფელში კაცი უეჭველად ნახავს ძველ ნაშთების ნანგრევებს, ზოგს ნახევრად დაქცეულებს, რომელთაც წარწერა, ან სხვა რამ ნიშნების აღარაფერი შერჩენიათ. ზოგში ორის ეკკლესიის ნანგრევიც არის და ქვებიც იქვე ჰყრია. ზოგი ნანგრევი-კი ტყით შებურულა და დამალულა.

აი აქეთ რა სოფლებია პაწა მთიდგან ჭოროხამდე:

ბაგინი, 60 კომლი. აქაური ეკკლესია ბათუმის ფაშის

-147-

ბრძანებით 1840 წლებში დაუქცევიათ. ლაპარაკობენ ქართულად. ეკკლესიიდან გვირაბია ჩაყვანილი დევე-სქელის წყლამდის.

დევე-სქელი, 100 კომლი. სჩანს ეკკლესიის ნანგრევი.

ცანათისი, 15 კომლი.

ოხორჯინი, 15 კომლი. აქ სჩანს ეკკლესიის ნანგრევი.

ვალაშია, 15 კომლი. ამ სსოფლის მთას დათვის საწოლს უწოდებენ. აქვე არის ეკკლესიის ნანგრევი.

შუა-ხევი, 25 კომლი.

ბანაკა, 10 კომლი, სძევს წაბლნარა მთის ძირს.

სამახრეო, 10 კომლი.

არვეთი, 18 კომლი.

ნიგია, 15 კომლი. ნიგიის მთაზე ეკკლესიის ნანგრევი სჩანს.

ებრიკა, 20 კომლი. ნიგიის მთაზე ეკკლესიის ნანგრევს, ქვებია დაშთენილი.

მამა-წმიდა, 20 კომლი. ეს კარგად აღარავის ახსოვს რადგანაც ამათი გადასახლება ამათისავე სიტყვით 1880 წ. მომხდარა. ამავე სოფლის მთის ძირს არის პატარა ეკკლესიის ნანგრევი.

ღნია, 11 კომლი.

ადაგული, 50 კომლი.

პეტრული, 20 კომლი. ამ სოფელში სდგას ზემოდ აღწერილი ეკკლესია.

კვარცხანა, 25 კომლი.

სინქოთი, 30 კომლი.

დევე-სქელის ხეობის ჩრდილოთ ჩამოდის ჭოროხი. ჭოროხის ნაპირს გაბნეულია შემდეგი სოფლები ქართველ მაჰმადიანების, სადაც ქართული ენა სუფევს.

არხვა, მურღულის წყლის გვერდით, 27 კომლი. ჯამე აქვთ.

დამპალა, 18 კომლი.

-148-

ორჯი, 50 კომლი.

ავანა, 18 კომლი.

თხილაძვა, 17 კომლი. აქ არის პატარა ეკკლესიის ნანგრევი.

კასტლა, 30 კომლი. ამ სოფლის მიწიდან სჭრიან წისქვილის ქვებს,

წითურეთი. მთლად გადასახლდა. ეს სოფელი ბორჩხის ახლოს სძევ. სოფლის წინ, ჭოროხის ნაპირას, ერთ პატარა კლდეზე დიდი კოშკი სდგას. ამ კოშკს, თამარ მეფის კოშკს უხმობენ.

ბორჩხა, დაბა წითურეთს აქედ, ძველ ფორჩხად წოდებული. 60 კომლი. ორი ჯამე აქვთ. აქ არის რამდენიმე სავაჭრო დუქანი. ჭოროხიდან ჭანეთისკენ, ერთს კლდეზე სდგას ერთის ციხის ნანგრევი. აქვე სცხოვრობს თ. ივ. ჯაიანი, რომელმაც აქაურს ქართველთ მაჰმადიანთა ბავშვებს წერა-კითხვა დააწეყებინა. სამს ბავშვს „დედა ენიდამ“ რამდენიმე, ფურცელიც შეუსწავლია. ზოგი მათგანი მშვენიერად კითხულობს და სწერს ქართულს; ესენი ბორჩხის ხოჯასთანაც დაიარებიან სასწავლოდ და მასთან თათრულს ანბანს და ლოცვებსაცა სწავლობენ „დედა ენას“ ერთთავად თან ატარებენ. ამათ ძრიელ მოეწონათ ლ. აღნიაშვილის ანბანები, აღტაცებაში მოვიდნენ, დიდად მოეწონათ „მოლა მისრედ ხოჯას“ ზღაპრები და ზო-

გიერთი ქართული წიგნები. ამ ბავშვებმა „ბუნების კარი“ ითხოვეს. ამათ გარდა პატივცემულ თ. ივ. ჯიანიანთან ხუთს კიდევ სხვა ბავშვებს დაუწყვია ეხლახან სიარული და ანბანის სწავლა. დღითი-დღე უფრო მატულობს კითხვის მსურველთა რიცხვი.

თელას-ყური. ეს სოფელი სძევს ბორჩხის აღმოსავლეთით, თელას-ყურის ხეობის ნაპირს. 60 კომლია. მთელს ამ სოფლის ხეობიდან, ე. ი. თელას-ყურის ხეობიდან, 1000 კომლზე მეტი გადასახლებულა. ამ სოფლის ხეობის ბოლოს, ჭოროხის ნაპირს, ერთ პატარა მთაზე, პატარა ეკკლესია სდგას; ამ

-149-

ეკკლესიის წინ ძველი ხიდია, რომელსაც თამარ მეფის ხიდს უწოდებენ

არჩუეთი, 40 კომლია, აქვთ ჯამე.

ერთ მთაზე პატარა დაქცეული ეკკლესიის ნანგრევები სჩანს.

ჯკადუეთი, 24 კომლი.

კინწყურეთი, ნი კომლო ე

ცოცხება, 40 კომლი, სძევს მეტად მაღალ ალაგას.

ზედ-უბანი, 12 კომლი.

მურკეთი, 25 კომლი, აქვთ ჯამე.

შუბანნი, 30 კომლი.

ნადარბაზევი, 45 კომლი. ნადარბაზევის. ახლო-მახლო მთებზე სამი პატარა ეკკლესიის ნანგრევია აქვთ ჯამე.

ბურდუხეთი, 23 კომლი.

საბაური, 30 კომლი.

გორგაული, 20 კომლი.

ქესტაში, 15 კომლი.

ხინწყარა, 30 კომლი.

ოლდაური, 50 კომლი.

ჯონკურეთი, 35 კომლი. ამ სოფელთან თავდება ლივანის დასაწყისი, რომელიც მარადიდს ზეით სძევს, აღმოსავლეთით.

ართვინის ახლოს სამ-ოთხ სოფლის ქართველ მაჰმადიანებს

ქართული ენა დავიწყებიათ. ამ სოფლებს ჩვენ აქ არა ვწერთ. სახელებიც გადუმახინჯ-გადუთათრებიათ. ლივანის ყურძენი აქეთ ძრიელ გათქმულია, მაგრამ დღეს ეს აქეთ მარტო არ-თვინის ახლო-მახლო-და მრავლობს და მოდის ისე, როგორც ძველად ყოფილა. ღვინოსაც აყენებენ. აქ მევენახობას მხოლოდ ართვინის გასომხებულ ქართველ-კათოლიკენი მისდევენ, რომელნიც დროთა ბრუნვის მეოხებით ენითა და გვარ-ტომობითაც სრულიად გასომხდნენ, თორემ ამ 200 წლის წინად ესენიც ისეთივე ქართველები იყვნენ, როგორც ტფილისის და გორის

-150-

ქართველ-კათოლიკენი. ეკკლესიაში სომხური ენის ხმარებამ ეს ასე მოახდინა და დღეს აქაურს ქართველ-კათოლიკეებს თავიანთ სამშობლო ენისა მხოლოდ 1 – 2 თვლა-და ოციან და ნათესავების სახელ-წოდება, მაგალითად: ძია. სძე მამიდა და სხვანი.

ლივანას დასავლით ჭანეთი უძევს, ანუ ლაზისტანი. ლაზისტანის რამდენიმე სოფელიც ეკუთვნის ლივანის ნაწილს, რომლებიც აქ არ არის მოხსენებული. აქ არის მხოლოდ მოყვანილი ის სოფლები, სადაც ქართული ენა შეურყევლად სუფევს, სადაც სამშობლო ენად ქართული ენა არის მიღებული, სადაც იმედია, რომ დღითი-დღე ქართული წერა-კითხვის მცოდნენიც გამრავლდებიან. თუ სასწავლებლები დაარღა მაშინ ხომ ფიქრი აღარ უნდა, რომ 10 წლის განმავლობაში აქ ქართული ანბანი საკმარისად წინ წავა.

ბორჩხაში მცხოვრებ ქართველ მაქმადიანმა ბ-მა გელაძემ წარმოსთქვა, რომ ერთი ჩვენი უბედურებაის ის არის, რომ რჯული და გვარ-ტომობა ვერ გაგვირჩევია. ჩვენმა კაცმა არ იცის, რომ ის ტომით, ენით ქართველია და რჯულით მუსულმანიაო. ეს ჩვენი ქვეყანა არის, საქართველოა, ჩვენც ქართველები ვართ. მაგრამ რა ვქნათ, რა ვყოთ, ჩვენმა მოლებმა და ხოჯებმა ვინ არ გადარიეს და ვის არ შეუშალეს ცხოვრებაო. ეს კაცი ოსმალს დროს სამსახურშიაც ყოფილა და ჩვენის ქვეყნის ბევრი ძველი ამბებიც ქარგად იცის. ეს ამბობს, მე არავის ვეტყვი, თათარი ვარ, არამედ ქართველ მაქმადია-

ნო. ჩვენ სწავლა-განათლების მეტი სხვა ვეღარა გვიშველის. ჩვენში ძველად ბევრი იტყოდენ, რომ ეს ქვეყანაო ოსმალს. სამუდამოდ არ დარჩება, ისევ ძველებურად საქართველოს შეუერთდებაო. ამის ეწინააღმდეგ ჩვენს, ხოჯებს და მოლებს, ძველი თქმულება-კი მაინც შესრულდა, ღვთის განგებიტაო.

-151-

ლივანის მარადიდის სკოლის ამბავი 1893 წ.

მარადიდში ამ ოთხის წლის წინად ქართველ მაჰმადიანთ შორის, ახმედ-ეფენდი ხალვაშმა, რომელიც იმ დროს მარადიდის ნაწილის უფროსად იმყოფებოდა, მთავრობის დახმარებით სახალხო სკოლა გამართა. ამ საქმისთვის მან დიდი, შრომა მიიღო, რადგანაც იმ დროს და დღესაც ქართველ მაჰმადიანები ასეთ საქმეს მეტად საეჭვო თვალთ უყურებენ, მით უფრო, რომ იმ დროს მარადიდისკენ სცხოვრებდა ერთი ხნიერი დამსახურებული ქართველ ხოჯა, რომელიც დღე და ღამე ხალხს მხოლოდ გადასახლებაზე ელაპარაკებოდა, ოსმალეთში წასვლას ურჩევდა. ეს თავის ქადაგებით უკანასკნელსდროს ვეღარას აწყობდა, ეს მხოლოდ ვნებას აძლევდა ახმედ-ეფენდი ხალვაშისაგან გამართულს სკოლის საქმეს.

რაც შეეხება ხალხის გადასახლებას ოსმალეთში, ამ ხოჯამ მხოლოდ 1880 წლებამდე ინავარდა და რაც უნდოდა, ის მოახდინა: მთელი მარადიდის სამი ნაწილი ოსმალში წავიდა და ამ კაცის მეოხებით დაიღუპა. ეს კაცი დღესაც აქედ სცხოვრობს, მხოლოდ სხვა სოფელში და არა ძველს ადგილას, დღესაც კიდევ ჩუმად დაძვრება აქა-იქ და ხალხში „მუჰაჯირად“ წასვლას ლაპარაკობს. ხალხს თამამად ეუბნება, რომ ჩვენის სჯულის წინააღმდეგია, რომ მართლ-მორწმუნე მუსულმანი ქრისტიან მეფის ხელში დარჩესო, მართალია, რუსები ჩვენ არ გვაქრისტიანებენ, ისიც ცხადია, რომ მათ გზები გააკეთეს, ფირალობა მოსპეს, ბათუმი კარგ სავაჭრო ქალაქად აქციეს და ჩვენში ახლა ბევრი ფულის ტრიალებს, მა-

გრამ ჩვენც გეტყვით მართლ-მორწმუნენო, რომ ჩვენი ბინა იქ არის, სადაც ჩვენი ფადიშაჰი ზის. იქ არის ჩვენი ბინა, ვისაც ცხოვრება უნდა, იქ უნდა წავიდეს, თორემ აქ დარჩენილთ კაცი არ ცხოვდება, მის სიკვდილის შემდეგ მუსულმანის წესით მისთვის ჯენეთის კარი დაკეტილია.

ერთმა ქართველ მაჰმადიანმა მწუხარებით მკითხა-

-152-

– შენი ჭირიმე, ერთი სწორედ მითხარი, გეთაყვა, ის ამბავი მართალია, რომ ვითომც ჩვენი თათარი კაცი აქ, რომ დაიხარჯოს (გარდაიცვალოს), ის ჯენეთში არ შევა, მისთვის ჯენეთის კარი (სამოთხის) დაკეტილი იქნება და მას ისე მიიღებენ, როგორც ქართველსო? ჩვენი ხოცები ასე გვეუბნებიანო. ხოჯები იქამდის გათამამებულნი არიან, რომ ესენი შეაჩვენებენ იმ ქართველს მაჰმადიანს, რომელიც თავის მეფედ ფადიშახს (სულთანი) არ აღიარებს; ვინც თავის მეფედ ქრისტიან მეფეს ახსენებს, ის არ ჩაითვლება წმინდა მუსულმანათაო. ამიტომაც დღეს მთელს ქართველ მაჰმადიანებს თავიანთ მეფედ ფადიშაჰი მიაჩნიათ. მოლების სიტყვით ამ მხარეს ისევ ოსმალეთი აიღებსო. დღეს აქ თუ ვინმე იცდის, მხოლოდ იმის იმედით, რომ ოსმალის ისევ დაიბრუნებს ამ მხარეს. სადაც-კი მივა კაცი სოფელში ლა მოლას, ან ხოჯას, ნახავს, ხოჯასთან ხალხს და ამათ ლაპარაკს, იქ უეჭველად „მუჰაჯირათ“ წასვლაზე ლაპარაკს შეიტყობს, დღესაც კიდევ ხოჯების მეოხებით ყველა იმასა ცდილობს, რომ რამდენიმე ასი მანათი იშოვნოს, შემდეგ გაყიდოს ყველაფერი და „მუჰაჯირად“ წავიდეს!

არ გავიდა დიდი ხანი, რომ ხალვაში გარდაიცვალა და სკოლაში ბავშვებმა სიარულს თავი გაანებეს, რადგანაც მასწავლებელი რუსი იყო და ბავშვებს იმისი არაფერი ესმოდათ. საქმე ჩაიშალა და ახმედ-ეფენდის შრომაც ფუჭად იქცა

ახმედ ეფენდის შემდეგ ამის შვილი არუნ-ეფენდი ხალვაშიც მეცადინეობდა სკოლის არსებობისათვის. თავის ხარჯით ერთი ქართველი მასწავლებელიც მიიწვია და სკოლაში ყმაწვილების სწავლის დაწყება სურდა, მაგრამ ხალვაშენების

გვარის ყმაწვილებს გარდა, სხვებმა არავინ მიიყვანეს, რადგანაც წინიწდელ რუს მასწავლებელის მეოხებით ყმაწვილებს ხალისი დაჰკარგოდათ სკოლაზე და პატრონებს კიდევ ნდობა და პატივის ცემა. აქ ყველაზე საწინააღმდეგოდ ხალხის წინაშე უფრო ის გამხდარაო, რომ მასწავლებელმა ქართული არ

-153-

იცოდა და ამას გარდა ღვინითა და არყით ითვრებოდა, ქართველ მაჰმადიანთ ბავშვებს მისი არაფერის ესმოდათ და ამიტომ ხშირად გაჯავრებული მთვრალი მასწავლებელი ბავშვებს სცემდა ხოლმეო. უხეირო მასწავლებლის ყოფა-ქცევამ, ლობობამ და ბავშვების ცემა-ტყეპამ უფრო ხელი შეუწყო ფანატიკ ხოჯების მტერობას, რომლებიც ახმედ-ხალვაშის და სკოლის დაარსების წინააღმდეგ იღვწოდნენ.

ახმედ-ფენდი ხალვაში მარტო ამ საქმით არ არის ცნობილი, იგი ერთ დროს კინტრიშისკენ ხოჯად იყო, თათრული და არაბული ენა კარგად იცოდა, აგრედვე ქართული წერა-კითხვაც. ოსმალის დროს ქართულ წიგნებსაც კითხულობდა, საქართველოსთან შემოერთების შემდეგ რუსის სამსახურში შევიდა, მალე თავის ნიჭით და გამჭრიახობით დიდი ნდობა მოიპოვა მთავრობის წინაშე და მაჰმადიანთ ქართველების ოსმალეთში გადასახლების დროს, დიდი შრომაც მიიღო, ძალიან მეცადინეობდა, რომ აქაური ქართველები მოლებისა და ხოჯების სიტყვით ოსმალეთში არ წასულიყვნენ, ამათ და რამდენმამე აქაურ მაჰმადიან ქართველთ საპატიო პირებმა დიდი შრომა დასდეს ასეთ საქმეებს და ხალხის საქართველოში დაკავებაზე, ეს კაცი რომ არ ყოფილიყო და რამდენიმე კიდევ სხვა ასეთი პირები, მაშინ შესაძლებელი იქნებოდა, რომ ალი-ფაშა თავდგირიძეს და სხვა ასეთ კაცების მეოხებით მთელი მარადიდი დაიცვლებოდა.

ახმედ-ფენდი ხალვაშმა თავისს მეცადინეობით მალე მარადიდის უფროსობა მიიღო. ამ პირმა თავის გამგეობის დროს მარადიდიდამ მთლად გარეკა საზღვარ გარედ ის მოლა და ხოჯები, რომლებიც ოსმალეთიდან ან ლაზისტანიდან იყვნენ საქართველოში მოსულნი, და აქ სალიხს გადასახლებას ურჩევ-

ნენ. ვინც დარჩნენ ხოჯა-მოლებისა აქ, ამათაც გამოუცხა-
და, რომ დღეის შემდეგ თქვენ კრინტი, ხმა აღარ გაბედოთ
და ხალხს არაფერი უქადაგოთ აქედამ წასვლაზე, თორემ მე
თუ შევიტყვე, იცოდეთ, რომ არ შეგარჩენთ და თქვენ უფრო,
ღვარეს დღეს დაგაყენებთო.

-154-

ეს კაცი ასე წინააღმდეგ იმიტომ, მოქმედობდა ამათ წი-
ნაზე, რადგანაც მან მამაშვილურის დარიგებით ვერაფერი გაა-
წყო და ბოლოს საქმე ძალაზე და შიშზე მივიდა გარდა ამი-
სა დიდად შესტკივოდა გული ქართველ მაჰმადიანების დაღუ-
პვაზე, ნამეტურ საქართველოს ამ ძველად დაკარგულს ნა-
წილზე, რომ ეს მშვენიერი კუთხე საქართველოსი ოსმალო-
საგან ასე უწყალოდ დაცემულა და დაღუპულაო. ამას თავის
თავი ქართველად მიაჩნდა, თავის სამშობლო ენად ქართული
ენა, თავის სამშობლოდ საქართველო. ამ კაცის მეოხებით
დღეს მარადიდის ხეობაში მათ გვარის ოჯახებში დიდმა და
პატარებმა ყველამ იციან ქართული წერა-კითხვა. თავის შვილი
არუნ-ეფენდი ხალვაშზედაც საკმარისი გავლენა მოუხდენია და
დღეს თავის თავს ქართველად აღიარებს და მთელს მარადიდ-
სას ქართველებად, მხოლოდ სარწმუნოებით მაჰმადიანებს და
ჯერ-ჯერობით ველურად დაშთენილებს. ჩვენ ხალხს ცოტა
პატრონობა უნდაო, პატარა სწავლა გაიგონ და დაგარწმუ-
ნებთ, რომ მაშინ მოლები და ხოჯები ვერაფერს გააწყობნო.
ჩვენს დაბაში რომ სკოლა განახლდეს და ვინმემ ხელი მოჰ-
კიდოს ბავშვების სწავლებას, მაშინ მე ჩემის შემლების დაგვა-
რად წელიწადში 100 მ. დახმარებას მივსცემთ. მე ძლიერ მე-
სიამოვნება რომ კიდევ ის მასწავლებელი მოვიდეს აქ, რო-
მელმაც ჩვენს ნათესავებს ასწავლა წერა-კითხვაო. მცირედ მა-
ინც გაიგონ ამ უბედურებმა, თუ სწავლა რა ძვირფასი რამ
არისო, რომ სწავლა სჯულის საქმეს არ ჰკებნს, არც ვნებს და
უშლის რამესო. სანატრელია და ადვილადაც შეიძლება აქ ეს
საქაე მოხერხდეს, რადგანაც ჩვენი სკოლის შენობა დღევან-
დლამდე მთლადა სდგასო.

დღევანდელი მარადიდის სკოლის მშვენიერი შენობა

სდგას უქმად, ოთახები ცარიელია, კარებები და ფანჯრები დაკეტილი, ერთ ოთახში სკოლის ნივთები აწყვია, ყველა ესენი მთლად არის შენახული, პატრონობას და ზედამხედველობას უწევს მარადიდის უფროსი თ. დ ლეონიძე, რომე-

-155-

ლიც დიდად მონატრულია აქ სკოლის გამართვას, ქართველ მაჰმადიანების კეთილად ქცევას და ნამდვილ და პატიოსან მშრომლების აღზრდას. ამ პირმა აღიარა, რომ აქ დღითი დღე სკოლის მსურველთ რიცხვი მატულობსო და მომავლისთვის უფრო იმატებს კიდეცაო. ამ საქმეს პატრონობა და დახმარება უნდაო, თვით ხალხს ამის პატრონობა-კი არ სწადიან, რადგასაც მოლები და ხოჯები აშინებენ მათაო. რიგია, რომ ამ საყურადღებო კითხვას ქართველობამ ყურადღებას მიაქციოს და ახმედ-ხალვაშისაგან გაკეთებულ სკოლა და ნივთები ქარსა და წვიმას არ დაანგრევიონ. ასეთ შენობას მერე 600 – 700-მ ველარ გააკეთებ. აქ საჭიროა მხოლოდ ერთი რიგიანი მასწავლებელი და სკოლისთვის სახმარებელი წიგნები. მასწავლებლის ოთახიც არის ცალკე. ზემოხსენებულ პირებს გარდაკაცი აქ სხვა პირებშიაც შეხვედება ისეთებს, რომლებიც სკოლას და მასწავლებელს ნატრობენ.

ქართველ მაჰმადიანებში თუ გაკეთდება რამე, ჩვენის ფიქრით, ყველაზე უმჯობესი იქმნება და უკეთესი, რომ აქ, მარადიდში, გაკეთდეს რამე, ვფიქრობთ, გაკეთდეს მით უფრო, რადგანაც აქ სკოლის შენობა მზად არის. გარდა ამისა აქედ სკოლა მით უფრო არის საჭირო, რადგანაც მარადიდელნი ფანატიკობით მაჭახელს, მურღულს და ლივანის ქართველობას არაფრით ჩამოუარდებიან, ქართულად ლაპარაკობენ, ქართული გვარები აქვთ, მთებს ქართული სახელები ჰქვიათ, სოფლებს, ხეებს, მდინარეებს და ამათ რომ ჰკითხო, თუ თქვენვინა ხართ? ესენი მაშინადვე იტყვიან: თათარი ვარო. ამათ ოსმალები-კი გურჯებს უწოდებენ, ესენიც ასე ამბობენ, რომ ჩვენ გურჯები ვართ და არა ქართველებიო. ამ უბედურებს ვერ გაურჩევიათ ის, რომ გურჯი ქართულ ენაზე ქართველს ნიშნავს. ამათში რომ ჰკითხო ვისმეს:

- ვინა ხარ შენ, გურჯი თუ ოსმალი, იგი მოგიგებს:
- გურჯიო, ე. ი. ქართველი. რომ ჰკითხო.
- გურჯი ხარ, თუ ქართველი იგი მაინც გეტყვის, რომ გურჯიო თუ ჰკითხე:

-156-

- თათარი ხარ თუ ქართველიო, მაშინ კი ეს თამამად იტყვის:

- თათარი ვარ, თათარი. ქართველი არა ვარ.

ქართველი ამათ გინებად მიანდად, შეურაცყოფად, რადგანაც ქართველნი ქრისტიანები არიანო. ფიანატიკობით ესენი ძალიან ჰგვანან ქვაბლიანის, ფოცხოვის და შავშეთის ერთის ნაწილის ფანატიკ-ქართველებს. აქედ კაცი ხშირად ვერ შეხვდება ისეთ ადამიანს, რომ თავიანთი თავი ქართველად აღიაროს. აჭარაში-კი ეს უფრო ხშირია, იქ უფრო ადვილად ნახავს კაცი ისეთ პირებს, რომლებიც თავიანთ თავებს ქართველად აღიარებენ.

ქართველ მაჰმადიანთ უმაღლესი სასწავლებლის გახსნის საჭიროება ბათუმში.

ამ ხუთის თვის წინად მარადიდის უფროსისათვის გამოუცხადებიათ ოფიციალურად, რომ დღეის შემდეგ თქვენს საუფროსოში საზღვარ-გარეთელი ხოჯა და მოლები აღარ შემოუშვათ და ეცადეთ ყველგან და ყოველთვის ადგილობრივ მცხოვრებთაგანი იქმნენ დადგენილნიო. უმაღლესი ბრძანება რასაკვირველი, რომ სისრულეში უნდა მოვიდეს, რადგანაც ამ ბრძანებას ბევრი სასიკეთო და საკეთილო მხარეებიცა აქვს საგნად, მაგრამ ვიტყვით იმასაც, ასეთ ბრძანებისთვის ცოტაოდენი ოსტატობაც არის საჭირო, რომ ამ ოსტატობის მეოხებით საზღვარ-გარეთიდან შემოსულ მოლა-ხოჯების საქციელი აილაგმოს და აქედამ, დღეს თუ არა, შემდეგ მაინც იქმნენ ფეხ-ამოკვეთილნი.

ამისთვის საჭიროა, რომ ბათუმში, ან ტფილისში დაარსდეს ამათთვის სასულიერო სასწავლებელი. ამ სასწავლებელს მიეცეს რიგიანი წესდება და წესები ქართველ მაჰმადიანებსაც გამოეცხადოთ, რომ ვინც ძმ სასწავლებელში არ მიიღებს სწავლას, იმას ნება არ მიეცემა ხოჯობისა. ასეთის სასწავ-

-157-

ლებლის გამართვა მთავრობისთვის ძვირად არ დაჯდება და გარდა ამისა, ეს მთავრობისთვისაც ძალიან სასარგებლო იქმნება, რადგანაც ამ სკოლის არსებობით შესაძლებელი იქმნება, ნამდვილი და რიგიანი ხოჯები გამოიზარდონ, რომელთაც ქართული ენა და საქართველოს ისტორიაც ეცოდინებათ, რუსული ენა და სახემწიფო წესები. და ესენი ხალხისათვის დიდად სასარგებლოდ იქმნება. გაარდა ამისა, უეჭველია, ესენი ჯამეებში საწერ დავთრებსაც გაიჩენენ და ოლქის შემდეგ ყმაწვილების რიცხვსაც რიგიანად ჩასწერენ, თორემ ამათში ეს დღევანდლამდისაც-კი არ იციან და ვისმე მრევლთაგან თავის შვილის წლოვანობის გაგება რომ უნდოდეს და მოწმობის აღება, ის ვერაფერს მოწმობას აიღებს ისე, როგორც რიგი და წესია და როგორსაც რუსეთის სახელმწიფო კანონ-მდებლობაც თხოულობს.

უასეთ სკოლოდ-კი მავნე ხოჯების და მოღვლების რიცხვი მაინც არ მოისპობა, გინდ რომ ყველგან და ყოველთვის სულ ქართველებს ნიშნავდნენ. არ მოიშლება მიტომ, რადგანაც დღევანდელ ქართველთ მოღვების უმეტესნი ნაწილნი ტრაპიზონის და სტამბოლის ოსმალების სასულიერო სასწავლებელში იზრდებიან. ტრაპიზონის და სტამბოლის მექვეთები (სასულიერო სასწავლებელი) სახსება ქართველ ახალგაზრდა ყმაწვილებით, რომელთაც პირველ დასაწყისი სწავლა აქ მიუღიათ და შემდეგ ოსმალეთში წასულან, რომ სწავლა იქ დაამთავრონ, მოღვებისა და ხოჯების მოწმობები მიიღონ და მერე დაბრუნდნენ საქართველოში. ოსმალეთიდან მოსულ ქართველთ ხოჯების უმეტესი ნაწილი ისე ფანატიკობენ, რომ ბევრად, აჭარბებენ თვით ნამდვილს ოსმალის ხოჯა-მოღვებს, რომლებიც ტომით და შთამომავლობითაც თათრები არიან. ოსმალ-

დამ მოსული ნამდვილ თათარი მოლა-ხოჯები ისე გამბედაობით ვერ ჰქადაგობენ ხალხში ქართულ ენის სიძულვილს, საქართველოში დარჩენას და მთავრობის ზიზღს, როგორც ოსმალში ნასწავლი და საქართველოში დაბრუნებული მოლა და ხოჯები.

-158-

მაშასადამე, საქართველოში, ქართველ მაჰმადიანებს გინდა ოსმალის ნამდვილ თათარ მოლა-ხოჯები ჰყოლიათ და გინდ ქართველნი, აქ საქმე უმთავრესად სკოლისა და მოღვაწის აღზრდა-განვითარებას-შეეხება. ერთის სიტყვით, ამათი სასწავლებელიც ისევე უნდა იქმნას დაარსებული, როგორც რუსეთში ყაზანის თათრებისთვის არის.

ასეთი სკოლის დაარსება მით უფრო დიდს საჭიროებას შეადგენს, რადგანაც დღეს ამოდოლა მხარეში ბათუმის ოლქი, ართვინის ოლქი, არტაანის ოლქი, არდანუჯში და ყარსის საგუბერნატოროში ერთი სასწავლებელიც არ არის. ერთი სასწავლებელი დღეს მხოლოდ აჭარაშია, სახელდობრ დაბა ქედაში, სადაც 25 ყმაწვილი სწავლობს, მასწავლებლად ქართველი ხოჯა ჰყავთ, გვარად სურმანიძე, სტამბოლში გაზრდილი, რომელიც თავის ფანატიკობით ბევრად, აჭარბებს თვით თათრის მოლა-ხოჯებს. ამას წინად ამ ხოჯამ ქედის სამმართველოს უფროსთან ასე იჩივლა:

– ამა და ამ კაცმა ძლიერ გამკიცხა, მაგინა, შეურაცხყოფა მომაყენა და გთხოვთ, რომ მოიყვანოთ და დასაჯოთ. ქედის უფროსი ჰკითხავს:

– რა გითხრათ, ხოჯა, როგორი სიტყვებით გაგინათ, სთქვით, რომ ჩვენც გავიგოთ ის სიტყვები და ის კაციც. დავიბაროთ. ხოჯამ მიუგო:

– ხალხში დამიყვირა: შე ქართველოვო!

ერთი ამისთანავე შემთხვევა მომხდარა ამას წინად ხულაში. ხულის უფროს პატივცემულ გ. ბერიძესთან მისულა ამავე დაბის ხოჯა და შეუჩივლია:

– ამა და ამ კაცმა ქართველი მიწოდა და ეს წოდება მე იქამდის სალანძღავად და სამარცხვინოდ მიმაჩნია; რომ ვით-

ხოვ იმ კაცის დაბარებას და დასჯას.

პატივცემულმა უფროსმა ამის შესახებ ხოჯას ახსნა დაუწყო, თუ რას ნიშნავს სიტყვა ქართველი, ძლივს ჩააგონა ხოჯას, რომ ის ქართველია ენით, გვარტომობით და რომ სიტ-

-159-

ყვა ქართველს არავითარი ცუდი კავშირი არა აქვს მათ სჯულთან.

ხოჯა როგორც იქმნა მიხვდა სიტყვა ქართველის მნიშვნელობას. ცოტა შერცხვა კიდეცა და ბოლოს უთხრა უფროსს:

– თქვენ სწორედ ბრძანებთ, ეგ სიტყვა მაგრე უნდა იხმარებოდეს, მაგრამ იმან-კი ეგ სიტყვა იმ აზრით მითხრა, რომ ჩემთვის ურჯულო ეწოდებინა. – ამისთნა ამბებს კაცი აქ ხშირად შეხვდება და ასეთი სიტყვის გამო, ე. ი. ქართველს ისე არავის სწყინს, როგორც სტამბოლში და ტრაპიზონში გაზრდილ ქართველ ხოჯებს. ტომით ოსმალოს ხოჯას რომ სიტყვა ქართველი არც-კი ესმით, მათ რა იციან ქართული სიტყვა, რომ ქართველი ქართველს ნიშნავს და თუ ვინმემ მათ ენაზე დაუყვირა: აი შე გურჯო შენაო, ამას ის შეურაცხყოფად არ მიიღებს, რადგანაც მათ გურჯობა ენატრებათ კიდეც. გურჯი მოლა და ხოჯები სტამბოლში დიდს პატივში არიან. ოსმალურად საქართველოს „მშვენიერი ბალი“ ეწოდება.

ლიგანის ხევის მოლების და ხოჯების ამბები.

ეხლანდელ მოლებზე და სომხებზე დიდ გავლენას ვერ ახდენენ როგორც ამათა სურთ. მაგრამ მაინც სასტიკად აშინებენ და უქადაგებენ ახალ მოლებს, რომ ქართულს ან რუსულს წერა-კითხვას ნუ დაისწავლით, თორემ მაშინადვე გაქართველდებით ან გარუსდებითო. ერთი. ახალგაზრდა მოლა დრუსუნ ქარცივაძე გურიაში წასულა და ერთ ქართველ მღვდელთან ქართული და რუსულია წერა-კითხვა უსწავლია. დღეს

ეს მოლა დაბა ჭვანაშია. ამას ამ სოფლის ყმაწვილებისთვის წერა-კითხვა დაუწყებინებია და ბავშვებსაც ძლიერ გაჰხარებიათ, მაგრამ საუბედუროდ ამ ახალგაზრდა მოლას გადაჰკიდებიათ სტამბოლიდან მოსული ქართველ ხოჯები და აუკრძალავთ, რომ დღეის შემდეგ შენ ქართულის სწავლება აღარ

-160-

გაბედოვო. ყმაწვილების პატრონებიც დაურიგებიათ, თქვენი შვილები დაისწავლიან თუ არა ქართულ-რუსულს, ისინი მაშინადვე გაქრისტიანდებიანო. დღეს ამ ახალგაზრდა მოლასა და ფანატიკოს ქართველ მოლებში დიდი განხეთქილება ჩამოვარდნილა. ფანატიკოსი ხოჯები ძლიერ ემტერებიან და თან უყვირიან, რომ შენს სტამბოლში არ წასულხარ, სტამბოლის მექთე თვალით არ გინახავს, ჩვენ როგორ გვეტოლებ-გვედარებიო. ეს კიდევ მათ სხვა რამეებს ეუბნებოდა. ბევრს უწესოებას და უხეირობას ამცნევდა მათ, მაგრამ რასა იქმნა ახალგაზრდა ხოჯა. ეს პირი მშვენიერად კითხულობს ქართულს წიგნებს, სხვა და სხვა ქართული წიგნებიც უკითხავს, კარგათა სწერს. აქა-იქ ქართულ გაზეთების ნომრებიც უკითხავს.

საქართველოში მოსული ქართველი ფანატიკოსი ხოჯები ყველა მოლებს ურჩევენ, რომ აქაურ სწავლის გათავების შემდეგ ესენი უეჭველად ოსმალეთში წავიდნენ სასწავლებლად. რაკი ესენი ოსმალეთში წავლენ, მერე ფიქრი აღარ არის, ესენი იქიდან აწინდელ წესწყობილებას და მტრებად დაბრუნდებიან. სანატრელია, რომ თვით ხოჯებსაც აღეკრძალოთ ესენი და აქ ყმაწვილებს ცუდს არაფერს ასწავლიდნენ. ასეთ პირებისთვის მარტო ბრძანება არა კმარა, უნდა მიენდოთ ადგილობრივ მთავრობას, რომ ამათ თვალ-ყური ადევნეონ, რომ, მოლებმა ქრისტიანების და ქრისტიანობის საწინააღმდეგოდ ყმაწვილებს არაფერი უჩიჩინოს.

ერთის ასეთის ხოჯის მეოხებით დაილუპნენ მარადიდის ქართველნი და-იგადასახლდნენ ოსმალეთში. ერთი ასეთისავე ფანატიკოსის ხოჯის მეოხებით დაილუპა მაჭახელი, მურღული და სხვანი. მარადიდის დამლუპავ ხოჯათაგანი დღესაც აქედ ბრძანდებოდა. ეს დღესაც არ იშლის თავის გვეულაძუობას,

დღესაც დაძვრება, ხალხში და აქა-იქ ჩუმად ქადაგებს ქრისტიანობის ზიზღს და მტრობას, ნამეტურ ქართველობის, მაგრამ ძლიერ საიდუმლოდ და ფრთხილად ერთი ასეთივე პირი გახლავსთ ხოჯა იბრაიმ-ეფენდი კიზისთაველი, უფროსი

-161-

ხოჯა, დიდი ფანატიკოსი, მოძულე ქართველთა, მოძულე ქრისტიანთა. ქვემო აჭარიდამ და მარადიდიდამ თუ ვინმე გადასახლდა 1881 წლებამდე, ვიტყვით, რომ სულ ამის ბრალი იყო, 1882 წ. ეს მცირე ხნით მთავრობისაგან დაპატიმრებული იყო. ეს ხოჯა დღეს გამგეა ბათუმის ძველს ჯამესი, რომელიც სულთან აზიზის დედისაგან არის გაკეთებული. ჯამეს გამგეთ თვით სულთნის დედას დაუნიშნავს ეს ფანატიკოსი ხოჯა.

ასეთ ფანატიკ ხოჯებს თუ რა გავლენა აქვსთ, ეს გამოჩნდება შემდეგის მაგალითიდან:

ბათუმში ამ ჟამად უფროს მუფთად იმყოფება ახმედ-ეფენდი გვერდამე, ხნიერი კაცია აჭარის სოფ. ზუნდაკელი. საკმარისი შეძლების პატრონი, მასთანავე ქართულ წერა-კითხვის მცოდნე, სიტყვა-პასუხიანი, თავაზიანი, აწინდელ მთავრობის წესების კარგად მცოდნე და თავის თანამდებობისთვის საკმარისად გამოსადეგი. ამ პირს აუჯანყდნენ რამდენიმე ფანატიკოსი ქართველი მოლია-ხოჯები იბრაიმ კიზისთაველის წინამძღოლობით. ესენი მუფთს ეუბნებოდნენ, რომ შენ სტამბოლში არ გისწავლია, ჩვენ შენზე უფრო ნასწავლები ვართ, მუფთობა ჩვენ გვეკუთნის და არა შენაო.

– შენ ნამდვილი მაჰმადიანი არა ხარ, შენ არღვევ მუსლიმანობას, არღვევ მით უფრო, რადგანაც, როცა თქვენს მეჯლიში თქვენი ქრისტიანი უფროს შემოდის, შენ მაშინადვე ფეხზე დგები, ხელს ართმევ და ესაუბრები! ეს ჩვენის შარიათით რიგი არ არის, შენ მუფთი ხარ და თავს ისე როგორ იმდაბლებ, გიაურს ხელს ართმევ. მუფტიმ მიუფო:

– ჩვენ არც ერთს ჩინოვნიკს და ერისთავს ფეხზე არ აუდგებიან და ხელს არ მივსცემთ. მუფთმა ამათი წინადადება ბოვშურად დაინახა და ყურადღება არ მიაქცია. გაჯავრებულ

ფანატიკ მოლა-ხოჯებმა ხალხში დაიწყეს მუფთზე ლაპარაკი და ქადაგება, რომ მუფთი ქართველობს, მუფთი რუსების მომხრეა, იგი ნამდვილი მუსულმანი არ არის, იგი გამოიცვალოს

-162-

და მის ალაგას იბრაიმ ხოჯა დავაყენოთო. ამით ხოჯებმა ხალხი ააღელვეს, ხალხმა საერთო თხოვნა დასწერა და სთხოვეს იქ, სადაც საჭირო იყო, მუფთი გამოგვიცვალეთო, მაგრამ თხოვნა არ იქმნა შეწყნარებული. ფანატიკოს მოლა-ხოჯებისაგან ისე აიწეწ-დაიწეწა ამათი საქმე და აირივნენ, რომ მუფთისავე თხოვნით რამდენიმე დღეს დაკეტილ იქმნა ბათუმის დიდი ჯამე და ერთი ხოჯაც რამდენსამე დღით დაპატიმრებული.

ურიგო არ იქმნება, რომ ასეთ ფანატიკოს ხოჯა და მოლების დასასურათებლად რამდენიმე სიტყვა მოვიყვანო მათის ქადაგებიდან, რომელიც 1879 წლებში შეუდგენიათ. ეს ქადაგება ხოჯებმა ზეპირად იციან და ჯამეში პარასკეობით ქადაგებენ. ორი ქადაგება თვით მე მოვისმინე.

ერთი ფანატიკოსი მოლა წელიწადში ერთხელ, რამაზანის მარხვაში, როცა ქალები დადიან ჯამეში, უქადაგებს „თათრის ქალმა რომ ქართველ კაცს პირისახე დაანახოს, მაშნვე დაიღუპება. მისთვის ჯენეთის კარები დაკეტილი იქმნებაო“

ერთი ქართველ მაჰმადიანთ დედაკაცი ერთ ქართველ ოჯახში მოსამსახურედ დამდგარიყო, ამ დედაკაცისთვის მოლას უთქვამს „აი შენ დაწყევლილო და დაღუპულო, შენ განა ქართველ კაცის ოჯახში უნდა იყო მოსამსახურედ, ქართველი განა ღირსია, რომ წმიდა სჯულის მუსლიმანის დედაკაცი შინ მოსამსახურედ ჰყავდესო, დაანებე თავი, თორემ შეგაჩვენებო. დედაკაცი შეშინდა მოლას მუქარით და დიდის მწუხარებით გამოეთხოვა ქართველს ოჯახს.

ხშირად იციან ხოლმე ეს ქადაგებაც „რაც ხანი გადის, ჩვენ წმიდა მუსლიმის ხალხი ერთობ ვფუჭდებით და ვცევით. ბევრნი სიხარულით ამბობენ და იმედოვნებენ, რომ ჩვენს წმიდა სჯულს ჩვენი მორწმუნენი ოსმალეთში ძლიერ წმინდად ინახავენო. ამაზე მე მოგახსენებთ, საქმე ის-კი არ აარის, რომ

კაცმა იქ შეინახოს სჯული წმინდად, საცა ჩვენი ფადი-
შახი ზის საქმე აი აქ არის, მარადიდში, აჭარაში და ნამეტურ
ქობულეთში, აქ შევინახოთ ჩვენი სჯული“.

-163-

ამისთანა ქადაგებას ესენი ხშირად ქრისტიანებშიაც წარ-
მოსთქმენ ხოლმე. ამას წინედ იბრაიმ ხოჯა სოფ. კიბისთაველ-
მა წარმოსთქვა, რომ ეხლახან ბათუმში ჩვენ ორი ქართველი
გავათათრეთო. ერთიც კარგი ქალი გათათრებულა, ეს ქალი
ბათუმიდამ ერთ ქართველ თათარს ტრაპიზონში გაჰყოლია ცო-
ლად. ასეთსავე სურვილით და ჩაგონებით გურიიდან გადმო
სულა ერთი გურული კაცი, გვარად გირკალიძე, სოფ. გუ-
რიანთიდან, ერთ სოფელში ადგილები მიუციათ და ეს კაციც
გაუთათრებიათ. მერე ეს კაცი წასულა შინ, მოკლე დროში
გადმოუყვანია ცოლი, სამი შვილი და ერთის წლის განმავ-
ლობაში ესენიც გათათრებულან. დღეს ამ კაცს ცოლი და ხუ-
თი შვილი ჰყავს, ყველანი მაჰმადიანები არიან. ცოლს ჩადრი
ხურავს, პირს იფარავს და თავის თავს თათარს უწოდებს. ყვე-
ლანი კარგად და ბედნიერად ცხოვრობენო. ცოლ-ქმარნი
მადლობას უძღვნიან გამთათრებლებს, რომ თქვენ ასეთ წმი-
და სჯულზე დაგზაყენეთო.

ამ ერთის წლის წინედ ბორჩხაში, ერთი ხოჯა ხშირად
ამბობდა შემდეგს: თქვენთვის ძრიელ ცოდვაა, რომ თქვენი ნამ-
დვილი ძმები ოსმალეთში სიმშლით იხოცებიან და თქვენ-კი
ამდროს აქა ბრძანდებით და უზრუნველად სცხოვრობთ.
თქვენ ცეცხლად უნდა შეგერგოთ ის ლუკმა, რომელსაც თქვენ
დღეს აქა სჭამთ, რადგანაც თქვენი ძმები იქით შიმშილით
იხოცებიან. თუ წმინდა მუსლიმანები ნართ, მიბრძანდით თქვენი
ძმებისაკენ, იმათ გვერდით იცხოვრეთ, იმათთან ერთად, იმათ
ჭირში და მწუხარებაში მონაწილეობა მიიღეთ და, აი, მაშინ
იქმნებით მუსლიმანები.

ყოველ წარასკევ დღეს ხოჯები ხალხს პირდაპირ ეუბნე-
ბიან: აქ ჩვენი ბინა არ არის, ჩვენი ბინა იქით არის, ჩვენი
ფადიშაჰიც იქ არის, აქ დარჩენა ჩვენი წაწყმედა იქნება, იქ
წასვლა-კი ცხოვნება. გირჩევთ გაუფრთხილდეთ თავებს, თქვენს

წმინდა სჯულს, საუკუნო ცხოვრებას და წახვიდეთ იქით, საი-
დაც თქვენი ძმები სცხოვრობენ.

-164-

ორის წლის წინად ოსმალეთიდან დაბა არდანუჯში მო-
სულა ერთი მსწავლული ხოჯა; ამ ხოჯას არდანუჯის ჯამეში
ერთ დღეს ქადაგება წარმოუთქვამს აქაურ ხოჯების ქადაგე-
ბის წინააღმდეგ, ხალხისთვის უთქვამს, რომ თქვენ, ხოჯებს
ყურს ნუ უგდებთ, ოსმალში ნუ მიდიხართ. თქვენ გურჯები
ხართ, ეს მხარეც გურჯისტანია, იცხოვრეთ აქა, იყავით მშვი-
დობით და ცხონების ფიქრი ნუ გაქვთ, ეს ყველგან არის სა-
დაც-კი კაი საქმეები არსებობსო. ეს ხოჯა ქადაგების შემდეგ
კინალამ მოუკლავთ. ჯამეში დაუჭერიათ, შეუკრავთ და სამარ-
თალში მიუციათ, მხოლოდ იმიტომ, რომ ქართველი გვიწო-
და და გადასახლება არ გვირჩიაო.

ნაცემი ხოჯა თურმე დიდის მწუხარებით მომორება არ
დანუჯს. ზემოხსენებულ მავნე მტერ ხოჯების ქადაგებათა წი-
ნააღმდეგ აჭარის მუფთი ხალიფაშვილიც ქადაგებდა ხშირად
კარგა და ეს გავლენიანი მუფთი რომ თავის ქადაგებით არ
აღმოჩენილიყო აჭარაში, შესაძლებელი იქნებოდა, რომ ზო-
გიერთ მავნე ხოჯების ქადაგების მეოხებით მთელი აჭარაც მუ-
ჰაჯირად წავიდოდა ოსმალეთში.

ზეგანი ანუ ზედა-აჭარა, ბათუმის ოლქი.

ზეგანს აღმოსავლით უძევს ქვაბლიანის და ახალციხის
მიდამოები, დასავლით შავი ზღვა, ჩრდილოდ გურიის და აჭა-
რის შუა მდებარე მთები და სამხრეთ შავშეთი, ანუ ოსმალე-
თის საქართველო.

ზეგნის ხეობასვე ეკუთვნიან შემდეგნი დიდნი ხეობანი:
ხეხამირისა, სხალტისა, მირატისა, ტბეთისა, ღორჯომისა, ხუ-
ლისა, ჭვანისა, ბედლეთისა, ნენია-ფურტიოსი, აღმისა, ფუშ-
რუკაულისა და შუა ხევისა, სადაც თავდება ზეგანის ადგილე-

ბი და მერე აჭარა იწყება. ზეგანი კარგა დიდი მხარეა: სიგპით 100 ვერსზე მეტი იქნება და სიგანითაც ამდინივე. ძველად ამ ადგილებს ზეგანი ეწოდებოდა, თუმცა ვახუშტს ამის შესახებ

-165-

ძლიერ ცოტა ცნობები აქვს და ზეგანის სახელს მხოლოდ ერთხელ ახსენებს. დღეს ზოგიერთნი ამ ადგილებს ზედა-აჭარას უწოდებენ. თვით აქ მოსახლენი-კი – ზეგანს. აქაურ კაცს რომ ჰკითხოთ სადაური ხარ, ძმობილო? ის მაშინათვე მოგიგებს: ზიგნელიო. შენ რომ უთხრა, მაგ ადგილებს აჭარას ეძახიან და შენ ზეგანს რად ამბობ? იგი იტყვის: არა, ბატონო, ჩვენ ზეგნელი, გახლავართ; ზეგანი სხვა არის და აჭარა სხვა; ზეგნელი კაცი აჭარელი როგორ იქნებაო. ეს ზედა და ქვედა აჭარის ხმარება თათრობის დროს შემოსულა.

მთელს სამცხე-საათაბაგოში ყველაზედ უკეთესი ჰავა, ტყეები, წყალი და სხვა არა მგონია, რომს ზეგანს, მურღულის გარდა, სხვა რომელიმე ადგილი შეეძაროს.

ზეგანი იწყება ხეხადირის და სხალტის ხეობით, რომლებიც სავსეა გაურჩხავის ტყეებით. სხვათა შორის ბზაც მრავალია. აქეთ ნაძვის ხეები სულ გაფისულია. ნავენახარი ადგილები ძლიერ ბევრია და ყველა ესენი დღეს ტყით არიან შეზურულნი. ეს ადგილები მთელის ზაფხულობით ქურთებს აქეთ დაქერილი და აქ საქონელს აზოვებენ. ამ ბოლოს დროს აქეთ თუშ-ფშავ-ხევსურებმაც დაიწყეს მოგზაურობა, ესენიც მოერეკებიან დიდძალ ცხვარსა და ძროხას. ესენი პატარა კვალში ჩაუდგნენ ქურთებს, თორემ თქვენი მტერი, რაც ამ ქურთებისაგან იყო აქაურობა გამხდარი. აქ ქურთები ნამდვილ ქურდები იყვნენ წდა არიან კიდევაც, პირველ ხანებში ამათგან მოსვენება არ ჰქონდა ზეგნელ ხალხს, ეხლა-კი, რაც თუშ-ფშავ-ხევსურებმა იწყეს აქეთ სიარული, ყველა ამებმა იკლეს. სანატრელი იქნება და მასთანავე ყველასათვის სასარგებლოც, რომ თუშების ერთი ნაწილი ბარემ აქეთვე გადმოსახლებულიყო და აქ დაბინავებულიყო. ამ ადგილებში ნამოვარ საქონლის ნახვა კაცს დიდ სიამოვნებას მოჰგვრის. ბალახი ორ არშინზე მეტი იცის, ნამეტურ არტანის მაღალს ტიტველა

მთებზე. რძე, ერბო, ყველი, კარაქი და სხვანი შესანიშნავია აქ. ზეგნელნი ამაში ძლიერ დახელოვნებულნი არიან. იქ ისეთს

-166-

„სმეტანს“ აკეთებენ, რომ ტფილისის ნემცების გაკეთებული ამათთან ვერაფრად გამოჩნდება. ძველად ესენი ძალიან მისდევენ პირუტყვის მოშენებას; დღეს-კი იმდენი ჰყავთ, რაც ამათ ოჯახისთვის არის საჭირო, რისა წამო ამოდენა მშვენიერი ადგილები ყოველთვის ცარიელი რჩებოდა და ქურთების სამსხვერპლოდ. სიმინდის თესვა და მოყვანა აქ ისე იციან, როგორც სხვა აქაურს ადგილებში. პურის მოყვანა ძველებურად უფრო ჯავახურად. სიმინდს მაღალ ადგილებზე სთესვენ და პურს უფრო დაბლობ ადგილები. აქეთ სიმინდის ტაროები პატარა იცის, მაგრამ ტკბილი; პური მამხობლიანია ძველებურად პურის ცხოზა და თონეები დაჰვიწყებიათ. პურს კეცით აცხოზენ. კალო, საბძელი, განიავეზა, ლეწვა და სხვანიც ისე იციან, როგორც ჯავახეთში. სახლები. აქეთ ზოგს ქვითკირისა აქვს და ზოგს ხისა, ყველას ორი ან სამი პატარა ოთახი; უამისობა არ შეიძლება. ამას ამათი სჯულიც თხოულობს: რაც გინდ ღარიბი კაცი იყოს, მას ქალების ოთახი მაინც ცალკე უნდა ჰქონდეს, სასტუმრო ცალკე და შინაურ მამაკაცებისთვის ცალკე. სახლი და ეზოები საყოველთაოდ სუფთად აქეთ შენახული. სახლებს ზოგს კრამიტი ხურავს, ზოგს ყავარი და ზოგს ფიცარი. ბევრ ალაგას ორსართულიანი სახლებიც არის. კრამიტის გარდა თიხის ჭურჭელსაც აკეთებენ.

ქალებიც მისდევენ მუშაობას, ცოტა უფრო მეტად, ვინემ სხვა მაჰმადიანთ ქართველებში. ყანაში და კალოზე მუშაობას გარდა, ესენი ქსოვენ საჩოხე შალებს, ყაითნებს, ხელთათმანებს; აკეთებენ ფერად ძაფებს, თოკებს და სხვ. ქალებმა სსვა-და სხვა ხილის გახმობაც იციან. მაგალითად აკეთებენ ვაშლის და მსხლის ჩირს, კერკს, ტყლაჰს. მართალია ამაების კეთება დიდს შნოსა და ოსტობას არა თხოულობს, მაგრამ ჩვენ ეს აქ მიტომ აღვნიშნეთ, რადგანაც ამაების კეთება სხვა აქაურ ქართველ მაჰმადიანთ სულ არ იციან და არცა აქეთ

გაგონილი, რომ ხილის გამრობ-გახმოზა შესაძლებელია. რამ-

-167-

დენ ალაგას მთელი ტყეებია ხილისა და ეს ხილი ტყეში უბრალოდ ფუჭდება.

რაც ამ ხილის მეოხებით აქეთ ღორი და დათვი მრავლობს, არა მგონია, საქართველოს სხვა რომელსამე კუთხეში იყოს. ამას წინად ერთ დიდს ტყეში ხუთი ღორი მოჰკლეს ქართველ მაჰმადიანებმა, ოთხი ჭოროხში ჩააგდეს და ერთი აჭარის წყალში. ყველა ესენი, რასაკვირველია, შავი ზღვის ზვირთებს მიეცემოდა. ქართველ მაჰმადიანებს ღორები საშინლად სძულთ ასეთი სიმძულვარე ღორისა თვით ნამდვილს თათრებსაც არ ემჩნევად. ჯაგარს მაინც აცლიდნენ. მერე ისეთი ჯაგარი აქვს აქაურ ღორს, რომ ურთი-ორად მეტ ფასად გაიყიდება, ვინემ სხვა და-სხვა მხრის ღორის ჯაგრები. ამის შესახებ მე აქეთ ბევრს ველაპარაკე, გავაგებინე, თუ ჯაგარი რისთვის არის საჭირო და ან რა ფასს აძლევენ, მაგრამ მათ უარი სთქვეს.

– ღორის ჯაგარს რას ახმარებენ, ეგ ჩვენ არ ვიცით: ჩვენში აქა-იქ ღორები დახოცეს, ჯაგარს გლეჯა დაუწყეს; უსამბები ჩვენმა მოლებმა შეიტყეს, ისინი მივიდნენ, ჯაგარი გადააყრევინეს და ხალხს გამოუცხადეს, რომ ღორს ხელს დაადებს, ის თავის წმიდა სჯულსა და ტანს წაამურტლებს; იმან რაც უნდა დაიბანოს ხელი და ტანი, მაინც ღორის სიმურტლე არ მოშორდებაო. ღორის ნაწოლ ალაგზე ამათ რომ რამე ნახონ, მაგალითად, შიმშილის დროს პური, ან სხვა რამე, ამის აღებაც ცოდვად მიაჩნიათ ამბობენ, რომ კინტირის მაჰმადიანები-კი შესწვევიან არამც თუ ჯაგარის გლეჯას, არამედ თვით ღორების გაყიდვასაც, მოკლავენ თუ არა, მაშინადვე ბათუმისკენ მიაქვთ და იქ ჰყიდიან. ხოჯებს ისიც ეჯავრებათ, რომ დახოცილ ღორებს მაჰმადიანები ჰყიდიან და ქრისტიანები ყიდულობენ. ხოჯები ამბობენ:

– მურტალ რამეში აღებული ფული ისევ მურტალი იქნებაო.

აქედ ძველად სცოდნიათ თოფის, დამზარის, წისქვილის-

ქვების, დანებისა და სამართებლის კეთება. მაგრამ ყველა ესენი ამ ბოლოს დროს დავიწყებიათ. ერთი აქაური ძველი კარგი ოსტატი, თოფისა და დამზაჩების მკეთებელი ზეგანში ამას წინად მომკვდარა და მის შემდეგ მოსპობილა ეს ხელობაც.

თვით ხალხი უფრო შავვრემანია, მესხებსა ჰგვანან, დაბალ ტანისა, თუმც ტანოვან კაცთა და ქალთაც ხშირად შეხვდება კაცი. ამათი სამშობლო ქართული ენა მცირედ განირჩევა ქვედა აჭარის, კინტრიშის, მაჭახლის, ლივანის და სხვების ქართულ ენისაგან, უფროს ჯავახეთის ქართულ ენის კილო შერჩენიად და შიგა და შიგ ზოგიერთს სიტყვების დაბოლოვება გურულს წააგავს. ოსმალური სიტყვები აქ მცირედ არის შემოტანილი, სულ რამდენიმე სიტყვა იქნება, რომ დაითვალოს. აქაურების სამშობლო ენა ქართული ენა არის. მე ჩემის თვალით ვნახე ისეთ ქართველ მაჰმადიანები, რომელთაც თათრულის ათი სიტყვაც არ იციან, ქალებმა ხომ სულ არ იციან თათრული. ერთ სხალტელს ვინაობა ვკითხე. მან მითხრა, თათარი ვარო.

– ბიჭო, თათარი თუ ხარს ქართულად რად ლაპარაკობ?

– თათრული არ ვიცი, ბატონო, ჩვენს ძველებსაც ამ ენით ულაპარაკნიათ და ჩვენც ამ ენით ვლაპარაკობთ. ჩვენი ენა ეგ გახლავთ. თათრულს რაზე ვილაპარაკებთ. ჩვენ გურჯები გახლავართ.

– მერე ხომ ცოდო არის, რომ თათარი ქართულად ლაპარაკობდეს; ამას თქვენი მოლები ხომ სასტიკად გიშლიან?

– კი ბატონო, ისინი ამაზე ბევრჯერ ჩხუბობდნენ; სხვებისაგან გამიგონია, მე-კი არ მინახავს, მაგრამ ახლა ისინი ამბობენ, ეს ენა ქართული კი არ არის, არამედ „გურჯიჯა“ არისო.

ქართულ ენის გარდა ამ ადგილებში ქართული სიმღერებიც შერჩენიათ, მაგრამ ძლიერ მცირედ, სულ რამოდენიმე ხმა იციან, ისიც რაც ამათთვის საჭიროა, თორემ სიმღერები და ხმები აქედაც ხოჯების ძალაობით ისე ამოვადნილა, რო-

გორც სხვაგან. ახლა დიდი ნატვრა ისმის ამათში ქართულ სიმღერების და ხმების ცოდნისა. აქა-იქ მომაბეზურეს, თქვენებური სოფლური ხმები გვასწავლეთ. წინად ესენი ჩვენში ხმარებაში არ იყო, მოღები გვიკრძალავდნენო, მაგრამ ახლა-კი ხმას არავინა გვცემსო. აქეთკენ ყანაში 20-მდე კაცი მუშაობდა, სამიოდ სიმღერა სთქვეს ქართული. ხანდისხან შიგა და შიგ თათრულსაც ურევდნენ, მაგრამ ძრიელ მცირედ. ამას წინად ერთ ალაგას ამათ „კურდღელი ჩამოცანცალდა“ მოისმინეს და სიამოვნებათ აღარ იცოდნენ, რა ექმნათ, შესწავლა დაიწყეს. საკრავები აქედ, ჩონგურს გარდა, სხვა არაფერი იციან, ამათი ჩონგურები ოსურ ჩონგურებს ჰგავს და ხმას კი იმერულ – მთიულურად აყოლებენ.

რამდენიმე ხეობა გავიარე, აქ ბევრ ალაგას ვნახე ხალხი და მათ ლაპარაკებსაც დავესწარ, მაგრამ „მუჰაჯირად“ წასვლაზე სიტყვაც არ გამიგონია! ამის შესახებ თითქოს ლაპარაკიც არ უნდათ. ესენი უფრო ხშირად იმაზე ლაპარაკობენ, რომ გამვრავლდით, მიწები გვყოფნის და არც ვიცით, რა ექნათ: თუმცა ერთი ხოჯა აქაც ჰქადაგებს გადასახლებას და აწინდელ წესების მტრობას, მაგრამ ხალხს ამის ქადაგების არაფერი ესმის, რადგანაც ეს თათრულს ენაზე ჰქადაგებს და ხალხმა კი თათრული ენა არ იცის. ოსმალეთში აქედგან ბევრი არავინ წასულა, ამ მხრიდან სულ 1500 კომლი გადასახლებულა. მაჭახლიდან და მარადიდიდან-კი 8 000 მეტი კომლი წავიდა. კომლში რომ ვიანგარიშოთ ექვსი სული მაინც, ეს გამოვა 50 ათას სულზედ მეტი. მერე ისიც უნდა ითქვას, რომ აქეთ ოჯახები გაუყრელები არის და მასთან რიცხვითაც მრავალნი.

როგორც შევნიშნე და აქაურებიც ამბობენ, აქედ ხალხი ძლიერ მრავლობს, 70 – 80 მოხუცებულებმა სთქვეს; ჩვენ გვახსოვს, რომ აქეთ თითო სოფელში 5 კომლი იყოვო და ახლა-კი 30 – 40 კომლიაო. ხულის საზოგადოება 30 კომლი იყო და ახლა-კი 300 კომლიაო. ავადმყოფობა აქედ მცი-

რედ იცის, ისიც ზაფხულობით და მხოლოდ ციება. ციების მიზეზი ხილია; ხილს ბევრსა სჭამენ, ზედ ცივს წყაროს წყალს აყოლებენ და მერე ციება ემართებათ

აქაურ ხალხის გვარებში კაცი ნამდვილ ჯავახურს გვარებსაც შეხვდება, ქართულს და იმერულსაც. ამბობენ, 1829 წ. რუსმა რომ ახალციხე აიღო, მაშინ იქ ბევრნი არ დარჩნენ და აქ გადმოსახლდნენო. ზოგი იმ დროის გადმოსული კაცი მე თვით ვნახე. მათთან ლაპარაკი მქონდა და მათ აღიარეს, რომ ჩვენ მაშინ ძრიელ შევცდით, რომ ჩვენი ადგილები დავკარგეთ და აქეთ წამოვედითო. თუმცა ეს უფრო მშვენიერი ადგილებია, მაგრამ მაინც უბრალოდ, ბედი-ავად ჩვენი სახლები და ადგილები არ უნდა დაგვეკარგაო“. უბრალოდ დავკარგეთ ყოველივე. ჩვენ არა გვიშავს-რა და ვინც ქვეით (ოსმალეთი) წავიდნენ, ისინი ხომ სულ დაილუპნენ, ჩვენ იმათ არაფერი ვიცით და იმათ ჩვენით.

ვაჭრობა ზეგანში არც ძველად სცოდნიათ და ეხლა. ვაჭრობა ართვინისა და არდანუჯის კათოლიკეთა ხელშია. აქაური ხალხი ჰყიდის სიმინდს, პურს ერბოს და ხილს. ახლა კაკლის ხეების გაყიდვაც დაიწყეს. ძველ ნაეკვლესიარს ადგილებზედ, ბევრი ბებერი კაკლის ხეებია. ამ კაკლის ხეებს ქართველ მაჰმადიანები სრულიად იცილებენ თავიდან. თითო დიდს მაღალ ხეს 5 – 6 მან. ჰყიდიან. ამ 25 წლის გახმავლობაში დიდი ძალი ხე მოუჭრიათ, ამ 20 განმავლობაში სულაც მოსპობენ. მერე კაკალი თვით ამათ გაუხდებათ სასყიდელი. ზოგიერთ ადგილებში კაკლის საჭიროდება შეუგნიათ და ამიტომ სოფლებში აჩენენ კაკლის ხეებს.

აქაური ხალხის ტანსაცმელიც ისეთივეა, როგორც სხვა მაჰმადიანებისა, მხოლოდ აქ უფრო უბრალო შალისას აკეთებენ. აქ კაცი ხშირად შეხვდება თუმ-ფშავ-ხევსურულის მიწაგვარ ყაითნით მოვლებულს მოკლე ჩოხებსა და შარვლებს. ქალამნების ტარებაც სცოდნიათ; ზოგიერთ მოლებსც-კი ქალამანი აცვიათ.

ესენი ყაჩაღობას ისე არ მისდევენ, როგორც მაჭახლელნი, კინტრიშელნი, ზედა-აჭარელნი და სხვანი. ესენი უფრო წყნარი უემშაკო ხალხია და უფრო დინჯ ცხოვრებას მისდევენ.

ქრისტიანობის შესახებ ამათ ბევრი სხვა და-სხვანაირი ცნობანი დარჩენიათ, ზოგან ხანდისხანს ლაპარაკობენ, ოსმალთ როგორ გაუთათრებიათ ამათი მამანი. ქალებს ზოგთ ახსოვთ ქართული ლოცვები და ბევრს ალაგას ქართული ქრისტიანული შელოცვებიც იციან; ზოგს სოფლებში, აღდგომისთვის წითელ კვერცხსაც ჰვლებენ. ეკლესიის ნანგრევები, ნასოფლარები და ნასაყდრალები მრავალია. ნასოფლარ ადგილებთან და ნამეტურ ეკლესიების ნანგრევებთან მრავლად არის ქვევრები. ღვინის დასაწურ დიდრონ ქვებსაც ხშირად ჰნახავთ.

ამათში ქართული ანბანი სრულიად დავიწყებულია და ნაცვლად არც თათრული გავრცელებულა. მთელს ამ მხარეში, ხოჯებს და მოლებს გარდა, 20 კაცს ვერ ჰნახავთ რომ თათრული კითხვა ან წერა იცოდნენ. ქართული კითხვის მცოდნე ხომ იშვიათად შეგხვდებათ. ბევრგან ისმის ნატვრა ქართულ წერა-კითხვის შესწავლის.

მშვენიერს ხეხაძირის და სხალტის ხეობაში სოფ. ბახმაროს წინ დღევანდლამდის სდგას ობლად ერთი დიდი ტაძარი, რომელიც მთლად თლილის ქვით არის ნაშენი. ამ ეკლესიას ეწოდება სხალტის ეკლესია. ეს ეკლესია შემოკლებით აღწერა განსვენებულმა დ. ბაქრაძემ თავის არხეოლოგიურს მოგზაურობაში. 1874 წ. აღწერა კიდევ გ. ყაზბეგმა. 1889 წ. უვაროვის მეუღლე მოვიდა აქ და ტაძრის სურათებს გადააღებინა, როგორც გარეგან შენობის, ისე შინაგან ხელოვნურის მხატვრობის. რომელიც ძლიერ წამხდარა.

სხალტის ეკლესიას გარედამ სიგრძე ექმნება 10 და სიგანე 6 საყენი. აშენებულია უგუმბათოდ, იმ გეგმითა როგორც პარხალის ეკლესია არის (პარხალი ოსმალშია დარჩენოლი) და დღეს ამ ეკლესიის ნახევარი ქართველ მაჰმადიანებს ჯამედ

ანჩხატის ეკკლესიასაც ჩამოჰბავს კედლებზე სანათურებთან ლამაზი ჩუქურთმები გამოყვანილი. უმეტესი ნაწილი ჩუქრტმისა დაქცეულია. ეკკლესია მთლად სდგას, მხოლოდ გარედგან აქა-იქ თლილი ქვები ჩამოსცვივნია და ეს თლილი ქვებიც იქვე ჩამონაქცევ კედლების წინ ჰყრია.

ქვებში შესაძლებელია რომ ჩუქურთმები და ზედწარწერაც აღმოჩნდეს, ამას ფიქრი არ უნდა, რადგანაც ეკკლესიის გარედამ არსად წარწერა არა სჩანს და ძნელია კაცმა იფიქროს, რომ ჩვენში ძველად ასეთი ეკკლესია გაეკეთებინათ და მას-ზედ არავითარი ცნობა არ დაეწეროთ აქაური მოხუცებულებიც ამბობენ და თვით ერთ აქაურ ცნობილ ბეგმაც დამარწმუნა, რომ ამ ორმოცის წლის წინად ერთ ქვაზე ქართული ნაწერიც იყოვო, ხოლო რა იქმნა ის ქვა, ეს ჩვენ აღარ ვიცითო.

ეკკლესიას სამი შესავალი კარი ჰქონია და სამივე კარების წინ მიდგმულები აქვს მცხეთის ტაძრის მსგავსად პატარ-პატარა შესავალი. ყოველ შესავალს თავის შესაფერი გუმბათი ადგია ზევიდგან. უმეაეს ნაწილ დაზიანებულ ეკკლესიას შიგ სვეტები არა აქვს, კანკელის ადგილასაც აღარაფერი ეტყობა, კანკელის ნაპირას, ორსავ მხარეს კედლებში პატარა საჯდომი ოთახები ჰქონია გაკეთებული, სადაც ორი კაცი ჩამოჯდება. იქნება ლოცვის დროს აქ ისვენებდნენ ამ ეკკლესის მამანი.

ეკკლესია მთლად დახატულია შესანიშნავის ხელოვნურის მხატვრობით. უმეტესი ნაწილი მხატვრობისა დავარაყებულია ოქროს ფერად. მხატვრობის ხელოვნებას განცვიფრებაში მოჰყავს კაცი. ასეთი მშვენიერი მხატვრობა ბევრი არ მინახავს. ტფილისის სიონის მხატვრობის შედარება ანასთნ არ შეიძლება. ეს ძვირფასი განძი ჩვენის წარსულისა, ძვირფასი საკუთრება ჩვენის მამა-პაპის ხელოვნურის მხატვრობისა დღესაც კი ცხადად მოწმობს და ნათლად ამტკიცებს ქართველთა ჩინე-

ბულს და დიდებულს წარსულს. მაგრამ რა ჰქნას ქართველმა ერმა და მისმა უბედო მდგომარეობამ, რომ ყველა მის გამა-

დიდებელ ძეგლნი ოსმალთ მეოხებით ფერფლად იქცა. სხალ-ტის შესანიშნავ მხატვრობა მთლად დამძვლებულა და დახავესებულა. რაც დრო და ჟამთა ბრუნვას დაუკლია, ის ოსმალეზს შეუსრულებიათ. მაღლა, მეტად ხელოვნურად დახატულს მაცხოვარს თვალები აქვს დახვრეტილი ტყვიით. ასევე აქვს ყველა შესანიშნავს დიდრონ ნახატებს. გაფუჭებულია მთელი საკურთხევლის ზედა მხრის მხატვრობა. მაგრამ რაც არის დარჩენილი ხელოვნურად ნახატი არშიები და სურათები თავიანთის წარწერებით, ესეც ძვირფასი, ნაშთია ზეითა პირის ყოველს ნახატს შერჩენია თავისი სახელი ხუცურის ასოებით. მთელი ზეითა ნაწილი ეკკლესიისა სავსეა ხუცურის ასო-მთავრულის ასოებით. ალაგ-ალაგ მკაფიოდ, ნათლად სჩანს როგორც ნახატი, ისე ხუცური ასოები. ნამეტურ წამხდარია ეკკლესიის ძირის კედლების ნახატები.

ერთხელ, როგორც ამბობენ, 1830 წ., როცა ხოჯა „ელაუ ექბერს“ ლოცულობდა, ეკკლესიის ჭერიდამ ერთი ქვა ჩამოვარდნილა, ხოჯას თავში დასცემია და თავი გაუხეთქია. ქვის ალაბი გამოუგლესიათ და ზოგიერთ ხოჯებს უთქვამთ, რომ მაჰმადი არა ყაბულობს, რომ მანდ ჯამე არის და ჯამეში კიდევ სხვა-და-სხვა სურათები მოიპოვებო. მაშინათვე დაუცალიერებიათ ეკკლესი, შეუტანიათ ფიჩხი და მიუციათ ცეცხლი. ძირს კედლების ნახატობა გაფუჭებულა, ხოლო ზეითა კედლების სურათებს ალი ვერ ასწვდენია და კედლები ბოლისაგან-კი შებურულა. გადაწვის შემდეგ ჯამე განუახლებიათ. ერთის წლის შემდეგ კიდევ ჩამოვარდნილა ერთი ქვა და ხოჯას დასცემია თავში ლოცვის დროს. ამ შემთხვევის შემდეგ-კი აქ ჯამე მოუშლიათ და ეკკლესიის დაქცევაც სდომიათ, მაგრამ სხვა და სხვა მიზეზების გამო საქმე შეჩერებულა.

ეკკლესიის იატაკიდან და ჭერიდგან აუყრიათ თლილი

ქვა და ამ ქვებით ეკკლესიის გალავანში, ეკკლესიის აღმოსავლის კარის წინ გვარიანი ჯამე გაუკეთებიათ; ეკკლესია-კი პირუტყვებისთვის თავ-შესაფარად გადუქცევიათ! მაგრამ აქაც

ერთი შემთხვევა მომხდარა: ერთ მეცხვარეს ერთ დღეს ცხვარი მთლად გაუწყდა ეკკლესიაში და თვით მეცხვარეც ავად გახდა. ამის მეოხებით ის ახალი ჯამეც მოშალეს იქ და სხვანაირად გადიტანეს. ეკკლესიის შესახებ წყევლა დასდეს: დღეის შემდეგ ამ ეკკლესიას არავინ მიეკაროსო, ზოგი ამბობდა, შიგ შეითანია და ზოგი-ანგელოზიო. ეკკლესიას ხალხი დიდხანს არ ეკარებოდა თურმე. დღეს-კი თითო-ოროლა კაცი შედის, ადრე ასმ ეკკლესიის ქვებს სოფლის სალხი იპარავდა, მაგრამ ვინც რამე წაიღო, იმან თავის ოჯახში სიკეთე ვერ ჰნახა და ბოლოს ის ქვებიც უკანვე მიიტანაო.

ამ ეკკლესიის შესახებ აი რა ძველებურ ამბავს ლაპარაკობენ: „ჩვენ ქრისტიანები ვყოფილვართ, მაშინ ჩვენ გვყოლია ერთი მეფე, რომელსაც სახელად თამარ-მეფე ერქვა. ეს მეფე ამ ხეობაში სშირად სცხოვრობდა, რადგანაც ეს ადგილები ძრიელ უყვარდა. ერთხელ როცა ქალქ მობრძანდა, ერთი დიდი მსხლის ხე ნახა, სწორდ იმ ალაგას, სადაც დღეს ეკკლესია სდგას. ის მსხლის ხე ისეთი დიდი და ტოტ-გაშლილი იყო, რომ მთელს იმ ხეობას ჰფარავდა. ერთ ღამეს თამარ-დედოფალმა ისურვა იმ ხის ქვეშ ღამის გათევა და გაათია კიდეც. სიზმარში ის ხე ნახა და მისი სიძლიერე. მეორე დღეს თამარ მეფემ იმ მსხლის ალაგს ეკკლესიის აშენება ბრძანა. მაშინვე დაიწყეს იმ დიდი მსხლის მოჭრა და ვერ მოსჭრეს; მეშვიდე დღეს როგორც იქმნა გადააწვინეს. მეორე დღეს რთმ მივიდნენ ნახეს, რომ მოჭრილი ისევ გამთლებულიყო. შეწუხდნენ ძრიელ. დაუწყეს ხელ ახლავ ჭრა და, როგორც იქმნა, მოსჭრეს. დაღალული მუშები საღამოზე შინ წავიდნენ. მეორე დღეს მოვიდნენ და ხე კიდეც ხელახლავ გამთლებული დახვდათ.

დიდად დაღონდნენ ამაზე. ეს ამბავი თამარ მეფეს აცნო-

ბეს. დედოფალმა ილოცა და უბრძანა მუშებს: დღეს ხე მოსჭრათ, ცულები შიგ ჩაურჭვეთ და ამაღამ ისე დასტოვეთ; ხვალ მიხვალთ და იქვე დაგხვდებათო. მუშები ასე მოიქცნენ, ცულები შიგ დასტოვეს, მეორე დღეს ხე ვეღარ გამთლებულ-

ლიყო. მაშინათვე ეკკლესიის კეთება დაიწყო და ხე აღმო-
სავლეთის კარებში მოაყოლეს. დღეს რომ ბოძებია დარჩენი-
ლი ეკკლესიის კარებში, ეს ბოძები სწორედ იმ ხის ბოძებიაო.
ეს ეკკლესია დაუხატავს იმ ოსტატს, ავისაც სტამბოლის ჯამე
დაუხატავსო.

აქ ქართველ მაჰმადიანებს მე ლაპარაკი დაუწყე და სა-
ყვედური ვუთხარი. მასზედ, როგ ეკკლესია არ უნდა დაგეტო-
ვებინათ ასე, დაქცეულ ალაგას გამოლესავლით, კირით გაამა-
გრებდით, იქიდან აღარფერი ჩამოვარდებოდა, არც ხოჯა
დაზიანდებოდა და უფრო უკეთესი ჯამე იქნებოდა. აბ ლონ-
ფინი და იატაკი აგიყრიათ, ამით ეს დაზიანებულა და წანა-
ლები ქვებით ვერც კაი ჯამე გაგიკეთებიათ, ესეთი შენიშვნა
ყველას ესამოვნა. ერთმა სთქვა, ბატონო, ესეთი კაი იქნებო-
და, მაგრამ რაკი სოჯოებმა ასე გვირჩიეს, რომ მოვშორდეთ
ამასო, ჩვენც მიტომ მოვშორდითო.

ქართლელ მაჰმადიანებში დაკარგულა ქართული ჯვარის
სახელი. აქაც ჯვარს სომხურად **ხაჩს** ემახიან. ეს უნდა მომ-
ხდარიყოს შემდეგის გარემოებისაგან, რაკი ქართველნი ისლამს
დაუკავშირდნენ, მის გამო მათ დაავიწყდათ ქართულის საეკ-
კლესიო ნივთების სახელებიც, ასე დაივიწყეს ჯვარის სახელიც.
ხოლო ძველ ეკკლესიის კედლებზედ რადგანაც ხშირად ხვდე-
ბოდათ ჩუქურთმით ამოჭრილი ჯვრები, ასეთებს გარდა მათ
ხშირად ხვდებოდათ ფერადის წამლით ნახატი ჯვრებიც, რაც
აკვირვებდათ მათ, ამისთანა ჯვრების სახლებს ესენი ჰკითხავ-
დნენ აქეთ მცხოვრებ ქრისტიან სომეხ-კათოლიკებს თუ ამას,
რა ჰქვიან თქვენებურათო? იგინი სომხურად ეტყოდენ, რომ
„ხაჩი“ ეწოდებაო, ამიტომაც საერთოდ აქ ქართველ მაჰმა-
დიანები „ჯვარს – ხაჩს“ უწოდებენ. ასეა ამის ისტორია. ქო-

-176-

ბულეთში-კი, ზოგ ალაგას ჯვარს იცნობენ, ასევე უწოდებენ
როგორც ვსთქვით ზეგნელნი საკმარისად ჰგვანან აჭარ-
ლებს, მაინცა ესეც აჭარა არის. ზეგნელნი უფრო მუშაკნი
არიან, შესანიშნავია ამ კუთხის, ქართველ მაჰმადიანები მითაც,
რომ ამათ დღემდეგ თავიანთ დედა-ენა – ქართული კრგად

აქვსთ დაცული, ეს საკვირველია მით უფრო, რადგანაც ზეგანს საზღვრავს ქვაბლიანი და ფოცხოვი, რომელ კუთხენიც ზეგანს, მესხეთსა და ჯავახეთს შუა სძევს და ამ კუთხის ქართველ მაჰმადიანებში-კი ქართული ენა დამხოზილი, დავიწყებული აქვსთ. ეს-კი საფიქრებელი არის, ხოლო ამასაც აქვს თავის მიზეზები, თავის ისტორია. ამ გარემოებას თავის ალაგას აუწერთ მკითხველს. აქ-კი ეხლა მიუბრუნდებით ზეგანს და ავსუსხავთ მის სოფლებს, ამის ანუსხვისთვის დიდს ხელმძღვანელობას მიწევდა **ნური ეფენდი ბერიძე**, პატივცემული ხოჯა მთელ ზეგანში, მასთან დაბა ხულოს მეჯლისის ყადი და ყველა ამაებთან დიდათ გონიერი და პატივცემული პირი, რომელიც თანაც-კი დამდევა.

მთელ ზეგანში აი რა სოფლებია, ქართველთა-მიერ დასახლებულნი.

ბაკო, 8 კომლი. ამ სოფლის გვერდით წიფნარის მთა სდევს, მერე ურეყის მთა მისდევს და იმას იქით ფოცხოვი დაიწყება, ყარსის საგუბერნატორო ადგილები არტაანისა.

თხილვანა, 30 კომლი. ამას ზევით არის ხირხათის ციხე, ხირხათის ციხე დღევანდლამდე მთლადა სდგას, 1888 წ. აქ მოსკოვის არხეოლოგიურის საზოგადოების ბრძანებით, ადგილები დასთხარეს და შიგ ძველ ნივთებს ეძებდნენ, მაგრამ ვერაფერი ჰპოვეს. სურათები-კი გადაიღეს. აქ იწყება სხალტის მდინარის სათავე.

სკვანა, 15 კომლი.

ხეხადირი, 10 კომლი. ექ არის ნაეკკლესიარი. ამას წინად ორი ქვის ჯვარი იპოვნეს.

ორთახევი, 5 კომლი. ზოგნი ამბობენ, რომ ეს სახელი უშნო ხევისაგან გადაკეთდაო.

ეს დაწერილ არს 1892 წ. ეხლა სოფ. სამჯერ მეტია ხალხით,

-177-

კალოთა, 20 კომლო. ამ სოფლის მთაზე პატარა ეკკლესიის ნანგრევია. ჭერი ჩაქცეულია.

ფუმრუკაული, 15 კომლი.

რაქვთა, 10 კომლი. აქ ყოფილა ძველად ფართო ეკ-

კლესია.

ვერნები, 15 კომლი. აქ ორის ეკკლესიის ნანგრევია, რომელზედაც ერთ გლეხ-კაცს საბძელი გაუკეთებია: ამ ერთის თვის წინად ამ სოფელში ქვედა აჭარის უფროსმა პატივცემულმა გიორგი ალექსანდრეს ძე ბერიძემ ერთი დიდი თლილი ქვა იპოვა ხუცურის წარწერით. წარწერები გადაღებულ არს და ქვა შენახულ.

მაღლაკური, 5 კომლი. ამ სოფლიდგან ძველად, გათათრების დროს, იმერეთში გაქცეულან მაღლაკიძენი, მღვდლის შვილნი,

კვიტია, 20 კომლი. აქაურებს ძველად თოფის და დამბაჩის კეთება სცოდნიათ, ამით განთქმულნი ყოფილან; ეხლა კი ეს ხელობა დაცემულა. ამ ხელობის გამოჩენილი უკანასკნელი ოსტატი შარშან მომკვდარა. ამ სოფლების შემდეგ მიჰვება სხალტის ხეობა, მაჭახელის მთებით, ჩირუდის, კორეიზის და ფორჩხის მთა.

წაბლანა, 30 კომლი. წაბლის ხეებისაგან დაერქვა ეს სახელი. პატარა ეკკლესიის ნანგრევი ქვებია დაშთენილი.

ფორჩხა, 15 კომლი. მთაზედ ხოდაბუნს ზევით ეკკლესიის ნანგრევი ქვები ჰყრია. ფორჩხას ვახუშტიც ასახელებს, მაგრამ ის ფორჩხა ლივანაში სძევს, ეს სხვა არის.

გორგაული, 10 კომლი. ამ სოფლის ახლო სხალტის ხეობის წყალზე ხიდი ყოფილა, რომელსაც თამარ-მეფის ხიდს უწოდებენ!

ჭერი, 15 კომლი. ამის ახლოს სდგას სხალტის ტაძარი.

ყინჩაური, 12 კომლი. აქ ქართველთ დიდხანს უბრძოლიად ოსმალთ წინააღმდეგ.

ძმა-გულა, 10 კომლი. სჩანს ეკკლესიის ნანგრევი.

-178-

ბახმარო, 5 კომლი. ეს სოფელი ახლად გაშენებულა. დასავლეთით ნენია ფურტიოს ხეობა მოსდევს შემდეგის სოფლებით:

ფურტიო, 40 კომლი. სჩანს ნაეკკლესიარი. ესენი დიდხანს დარჩენილან ქრისტიანებად, ამ სოფელში არის ერთი

ძველი ქვევრი, რომელშიაც 300 ჩაფი ღვინო ჩადის თურმე!
მჭედრული, 8 კომლი. ძველათაც პატარა სოფელი ყოფილა და შეუნიშნავი. ნასაყდრალი აქაც არის.

თათერული, 10 კომლი.

ბუთურაული, 20 კომლი ამ ორ სოფელ შუა ნასაყდრალია.

ნენია, 40 კომლი. ეკკლესიის ნანგრევები დღევანდლამდის სჩანს,

გუნდარა, 30 კომლი. არის ნასაყდრალი.

ორთა მეჭელე, 15 კომლი.

ოქროპარულა, 10 კომლი. ამ ორ სოფელს შუა არის ერთი ძველი ციხე, რომელსაც აქაურნი „ყალე ბოინს“ უხმობენ. ეს ციხე თამარ-დედოფალს გაუკეთებიაო.

დაბა ძველი, 10 კომლი.

ბერსენაული, 15 კომლი.

ყაიბაში, 20 კომლი. ამ სოფელს ძველად სხვა სახელი ჰქონია, რასაკვირველი, ქართულო, ყაიბაში ოსმალურია. ეკკლესია ჯამედ გადაუკეთებიათ.

კოლოჩნარი, 10 კომლი. ამ სოფელს ახლოს არიზ კავიანის ციხე, თამარ მეფის ნაშენი. მთლად სდგას.

გორხანაული, 15 კომლი, ამ სოფელს ახლო, კავიან-ციხის ცოტა ზევით, აჭარწყლის ნაპირას, თბილი გოგირდის წყარო არის. აქ ბანაობენ კარებიანი ავადმყოფნი და მალე იკურნებიანო. სვამენ კიდეც, მაგრამ-წყარო ოხრად არირ დატოვებული

ვებული, ამ სოფლის ცოტა ზემოდ გადმოვლენ და ერთად იყრება ზეგანის ყველა ადგილების ხეხევი და წყლები.

-179-

აჭარის წყალს აქ უერთდება ტბეთის მირატის ხეობა თავის წყლებით. მირატისა და ტბეთის ხევი სხალტის გვერდით სძევს, აღმოსავლეთით, მარჯვნივ.

გოგაძე, 30 კომლი. ძველად დიდი სოფელი ყოფილა. ისლამის მიღების გამო გოგაძენი აქ ძლიერ ეურჩებოდნენ ოსმალს მთავრობას. ბევრნი იმათაგანი მოშთობილ იქმნენ და

ბევრნი გურიაში გაქცეულნი. დღესაც არიან აქ ამ გვარის ხალხნი, მაჰმადიანები, თავიანთის გვარებით დაშთენილი.

ლომსაძენი, 15 კომლი. ამ სოფლის მალლა, ერთს ტყი-ანს მთაში, სდგას პატარა ეკკლესია. ამ სოფელში ძველად ლომსაძენი მდგარან, ბევრნი ამათგანი იმერეთში გაქცეულან.

ვახტანგის-ძენი, 10 კომლი.

ტბეთი, 30 კომლი. ტბეთის ისტორიული ტაძარი აქ არა სდგას, ეს ტაძარი ამ ხეობის გაღმაა. ტბეთი კარგა დიდს ადგილებს, დიდს ხეობას ეწოდება. ამ სოფლის ეკკლესია მთლად დაქცეულა, აქა-იქ ქვები-ღა ჰყრია.

სამოლეთი, 15 კომლი.

მოფრინიძე, 20 კომლი. ამ სოფლის შესახებ მაჰმადიანე-ბი ამბობენ თამარ-მეფის დროს ერთი კაცი ყოფილა, რომე-ლიც აქეთ-იქით თამარ-მეფის წერილებს ატარებდა. ეს კაცი მეტად ჩქარი მოსიარულე იყო, ფრინველივით ფრინავდა. ამი-ტომ თამარ-მეფემ ამ კაცს „მოფრინიძე“ დაარქვა, ეს ადგილი საცხოვრებლად აჩუქა. ამ სოფელსაც- მოფრინიძე ეწოდა.

დაკლაკიძე, 20 კომლი.

ცინარიძე, 25 კომლი. აქ არის დარჩენილი ფართო ეკ-კლესიის და ციხის ნანგრევი.

ჯაბანიძე, 20 კომლი. აქ არის დღშთენილი ეკკლესიის ნანგრევი ალაგი, ქვები-ღა სჩანს.

ქიძინიძე, 20 კომლი.

ტბეთის გვერდით მირატის ხეობაა, ეს ისე ხევ-მთა-ტყი-ანი ადგილებია. აქეთ არის შემდეგი სოფლები:

ღვანი, 40 კომლი. ამ სოფლის ეკკლესიის ადგილას სდგას კაი ჯამე. ძველად აქ კარგი ეკკლესია ჰქონიათ.

-180-

ლომინაური, 20 კომლი. აქ ყოფილან ძველად ლომინა-ძეები, თათრობის გამო ზოგი ამათგანი იმერეთში გაქცეულან.

გოგინაური, 25 კომლი. ძველად ეკკლესია ყოფილა, მაგრამ მთლად დაუქცევიათ, ერთ ქვასაც ვერ იპოვიან.

კვირიხიძე, 30 კომლი, ეკკლესიის ალაგას ჯამე სდგას.

კარაპეტ (!) 25 კომლი. ამბობენ, რომ ძველად აქ სომ-

ხები იდგნენო. ამათ თავიანთი ეკკლესიაც ჰქონდათო. ზოგი ამათგანი გათათრებულან და ზოგი აქედამ სხვაგან გაქცეულან. აქ სომხური ენისა და ტიპის არაფერი ნიშნებია დაშთენილი. სოფელი ნამდვილ მთიულ სოფელს მოგაგონებთ, მივარდნილ მიყრუებულს, სადაც ქართულის ენის მეტი სხვა არაფერი ისმის.

მაწყვალთა, 40 კომლი. ეკკლესიაზე ჯამე სდგას.

ჯუმუშაური, 10 კომლი. 1855 წ. აქედამ რამდენიმე კომლი ოსმალმა გადაასახლა წინააღმდეგობის გამო.

ოლდაური, 15 კომლი. აქ ცხოვრებს მოხუცი ჰაჯი-ლომან ეფენდი ქარცივაძე. ეს გაიზარდა სტამბოლში, იქ დიდი ადგილი ეკავა, ხონთქრის კარის ჯამეში ხოჯად იყო და უფროს მასწავლებლად სულთან მამულის სასულიერო სასწავლებელში 18 წელიწადს. ხანში შესვლის შემდეგ ეს თავის სამშობლოში დაბრუნდა და ხულაში სასულიერო სკოლა გამართა, სადაც 100-მდე ქართველ მოღებს ასწავლიდა. სულთნისაგან ამას თვეში ათი ოქრო პენსია ჰქონია. ეს რუსის მთავრობამაც პატივით მიიღო. ბევრი ძველებური ამბები იცის ამ პირმა, ნამეტურ გათათრების შესახებ.

პაპაშვილები, 15 კომლი.

მალაკაძე, 20 კომლი. ამ სოფლის ახლოს სდგას ძველი ციხე; ციხესთან ახლოს ნაეკკლესიარიც არის.

კობალთა, 10 კომლი. აქ ყოფილან ძველად კობალაძეები, აზნაურები. თათრობის დროს ზოგი ამათგან გურია-იმერეთისკენ გაქცეულა და ზოგი ქართლში. ამათ საგვარეულო ეკკლესია და ციხე ჰქონიათ. აქ დღეს აღარაფერი სჩანს.

ქუთაური, 7 კომლი. ეს სოფელი ქოჩახთან სძევს.

დარჩიძეები, 40 კომლი. ძველს ეკკლესიაზე ჯამე დაუ-

-181-

დგამთ აქ დიდი ციხეა. სოფელს ზევით არის მთა, ყავახლოლად წოდებული, სადაც ქრისტიანობის დროს დიდი ტაძარი ყოფილა, მაგრამ შემდეგ დაუქცევიათ. ეკკლესიის ქვები დღესაც ჰყრია აქა-იქ.

წყაროთა, 5 კომლი. ამას იქით ყალანის მთები იწყება.

შუბაანი, 20 კომლი.

ტომაშეთი, 15 კომლი. ამ სოფელს ძველად ეკვლესია ჰქონია. ეკვლესია თათრობის დროს დაქცეულა. ეს სოფელი სძევს ქოჩახს ახლო, ფოცხოვის მთებთან, სადაც იწყება ყარსის საოლქო ადგილები. აქ ზოგმა ქართული წერა-კითხვა იცის. ეხლა აღწერთ იმ ხეობათა ადგილებს, რაც სხალტის მარცხნივ სდევს, აღმოსავლით და რაც ზეგანის ნაწილს შეადგენს. დავიწყებთ ხულიდგან.

ხულის ხეობა ბევრად მშვენიერია ვინემც ზემოხსენებული ადგილები. აქ სულ ნაძვისა და კატარის ტყეებია, წყაროები მეტად ცივი, ხილი ბევრი, ჰაერი კარგი, პურისა და სიმინდის უხვი მოსავალი იცის, ავად-მყოფობა იშვიათია, გარეული ნადირი და ფრინველიც ბევრი. ხულის ხეობას აღმოსავლეთით ქვაბლიანი უძევს, ქვაბლიანის გვერდით ფოცხოვი; დასავლით – აჭარა; ჩრდილოეთით – ქობულეთი, სამხრეთით – ტბეთის და მირატის ხეობა შავშეთ-იმერხევის მთებითურთ. აქეთ აი რა სოფლებით:

აგარა, 50 კომლი. აქ არის ეკვლესიის ნანგრევი. ეს სოფელი მეტად მშვენიერი სოფელია. მთელი ეს ხეობა და წამეტურ აგარა ერთი დიდი წალკოტია.

სიცხური, 11 კომლი. აქ ძველად დიდი ციხე ყოფილა, სადაც აქაურნი შეაფარებდნენ ხოლმე თავს. ახლა აღარაფერი სჩანს.

სამახარო, 15 კომლი. ამ სოფელში ძველად მახარაძენი მდგარან. ბევრნი ამათგანი ქრისტიანობისთვის დახოცილან. ზოგნი გურია-იმერეთისაკენ გაგცეულან.

ვანაძეები, 10 კომლი. ძველად აქ ყოფილა დიდი და

მშვენიერი თლილის ქვით ნაშენი ეკვლესია. ეს ეკვლესია ბმანებით პირველ გათათრების დროსვე დაუქცევიათ ოსმალებს. დაქცევის შემდეგ გამაჰმადიანებული ქართველები თლილ ქვებს მიეზიდებოდნენ სახლების ასაშენებლად. მაინც ნაეკვლესიარის ადგილს დიდძალი ნანგრევი ქვები დარჩენილა. 1889 წ. აქ იყო უვაროვისა და ამან გადაათხრევირა ეკვლესიის ნანგრევები, რაც 3,000 მან. დაუჯდაო. მიამბეს: ეკვლესიის იატაკი

თლილის ქვით ნაგები აღმოჩნდა. მთელი იატაკი ააყრევინა, საფლავები გაათხრევინა, შიგ ერთი ლურჯი მარმარილოს ქვის ფიცარი იპოვნეს, რომელზედაც დახატული ყოფილა მღვთის მშობელი, გარშემო ფნხუედ მდგარნი ქართველთ მეფეები და მხედრული წარწერა ჰქონია. იპოვნეს კიდევ ერთი ძველი პატარა ვერცხლის ხატი და სხვა ნივთები, რაც შესანიშნავი ქვები მოგროვდა, რომელზედაც-კი ჩუქურთმა და მხატვრობა აღმოჩნდა, ყველა ესენი ერთად შეკრიბეს და რუსეთს წაიღეს. სულ 100 ფუტამდე იყოვო. დღეს ამ ეკკლესიის ალაგას აღარაფერია და მთლათ მიწით არის დაფარული. სოფლელებს მიწა მოუფენიათ და ჰხნავენ, დანარჩენი ქვებიც სულ აქეთიქით გადუყრიათ. ამ ეკკლესიას ვახუშტიც მოიხსენებს. აქებს, დიდს, შვენიერსა და კეთილ-ნაგებს ეკკლესიას. სჩანს ეს ეკკლესია შემდეგ დაქცეულა. ასე და ამ გვარად დაამხო ოსმალეთმა საქართველო, ქართველების ყოველივე შექამა და დავიწყებას მისცა, ამიტომაც ზეგწელების ყოველივე დიდება მარტოდ მიწაშილა ინახება და სხვაგან არსად.

მეკერიძე, 7 კომლი.

ვაშაყა, 8 კომლი.

მიმითა, 20 კომლი. მესხნი დასახლებულან 1829 წ.

დავლა, 6 კომლი.

ზემოხსენებულ სოფლებს თავიანთი ეკკლესიებიც ჰქონიათ, დღეს აღარაფერი სჩანს.

ალძე, 20 კომლი. აქ არის ნასაყდრალ, ნანგრევის ქვე-

-183-

ბი ბევრით. აქა-იქ სოფლის სახლის ბუხრებშიაც ნახავს კაცი ისეთს ქვებს, რომლებსაც ხუცური წარწერა აქვს,

მერგაძე, 20 კომლი. ნასაყდრალი არის.

წინწკარი, 25 კომლი. ნასაყდრალზე ჯამე გაუკეთებიათ აქ ყოფილან აზნაური წინწკარაშვილები. ალობა მიუღიათ და თათრულად იწოდებიან.

სტეფანეშვილები, 30 კომლი. ამბობენ, რომ ეს სოფელი ერთობ გვიან გათათრდა. სხალტზე, ფურტიოსა და ფორჩხაზე ბევრად გვიან. აქ ეკკლესიის ქვებიც არის.

ტუნაძე, 15 კომლი. აქ გადმოსახლებულან. 1829 წ. მეს-
ხეთიდან.

ირემაძე, 20 კომლი. აქ ამ სოფლებთან ღორჯომის წყა-
ლზე არის ერთი პატარა ქვის ძველი ხიდი, რომელსაც თამარ
მეფის ხიდს უწოდებენ. ამ სოფელში ირემაძეებიც ცხოვრებენ,
ესენი ამბობენ, რომ ჩვენი ძველები თამარ-მეფის დროს ირმის
ჯოჯის მომვლელნი ყოფილან. აზნაურობა იმათ გათათრების
დროს ქრისტიანობის გამო დაუკარგავთ.

ამ სოფლის ზემოდ დიდი აჭარის ხეობაა, ტყით, ხილით
შემკობილი, მოსავლიანი, წყლით უხვი.

შავაძე, 20 კომლი. კომკი ჰქონიათ ამათ ძველად. ნა-
კომკარიც არის.

ხოსიაშვილები, 13 კომლი.

გებაძე, 15 კომლი. ამ სოფლებს შუა ერთი კარგი ეკ-
კლესია მდგარა ძველად, ახლა აღარაფერი სჩანს.

ამ სოფლებს აღმოსავლეთით მოჰყვება არგინეთის მთები
და მის წინ ხულის ხეობა.

ყადიოღლები, 13 კომლი. სოფლის გვერდით ნაეკვლე-
სიარია და ციხეც არის, ციხის გვერდზედ ერთ ციცაბ კლდე-
ზე, ერთი დიდი ქვა ძევს, ეს ქვა ძველად იმ სოფლის შვიდ
ძმას დაუდვიათ ნიშნათ თავიანთის ვაჟკაცობისა. ამ ციცაბო
კლდეზე ორსავ მხარეს კიბეა გაკეთებული წყლისაკენ. კიბის
გვერდით ერთ ალაგას. თონეცა სდგას. აქ უვაროვისამ საცეც-
ხლურის ეჟენები იპოვნა მიწაში.

-184-

ელეღიძე, 7 კომლი.

დიაკვნძე, 10 კომლი. აქ ყადიოღლებს აქვთ ეკლესიის
აღსავლის კარის ფარდა. ეს ფარდა მოქსოვილ-მოქარგულია
ძველებურის ხელოვნურის ნაკერობით. ამ ფარდას ესენი ხმა-
რობენ რამაზანის დროს. ამაებს გარდა ქალებს ბევრი კიდევ
სხვა ძველი ნივთები აქვთ თურმე შენახული, მაგრამ ამ ძვირ-
ფასს ნივთებზედ ცნობების შეკრება ძნელია; ამათი ქალები
უცხო კაცს-კი არა და თავიანთ ნათესავებსაც არ ეკარებიან ახ-
ლოს, ეს ძველი ნივთებიც რჩება მათში საიდუმლოდ.

დუაძე, 15 კომლი.

ჯირკვა, 30 კომლი. აქ ნასაყდრალი არის.

უჩხო, 15 კომლი. ამ სოფლიდგან ერთი გზა ჭვანის

ხეობაზედ გადადის მთა-მთა. ტყეები სულ ნამდვით არის სავსე, ერთს ალაგას პატარა რკინის წყაროც არის. მამვე სოფლის ზემოდ უდაბურს ტყეში სდგას პატარა მთელი ეკკლესია.

გადასახვევი, 10 კომლი.

ოქროაშვილები, 20 კომლი.

ხულა, დაბაა ძველადგანვე 25 კომლი. აქ ძველათ მშვენიერი ეკკლესია იყო; დღეს ამ ეკკლესიის საძირკველზე, სწორეთ ეკკლესიის ზომაზე ლამაზი ჯამე დაუდგამთ. ხულის ეკკლესიის ჩუქურთმიანს ქვებს კაცი აქა-იქ შეხვდება. ჯამეს ქვეშ ორის არშინის ტოლა ეკკლესიის კედლებია დატოვებული. ამ ეკკლესიის გვერდით არის სასაფლაო ხიმშიაშვილებისა, რომელ სასაფლაოს გალავანიც შემოკრულია ნაეკკლესიარის ქვებით; წინა კედელი ნაეკკლესიარისა თლილის ქვით არის გაკეთებული. ხულაშივე არის ძველის-ძველი ციხე მეფეების დროს გაკეთებული. შემდეგ ეს ციხე ახმედ ფაშამ დააქცევინა და სასახლედ გააკეთებინა. ეს სახლი დაქცეულ-დანგრეულია, ამ სახლის აბანოში ერთი მეტად ძველი ზორბა ზარბაზანიც გდია. ხალხმა ამ ზარბაზანის არაფერი იცის, თუ როდის და ვის მოუტანია. ხოჯა ნური ეფენდი ბერიძემ შემდეგი მიაგმო ამ ციხეზე: ახმედ ფაშის ძმა ქორ უსეინ-ბეგ ხიმშიაშვილი

-185-

ძრიელ წინააღმდეგი იყო ოსმალის მთავრობისა. იმასა სურდა, რომ ეს მხარე ოსმალებისა არა ყოფილიყო. 3,000 აჭარულით ოსმალთ ომი აუტეხა. ოსმალომ ჯარი გაგზავნა, ათი ათასი კაცი. ქორო-უსეინი ამ ციხეში იყო და აქედამ შეება მათ საქმე გაუჭირდათ ოსმალთ, მაგრამ ბოლოს სძლიეს და ქორო უსეინ ბეგიც დაიჭირეს და სტამბოლს წაიყვანეს, სადაც მოსჭირეს თავი. ეს ციხე და სასახლეც მის შემდეგ დაანგრეს.

ქედლები, 30 კომლი.

ამ სოფელს მოსდევს ჩახატურის მთა, ბოდიშისა და უჩხოთის მთა, ხულის პირდაპირ კატრონის მთა, შუაში გზა გა-

დადის ჭვანისკენ, მერე მისდევს ბელღეთის მთა. გორჯი-ყალეს ტყეში სდგას ერთი პატარა ეკლესია. ეს მთები გადადის შუა ხევამდის. ამის პირდაპირ, ხულის ხევით აღმოსავლეთის მხარეს არის ბელღეთის ხეობა, რომელზედაც გაივლის ქვაბლიანის სახელმწიფო გზა. ხეობა მეტად მშვენიერი, ჰავით, წყლით, ხილით, მოსავლით და საქონლით. ამ ხეობის ახლოს დაიწყება აჭარ-წყლის სათავე, ეს წყალი ერთვის ხულოს და სხალტის წყლებს. აქეთ არის შემდეგი სუფლები:

გელამე, 10 კომლი. თათრობის დროს აქედამ ბევრი წასულან საქართველოში.

იაკობიძე, 15 კომლი. ნაეკლესიარიც არის, აქეთ ყველგან ნაეკლესიარს ნასაყდრალს ეძახიან.

ღორჯომი, 30 კომლი. ძველად აქ დიდი ციხე ყოფილა 1830 წელში დაუქვევიათ ოსმალთ.

ლუსტა, 30 კომლი. ეკლესიაზე ჯამე დაუდგამთ. საკვირველი აქ ის არის, რომ ხალხის გადმოცემით, ყველა დაქცეულს ეკლესიებზე ჯამეები სდგას.

პაკსამე, 15 კომლი.

კორტოხა, 10 კომლი. ამ სოფლის ზემოდ, დიდ გორის ტყეში, საციხურისკენ, ნური ეფენდიმ მითხრა, რომ ერთ თლილი ქვის დიდი ეკლესიის ნანგრევი სდგას.

მანიაკეთი, 30 კომლი. მშვენიერი სოფელია.

-186-

დირგნისი, 15 კომლი. ძველად აქ ყოფილა კარგი ეკლესია. სოფლელებს დაუქვევიათ და ხოჯისთვის სახლი გაუკეთებიათ.

ტაბახმელა, 8 კომლი.

ზოგაური, 20 კომლი.

ბელღეთი, 30 კომლი. ამ სოფლის ტყეში პატარა ეკლესიის ნანგრევი არის.

მაჭახელი, ბათუმის ოლქი.

ბათუმიდამ მაჭახალის უკანასკნელ სოფელს ეფრატამდე სამოც-და-ათი ვერსი ითვლება, ოც-და-ათი ვერსი ცხენით სავლელი და დანარჩენი ფეხით, რადგანაც გზა ძრიელ ვიწრო კლდიანს ალაგას გადადის, ამიტომ ერთ კაცსაც უჭირს გავლა. ასეთი. ვიწრო გზებია, საშინელი ადგილები, საშიშარი ტყეები და გადასავარდნ დასალუპი ხევები. აქეთ გზები არც ოსმალს დროს ყოფილა გაკეთებული და, მგონი, რომ არც ეხლა გაკეთდეს, რადგანაც მაჭახლის მდგომარეობა ისეთ ნაირად იფარგლ-ისაზღვრება, რომ კაცი იქ თუ განგებ არ წავიდა, უიმისოდ აქ არავინ მოხვდება. თუმცა მოკლე გზა გადადის შავშეთზე, მაგრამ ვიწრო გზისა და შიშიანობის გამო აქეთ არავინ დაიარება. აქ დღეს დიდი შიშიანობა არის, მართოდ უცხო მგზავრი ვერსად ივლის.

მაჭახელს აღმოსავლეთით უძევს აჭარა, დასავლეთით – ლივანა, სამხრეთით – არტანუჯი და დიდებული კარჩხალის მთები და ჩრდილოეთით – ჭანეთი. მაჭახლის შუა ჩამოდის ერთი მშვენიერი დიდი მდინარე, რომელსაც მაჭახლის წყალი ეწოდება. ეს წყალი ჩამოდის არსიანის მთების დასავლეთ კალთებიდან და აქედან ჩამოუდის კარჩხალს, მერე მიემართება მთელს მაჭახელს და ბოლოს ერთვის ჭოროხს, მარადიდის მახლობლად, სოფ. აგარის მთის ძირს, რომელ მთაზე დღევანდლამდე სდგას ს. აგარის მთის კისერა ციხე.

-187-

აქაური ხალხი ძველადგანვე, როგორც მეომარი ხალხი, უმეტესად თოფ-იარაღის კეთებას მისდევდა. მაჭახლის თოფი და დამზაჩა შედარებულ და შეწონებული იყო სტამბოლის თოფსა და დამზაჩებთან, აქეთ თოფის წამლის გაკეთება შემოსულა თითქმის იმ დროს, როცა იგი ევროპაში გავრცელდა. ასე რომ მაჭახლელებმა ამის კეთება ოსმალთა დამორჩილების წინელ იცოდნენ. აქეთ, ძველად, მაჭახლელები პირუტყვის მოშენებასაც კარგად მისდევდნენ, ნამეტურ ძროხისა და ცხვრის

გამრავლებას. ამას გარდა აკეთებდნენ კარგს მოყვითალო ყველს ერბოს და კარაქს. ამათი ყველის კვერეული 3 – 5 გირვანქამდე კეთდება. ეს არა დროს არ დაღებება, არც დაობდება; თუ ძალიან გახმა, ერბოში მოასწვამენ და საჭმელად ფრიად გემრიელი და შემრგოა. აქეთ ძველად სთესდნენ სიმინდს, პურს, ბრინჯს, ფეტვს და მისდევდნენ მევენახეობას. მაგრამ ყველა ესენი დავარდა მას შემდეგ, რაც სამცხე-საათაბაგო ოსმალმა დაიჭირა და ქართველობაში ოსმალური წესები შემოიტანა. ამის მეოხებით დღეს აქ ყველაფერი დაცემულია და ამოვარდნილი, ვაზიც ძირიანად ამოუგდიათ, პირუტყვის მოშენებაც შემცირებულა, დარჩენილა მხოლოდ სიმინდის მოყვანა.

აქაური ტყეები სავსეა ვაზით, კაკლის, ბზის, მსხლისა და ნამეტურ თუთის ხეებით. თუთის მარცვალი ჩვენებურ თუთის მარცვალზე ოთხჯერ დიდია. აქ ამით თაფლსაც აკეთებენ. ამას ქართველი მაჰმადიანები „ბჟოლის ბადაგს“ უწოდებენ. კაკლის ტყესა და ხეებს ნახავს კაცი ნამეტურ იქ, სადაც-კი ძველად ქართველთ ეკვლესიები და მონასტრები ყოფილა დღეს ეს მონასტერ-ეკვლესიები მთლათ დაქცეულ-დანგრეულ-ლებია და არსად აღარაფერი სჩანს, გარდა დაქცეულის კედლების და ნანგრევებისა. ხიდები და ციხეები-კი ბევრს ალაგას დარჩევილა. ზოგიერთ საშიშარი ციხეები-კი ოსმალთ დაუქცევია. მაჭახლის წყალზე ერთ ალაგას არის ძველი ხიდი, სიგძით 9 საყენი და სიგანით ორი, ამ ხიდს ქართველ მაჰმადიანები თამარ მეფის ხიდს უწოდებენ. აქ, ამ მიყრუებულს

-188-

მხარეში თქვენ ვერ ნახავთ ვერც ერთ მოხუცს თუ ახალგაზ-და კაცს თუ ქალს, რომ ამათ თამარ მეფის სახელი არ იცოდნენ.

ესენი ხშირად ლაპარაკობენ თამარ მეფეზე და ამბობენ, რომ ეს დიდი ფადიშაჰი ჩვენს კარჩხალის მთაზე სცხთვრობდა. და აქედან ბძანებლობდაო. ამათი ზოგიერთი მოლები და ხოს-ჯები ვნახე, თამარ მეფეზე ლაპარაკი ჩამოაგდეს და სთქვეს, რომ თამარ მეფე მაჰმადის სჯულისა გახდა და აქაც იმიტომ შემოვიდა ეს სჯულიო. მე უთხარ, ეგ ტყუილია. მათ ეწყი-

ნათ და ფანატიკურის მდელვარებით წარმოსთქვეს.

ჩვენს ქითაბში ეგრე სწერია, ჩვენი ძველებიც ეგრე იტ-ყოდნენო, მაჭახლის დასასრულს, კარჩხალის ახლოს, სძევს სოფ. ევფრატი, სადაც აქა-იქ მთებზე ბევრი ძველი ნაშენებია დაშთენილი, ეკკლესიის ნანგრევები, ციხეები, კოშკები სხვა, და სხვა შენობები და ჰაუზები. ყველა ამებს მაჰმადიანები თამარ-მეფის ნაკეთებს ამბობენ, ძველად აქ ქალაქი იყოვო და. ოსმალთა დროს მაჭახელი შეადგენდა ერთ სამუდერისოს, რომელსაც საერისთაოზე მეტი უფლება ჰქონდა მინიჭებული. აქ იჯდა მაშინ ოსმალს მუდერისი. ამას გარდა აქა-იქ სცხოვრებდნენ გამაჰმადიანებული ქართველ ბეგებიც, მაგალითად: გვარილოღლები, ქავთაროღლები, ზაქარიამეები და სხვანი, რომელთაც ხალხის საქმეების გამგეობის დროს ერთმანერთში. ხშირად ბრძოლა და ვაი-ვაგლახიც ჰქონდათ.

ოსმალს დროს, მაჰმადიანთ სასულიერო წოდებას მაჭახელზე ერთობ დიდი ყურადღება ჰქონდა თურმე მიჰყრობილი, რადგანაც ესენი დიდხანს ეწინააღმდეგებოდნენ მაჰმადის სჯულის შემოღებას. აქ ერთ ალაგას სცხოვრობენ ძნელამეები და ამათ სოფელსაც ძნელეთი ჰქვიან, ძნელამეები დიდი წინააღმდეგნი ყოფილან გათათრებისა, ამის გამო დაუკარგავთ თავიანთი შეძლება და ბოლოს დაღარიბებულან, რის გამო მათი შთამომავალნი ძლიერ ემდურებიან და საყვედურით იხსენიებენ მამა-პაპას, რომ ქრისტიანობის გულისთვის იმოდენა მამუ-

-189-

ლები დაკარგეს და ჩვენ ამ ყოფაში ჩავგყარესო.

ოსმალს სასულიერო წოდებამ თავის ოსტატურის მოქმედებით მაჭახლის ერში სასტიკის წესებით განავრცელა ფანატიკოსობა. მოსპეს ყველაფერი; ქართული წიგნები, ეკკლესიები, მონასტრები და თვით სიტყვა „ქართველი“ და ქართველობა დიდათ შეაძულეს. არტანუჯს, არტანს დეა ერუ შეთის ქართველ მაჰმადიანებთ შემდეგ პირველ ფანატიკოსებათ მაჭახლელები ირიცხებოდნენ და ირიცხებიან დღესაც.

ოსმალს დროს ამათი რიცხვი აქ 30,000 სულამდე იყო, მაგრამ უკანასკნელს ომში გაწყდა რამდენიმე ათასი.

ესენი თავიანთის ნებით მირბოდნენ საბრძოლველად, ომის შემდეგ ამათი რიცხვი 25,000-მდე იყო. რუსეთთან შემოერთების შემდეგ ესენი აჯანყდნენ, მაგრამ ვერაფერს გახდნენ, ამათ მხარეში ოსმალოს მთავრობის მაგიერ რუსის მთავრობა დაარსდა. აქ განაგებდა „უჩასტკის“ უფროსი. ეს საკმარისად კარგათაც ეპყრობოდა ხალხს, მაგრამ ფანატკ მოლების მეოხებით სქმე ისე მოიმართა, რომ მაჭახლელებმა 1879 წ. იწყეს გადასახლება ოსმალეთში, ანუ როგორც ისინი ამბობენ „მუჰაჯირათ“ წასვლა და ორი წლის განმავლობაში საქართველოდამ ოსმალეთში გადასახლდა ჩვიდმეტი ათასი სული. მთელი მაჭახელი ისე დაცარიელდა ხალხით რომ რუსის მთავრობამ აქ უფროსის სამმართველო გააუქმა, მაჭახელი ზედა აჭარას შეუერთა. დღეს მაჭახელში მხოლოდ 700 კომლი და ითვლება. *)

ამოდენზ მხრის მშვენიერ სოფლების სახელები სულ ვერანად გადაქცეულა. მარჯვნივ და მარცხნივ, მაღალი ნამძის ტყეები სავსეა ოროლ-სართულიანის სახლებით, რომელნიც საბრალოდ გაოხრებულან და მინგრეულ-მიქცეულან, მნახველს გულს ცეცხლი მოედება, როცა-კი დაინახავს ამოდენა

*) ეს აღწერა დაიწერა და დაიბეჭდა 1892 წ. ეხლა მაჭახელი გამრავლებულ არს.

მხარეში ასე გაოხრებულ და ვერანად ქცეულს ქართველთ ძველს სოფლებს და მასში ძველად აგებულს მშვენიერს სახლებს ამ მშვენიერ ხეობის მზერით კაცის თვალი ვერ გაძლება. ნამეტურ კარჩხალის წინ მდებარე ნამძვიანის ადგილებით ხერთვისის ახლო-მახლო.

მთელი მაჭახელი გავიარე. 1892 წ. 16 ივლისს ხერთვისის ჯამეზე დავესწარი, ქართველ მაჰმადიანების ჯუმა დღე იყო, ე. ი. პარასკევი და აქ ერთობ დიდი ხალხი იყო მოსული, რადგანაც იქვე ასაფლავებდნენ ერთ ქართველ მაჰმადიანს. მიცვალებულის დასაფლავებაზე ამათ არც ტირილი სცოდნიათ და არც ქელები. დასაფლავების შემდეგ შუადღის

ლოცვა დაიწყეს ლოცვის შემდეგ მე ძლიერ ბევრნი გავი-
ცანი, რადგანაც აქაურს ერთ ბევთან ქავის-ოღლისთან აჭა-
რის ბეგ სულეიმან ბეჟანიძემ წერილი გამატანა. გარდა ამისა
მე საკმარისი დახმარება აღმომიჩინა მაჭახელში მგზავრობის
დროს მაჭახელის მკვიდრ მცხოვრებმა ახმედ ალა მოსილ ოღლიმ
(კახიძე). ხალხი გაცვებით მიმზერდა. ფეს-დახურული ქართველ
მაჰმადიანი და პატარა ბავშვები ერთად უკან დამდევენ
და საშინელის გაკვირვებით მიცქეროდნენ და ერთმანერთს
რადასაც ჩურჩულებდნენ. ეს არც არის ამათგან გასაკვირვე-
ლი, რადგანაც მთელს დასავლეთ საქართველოს ნაწილში ყვე-
ლაზე ველურს ტყის ნადირ ხალხად დღეს მაჭახელელები
ირიცხებიან და ყველაზე მიგდებულს და ყრუ მიუვალ ადგი-
ლად მაჭახელს სთვლიან.

ჩვენდა საუბედუროდ, მთელს მაჭახელში და აქაც ამ კრე-
ბის დროს, მე ერთი კაციც ვერ ვნახე ისეთი, რომ მას ქარ-
თული კითხვა სცოდნოდა. მე ხალხს მათებური ლექსები წა-
ვუკითხე და „მოლა მასრადინას“ ზღაპრები ხალხს ძლიერ
ესიამოვნა. მერე მათებური ლოცვები წავიკითხე და ამან ხომ
უფრო გააკვირვა. ზოგიერთებს ანბანის კითხვა დავაწყებინე.
ორმა ბავშვმა გვარად დოღლიშვილებმა მტაცეს ხელი და მთხოვეს:

ჩვენ შენ აღარ გაგიშვებთ, ჩვენსა უნდა წამოხვიდე, რომ
კითხვა გვასწავლოვო.

-191-

ეს ყმაწვილები დიდს აღტაცებაში მოიყვანა „დედა-ენამ“
და ნამეტურ ვ. აღნიშვილის ანბანმა სურათებმა და ანდა-
ზებმა ერთობ გააოცეს ესენი. ერთმა მაჰმადიანთ ბავშვმა და-
უწყო თავის ამხანაგებს ყვირილი:

– უსუფა, მამედა, ერთი შეხედეთ რა ლამაზი ქითაბია,
გურჯიჯა (ქართულ) წიგნებში. ბავშვებმა ჩახედეს და თვალე-
ბიდამ კინალამ ცრემლები წამოსცვივდათ. ყვირიან:

– შენ ჭირიმე, გვიჩვენე ეგ ქითაბები, გვასწავლე ალიფ
ბეი და სხვანი.

ამ დროს ჩემთან მოვიდა სოფელ ევფრატის მამასახლისი
ოსმან-ალა ტყიბორიძე, კაცი მოყვარე ქართველთა და მით-

ხრა:

– შარშან თქვენ აჭარაში წიგნები ამოგეტანათ და ხალხისთვის დაგერიგებინათ და ანბანის კითხვა გესწავლებინათ ჩვენ რომ შევიტყუეთ ეს ამბავი, ძრიელ გვეწყინა და გული გვეტკინა, რომ ჩვენს დაღუპულს და კაცისაგან მოძულეებულს მაჭახელში არ ამოხვედით. ეხლა ძრიელ გამეხარდა მე და დიდი მადლობელი ვარ, რომ თქვენ აქაც ამოხველით. იმედია, რომ დღეის შემდეგ ხშირად გვნახავთ და ქართულს წერა კითხვასაც გვასწავლით, ეს ჩვენთვის უფრო საჭიროა, ვიდრე თათრული.

ამან ბევრჯელ მთხოუა, რომ მე მას მშვენიერს სოფელში, ევფრატში გავყოლოდი ყმაწვილების სასწავლოდ, მაგრამ მე მისილ-ოღლებმა (კახიძეებმა) და გვარელოღლებმა არ გამიშვეს. გარდა ამისა, მითხრეს რომ კარხალის წინ, ევფრატისაკენ შიშიც არისო, რადგანაც აქ ყაჩაღობა ხშირიაო. ამან უფრო დამაბრკოლა. მე პირობა მივე, რომ ერთის თვის შემდეგ გნახავთ-მეთქი.

აქვე გამაცნეს რამდენიმე ხოჯა და მოლები, ყველანი ფანტიკები არიან, ტომით ქართველნი და ქართულის ენის, საქართველოს და ნამეტურ აწინდელის მდგომარეობის მძულ-

-192-

ვარენი და წინააღმდეგნი. ერთი ამათგანი სოფ. ჩხუტუნეთში ქართველ მაჰმადიანებს ასე უქადაგებს:

– თქვენ ცეცხლად უნდა შეგერგოთ ამ მურტალ ქვეყნის პური, რომ ამ პურს თქვენ აქ სჭამთ და ამავე დროს თქვენი ძმები-კი მუჰაჯირად წასულები ოსმალში მშვირები იხოცებინ, თუ კაცები ხართ, წადით თქვენც მათკენ და იქ იმ საბრალოებთან დაიხოცენით და იქ ცხონდითო. ასეთის მქადაგებელ მოლებით სავსეა აქაურობა. ამათ აქ თათრული ლაპარაკი საკმარისად მოუფენიათ, ისე რომ მაჭახელში ყოველმა ქართველ მაჰმადიანმა იცის თათრული ლაპარაკი ოსმალური, ანუ არაბული წერა-კითხვა-კი ბევრმა არ იცის, თითქმის არავინ, თითო სოფელში შეიძლება თითო კაცი ნახოთ, რომელმაც იცოდეს თათრული წერა-კითხვა, ისიც სოფლის მამა-

სახლისთან, ესეც მწერალი (ქათიბი) იქნება, რადგანაც აქაურს მუხბორებს (მამასახლისი) სულ თათრული მიწერ-მოწერა აქვსთ ქართულს ენაში ბევრი თათრული სიტყვებიც შემოსულა. პატარა ბავშვებში-კი დღეს თურმე შემცირებულა თათრულის ენის გავრცელება. ქალებმა ხომ სულ არ იციან თათრული. აქ ესენი ყოველთვის, ქართულად ლაპარაკობენ და უფრო იმერულის კილოთი. სიმღერებიც იმერული იციან, ყველგან „ოდელიასა“ და სხვა სოფლურს ხმებს გაიგონებთ. სხვა რამ ხმები და ოსმალური სიმღერები ამათში ვერ შემოსულა.

ხოჯებთა შორის მე გავიცანი ერთი ახალგაზდა ხოჯა ლომინ ეფენდი შოთიძე, სოფელ აკრიელი ეს სოფელი მაჭახელშია, ეფერატის ახლოს ეს ხოჯა 12 წელიწადია სტამბოლის მაჰმადიანთა სასულიერო სასწავლებელში სწავლობს; მერმის სწავლას ათაგებს, წელს იმიტომ ჩამოსულა აქ, რომ ამას თავიანთ სოფელში დედ-მამა დახოცია. თვითონ თავაზიანი კაცია, ხოლო კაი ფანატიკი. მე ვკითხე:

– რატომ ქართულს წერა-კითხვას არა სწავლობთ?

– ჩვენ სტამბოლში ყველა ენებს გვასწავლიან, ფრანსუჯა, ალემანჯა, არიბი, მაგრამ ქართულს-კი არა, რადგანაც

-193-

ქართველი ჩვენგან შორს არის. ან რა საჭიროა!

– როგორ, განა შენ მაჭახლელი არა ხარ, შოთიძე გვარად, ქართულის ენით მოლაპარაკე! ეს როგორ იქნება, რომ შენ შენი სამამეულო ენა არ იცოდე, შენის ქვეყნის ძველსა და ახალს ამბებს არა სწავლობდე?

– მე აქ არ დავრჩები, ქვეით უნდა წავიდე, თორემ აქ რომ ვრჩებოდე, მაშინ-კი უსათუოდ ვისწავლიდი ქართულს წერა-კითხვას.

ამ ხოჯამ მითხრა, რომ სტამბულში ძლიერ ბევრნი სწავლობენ ჩვენთაგანით, მაგრამ ქართულს არავინ სწავლობსო. მე სინამდვილით და დაჭეშმარიტებით შევიტყე რომ ასეთ ახალგაზდა პირებს სტამბოლიდამ საქართველოში უფრო იმ განზრახვით გზავნიან, რომ ამათ აქ ხალხს გადასახლებაზე უქადაგონ, სჯულის გულისთვის ურჩიონ ოსმალში წასვლა. მი-

ტომაც აფანატიკებენ თურმე ამათ.

ამის მქადაგებელნი თავიანთ ბუდეთ ისეთ მიყრუებულს ადგილებს იკეთებენ, სადაც აწინდელის მთავრობის კაცი ერთობ იშვიათად ხვდება. ერთ ამისთანა ბუდეთ მაჭახელი ითვლება და მათის მეოხებით აქ დღესაც ჰნახავს კაცი ისეთ მაჰმადიანებს, რომლებიც მუჰჯირად წასვლაზე ლაპარაკობენ. თუ ამათ არ მოესპოთ აქ შემოსავლის უფლება და მასთანვე თუ აქაურებსაც არ აღეკრძალათ თავიანთ შვილების სტამბოლში გზავნა, მაშინ აქ ბევრი უბედურება დატრიალდება და ძლიერ ბევრი ოჯახი მოსწყდება თავის სამშობლოს.

მავნე ხოჯა-მოლების მეოხებით, აქეთა მხრის ქართველებში ორის ცოლის შერთვა გახშირებულა. მაჭახლის ქართველი ქალები ისე არა სწუხან ამაზე. როგორც აჭარისა და სხვაგან. ამას გარდა, აქ მოხდა შემდეგ ერთი ქვრივი ქალი ქვრივმა კაცმა შეირთო და ამ კაცმა თავისი გერი – ქალი თავის პირველ ცოლის შვილს მიცა ცოლად. ამას აჭარელნი ადვილად ვერ გაბედვენ, ქალები არ იზომენ. აქედამ მექაშიაც ხშირად მიდიან. რაც შეეხება მუშაობას, აქაც ისევე მცირედ

- 194 -

მუშაობენ, როგორც სხვა მაჰმადიან ქართველნი. ესენი უფრო ღარიბები არიან, რადგანაც ამათი მხარე უფრო მივარდნილი მხარეა და ყველაფერი ძნელი გასასაღებელი.

მაჭახელში ძველ გვარებად იცნობიან: ქავთარაძეები, ძნელაძეები, კახიძეები. ჩომახიძე, ყიფიანი, კეყერაშვილი, ზაქარიაძეები, თურმანიძეები და სხვანი. ამათ გარდა კაცი კიდევ სხვა ძველ გვარებს შეხვდება აქეთ. ყველა ესენი ფანატიკები არიან. და ამ მხრივ თვით ნამდვილს თათრებსაც-კი გადააჭარბებენ. ქართველობა მოხუცებულებს ჭირივითა სძულთ. ახალგაზდებშიაც სთესვენ ამ სიძულვილს, მაგრამ ძველებურად-კი ვეღარ. თუმცა ბევრს ამ გვარ მოხუცებულთ და ხოჯა-მოლებს ძლიერ ეწყინათ მაჭახელში ქართულ წიგნების მიტანა, მაგრამ მაინც ამ ხნიერ პირთ წინაშე მოურიდებლად გამოჩნდნენ ბევრნი ისეთ ახალგაზდები, რომლებიც დიდის ხვეწნით მემუდარებოდნენ მათ სოფლებში სწავლას და ანბანის სწავლებას. მე

ბევრს ვერ შეუსრულე თხოვნა, რადგანაც გარემოება ნებას არ მამძღვდა. ამათ დამავალეს, რომ ეგები მერმის მაინც ამოგვიგზავნოთ ისეთი ვინმე, რომ ჩვენც წერა-კითხვა გვასწავლოსო. მე პირობა მივეცი. სხვათა შორის ხერთვისის მამასახლისმა მე დიდის ხვეწნით მთხოვა ანბანის სწავლება. ამა საც ძლიერ გაეხარდა ის ამბავი, რომ აქ ზაფხულში ამოვლენ ისეთი ყმაწვილები, რომლებიც ხალხს წერა კითხვას ასწავლიან. სახლსა და ხარჯს ჩვენ მივსცემთო.

ევფრატი, მშვენიერი სოფელია, ამ სოფ. თავდება მაჭახელი. აქ ამბობენ, რომ სოფელი ევფრატი გადაკეთდა სიტყვა „იმფრათიდამო“. მაგალითებრ, ძველად, როცა აქ საყდარი უკეთებიათ; მაშინ უთქვამთ რომ ის საყდარი ისე, იმ ფრათ უმნდა გაკეთდეს, როგორც ამა და ამ ალაგას არის გაკეთებულიო. ამიდამ გამოსულა სიტყვა „ევფრატიო“.

ქედ-ქედი, პატარა სოფელი არის, გადასახლდენ ბევრნი.

გვარა, ამ სახელის მექონი სოფლები სხვა კუთხეებსაც არის. გარდა ამის, ზოგს მაჰმადიანს გვარად ამ სოფლის სახელი აქვს.

-195-

ეხლა-კი ერთობ ცოტა და არის. ეს სახელი ზოგთ ქართველ მაჰმადიანთ გვარათაც აქვთ დარქმეული, როგორც გვარიშვილი – გვარელოდლი იქვე.

ცხემლანა, წინედ მცხოვრებთ რიცხვით დიდი, დღეს მცირე,

ხერთვისი, ამ სახელის მექონი სოფლები აქეთ ბევრია, ოსმალთა დროს ხერთვისი დაბა რყო, დღეს-კი მცირე სოფელი არის. აქვს დიდი ჯამე, ჯუმა დღეს აქ ხალხი მრავლად იყრის თავს სხვა და სხვა სოფლებიდან.

ჩხუტუნეთი, პატარა სოფელი, წინეთ-კი ფართო.

ჩუკუნეთი, პატარა სოფელი, წასულან ბევრნი.

პატარა ხერთვისი, დღეს მცხოვრებლებითაც პატარა არის. წინეთ-კი ფართო ყოფილა.

მინდიეთი, მშვენიერი სოფელი არის, აქვს გაუჩეხავი ბნელი ტყეები. მეტად ბევრი ფუტკარი არის აქაურ ბნელ ტყეებში. მინდიაშვილები აქედამ წასულან გათათრების დროს

ქართლში.

ქვაბის თავი, მანცს სოფელი შეიძლება ქვაბის თავად დაისახოს.

ზედა ვაკე, სწორეთ ასეც არის და ზედა ვაკე არის.

საფუტკრეთი, ცხადია, რომ ეს სახელი მას ფუტკრის სიმრავლისაგან ეწოდა, მაინც აქ ერთობ ბევრია ფუტკარი.

სინდიეთი, წინედ მცხოვრებლებით სავსე, ეხლა-კი ცარიელი, ცოტანი არიან.

მაჭახლის პირი, პატარა სოფელი.

ძნელიეთი, აქ სცხოვრებენ ძნელამეები. იმერეთის ძნელამეები აქედამ ქრიან გასულნი, ამ სოფლის ამბები ცალკე არის გათათრების წიგნში აწერილი.

ბაზარეთი, ეს სიტყვა ბაზარეთი რა მიზეზით დაერქვა ამ სოფელს, არავინ იცის. წინედ აქ ბევრი სცხოვრებდა ხალხი.

კახიეთი, აქ კახიძეები ყოფილან გვარად, იმერეთის კახიძეებიც აქედამ არიას წასულნი.

-196-

ნაქალაქევი, ნაქალაქევის აქ აღარა ეტყობა რა. ამბობენ ძველად-კი მართლაც ბევრნი იყვნენ არქ მცხოვრებლებიო.

სალიბაური, პატარა სოფელი არის.

აკრიელი, პატარა სოფელი არის.

გომპარეთი, ძალიან შემცირებული სოფელი მცხოვრებლებით.

ქეჭერეთი, უეჭველია კეჭერაშვილებიც აქედამ იქნებიან წამოსულნი გარეთ კახეთს.

ხინკალეთი, მცხოვრებთ გარდა ცარიელი, გაოხრებული სახლებიც ბევრი არის მუჰაჯირისაგან დატოვებულნი.

კირკიტეთი, პატარა სოფელი.

საყანური აგრეთვე მცირედ დარჩენილი.

გვიანეთი, მცირე სოფ. მცხოვრებლებით.

ამ სოფლებს გარდა, მაჭახელში სხვა სოფლებიც ბევრი რის. მთელს მაჭახელში ადრე რამდენიმე ასი სოფელი იყო და დღეს-კი 30 აღარ არის. ათიოდე სოფელიც ხან აჭარაზედ იყო მიწერილი და ხან მაჭახელზედ. ასეთი სოფელი

არის მილისი, უჩსითი, ჭალხმელა, მალლაკონი, კირნათი და სხვანი. ძველის სოფლების-სახელებიც აქ ისევე დაკარგულა, როგორც თვით აქ მცხოვრებთა რიცხვი მოსპობილი.

მაჰახელში და ასე ცოტა სოფლები გარემოებას რა გაეწყობა. აქეთ რა არ- მოისპო აწინდელი სოფლების.

მაჰახელში დღეს ირიცხება 35 სოფელზედ მეტი. ზოგი სულ ცარიელია, გაოხრებული. თითო სოფელში 5 – 10 მოსახლეა; რაც უნდა ბევრი იქმნეს, სოფელში მოსახლე, მაინც 30 კომლზე ზევით არ ავა. 1855 წ. სოფ. ძნელიეთის ახლოს ერთი დიდი უზარმაზარი „კლდე კვირკვინა“ მოხეთქილა და 30 კომლი დაუღუპავს და დაუნთქავს. ამათშივე დაქცეულა ის დიდი ჯამე, რომლის მასალისთვის ხერთვისისკენ ერთი დიდი ძველი ეკლესია დააქციეს და ამ ეკლესიის მასალით ეს ჯამე გაუკეთებიათ. ზოგიერთი მაჰმადიანები ამბობენ, რომ ამ კლდის მოხეთქა სულ იმ ეკლესიის დაქცევის ცოდვით

-197-

გვეწიაო. 10 სოფელი დავებვით და დღე და ღამე ვაქცევდით ჩვენის ფადიშახის ბძანებითაო. აბა ძველს ეკლესიასთან ჩვენ რა საქმე გვექონდაო.

ეკლესიების ჯამეთ გადაკეთება აქ ერთობ გვიან დაუწყვიათ, მიტომაც დანგრეულან ძველი ნაშთები. აქ რომ ეს ძველი საყდრები მოეწყოთ და ჯამეთ გადაეკეთებინათ, მაშინ უკეთესი იქნებოდა, ამით ძველი ნაშთები შეინახებოდა და მეორე სოფელს ფულიც ცოტა დაეხარჯებოდა.

მაჰახელში ეკლესიების ნგრევა-ქცევა შემცირებულა, მაგრამ რაღა დროს, როცა ყველაფერი პირქვე დაქცეული იყო და დამხობილი. აქეთ ვერ ნახავთ ვერც ერთ პატარა სოფელს, გინდ 5 – 7 კომლი იყოს, რომ მას თავისი ჯამე არა ჰქონდეს და ხოჯა არა ჰყავდესთ. ჯამეებს გვერდით ხოჯებს უბრალო სასწავლებლები აქვსთ და პატარა ქართველ მაჰმადიანთ ბავშვებს არაბულს ასწავლიან. ხოჯები თურმე ბავშვებს ფანატიკობას პატარაობიდანვე უნერგავენ, თითქმის სკოლაში მისვლის პირველ დღიდანვე.

ხერთვისის სკოლაში ნამყოფმა ერთმა 17 წლის მაჰმადი-

ანმა გვარად იაკობიძემ ქართულ ანბანს თათრული ანბანი მოს-
უწერა და ამ სახით ქართული კითხვა სამ დღეში ისწავლა,
ამათეზური ბავშვები ძრიელ ცქვიტი და მარდნი არიან. ორ-
სამ წაკითხვით ესენი ანბანის კითხვას იხსომებენ. ამათ ზოგი-
ერთ ალაგას ხოჯა-მოლები და მოხუცებულებიც უშლიდნენ
და აფრთხილებდენ, ერიდეთ ქართულის კითხვასაო. მაგრამ
ესენი მაინც არ იშლიდნენ, არ ერიდებოდნენ. მაჭახელში, რომ
ერთ ზაფხულს ორი მცოდნე კაცი ამოვიდეს და ბავშვებს
კითხვა დააწყებინონ, მაშინ იმედია, რომ მთელს მაჭახელის
ბავშვებში ქართული კითხვა მალე მოფინება.

ხერთვისის ჯამეზე მოხუცებულებმა და მოლამ ყმაწვი-
ლებს დაუყვირეს: ქართულს ნუ კითხულობთ, თორემ რჯუ-
ლიდამ გახვალთ, გაქრისტიანდებითო. ყმაწვილებმა ზედაც არ
შეხედეს იმათ. ოთხმა-ხუთმა ყმაწვილმა მითხრეს. ჩვენები ასე

-198-

გვეუბნებიან: როგორც ქართულ წიგნის კითხვას დაისწავლით
და კითხვას დაიწყებთ: მაშინვე გაქართველ-გაქრისტიანდე-
ბითო.

ერთ სოფლის ჯამეზე ერთმა მოხუცმა მაჰმადიანმა დაი-
ჭირა რამდენიმე პატარა ბავშვი და ასე უთხრა.

– აი ეს ქითაბები და, თუ თქვენ კითხვა არ დაგისწავ-
ლიათ, მაშინ თავებს დაგაჭრითო. ისწავლეთ, ისწავლეთ.

მთელს მაჭახელში მხოლოდ ორი ხანში შესული კაცი
ვნახე თანამგრძობი ქართულის წერა-კითხვისა – ერთი ევფრა-
ტის მამასახლისი და მეორეც ზემოხსენებული მოხუცი. და-
ნარჩენი სელ ახალგაზდებში მოიპოვებიან. აქ ერთმა ახალგაზ-
დათაგანმა სთქვა: – **ვიდრე ეს ბერი-კაცები არ დაიხოცე-
ბიან, მანამდის ჩვენ ვერას გავაწყობთო.**

მაჭახლის გათათრების შესახებ ბევრი ცნობებია დარჩო-
მილო მოხუცებულთ შორის, მაგრამ ყველას ძლიერ ეშინიან
ეს ამბები სხვებს უანბოს, ვაი თუ ამას ცუდი რამ შედეგი
მოჰყვეს და ბოლოს გაქრისტიანდეთო. მაინც ერთ მოხუცე-
ბულ ძნელაძეთაგანმა ბევრი საინტერესო ცნობები მითხრა მათ
გვარეულობის გათათრების შესახებ.

აქეთ ყველამ იცის კარგად, რომ ისინი წინად ქრისტიანები ყოფილან, რომ ყველა ისინი ენითა და შთამომავლობით ქართველები არიან, მაგრამ დღეს თათრები. ქართულად ლაპარაკობენ, ქართულად მღერიან, სტირიან და ხმაურობენ და, როცა ქართულ ენისა და წერა-კითხვის შესახებ საუბარი იქმნება, მაზინი-კი ამათი მოხუცებულნი მოურიდელებივ ამბობენ, ქართული წიგნი და ენა რა საჭიროა ჩვენთვისაო, ჩვენ გვეშინიან ამით არ გავქრისტიანდნთო. თუ არ გადავდგებით სჯულიდამ, მაშინ-კი კაი იქმნება, რადგანც ჩვენის ძველების ენა ქართული ენა არის და ჩვენც ქართულად ვლაპარაკობთო.

მაჭახლის შემოერთების შემდეგ, 1878 წელს დანიშნულ იქმნა მაჭახლის ნაწილის გამგეობა, უჩასტკნოი უპრავლენია და მის გამგეთ ერთი ქართველი თავადი. მაშინ ეს ბატონთ

-199 -

გაზ. „დროება“-ში სწერდა რომ მაჭახელში სულ 2500 კომლი იქნებაო. იგივე სწერდა, რომ მაჭახლელები სცხოვრებენ მტაცებლობითო, ესენი ხალხს სცარცვამენ, მარადიდელებს ჭოროხში სამგზავრო ნავებსაც-კი აჩერებინებენ, თორემ თოფს გესვრითო და ამათაც სცარცვამენო.

– იგივე სწერს, რომ „მაჭახელი არის ბუდე ავაზაკიბისაო, აქ ისეთი ბეგი არ იქნება, რომ მას გამოქცეული რუსის სალდათების, ქართველების და გურულების შეფარებულები არა ჰყვანდესო. აქ ას კაცში ერთი კაცი არ კვდება თავის ნებითო, აქ კაცის მოკვლა ქება არისო, ძაღლის სიკვდილი-კაცოდვაო. სწერს კადევ რომ აქ 5 წლის ბავშმა სროლა ისე იცის, რომ მას კაი ნასწავლი სად.ადამიაც ვერ აჯობებსო. მაჭახელში რამდენიმე ასი კაცი არის იარაღის მკეთებელიო. საომარ ასპარესზედ ამათგან 3000 კაცი ადვილად გამოვავო. იგივე სწერს, რომ ერთის ხოჯის სახლში, ოსმალურ ენაზედ, თამარ მეფის ისტორია ვნახეო, მაგრამ თხოვნით არ მომცესო. ესევე პირი ამბობს, რომ მაჭახლელებმა ვერბან ბაირამის დროს. ქართული ლხინი იციანო. ზოგი ამის ცნობები რომ უცხო კაცმა წაიკითხოს, იგი მაჭახლელებზედ ერთობ ცუდ, აზრს შეადგენს. მის წინ ეს ხალხი ტყის ნადირათ დაიხატება.

ქურდებათ, მცარცვავებათ, კაცის მკვლელად და სხვაც ათას ამგვარნი. ხოლო ეს-კი არ ეკადრებოდა ამ თავადს ასე, მას, არ უნდა ეწერა ასეთი ცრუ ბრალდებანი.

ჩვენ მის ბოროტებას არ გამოვეკიდებით და იმას-კი ვიტყვით, როც ამ ბოროტის თავადის გამგეობის დროს დაიწყო მაჭახლელების ოსმალეთში გადასახლება და რაც 1878 წლამდის დარჩნენ მაჭახელში და არ გადასახლდნენ, იმასაც ამ ბატონის (აკაკის ძმა) გამგეობის დროს იწყეს გადასახლება. მაჭახლელების შესახებ აი კიდევ ცნობა: ნაამბობი ართვინის სომეხ-კათოლიკ-ეპისკოპოს-ზაქარიანისაგან. გაზ. „დროება“ 1880 წ. 78 №-ში.

ძველად მაჭახელი, ართობ ძრავლად იყო დასახლებუ-

-200-

ლიო, მთელი ხეობა სავსე იყო სოფლებითა, გათათრების დროს ბევრნი აქეთ იქით გადასახლებულან, ბევრნიც გაფრანგებულან, მაგალითებრ ჩვენ, ართვინის სომეხ კათოლიკეთ წოდებულნი გვაროვნობით ქართველები ვართო, მაჭახლელნი და იქვე გაფრანგებულნიო. რაც-კი სომხები, ან თათრები ზაქარიანები და საფაროვები არიან, სულ მაჭახლიდამ არიან გასულნიო, ზოგი გაფრანგებულა და ზოგი გათათრდაო, მართლაც მაჭახელში რამდენსამე სოფელში გათათრებულ ზაქარიას-ების და საფაროვების ასობით სცხოვრობენ.

მურღულის ქართველ მაჰმადიანთ ზოგთ სოფლებია

(ართვინის ოლქი).

მურღული სძევს ლივანის ჩრდილო დ. წინ ჭოროხი ჩამოუდის. მურღული იწყება ბორჩხის ზემოდ, სოფ. წითურეთის ახლოს, სადაც მურღულის დეღე ჭოროხს ერთვის. აქ ქართველ მაჰმადიანების სოფლებია და შემდეგ ოსმალთს საზღვარს ახლო ლაზების სოფლები იწყება, რომელთა უმეტეს

ნაწილს ქართული სახელები ჰქვიათ. მურღული მადლა სდგას დანარჩენს ადგილებზე ჰაერით, წყლით, მთებით, ხელუხლებელ ტყეებით და სხ. მურღულის დაბურული ტყეები სავსეა ბროწეულით, ლეღვით, წაბლით, კაკლით, ბზის ხეებიც მრავლად არის და ამეხს გარდა აქ ისეთი მცენარეებიცა ვნახე, რომლებიც სხვაგან არსად შემხვედრია. მცოდნე კაცისათვის მეტად საინტერესო უნდა იყოს. მადნებიც ბევრი ყოფილა სპილენძისა, რკინისა და სხ. მადნებს ინჟენერები სინჯავენ ეხლა.

მურღულის ხალხი, როგორც სხვა ქართველ მაჰმადიანები, ძველთაგანვე მხოლოდ მეურნეობას და მევენახობას მისდევენ. ამათში ვაჭრობა და სხვა რამ წარმოება სულ არ

-201-

იცოდნენ, მაგალითად, როგორც ამათ მოსაზღვრეთ მდებარე ლაზეხს შენიშვნენ ჩვენი მემატეიანენი, რომ ლაზეხი ადემიციემობასაც მისდევენო. ძველად ვიდრე საქართველო ფეხზედ იდგა და ეს ნაწილიც საქართველოს სამცხე-საათაბაგოს ეკუთვნოდა, მინამდის ამ ერში, როგორც ვიცით ჩვენ ეს ზედ მიწევით და რასაც სხვებიც მოწმობენ, იყვნენ გამოჩენილნი გმირნი, ომში მხნენი, ერთგულნი და ყველა საქმეში თავდადებულნი.

ამბად არის დარჩენილი, რომ მურღულში ქრისტიანობა ადვილად არ დაუთმეს ოსმალსაო. ეს ერი ოსმალს მთავრობას დიდხანს ეურჩა და მკაცრ წინააღმდეგობას უწევდა სჯულის გამოცვლაზეო.

ამბობენ რომ სწორედ ეს ურჩობა გახდა იმის მიზეზად, რომ ოსმალს მთავრობამ ამათ ძველთაგანვე შეუკრა აქეთ იქით გასავალი გზები, დაკეტა შიგ ესენი და ისე მოამწყვდია, როგორც ციხეში ტყვენი-პატიმარნი. ოსმალთ არც ეს გაუძნელდებოდათ, რადგანაც მურღულის სურათი სვანეთის მსგავს სურათს წარმოადგენს. ერთი შესავალი ჭოროხის ნაპირს, მურღულის ღელესთან იწყება და მეორეც ლაზისტანისკენ გადის. ოსმალეთმა ნელ-ნელა შეაპარა თავისი ბრჭყალები მურღულს ქართველთა და მოსპო მათი ყოველივე ზნე-ჩვეულება.

ამას შემდეგ მიჰყო ხელი და საცა რამ ნაშთები იყვნენ, ან სიმაგრენი, სულ დაანგრევინა თურმე. ამით ყრილობდნენ იმათ ჯავრს, ვინც თავის სარწმუნოებას მტკიცედ ემსახურბოდა და ოსმალთაც ეურჩებოდა. ამის მიზეზით აიხსნება ის გარემოება, რომ აქ ძველის შესანიშნავ ნაშთების რიცხვი ერთობ მცირეა. მურღულელნი უფრო ჩვენს მთიულებსა ჰგვანან.

ამბობენ, რომ, ვიდრე მურღულის ერი სჯულს გამოიცივლიდა, მინამდის მათგან ბევრი მოკვდა თავსაკვეთ კოშკშიაო. ეს თავსაკვეთი კოშკი დღესაც უნდა იდგას მურღულის სადმე შეუვალს ბნელს ტყეში. ეს ამბავი გარდმოცემით იციან, მაგრამ

-202-

თვით კოშკი-კი არავის უნახავს, თუმცა ერთმა სთქვა: მე ვიცი ისეთი კრშკი, რომელსაც ერთ ალაგს თავსაკვეთი ქვა აქვს გაკეთებულიო. სად არის ეს კოშკი? – როდი სთქვა. ამბათ არის დაშთენილი, ვითომც მეორე კოშკი უნდა იყოს ისე მაღალი კოშკი, რომელიც მურღულის წყალს აქეთ სოფ. წითურეთის წინ, ერთ კლდეზედ სდგას და რომელ კოშკსაც აქაურნი თამარ მეფის კოშკს უწოდებენ. ოსმალთ ამ კოშკშიაც უჭრიათ თურმე ქართველებისათვის თავი და აქედან მერე თავი და ტანი ჭოროხში უყრიათ, მე დარწმუნებული ვარ, კოშკს ჩვენ ადვილად ვიპოვნით, თუ არ დაუქცევიათ ჯმ ბოლოს დროს.

ასე და ამისთანა წვალეებით, ხოცვით და ჟლეტა-წყვეტით, დასთმეს სჯული. ჩუმად დაიარებოდენ აქა-იქ ძველს ეკლესიის ნანგრევებში და საიდუმლოდ ლოცულობდნენ. ოსმალი გაუტეხელ მურღულელებში მალე ვერას გააწყობდა, რომ ლაზები არ მიემხრო. ლაზისტანიდამ ოსმალი პირდაპირ მურღულში შემოსულა და ამათ მაშინვე მურღულის შესავალი კარი დაუკეტიათ. მურღულიდამ ლივანაში-კი მალე ვერ შემოუდგამთ ფესი, ერთის ღაზელის ხოჯის სიტყვით, ოსმალნი ლივანაში მაქრიალის გზით შევიდნენ და შეიტანეს მაჰმედის სჯული.

ლივანის დაჭერის შემდეგ კი მურღულის. ხალხიც გამ-

ტყდარა, დაღალულ-მოქანცულ ბევრის ბრძოლით და მერე როგორც ესენი აიბობენ, „შესრულებულა გამჩენელის ღმერთის ბრძანება“ და მურღულელნი ისე წმინდად გაათათრებულან, რომ ბოლთას ყველაზე მეტად შესჯავრებიათ არამც თუ ძველი სჯული და საქართველო. არამედ სიტყვა „ქართველი“ც-კი. ამათში პირველად ლაზისტანიდამ მოსული ხოჯები და მოლები ჰყოლიათ. მერე თითონაც ნელ-ნელა უსწავლიათ და ამათმიაც გამოჩენილან მოლები და ხოჯები. ამ დროდამ მათში იწყო ქართულ ცსოვრების და ზნე-ჩვეულებების ამოვარდნამ; მოისპო მე-

-203-

ვენახობა, ხვნა და თესვა, პირუტყვების მოშენება და სხვ. თათრობაში ესენი სიმინდის და სხვა რამის კეთებას ძლიერ მცირედ მისდევდნენ, იმდენს, რაც მათთვის იყო საჭირო. მუსულმანისთვის ლოცვა არის საჭირო და არა ჭამა-სმაო.

პირველ ხანებში ლაზელი ხოჯები მურღულელებს ასწავლიდნენ რომ, ოღონდ დღეში ხუთჯერ-კი ილოცეთ და მუშაობა თქვენთვის საჭირო არ არისო; სამუშაოდ აგერ, აი ის გურჯები არიან დანიშნული, რომელნიც არ თათრდებიანო, იმათ უნდა იმუშავონ და თავიანთი ნამუშავარი თქვენ გაძლიონ, ამით თქვენ უნდა არჩინოთ თქვენი წმინდა თავიო და შრომის მაგიერ დღეში ხუთჯერ უნდა ილოცოთო. ასეთმა დარიგებამ ეს ხალსი მეტად გაათამამა, ისლამის სწავლას კარგად არ უხსნიდენ და ასწავლიდნენ.

ოსმალმა მურღულელთ დიდი ერთგულება შეამჩნია და ამიტომ თავიანთ ხეობის გამგეობა თვით მურღულელთ ჩააბარა. მათ დაუნიშნეს მხოლოდ მეტად გამჭრია ფანატიკოსი სასულიერო კაცნი და ამ სასულიერო კაცთა მეოხებით მურღულში სრულიად ამოვარდნილა ქართული ჩვეულებანი და ქართული სიმღერებიც-კი გამქრალა თუმცა მერღულელი, ძველად ძლიერ განთქმული ყოფილა სიმღერით, ამათი ჰანგი ყველასთვის მოსაწონი ყოფილა, ხოჯებს ამაზედ ჯავრი მოსვლიათ და ხალხი დაურწმუნებიათ, რომ ვინც ქართულად იმღერის, ის სჯულის მცნებას დაარღვევს და მას მაჰმედი სამოთხეში აღარ შეუშვებსო. ქართული სიმღერები პირველად

აქ ამოვარდნილა, სხვა მხარეებში კი ეს ისე ვერ მოხდა, მაგალითად, თუნდ აჭარაში, თუმცა მოლები და ხოჯები აქაც ჰქადაგებდნენ ამის წინააღმდეგ. ამათის ფიქრით, მაჰმადს მართო ქართული ხმები ეჯავრება მაგრამ სიმღერის მოსპობა არც ეგრე ადვილია, არ შეიძლება ცოტა რამ მაინც არ დარჩეს ხალხში. ამ დღეებში ერთ ხოჯას ყანაში ნადი ჰყოლია, მუშებს თავიანთებურის ქართულის ხმებით დაუწევიათ ყანურის მღერა, ამ სიმღერაში ხოჯაც აჰყოლია. ამაზე ხალხი ძლიერ

-204-

გაკვირვებულა და ერთს უთქვამს ხოჯა! აკი თქვენ ამბობდით, რომ გურჯელის მღერა ცოდვა არისო? თქვენც კარგათ იმდერეთ ჩვენთანო!?

– ყანაში მუშაობის დროს არა უშავს-რა ქართულს, მიტომ რომ ჩვენები თათრულს ასე ვერ აწყობენო, – მიუგო ხოჯაბ ეს ხოჯა მეტად ფანატიკოსია თურმე, სტამბოლში გაზრდილი, ტომით ქართველი, მოძულე ქართველთა, მუშებმა სთქვეს:

– ასე ყოფილაო, როცა მაგათთვის ვმუშავობთ, მაშინ თუ ვიმღერეთ, ცოდვა არა ყოფილაო და როცა ჩვენთვის, მაშინ-კი დიდი ცოდვა არისო.

მურღულის ერის ასეთმა მოწყვეტამ და განკერძოებულმა მდგომარეობამ ერთობ ცუდად იმოქმედა მათზე და ბოლოს ესენი ისე განადირდნენ, ისე გაველურდნენ რომ თვით ოსმალს მთავრობაც-კი მიავიწყდათ და მართოდ შეიხ-ისლამიდა აგონდებოდათ.

ძველად ჩვენის მეფეების დროს მურღულთ ქიზიყელე-ბივით გამგე ჰყოლიათ. თავად-აზნაურობაცა ყოფილა აქ, მაგრამ ბატონ-ყმობისაგან მეფეების დროსვე განთავისუფლებულთ გლეხობა, ისე რომ თავად-აზნაურობას არავითარი ძალა არა ჰქონია აქეთ.

მურღულელნი წინად თვით აკეთებდნენ თავიანთ ტანთ-საცმელს და ფეხთ საცმელს. თამბაქოც მმოჰყვანდათ, ამათის თამბაქოს ფოთოლი ძლიერ განთქმულია. ეს ხალხი ოსმალს პირველად არაფერს ხარჯს აძლევდა, ბოლოს და ბოლოს-კი

შემოიღეს გარდასახადი სიმინდითა და თამბაქოთი. 1840 წ. ეს მხარე ცოტად ცნობილი გახდა ოსმალოს მთავრობისთვის რადგანაც ამ დროებში ოსმალმა მათ ნიზამი მოსთხოვა. პირველ ხანებში ესენი ამის წინააღმდეგნი. ყვნენ და არ ემორჩილებოდნენ, მაგრამ ორის წლის შემდეგ დაემორჩილნენ ხონთქრის ბრძანებას, რადგანაც ხოჯას, მოლებმა იწყეს ქადაგება, რომ ფადიშაჰის ურჩობა არ შეიძლებაო. ესენი დაემორჩილნენ,

-205-

მაგრამ თავიანთ ჩვეულებას მაინც, არა სტოვებდნენ.

სჯულის დათმობის შემდეგ მურღულუში მოისპო ქართული წერა-კითხვა და ქართული წიგნებიც. ამის მაგიერ თათრულს უნდა ეწყო გავრცელება, მაგრამ ვერც ეს მოიფინა. აქ ენას გარდა ყველაფერი მოისპო, ქართლული მხოლოდ ენა დაშთა ისე სუფთად, რომ მურღულის ხეობის ქართველ მაჰმადიანები ყველა ქართველ მაჰმადიანებზე უფრო კარგად ლაპარაკობენ ქართულს, წმინდა ქართულის დარბაისლურს ენით და ამათ საუბარში კაცი ისე ხშირად ვერ გაიგონებდა ოსმალურს სიტყვებს, როგორც სხვა მხრის მაჰმადიანებში. ამათი ქართულ ენის ასე შენახვის გამო აღტაცებული იყო განსვენებული დ. ბაქრაძე, მოგზაური გ. ყაზიბეგი და ნამეტურ გრ. გურიელი, რომელმაც მურღულელების შესახებ ძლიერ ბევრი ძვირფასი ამბები იცის.

მურღულელებმა საქართველოსთან შემოერთებამდე, ფულის ხსენება არც-კი იცოდნენ თურმე. ფული თვალით არ ენახათ. ამათ როცა რუსის ფული ნახეს, მაშინ დიდათ გაკვირდნენ და არ იცოდნენ, როგორ მოეხმარათ. ამას გარდა ბევრი კიდევ სხვა რამეები არა სცოდნიათ. ექიმობა და წამალი აქ თითქმის არც-კი სცოდნიათ. ამათი მოხუცებული დედაკაცები სწამლობდნენ ხალხსა და ხშირად ქართულ შელოცვას მიჰმართავდნენ. აქეთ თითქმის ყველას სცოდნია, რომ ისინი წინად ქართველები, ქრისტიანები ყოფილან და მერე გაუთათრებიათ. ამათი და საერთოდ ლივანა-აჭარის გათათრება ბევრად უგვიანეს მომხდარა ვიდრე ახალციხისა და ჯავახეთის გათათრება. ჩვენის ისტორიით ყველასთვის ცხადია, რომ

1626 წ. ბექა ათაბაგ (ჯაყელმა) მიიღო სტამბოლში მაჰმადის სჯული. 1629 წ. მან მაჰმადის სჯულის გავრცელება სამცხეში დაიწყო და ეს მხარე მალეც გაათათრა. აქეთ-კი მის წინააღმდეგ დარაზმულან, წინააღმდეგობით კარგა ხანს დაძვინილან და ბოლოს მაინც გაათათრებულან. აქეთ ყველა უარს ამბობს, რომ არა, ჩვენ ათაბეგების ხელით და მის დროს არა

-206-

ვართ გაათათრებული, უფრო აქეთ დროშიო. ბექა ათაბაგის შთამომავალნი დღეს შავშეთში სცხოვრობენო.

ოსმალის მფარველობის დროს მურღულში რამდენიმე ათასი კომლი სცხოვრებდა. მაშინდელი ამათი ოჯახები მეტად დიდი ოჯახები ყოფილა, ასე რომ ზოგში 30 – 40 სული სცხოვრობდა და ზოგში მეტ-ნაკლებიო, მაშინ ძმები განუყრელად სცხოვრებდნენ ერთად, მათში უშვილოთ არავინ შთებოდაო. კაცს რომ ერთის ცოლისაგან არ მისცემოდა შვილი, მაშინ ის მეორესაც ადვილად ირთავდა და გარდა ამისა მოლა-ხოჯები ორ ცოლის შერთვას იმიტომ უფრო ჰქადაგებდნენ, რომ მუსულმანის სარწმუნოების ერი გამრავლდესო. ამათ გამრავლებას ერთი ის გარემოებაც უწყობდა ხელს, რომ მურღულში მეტად მშვენიერი ჰაერია, წყაროები ცივი. აქეთ რამე ჭირის გაჩენა არ იცის და ხალხი დიდხანს სცოცხლობს. ერთმა ხოჯამ სთქვა, ერთს სოფელში 10 წელიწადი ვიყავი ხოჯად და ჩემს ყოფნის დროს მხოლოდ ერთი მოხუცებული დავასაფლავეო. – ახალგაზდა ხალხი იქ არ იხოცებაო.

მაგრამ, ჩვენდა საუბედუროდ, ეს ხალხი მოღებისა და ხოჯების მეოხებით დაიხოცა მაშინ, როცა ეს მხარე რუსეთმა აიღო, ზოგიერთ მანვე კაცებმა ამაო ბევრი ცუდი რამეები შეასმინეს რუსებზე და ამის მეოხებით მთელი მურღული თითქმის სულ გადასახლდა და მუჰაჯირად წავიდას წლინახევრის განმავლობაში. ასე რომ მთელს მურღულში მხოლოდ შვიდი მოსახლე და დაშთაო, ერთი მოსახლე ძველ-აზნაურის გვარისა ბოლქვამე, სოფ. ტრაპენში მცხოვრებელიაო. აი წინედ რა სოფლები ყოფილა მურღულში, სადაც თითო სოფელში, რაც უნდა პატარა ყოფილიყო, 50 მოსახლეზე ნაკლები მაინც

არ იქმნებოდა;

1, ტრაპენი, ჭოროხისა და მურღულის წყლის შესარ-
თავს ზემოდ, მთლად გადასახლდნენ. 2, არხვა, აქ დარჩა ერთი
კომლი ბოლქვაძეების გვარისა, რომელს გვარის ზოგიერთ პირთ
ქართული წერა-კითხვაც სცოდნიათ. 3, ჟვანა, 4, ქამალეთი,

-207-

5, პუჭგრეთი, 6, ერგვანა, 7, კორიდეთი, 8, ოსმალა. წინეთ
ამ სოფელს სხვა სახელი რქმევია. აქ სცხოვრობს ერთის ქრის-
ტიანი ქართველი, ომანიძე, რომელიც მევენახობას მისდევს,
ღვინოსა და არაყს აკეთებს, თამბაქოს სთესავს და მით ვაჭ-
რობა აქვს გამართული. 8, დუჩა, 9, მეზრე, 10, ადუჩა, 11,
მანცულა, 12, ერგვანა, 13, ისკევი. 14, კაპარჭეთი, 15, გურ-
ბინი, 16, ბაგა; 17, ქურა, 18, ჩხალეთი, 19, გოგილეთი,
20, ბაშქორი, 21, ფორსეთი, 22, ჭალავი, 23, გომცირეთი,
24, ურძუმა, 25, ავანა, 26, ნაღვარევი, 27, კველი, 28, ზე-
და-იქურა და სხვა წვრილმანი სოფლები. ეს სოფლები რუსე-
თის ნაწილია. რუსის საზღვართან ახლოს მდებარე ესენია:

1. პოტოჭური, სადაც ქართულ ენაზე მოსაუბრე მაჰმა-
დიანები, სცხოვრობენ.

2, ორჯი, ისევე ქართულს, ენაზე მოსაუბრენი არიან.

3, სიდრეთი და

4, დილარგეთი, ყველა ამ სოფლებში სხვაგანაც მაჰ-
მადიანები თავიანთ სამშობლო (ქართულს) ენაზე ლაპარაკო-
ბენ. აქეთ, თუ სადმე ძველი ხიდებია ან კოშკები და ეკვლე-
სიის ნანგრევებია, ყველა ამას მურღულელები თამარ-მეფის
დროს აწერენ. მურღულის წყალზე გაკეთებულია ერთის მა-
ღალი ქვის ხიდი, სიგრძით 30 საჟენზე მეტი. ამ ხიდის კეთება
ოსმალოს დროს, ერთ ქართველ მაჰმადიანს დაუწყვია, მაგრამ
ომის გამო ვეღარ დაუმთავრებია და თვითონაც ოსმალში
წასულა მუჰაჯირად.

დაბრუნებულნი მურღულელნი ბევრს სწყევლიდნენ თა-
ვიანთ წამქეზებელ მოლა-ხოჯებს და სწყევლიან დღესაც კი-
დევ. პირველ გადმოსახლების შემდეგ სხვებიც მოდიოდნენ
ნელ-ნელა, მაგრამ მურღული მაინც ცარიელი იყო. ამ დროს

აჭარიდამ იწყეს იქ გადასახლება და მზა სახლებში დასახლება. რამდენსამე ალაგს ამათ მთელი სოფლები და სოფლის მამულები დაიკავეს თურმე, ამის გაამო მურღულელთა და აჭარელთ დიდი ჩხუბებიცა ჰქონდათ. მურღულელნი ეუბნებოდ-

-208-

ნენ, რომ აქ ნუ სახლდებით ოსმალიდამ ჩვენები უნდა დაბრუნდნენო. აჭარელნი ეუბნებოდნენ:

– ბიჭო! რო მიდიოდით, ხომ ხედავდით, რომ ეს მშვენიერი ტყეები და ადგილები თან არ მოგდევდათ, არა, რისთვის მიდიოდით ოსმალში და თუ წახველით, აქ აბა რაღას მორბიხართ, სირცხვილი არ არის, თქვე ბლაცვებო თქვენა.

ასე და ამ გვარად ეკამათებოდნენ ერთმანეთსა და ბოლოს მურღულელებმა ამართლებს დაუწყეს ევედრება, რომ ჩვენის გადასახლების მიზეზი სულ თქვენა ხართო. სულ თქვენ შემოგვიჩინეთ ჩვენი ხოჯა-მოლები და სულ თქვენის შესყიდვიდ გვეუბნებოდნენ იგინი, რომ ჩვენ აქედამ გადავსახლებულიყავით ოსმალეთში და ჩვენი ადგილები თქვენ დაგეჭირათო. თუმცა მურღულში აქა-იქ აჭარელებიც დასახლდნენ, მაგრამ მაინც დიდი ადგილები დარჩა ცარიელი და დღეს ამ ადგილებზე მთავრობას განზრახვა აქვს რომ მალაქნები დაასახლოს. ერთ ალაგას, ადგილობრივ მცხოვრებნი ცოტათი შეფიქრიანებულან ამის შესახებ, ორმა-სამმა შეგნებულმა კაცმა სთქვა, ნეტა ისეთი ხალხი დაასახლოს, რომ ჩვენი ენისა მათ ესმოდეთ რამე, ან ჩვენ მათის ენისაო, ჩვენ მარტო უენობას შეუშინდებითო. ამბობენ, რომ ვითომც რაჭაში დიდი სივიწროვე არის ადგილებისაო. რატომ რაჭველები არა სთხოვენ ამ ადგილებს და რატომ იგინი არ დასახლდებიან აქეთ, ჩვენთვისაც კარგი იქნება ეს, რადგანაც მათს ენაზე ვლაპარაკობთ და ორივე ერთმანეთს მაინც გავაგებინებთ რამესო.

უნდა ითქვას პატიოსნურის სისწორით, რომ აქ მალაქნებს უგზო-უკვლობის და გაუჩეხავი ტყეების გამო საკმარისად გაუჭირდებათ ცხოვრება. გარდა ამისა ოსმალს საზღვარი ძრიელ ახლოს არის და ამათზე დაცემა-გაცარცვას ყოველთვის ადვილად გაჰხედავენ ოსმალს ქართველ მაჰმადიანები,

რადგანაც მათ ჩვენი ხალხი და ნამეტურ რუსები ძლიერ ეჯავრებათ. ამათებური ქუდებიც-კი სძულთ. ეს რასაკვირველია, სულ მოღლების ჩაგონებით. ყაჩაღობის მოსპობა აქედ შეუძლებ-

- 209-

ბელია, რადგანაც ოსმალოს საქართველოს მთებში, მთა ბარში და ტყეებში, ჭიანჭველასავით ირევა ხალხი. უმეტესი ნაწილი აქედამ გადასულნი არიან და სამშობლოსაგან შორს რომ ვეღარ წასულან, აქვე საზღვართან დასახლებულან, სამშობლოსთან ახლოს,

ვინც-კი ავა ჩვენის საზღვრების მთებს და იქიდან გადახედავს ოსმალოს საქართველოს, ის იქ მეტად სამწუხარო სურათებს დაინახავს: ახლად გაშენებულს პატარა სოფლებს, ღარიბს ხალხს, ტიტველა ქალებს და ყმაწვილებს, ერთთავად შიმშილისაგან შეწუხებულებს. ოსმალოს მთავრობა ამათ და ხმარებას არ აძლევს. მაშასადამე, ფიქრი აღარ უნდო, რომ ესენი აქეთ მოსულს უცხო ხალხს ხშირად დაეცემიან, უწყალოდ აიკლებენ და აკლების უმაღ ოსმალეთს გადავლენ. რაჭველებს, ანუ ქართველებს-კი ესენი ისე არ მოექცევიან, რადგანაც ესენი მათი ენის ხალხია.

ქართულ ენას გახმაურება მიეცა, ეღირსა ამ ენას აქ გაფართოების დასაწყისი. ამას აქ მგზავრი ცხადათ შენიშნავს

როცა რუსეთმა ოსმალოს საქართველო დაიჭირა და აქ რუსის ჯარი შემოვიდა, მაშინ მურღულის შესახებ საუბარი ატყდა და რუსის ჯარმა და ჩვენმა მილიციამ მხოლოდ ერთის წლის შემდეგ გაბედეს მურღულში ფეხის შედგმა და ისიც დიდის სიფრთხილით, რომ სისხლი არ დაღვრილიყო. გაიარეს რამდენიმე სოფელი და მურღულელთა ჩვენს ჯარს გზაში მოციქულად სასულიერო კაცები მიუგზავნეს და შეუთვალეს, გაჩერდით, ჩვენში ნუ მოდიხართ, ჩვენ მინამ ფადიშახისაგან ნება-რთვა და აშბავი არ მოგვივა, მინამდის არ ჩაგბარდებითო, სისხლს ტყულად დაღვრითო. ამათი ამღელვებელი უფროსი სასულიერო კაცი ყოფილიყო, მთელის მურღულის გამგე. ეს კაც ბათუმში მიიხმეს და პატიმარ ჰყვეს. ჯარმა თა-

ვისუფლათ გაიარა მურღულში და მივიდა რუსეთის საზღვარზე და გაჩერდა. ამ დროს საჩქაროდ გაჩნდნენ ზოგიერთი ფანა-

-210-

ტიკი მოლები და ამათ დაიწყეს მურღულში გადასახლების შესახებ ქადაგება. ამ მავნე პირების მეოხებით საქმე ისე მოიმართა, რომ მთელი მურღული მუჰაჯირად წავიდა.

უცხო ალაგას მისულს ხალხს ძლიერ გაუჭირდა თავის რჩენა და ცხოვრება, ამათი მდგომარეობა განწირულებად მივიდა, ბევრნი შიმშილით დაიხოცა, რადგანაც მათ ოსმალოს მთავრობა დახმარებას არ აძლევდა. იმათ პირველ ხანებში ავე-, ჯეელობის გაყიდვა დაიწყეს და მით თავის რჩენა, მაგრამ გაჭირებას მაინც ბოლო არა ჰქოდა. შემდეგ ამათ დაიწყეს შვილებით ვაჭრობა და ვისაც-კი მშვენიერი ქალ-ვაჟები ჰყავდა ოსმალებზე ჰყიდდა და შვილებში აღებულ ფულით სცხოვრებდა. საქმე ისე გაუმწვავდათ ამ უბედურებს, რომ ისინი ოსმალეთში ან შიმშილით უნდა გამწყდარიყვნენ და ან თავიანთ სამშობლოში წამოსულიყვნენ, მაგრამ რით და რა შეძლებით.

გაჭირებულთა გადასახლების მესამე წლის ბოლოს გადასწყვიტეს სამშობლოში წამოსვლა და როგორც იქნა ამათ ხთახწიეს კიდევ მურღულს. მთელი მურღულის სოფლები ამ დროს ცარიელად იყო დატოვებული და მცხოვრებთა სასახლეებიც ძაღლ და ტყის ნადირის თავშესაფარად გადაქცეულიყო. მცხოვრებნი თავ-თავიანთ სოფლებში მივიდნენ, ზოგი თავის სახლში შევიდა და ზოგი სხვაგან, მაგრამ მურღული მაინც ცარიელი იყო, რადგანაც რაც აქედამ მუჰაჯირათ წავიდა, იმის მეათედიც არ გადმოსახლდა, უმეტესი ნაწილი გაწყდა თურმე სიმშილისა და ავადმყოფობისაგან, ზოგიც აქა-იქ დაყიდულ იქმნენ და ზოგნიც ოსმალეთში დარჩნენ.

29 ივლისი 1892 წელი.

მურღულის ხეობა ცნობილია არა მარტო ქართულს ისტორიულს წიგნებში; არამედ მის შესახებ ბიზანტიის და რო-

მაელთ ძველი მწერლებიც მოგვითხრობენ სხვა-და-სხვა ცნობებს. ამის მიზეზად გახლავსთ ის გარემოება, რომ მურღულის

-211-

ხეობაში, ქრისტეს წინად, ქართველთ და ელლინთა სამადნო ქარხნები ჰქონდათ დახსნილი და რკინა, თითბერი და სპილენძი გამოჰქონდათ. ასეთ ქარხნების ნიშნები დღესაც სჩანს მურღულის ხეობაში.

მურღულის, ხეობა მთელს ოსმალეთის საქართველოში ერთ საუკეთესო მდიდარ კუთხედ ითვლება. იგი ძვეს ლივანის ანუ ჭოროხის ხეობის მახლობლად, დასავლეთით, რომლის კიდეებიც აწინდელს ოსმალეთის ლაზისტანს აკრავს და შავის ზღვის ნაპირებსაც უახლოვდება. მურღულის ხეობა სავსეა სხვა-და-სხვა მადნებით. აქ ხარობს ზეთისხილი, ფორთოხალი, ვაზიც, მწყავი და სხ.

მთელი ხეობა წარმოადგენს სამოთხის მსგავს სახილველს ამ ხეობის მშვენიებით აღტაცებულნი არიან ყველა ჩვენი ძველი და ახალი მოგზაურნი და მათ შორის დიძე. ბაქრაძე, გ. ყაზბეგი ყდა ზოგნიც სხვანი.

მურღულიდგან ერთი გზა პარხლის ხეობაშიაც გადადის, სადაც დღემდე დაცულია საქართველოს ისტორიაშიაც ცნობილი პარხლის ტაძარი, რომელიც დღეს ჯამეთ აქვთ გადაკეთებული ქართველ მაჰმადიანებს. ეს კუთხე დღესაც ოსმალეთის სამფლობელოს შეადგენს, იგი ლაზისტანზეა მიკრული და მცხოვრებთ ქართველ მაჰმადიანთ შორის ქართული ენა არის შენახული.

ამ კუთხის ისტორიულის აღწერით თავს არხ შეგაწყენთ.

მურღულის ხეობა ბათუმიდგან 60 ვერსის. მანძილზედ სძევს. ბათუმიდგან ბორჩხამდე ეტლებიც დადის, თითო კაცის წყევანა 1 მ. 20 კაპ. ღირს. გზა ჭოროხის ხეობით, ლივანის ხევს, ანუ მთელს ლივანს უვლის, ბორჩხა ზედ მურღულზეა მიკრული. ერთი გზა ბორჩხიდგან მურღულს მიდის და მეორე გზა ლაზისტანს ჩხალის ხეობაზედ. ლაზისტანი ბორჩხიდგან 10 ვერსის სიშორიდგან იწყება. ბორჩხა დაბა არის, აქ არის დუქნები, ვაჭრობა ჩაღდება, მუშების დიდი მოძრაობაა.

ბრივ მეზობლად მცხოვრებ ბერძნებმა კარგათ იცოდნენ და ამიტომ ქართველთ გარდასახლების დროს, აქაური ადგილები უმეტესი მადნის მთები მათ იყიდეს. ბევრი გამოძიების შემდეგ ყველა ეს ადგილები ინგლისის მდიდარ სამადნო საქარხნო წრეებს მიჰყიდეს. დღეს ნახევარ შურდული მდიდარ ინგლისელების საკუთრებას შეადგენს.

ერთმა ინგლისის კომპანიამ მთა-მადნის სპილენძის გამო-საყვანად 7 მილიონი ფული გამოიღო და აგერ ეს მეორე წელიწადია, რაც მურღულის ხეობა ინგლისელებით აივსო და დღეს დიდი გაცხარებული მუშაობაც არის გამართული სამადნო ქარხნების ასაგებად, ჯერ ერთის კამპანის ქარხანაში დღეს 2000 კაცი მუშაობს და შემდეგ, რაღა თქმა უნდა, ეს რიცხვის იმატებს. ინგლისელებმა ბორჩხიდამ მურღულის სოფ. მანცულამდე ელექტრონული სინათლე გაიყვანეს, ტელეფონი, ტელეგრაფი და მშვენიერი გზა. იქ, სადაც ამ 15 წლის წინეთ ოსმალთა ყაჩაღების შიშით კაცი ვერ გაივლიდა და მთელი მურღულის ხეობა ერთის საშაშს გვირავს წარმოადგენდა, დღეს იქ ვინ იცის ინგლისელთა მეოხებით და ან რა არ გაკეთდება კიდევ მომავალში. ინგლისელთა კომპანიის უფროს გამგებად არიან დირექტორები და ინჟინერები. მუშებსაც კი ფასს აძლევენ, მხოლოდ მუშა ხალხს მათი ენის უცოდინრობა უჭირებს საქმეს. ინგლისელთ პირველ მოსვლის ხანს სახლების კეთება ძრიელ გაუჭირდათ, ამიტომ მათ ხის სახლები: ინგლისიდან დაიბარეს, 15 დღის განმავლობაში, ლონდონიდან ბათუმში ეს სახლები უკვე მოვიდა, იგი მალე აიტანეს და მურღულში გამართეს.

მურღულში ინგლისელთ აქვთ მუშათათვის მაღაზიებიც, სადაც ვაჭრობენ მუშები აქ ყოველივე მოწყობილია ინგლისურად, ვაჭრობა, ლაპარაკი და წესები სულ ინგლისური არის, ჩვენს მუშებს ინგლისელები საკმარისს პატივს სცემენ, სამუშაოსაც აძლევენ. უმეტესად-კი მურღულის ხეობაში სამუშაოდ ოსმალთს სამფლობელოს მცხოვრები ლაზები, ბერძ-

ნები, სომხები და თათრები მოდიან.

მესხეთის ქართველ მაჰმადიანები.

მესხეთი ქართული ენის კერა იყო, აქ ამ ენის ლამპარიენ ენთო. „მესხი სწავლითა ქებულიო“ მთელ საქართველოს ერის კუთხეებში მცხოვრებთ ქართველთ ენას მესხეთის ქართულთ სუფთა ენა აჩირადენებდა. დღეს კი ეს ასე აღარ არის, მესხეთი ქართული ემით ნატამალობს. ქართული ენის ვრდო-მა აქ იწყება იმ დლიდამ, რაც ეს კუთხე ოსმალეთის სამფ-ლობელოდ გახდა. ამ ვრდომას დაეხმარა შედეგი გარემოება:

ქართველნი დაუკავშირეს ისლამს, ამიტო ამათ სჯულის ენად გახდა არაბული ენით დაწერილი ლოცვები. არაბული ენის ხელსამძღვანოდ მიღებულ იქმნა ოსმალური ენაც.

ხოჯები და მოლები არაბულად ალოცებდნენ და ქადა-გებას-კი ოსმალერს ენაზედ ამბობდნენ, რაც მათში საჭიროდ ხდიდა ოსმალურ ენის ცოდნას.

რადგანაც ოსმალოს მთავრობას საქართველოს სამეფო სძულდა ამიტომ ქართველ მაჰმადიანებში ქართულ ენას სპობდა, ამის გარდა სდევნიდა კიდეც და სწორედ ეს დევნა იყო მის მიზეზად გამხდარი, რომ ზოგ ალაგას დევნილი ენა მაინც შეინახეს ქართველ მაჰმადიანებმა.

მესხეთი იყო მჭიდროდ დასახლებული, აქ ქართველთ რიცხვი ნახევარი მილიონი იყო. სოფელი იქმნებოდა რამდე-ნიმე ასი, დღეს-კი აქ ქართველობის ყოველივე ნატამალობს. მთელს მაზრაში დღეს ითვლება 300 დიდი და პატარა სოფ-ლები. ნახევარზედ მეტი აქ მცხოვრებნი არიან ქართველთ მაჰმადიანები, ყველგან ამათ ქართული ენა დატოვებული აქვსთ. ზოგს ალაგას ეს ენა მათ იციან, მაგრამ იქაც იდევენე-ბა ეს ენა, მოლები და ხოჯები სცდილობენ, რომ მათ მალე დაავიწყონ ქართული ენა. ქართულად მოლაპარაკე ქრისტიან ქართველები სცხოვრებენ შემდეგ სოფლებსა და ქალაქებში:

დიდი აგარა, 25 კომ. ქართ. მოლაპარაკენი.
ანდრია წმინდა, 100 მომ. ქართ. მოლაპარაკენი.
ახაშენი, 4 კომ. ქართულად მოლაპარაკენი.
აწყური, 14 კომ. ქართ. მოლაპარაკენი.
კობიეთი, 1 კომ. ქართ. მოლაპარაკენი.
დადეში, 43 კომ. ქართ. მოლაპარაკენი.
დღვარი, 20 კომ. ქართ. მოლაპარაკენი.
დვილი, 45. კომ. ქართ. მოლაპარაკენი.
ზედა თმოგვი, 40 კომ. ქართ. მოლაპარაკენი.
ქვაზის ხევი, 29 კომ. ქართ. მოლაპარაკენი.
კუცნა, 15 კომ. ქართ. მოლაპარაკენი.
მიქელ წმინდა, 2 კომ. ქართ. მოლაპარაკენი.
სოკეთი, 16 კომ. ქართ. მოლაპარაკენი.
საკირეთი, 50 კომ. ქართ. მოლაპარაკენი.
ტაესის, 30 კომ. ქართ. მოლაპარაკენი.
ტატანისი, 11 კომ. ქართ. მოლაპარაკენი.
ტყემლანა, 5 კომ. ქართ. მოლაპარაკენი.
ტობა, 9 კომ. ქართ. მოლაპარაკენი.
ტოლუში, 24 კომ. ქართ. მოლაპარაკენი.
წნისი, 2 კომ. ქართ. მოლაპარაკენი.
ქობარეთი, 36 კომ. ქართ. მოლაპარაკენი.
ერკოტა, 4, კომ. ქართ. მოლაპარაკენი.
რაბათი, 65 კომ. ქართ. მოლაპარაკენი.

ქართველ მაჰმადიანთ რიცხვის, რომელთაც იციან ქართული ენა სცხოვრობენ 10-მდე სოფლებში, დანარჩენ სოფლებში სცხოვრობენ ისეთ ქართველ მაჰმადიანები, რომელთაც ქართული ენა დაკარგული აქვსთ, დღემდე ამ ენას აქეთ განსაცდელი ადგა, დღეიდან-კი ეს განსაცდელი მას მოსცილდა, ვინაიდან ოსმალოს სასულიერო წოდების გავლენაც საკმარისად დასუსტდა, დღეის შემდეგ უეჭველია ქართველ მაჰმადიანთ შორის, ქართული ენა კვალად აღსდგება. ამ აღდგენას სხვათა შორი ხელს უწყობს ახალციხის ქართველ ურიელ-

სხვათა, რომელნიც მკვიდრად ფლობენ ქართულ ენის და რომელნიც ქართველ მაჰმადიანებს ამ ენით ელაპარაკებიან და არა ისე, როგორც ადრე შიშიანობის გამო მათ წინაშე ქართულად ხმას ვერავინ გასცემდა, ამისი ყველას ეშინოდა, ნამეტურ ოსმალოს მთავრობის დროს. დღეს-კი ეს ისე აღარ არის. აქ ამ ენის ხმარების არავის ეშინიან ეს ენა გავრცელდა თვით არზრუმიდან გადმოსახლებულ სომხებში. 1870 წლამდე, მსხეთსა და ჯავახეთში ქართულ ენის სომხურ ენამ კინალამ დასძალა, რადგანაც ამ ორს კუთხეში სომეხთა რიცხვი 60 ათასამდე არის, სადღეისოდ-კი ამ კუთხეებში ქართული ხმაურობა დაწინაურდა ასე რომ აქეთ უქართულ ენოდ კაცი ეერ იცხოვრებს და უსომხუროდ-კი შეიძლება, ასევე უთათრულოდ. უქართულოდ-კი არა იქნება-რა. წინეთ-კი აქ სომხური ძლიერება ისე წავიდა წინა, რომ მოსულ სომხებმა განიძრახეს, რომ ახალციხის და ახალქალაქისათვის სახელები უნდა შეეცვალად, სომხურად უნდა დაერქმიათ, ამაზედ მთავრობასაც მისცეს თხოვნა, მაგრამ აქედამ ნება არ მიეცათ, თორემ დღეს ახალციხეს ახალი **არზრუმი** ერქმეოდა და ახალ ქალაქს ახალი **ზაიაზეთი**. დღეიდან ამ კუთხეებს თავის კანონიერი ხმაურობა ეძლევა რაც ნელ-ნელა ქართველ მაჰმადიანებზე თვალს გაახელენ, მით ეს ქართული ხმაურობა აქეთ უფრო გაფართოვდება. საქმე მხოლოდ ამათ განათლებასა და თვალის გახილვაზედ არის დამოკიდებული.

ჯავახეთის ქართველ მაჰმადიანები

ეს ვრცნლი. კუთხე – ჯავახეთი ოსმალეტის სახელმწიფომ ჩაყლაპა XVII საუკ. ნახევრიდან. ამ ჩაყლაპვის ტრფიალების მიზეზად გონი ის უნდა ყოფილიყოს, რომ. 1628 წ. შემდეგ, ახალციხე გახდა ოსმალის საფაშალიკოთ, აქ გამაგრდა ოსმა-

ლოს სამხედრო წესები, გამგე ფაშები, აქ აღორძინდა ისლამი. ერთი სიტყვით ახალციხე გახდა ოსმალოს მთავრობის და

მუსულმანობის ცენტრად მესხეთ-ჯავახეთში.

აქ საქმე ცხადი არის, რომ ოსმალეთის მთავრობა იმეცადინებდა და ასეთ შუაგულ ქალაქის და სიმაგრის გარშემოც თვის ერთგულ მცხოვრებთ გააჩენდა, ხოლო ეს აქ როგორ მოხდებოდა, აქ ოსმალის ტომის ხალხს საიდან გააჩენდა, ისევ ადგილობრივ უნდა ეძებნა-მოენახა და გაეჩინა. ამისთვის მათ ბევრი ძებნა არ მოუწდათ, მათ მალე იპოვნეს ადგილობრივ მცხოვრებ მკვიდრ ქართველნი. ამათ დაუწყეს დამონება, სულიერად დამორჩილება, რამდენიმე ხნის განმავლობაში, მათ ნახევარზედ მეტი დაიმორჩილეს, ჯერ ისლამი მიაღებინეს და მის მერე მკაცრს მოხებათაც გახადეს.

საქმე მართლ აქ ისლამი არ იყო, ამით არ გათავდა ეს-ჯავახელთ სთქვეს:

რა უჭირს ბატონო, ისლამს, ერთი ძმა მუსულმანი იყოს, მეორე ძმა ქრისტიანი, სჯული თავიანთი აქვდეთ, ხოლო ძმობას ნუ მოშლიან ერთმანეთშიო.

რასაკვირველია ეს ასეც უნდა ყოფილიყო, მაგრამ ოსმალის მთავრობამ ეს არ ინდომა, ჯავახელ და მესხელ ისლამს გარდა მოსთხოვა ისიც, რომ მათ შეეჯავრებინათ თვისი მეთვისტომე ქრისტიან ქართველნი. დაევიწყათ მათი, ანუ თვისი მამაპაპეული ენა, მის მაგიერ გაეკვეთათ ოსმალური ენა. საქმე არც ამითი გათავდა და შეჯავრების გარეშე მტრობა და სისხლის დაღვრასაც ასწავლიდნენ, ამისთვის დიდათ იმეცადინეს, ამის საწადელსაც მიაღწია ოსმალის მთავრობამ.

მოკლე დროის განმავლობაში, მათ მთელი ჯავახეთის მცხოვრებთა ოთხი ნაწილი, ქართველ მაჰმადიანების, ქართულ ენით მოლაპარაკენი, ქართული ოჯახის შვილნი, გახადეს თვის ერთგულ მონად და ქართველ ქრისტიან სისხლის მსმელად. ეს არ იყო კაი საქმე. მუჰამედი სიყვარულს ასწავლის ხალხს და ოსმალის მთავრობა კი ქართველ მაჰმადიანებს

მტრობას ასწავლიდა, მათ დაისწავლეს ესეც. მთელი ჯავახეთი გახდა ოსმალის მონად, თავის ქვეყნის და ენის მტრად. XVII საუკ. ანუ 1635 წლებში მესხეთ-ჯავახეთში ერთი მი-

ლიონი ქართველი ესახლა, ჯავახეთს ნახევარი მილიონი იქნებოდა, ყველა ეს ქართველ ტომის ერი იყო, ქართულად მოლაპარაკენი.

დღეს რაღა არის ჯავახეთი? – აღარაფერი, ძრიელ ცოტა აღარც მეთედი მის რაც 1635 წ. იყო. მაშ რა იქმნა ეს ამდენა ქართველი ერი? იკითხავს მკითხველი: ოსმალეთის მთავრობამ და მათმა მახვილმა შეჭამა იგინი. დღეს ჯავახეთის ერი არც ოსმალეთის არსებობს, არც თავის თავისთვის, გურჯისტანისთვის, იგინი გაქრნენ უმეცრების და ფანატიკობის წყალობით, ამას მათი მთავრობაც ნატრობდა. ამ გაქრობის უმთავრესი მიზეზი ის არის, რომ 1828 წ. ჯარებმა ჯავახეთი და მესხეთი აიღეს, ეს აღება ქართველ მაჰმადიანებს ისე ეჯავრად, რომ მათ ვერ მოითმინეს, როგორც ველურებმა და ველურობაში მყოფთ, ოსმალს მთავრობას გაჰყვინენ უკან, ესენი გადაასახლეს შუაგულს ოსმალს ადგილებში, სადაც შემდეგ ესენი ასულ გაწყდნენ შიმშილის და უცხო ჰაერის აუტანლობისაგან.

ამათ ალაგას არზრუმელი სომეხნი მოვიდნენ და დასახლდნენ.

დღეს მთელ ჯავახეთის სოფლებთ შორის: ქართველ მაჰმადიანები ერთობ ცოტადა სცხოვრობენ, მათი რიცხვი სულ რამდენსამე სოფელში იქნება, სოფელში ქართული ენა იციან, მაგრამ ამ ენას ისე უყურებენ, როგორც ძაღლის ენას, თვით არიან უმეცარნი, უსწავლელნი, ნამდვილში უმეცრული ტექტიები არიან, არც ოსმალური იციან არც პართული, მდაბიო ერს გარდა თვით აქაური ბეგებიც მეტის-მეტი შეუგნებული და უსწავლელნი არიან, ამათ დღემდისაც-კი ვერ შეიგნეს, რომ იგინი ტომით ქართველნი არიან, თვით საშუალო სკოლებში მოსწავლე ქართველ ბეგის შვილებიც-კი ვერ

გამოტყდნენ აქამდის და თავიანთ ვინაობა ვერ შეიგნენ, თავი თურქათ მიაჩნიად. სხვა აბა რა უნდა ითქვას ამათ ცხოვრებაზედ, კარგი არაფერი.

მთელ ჯავახეთში 250 სოფელი იქნება დიდი და პატარა,

ზოგი სოფელი მიწერილი არის დიდ სოფელზედ, ამიტომ მისი სახელი არა. სჩანს მთელს ჯავახეთში არის 80 ათასი-მცხოვრებნი. 30 ათასი სომეხი იქნება, 20 არასი ქართველ მაჰმადიანები, რომლებშიაც ზოგმა იცის ქართული ენა, ზოგმა აღარ, დანარჩენი სხვა ტომისანი არიან, ამ კუთხეში ქართულად მოლაპარაკენი სცხოვრობენ შემდეგ სოფლებში:

სარო, 70 კომლი, ქართულ მოლაპარაკე ქრისტიანები.

ხიზაბავარა, 200 კომლი, ქართველ კათოლიკენი.

ვარგავი, 25 კომ. ქართ. კათოლიკენი.

თოკი, 41 კომ. ქართ. მოლაპარაკენი.

ვარევანი, 20 კომ. ქართ. მოლაპარაკენი.

კოთელია, 90 კომ. ქართ. მოლაპარაკენი.

ბარალეთი, 80 კომ. ქართ. მოლაპარაკენი.

აზავრეთი, 10 კომ. ქართ. მოლაპარაკენი.

ბალანთა, 5 კომ. ქართ. მოლაპარაკენი.

ქირსაულა, 5 კომ. ქართ. მოლაპარაკენი.

ხუმრისი, 5 კომ. ქართ. მოლაპარაკენი.

გურჯახეთი, 15 კომ. ქართ. მოლაპარაკენი.

ახალქალაქი, 30 კომ. ქართ. მოლაპარაკენი.

ბერტენა, 50 კომ. ქართ. მოლაპარაკენი.

ჩუნრსა, 50 კომ. ქართ. მოლაპარაკენი.

ქილდა, 70 კომ. ქართ. მოლაპარაკენი.

გოგაშენი, 80 კომ. ქართ. მოლაპარაკენი.

აფნია, 30 კომ. ქართ. მოლაპარაკენი.

მუსხი, 100 კომ. ქართ. მოლაპარაკენი.

ამ სოფლის მცხოვრებთაგან განისმის ქართული ენა მთელს ჯავახეთში, ამათ გარდა, ქართული ენა დევნილი არის ყველგან, ქართველ მაჰმადიანები, რომელთაც ცოტა კიდევ

-219-

იციან ამ ენის, იგინიც ცდილობენ ამის დავიწყებას. ასევე დაკარგეს ქართული ენა ქართველ კათოლიკეებმა შემდეგ სოფლებში დღეს ესენი სომხურად ლაპარაკობენ:

კარტიკამი, 150 კომ. ქართ, კათოლიკენი, ქართული ენა დაკარგეს.

ხულგუმი, 70 კომ. კათოლიკენი, ქართული ენა დაკარგეს.

ბავრა, 30 კომ. ქართ. კათ. ქართ. ენა დაკარგეს.

ემტია, 200 კომ. ქართ. კათ. ქართ. ენა დაკარგეს.

ტურცხა, 40 კომ. პართ. კათ. ქართ. ენა დაკარგეს.

ქართველ კათოლიკეების ენის დაკარგვას ხელი შეუწყო იმ გარემოებამაც, რადგანაც სამცხე ოსმალთ ეკავათ, მათგან ქართველ მაჰმადიანთ წინაშე ქართული ენა გამობილი იყო და ამას გარდა ქართველ კათოლიკეთა, სჯულის ენათაც სომხური ითვლებოდა ამიტომ მოხდა ამათი გადაგვარებაც.

თუმცა ჯავახეთში ქართული ენა დევნილი არის, მაგრამ მაინც ეს ენა მთელს მზარაში მაინც არსებობს და ნელ-ნელა ქართველ მაჰმადიანებშიაც-კი იდგამს ფეხს, თუმც მდევნელიც ჰყავს, მაინც ქართველ კათოლიკენიც მოდიან ცნებიერებაზედ.

ქართული ენის დაკარგვა ქვაბლიანის ქართველ მაჰმადიანებში

ქვაბალიანთან – ქობულეთს მსგავსება აქვს. ქვაბალიანს გარს აკრავს ფოცხოვი. ზედა აჭარა, მესხეთი და იმერეთის მთები. აქ სცხოვრობენ სულ ქართველთ მაჰმადიანები, ყველა ესენი არიან ერთობ უკან ჩამორჩენილნი, ფანატიკები და ძალან დაცემულ გაველურებულნი. ამათში ქართული ენა დაკარგული არის. აქ ქართულს ლაპარაკობენ მხოლოდ ქრისტიანები შემდეგ სოფლებში:

უდე, 240 კომ. ქართ. კათ. ქართულად მოლაპარაკენი.

-220-

ვალე, 200 კომ. ქართ. კათ 40 კომ. მართ. მად. ქართულად მოლაპარაკენი.

არალი, 70 კომ, ქართ. კათ. ქართულად მოლაპარაკენი.

ბალაჟორი, 10 კომ. ქართ. კათ. ქართულად მოლაპარაკენი.

აბასთუმანი, 40 კომ. ქართ. კათ და მართ. ქართულად.
მოლაპარაკენი.

მთელს ქვაბლიანსა და ადუგენის ნაწილში იქნება 150, სოფ. ყველა ამ სოფლის ქართ. მაჰმადიანები არიან, ზოგან სომხებიც სახლობენ, ამათში ქართული ენა დაკარგული არის. ამათ ენის დაკარგვას საოცარი ისტორია აქვს, ეს ბედშავი სივერაგე ოსმალს მთავრობის ჩვენ ბევრჯერ ავნუსხეთ, ამიტომ აქ აღარას ვიტყვით მასზედ,

მხოლოდ აქ ერთი არის საკვირველი, რომ ქვაბალიანის მოსამზღვრე ზედა აჭარაში ქართული ენა არსებობს, ასევე მეორე კუთხეს, ანუ მესხეთს და ზემო ხსენებულ ქრისტიანთ სოფლებში, საკვირველი ის არის, რომ მიუხედავად ამ სოფლებში ქართული ენის ხმაურობის. მაინც ქართულ მაჰმადიანთ შორის ქართული ენა ამოვარდნილა. ეს გარემოება ცნობას იძლევა მის შესახებ, რომ აქ ოსმალს სასულიერო წოდებას ისლამის ძალით, ქართული ენა აკრძალული ჰქონია: მეორე ქრისტიან ქართველებსაც დაშლილი აქვდათ თურმე, რომ გათათრებულ ქართველებთან რამე საქმე რომ ჰქონიყო, მაშინ მას უსათუოდ ოსმალურად უნდა ელაპარაკანა და არა ქართულად წინააღმდეგ დასჯიდნენ ოივეს და ნამეტურ გათათრებულს, ამიტომ თურმე ქვაბალიანის ქართველებს პირზედ ქართული ენის კლიტე ედოთო.

ერთად ერთი თურმე ახალციხის ქართველ ურიებს აქვდათ ქართული ენის ხმარების უფლება, ესეც იქნება მიტომ, რადგანაც ოსმალნი მათ იცნობდვენ ურიებათ და ვინ იცის იქნება მათ ისკი არ იცოდნენ, თუ იგინი ქართულად, ლაპარაკობდნენ, თორემე მაშინ მათაც უკრძალავდნენ ქართუ-

-221-

ლი ენის ხმარებას. ურიები მოგზაურობდნენ ვირებით, ცხენებით სოფლებში და წვრილმან საქონელს ატარებდნენ და ვაჭრობდნენ, ამ დროს, იგინი ქართველ მაჰმადიანებთან ქართულ ენას ახმარებდნენ, თუ სადმე აქეთ ქართული ენის რამე არსებობს, ეს არის ამაგი ქართველ ებრაელთა არსებისა საქართველოში. ერთმა მოხუც ქართველ ახალციხელ ებრაელმა

ამის შესახებ ბევრი რამ მიაძმო, სთქვა მან:

ჩვენ, ბატონო, ქართულ მიტომ ვხმარობდით რომ ვა-
ქრობაში არ მოვტყუებულყავით, მეორე თათრებს ჩვენზედ
უკეთ ესმოდათ ქართული და აბა ჩვენ რა ძალა გვადგა, რომ
თათრული გველაპარაკა, ჩვეს ქართულად უფასებდით. ვევა-
ქრებოდით და იგინი თათრულად გვაძლევდნენ პასუხს.

ესეც იყო თურმე. რომ ფოცხოვს, ჩილდირს, ქვაბალიანს
და ადუგენსაც, ვინც ქართველ თათარმა თათრული არ იცო-
და, მაშინ იგი თავის მერჯულესთან-კი ქართულ ენას ხმა-
რობდა თურმე ისიც ჩუმად და ურიასკი მაინც ქართულად
არ მისცემდა პასუხს, თავის მერჯულე მეორე თათარს, რო-
მელმაც იცოდა ლაპარაკი, იმას მიაცემინებდა თათრულად
პასუხს, ერთმანერშიკი ურიის ცოტა მოშორებით ქართულად
ილაპარაკებდნენ თურმე, ამავე კუთხის სოფლების შესახებ
ვინმე მესხმა ერთის „მისიონარულის“ დღიურიდამ შემდეგ
სოფლის სახელები გადმომცა, რომელნიც XVIII საუკ ბო-
ლის ერთ კათოლიკის მღვდელს აუწერია.

სოფელი წყარო, წახნისა, სარჯინი, შოყა, ენთელი, ფეხ-
რო, მიქელ წმინდა, წყურთა, ხევაშენი, უნცა, ვარსინა, ფერ-
ხა, ბენარა, ოში, თხაკი, საკლი, ორალი, ჯვარის ციხე, პა-
მაჯი, სხვილისი, უდე, ნიოცხრები, წინაუბანი, აბატ ხევი,
უდელა, წყალ-თბილა, ჭაიხელი, ჩუჩუტო. ქიქინეთი, საღრი-
ძე, ნაქურდქვი, ფარეხა, უნწო, წარო, წახნისი, ხარჯამი,
წირე, ხევაშენი. ბოლაჟური, არძნე, ღაღვი, გომარო, ქაცა-
რული, ზონავი, აფიეთი, გოდერძი, კეხოვანი, კიკიბო, ფლო-
ტე, დესესვლი, შოყო,საირმე, მოსე, მლაშე, ზარზმა, უტყის

-222-

უბანი, ქექელა, ქელა, ციხის უბანი, ღორთ უბანი, გუგუნაუ-
რი, ნამიაური, ნაქურდოვანი, ოჩიეთი, წირკა, სამოდა, ჩორ-
ჩონი, აროლი, გორგული, ყართ უბანი, ლელოვანი. ავხერი,
კოსარეთი, სამურე, ღორძე, ხურო, ორჯიშინა, წარბასტ-
უბანი, ხონა, მარელი, ზაზალო და სხვანი.

ახალციხიდამ ქვაბალიანზე გზატკეცილი არის გაკეთე-
ბული ბათუმამდის, ეს გზა აერთებს მთელს ზედა და ქვედა

აჭარას, ამიტომ აჭარელთაც ხშირი მისვლა-მოსვლა აქვს ამ გზით ქვაბლიანზედ, მგზავრობაში აჭარლები ყოველთვის ქართულ ენას ახმარებენ, ამიტომაც ამ კუთხეში ქართულ ენამ განმაურება დაიწყო. საერთოდ მთელს კუთხეში, იმედ არის, რომ ასეთის პირობებისაგან აქ ქართული ენა კვალად აღსდგება ქართველ მაჰმადიანთ შორის, ამას ფიქრი არ უნდა, ამის მაგალითიც გვაქვს, შავშეთში ქართული ენა დაიკარგა, დღეს იქ ეს ენა გახმაურებას და აღორძინებას მიეცა ლივანელ ქართველ მაჰმადიან მენავეებისაგან, რომელნიც ყოველთვის ქართულ ენას ხმარობენ მოგზაურობის დროს, აქაც ქვაბლიანში ასე მოხდება აჭარლებთაგან.

ქართული ენის დაკარგვა ჩილდირის ქართველ მაჰმადიანებში.

ჩილდირის ხეობა ჯავახეთს აკრავს, იგი არტაანის და ახალქალაქის მაზრის შუა სძევს, ამ ხეობაზე, XVII საუკ. ქართველთ რიცხვი დიდი იყო. დღესკი ჩილდირი აღარაფერი არის ჩვენთვის, აქაური მცხოვრებნი მთლად ქართველ ტომისანი არიან, მაგრამ მათ ტომობას რას ვაქნევთ, არაფერს, იგინიც უმაქნისნი არიან, როგორც ფოცხოველნი, დღეს ესენი არც თათრები არიან და არც ქართველნი, ორივეში გამოწყვეტილნი გახლავან. მთელი ხეობა სავსე არის ქართულის ძველის ნაშთებით, რადგანაც მთელმა არტაანის ოლქმა დაკარგა ქართული ენა, ამიტომ ამათაც დაკარგეს ეს ენა და

-225-

ოსმალურად იწყეს ლაპარაკი, თუმცა აქ ეს არ უნდა მომხდარიყოს, რადგანაც ჩილდირელთ მისვლა მოსვლა აქვდათ ჯავახელ ქართველებთან და აქ ცოტად თუ ბევრად ქართული ხმა ესმოდათ, მაინც მიუხედავად ამ გარემოების ოსმალს მახვილმა იმძლავრა მათზედ და აქაც მოსპო ქართული ენა. ეს კუთხე დღეს ქართველის ტომისთვის გულსაწვავს ფერფლს

წარმოადგენს. იგი აწერილი მაქვს ბევრნაირად ამიტომ აქ ამაზედ არას ვიტყვით, დავსძენ მხოლოდ შემდეგს: ოსმალის მახვილმა აქაც შეჭამა ქართველობა და ქართული ენა, ხოლო არც თვით დაშთენენ სადღეისოდ მკვიდრად საქართველოში, მათ ძალასაც ეღება აქ ბოლო.

აქ ქართული ენა იხმარებოდა 1830 წლებამდე, მის მერეკი ამ ენის ამოვარდნის საქმეს ხელი შეუწყო რუსეთგან ახალციხის აღებამ, რადგანაც ჯავახეთიდან ოსმალეთში გადასახლდა 20 ათასი ქართველი მაჰმადიანი, ქართულად მოლაპარაკენი და ამათ წასვლამაც ხომ გაწყვიტა ჩილდი ოსაკენ ქართული ხმაურობა. ქართული ენის ხმის მოსპობას იმანაც შეუწყო ხელი, რომ 1830 აქეთ გადმოსახლდენ ოსმალადამ სომხები, რომელთაგანაც თათრული და სომხური ხმაურობა განისმა და განივრცო. ახალქალაქიდან ჩილდირზედ თუ ყარსის რკინის გზა გაივლოს, მაშინ შესაძლები იქნება, რომ ჩილდირშიაც ქართული ენა ქართველ მაჰმადიანთ შორის აღორძინებას მიცემა.

ქართული ენის დაკარგვა ფოცხოვის ქართველ მაჰმადიანებში

ფოცხოვის ხეობა ყარსის და არტაანის ნაწილს შეადგენს, ესევე ახალციხეზედ ახლო არის, ზედ მიკრული, მაგრამ რა ვთქვათ ამ ხეობის ქართველ მაჰმადიანთ შესახებ, კარგს არაფერს ვიტყვით, მიტომ რადგანაც თვით მათშიაც კარგი არაფრის არის, ფოცხოვის ქართველ მაჰმადიანებიც არიან ისე-

-224-

თივე. ბაიყუში, უმეცრები და კერპნი, როგორც მთელი არტაანის ოლქის, მასთან ჯავახეთის და მესხეთის ქართველ მაჰმადიანები.

ფოცხოველნი არიან ნამდვილი ტეტები, როგორც ქართლის აჯამი ტეტია გლეხები არიან, ესენიც ისე გახლავან. ამათ თათრობის მიღების უმაღვე შეითვისეს განუსაზღვრელი ბოროტება საქართველოსადმი, ამ ბოროტებას ყო-

ველთვის ახალციხის ფაშები და ყადებიც ერთი ოცად ამრავლებდნენ. ამიტომაც ფოცხოვის ქართველ მაჰმადიანებმა სიამოვნებით დაკარგეს თავიანთ დედა ენა, იგინი დღეს ოსმალურად ლაპარაკობენ, თუმცა კითხვა რომ იქმნეს, მაშინ ხან იტყვიან მუსულმანი ვარო, ხან თათარი და ხან გურჯიც გამოვა მათი პრიდამ, მაგრამ ეს გურჯი არის ცარიელი ჩონჩხი, ცარიელი სიტყვა, სხვა მის მიტი შიგ არაფერი ჰყრია. ამიტომაც ასეთ ქართველ მაჰმადიანთ შესახებ რა უნდა ითქვას, არაფერი, იგინი ქართველებისთვისაც გაწყვეტილნი არიან, დაკარგულნი და იმავ დროს არც ოსმალები გახლავან. ესენი აქეთაც დაკარგულნი არიან და იქითაც, არც ერთნი და არც მეორენი გახლავან. ხოლო რა იქნებიან შემდეგში, ამისიც ჯერ არა ითქმის-რა.

მთელი ფოცხოვი-კი არის ქართველი ტომის საბინადრო, ქართველ ერის შთამომავლობითვე დასახლებული. ხოლო ერთ დაკარგულნი, ზოგ ალგას ქართული ენა იციან, ხოლო მცირედ ფოცხოვი მიწერილი არის ყარსის ნაწილზედ და ამიტომ იგი მოწყვეტილი გახლავსთ მესხეთისაგან. ფოცხოვში XIX საუკუნის დამდეგს 100 სოფლამდის იყო, დღეს ამაზედ მცირე არის შემცირდნენ გადასახლებით ოსმალეთში 1854 წლიდან. ქართული ენა ზეგნელებისაგა ახლა აქ ხმარებაში არის, ნელ-ნელა ვრცელდება. იმედია შემდეგში უფრო მოიფინება.

ქართველ მაჰმადიანთ გადაგვარება

არტაანის (არდაგანი) ოლქს, კოლას, კარს და სხვა კუთხეებში.

გულ-ცეცხელ საწვავ სიტყვებს ჩვენ ბევრს არას ვიტყვით არტაანის შესახებ, რა უნდა დავსწეროთ ამ ჩვენი ტომის შესახებ, როცა ამ კუთხეში დიდი ხანია რაც ქართველნი. მოისპნენ და აღიგავნენ დედამიწის პირიდან. აქ თუ რამეს ვიტყვით და მოვიყვანთ, ეს იქმნება მხოლოდ თხრობა ჩვენის

ტომის განვლილ ცხოვრების ვითარების და მის ავ-კარგიანობის. სხვა არაფერი, რადგანაც ყოველივე გარდაიქმნა, გარდა-შენდა, გადასხვაფერდა, ძველის ძველ ქართველთ კვალი წაიშალა, მოისპო. ერი არა კვდებაო, არამედ გარდაიქმნებაო.

არა მგონია, რომ სადმე, ასე უჩუმრად და შეუმცნევლად გადაგვარდეს რომელიმე ერი და აიგავოს თვისი სამშობლო ქვეყნის ასპარესზედ, ეს როგორც მოუხდათ არტაანის ქართველთ, ოლთის, კარის და სხვათა. მთელი ამ კუთხეების დაბა, სოფლები და ქალაქები ქართველი ხალხით იყო დასახლებული. ყოველ ქალაქში სცხოვრებდა ქართველი ერი. გამგეობა იყო მათი ქართული, წინეთ საქართველოს მეფეს ემორჩილებოდნენ, საქართველოს სამ სამეფოდ და ხუთ სამთავროდ გაყოფვის შემდეგ სამცხის ათაბეგს ექვემდებარებოდნენ, ასევე ქალაქის მსგავსად დაბასა და სოფლებშიც მთლად ქართველი ტომის ერი სცხოვრობდა, მათში მცირედ ერივნენ სომეხნი, ბერძენი, ოსმალ-სპარსნი და ქუთრებიც, ხოლო ძირელ მცირედ. მათი. რიცხვი შეუმცნევი იყო ყველა ამ ადგილებს ქართველთგან ეწოდებოდა **ზემო ქართლი** და არტაანის ნაწილს „ერუშეთი“.

რადგანაც სამცხე-საათაბეგოს შესახებ, ჩვენ მოკლე ის-

-226-

ტორია ცალკე გვაქვს დაბეჭდილი, ამიტომ აქ ჩვენ მართლედ მოკლედ უნდა ავხუხსოდ ის გარემოება, თუ ხსენებულს კუთხეში როგორ მოისპო ქართველი ტომის ერი. ოსმალთა რაკი სტამბოლში გაიმაგრეს ფეხი და ტრაპიზონიც დაიჭირეს, მერე საქართველოსაც დაუწყეს ბრძოლა, პირველად გზაში მათ საქართველოზედ სამცხე-საათაბეგო დახვდათ, დაიწყეს ბრძოლა 1520 წლებიდან. 1550 წ. სამცხე-საათაბეგოს ზოგ ადგილები დაიპყრეს, მაგრამ მფლობელობის განმტკიცებისკი დიდათ ეშინოდათ 1580 წ. კი მაგრად მოხვიეს ხელი და დაიჭირეს არტანუჯი და არიანი არსიანის მთამდე. ეს იყო პირველი ნაბიჯი ოსმალთა, ამ ნაბიჯით იწყება მათი გაძლიერება სამცხე-საათაბეგოდამ საქართველოზედ და ქართველთ დაცემა უწყალოდ. ასე და ამგვარად, სამცხე-საათაბეგოს ნა-

ხევარზედ მეტი ადგილები ოსმალთაგან დამორჩილებულ იქმნა მეთექვსმეტე საუკუნის ბოლოს. აქედამ იწყება ქართველთ დაცემა საქართველოში და ოსმალთ ამაღლება, დაწინაურება.

არტაანელნი და მთლად მესხ-კლარჯნი ისე ცხარედ ომობდნენ ოსმალებთან, რაისა გამო ოსმალთა დიდი შიში აქვდათ ხსენებულს ადგილებში ფეხის გამაგრებისა. ამიტომ ოსმალნი სამცხელთ ავალებდნენ მხოლოდ მორჩილებას, თავის დაკვრას და დანარჩენს სამცხე-საათაბეგოს წესების ხელშეუხებლად დატოვებას, ათაბეგთა და მათის უფლების დატოვებას და სხვანიც მრავალნი ამგვარნი. მრავალჯერ ომებში ყოფილთ და მობეზრებულ ქართველთ მეტი გზა არ აქვდათ, მთლად სამცხეში გაწყვეტას ისევ დამორჩილება არჩიეს და დაამორჩილდნენ ოსმალთ, ხოლო შემდეგის პირობით. რის შედეგნაც ეკუთვნის 1565 წ. თვით პირობაც:

ა. სამცხე-საათაბეგო მორჩილდება ოსმალეთის სულთან სელიმს და ამიერიდამ ათაბეგნი და ხალხი თავიანთ ქვეყანას და ხალხს სულთანის მფარველობის ქვეშ აღიარებენ და მისი ერთგულნიც იქნებიან ყოველთვის. სახელმწიფო ხარჯი და

-227-

ხონთქრის ბრძანება ყოველთვის უნდა ერთგულად აღასრულონ.

ბ. ოსმალეთს არა აქვს უფლება რომ მოსპოს ათაბეგთა ტახტი, ათაბეგნი და მათ მაგიერ განაწესოს ოსმალთ მოხელები. სამცხე-საათაბეგოს განაგებს ათაბეგი. ფული მუშაობს ოსმალის. ხალხის სჯული ხელშეუხებელია, ძალით გათათრება არავის შეუძლიან. ხარჯს იხდიან ათაბეგთა, ანუ ქართულის კანონებით, ტყვის ტაცვა, წაყვანა და გაყიდვა არ უნდა იქმნეს, ჩუმათ გათათრებაც არ შეიძლება, როცა ერთი ათაბეგი კვდება, მის მერე ტახტს იკავებს მისი უფროსი ვაჟი, თუ ვაჟი არა ჰყავს, მაშინ ძმა ან ძმის წული და ასე და ამ გვარად გვარის ერთი უფროსთაგანი.

პირობას ბევრნაირი სხვა მუხლებიც აქვდა, ჩვენ აქ უმთავრესი კითხვები ავწუხსეთ ორ მუხლში.

ასეთის ოსტატობით უახლოვდებოდა ოსმალეთი ქართველ ტომის ერს, მათ მიწა-მამულს და დიდის მოხერხებითაც ემზადებოდა რომ ეს ერი ოდესმე დაემხო, მოესპო მათი ყოველივე და მის ნაცვლად თვისი დაემყარებინა. ამისთვის მათგან გამოწვეული მახვილი ოლთის ხვდა, კარს და არტაანს. პირველად ამ კუთხის ქართველთ დიდებულებს უწყეს შესყიდვა და ქვეყნის ლალატის ჩანერგვა. ნელ-ნელა გათათრებასაც აჩვევდნენ. გათათრების აუთლებლობას ითხოვდა ოსმალთა იმ დროის პოლიტიკის ის გარემოება, რომ ვიდრე სამცხის ქართველებს არ გავათათრებთ და სჯულით არ დავიხლოვებთ, მინამდის, ეს ხალხი ჩვენი ერთგული არ იქმნება, ყოველთვის თავიანთ თანარჯულე იმერთა და ქართველებზედ ექმნებათ გული და თვალი მიპყრობილიო. ამას ფიქრობდნენ და საქმეც აისრულეს.

1627 წლამდე, საქმე ისე მოაწყეს, რომ ბექა ჯაყელის გათათრების საშუალებით მოსპეს ათაბეგობა და მის მაგიერ განაწესეს ახალციხის ფაშად თვით გათათრებული ბექა ათაბეგი, შემდეგ საფარ ფაშა ახალციხისა. პირველ დროს, ახალ-

-228-

ციხის ფაშას ემორჩილებოდნენ მთელის სამცხე-საათაბეგოს ფაშები. ახალციხის ფაშა იყო მათი მთავარ სარდალი. ამის საზღვრები იყო არზრუმით-ტრაპიზონამდე. შემდეგ დროსკი ახალციხის ფაშა დაუკავშირეს არზრუმის სერესკერს. ასე რომ მთელი სამცხე-საათაბეგოს ქართველნი და მის გამგენი არზრუმის სარესკერს დაემორჩილნენ. ამ დღიდან შემოვიდა მათში ოსმალურ მოხელეთა სახელწოდებანი. რაკი ოსმალეთმა მოახერხა და თავისი ძლიერების ძალა მტკიცედ დაამყარა სამცხე საათაბეგოში. მერე მიჰყვა და ხალხს დაუწყო გადაგვარება. პირველი მახვილი გადაგვრების ხვდა ოლოთს, კარს და არტაანს. მცირე ხნის შემდეგ ეს მახვილი მძლავრად დატრიალდა ახალციხეს და თემთა სოფლებში, არტაანელთ ქართველთ გათათრება იწყება 1640 წლებიდან და 1670 წლიდან სასტიკათ ძლიერდება. 1680 წლიდან იწყება არტაანის ქართლთ შლილობა, ასევე ოლთის, კარის და სხვათა.

საქვე ასე მოეწყო. ასე დაბოლავდა ქართველ ტომის დასაღუპათ ხსენებულს კუთხეებში. ყველა ამ კუთხის მთასა და ბარში ქართველი ხალხი სცხოვრობდა, მათი ხმაურობის მეტი იქ სხვა არა გაისმოდა-რა. გარდა ამისი მთელი ქართველობის საუკეთესო ძალაც იქით იშლებოდა. საქართველოს შემცნევი კუთხე ძველადგანვე არტაანი გახლდათ. იქაურნი ქართველნი იყვნენ ბჭენი ქართველთა და გასაღები სიბრძნის წყაროსი. ასეთ სიდიადეს ერუშნელთ ენიჭებოდათ საბერძნეთის სიახლოვის გამო. ერუშნელთ შორის საბერძნეთის მსწავლულთა და ფილოსოფთა ცოდნას ადრევე მიეცა აღორძინება და დასაწყისი. სამწუხაროდ, მე ვერ მიმოვლე დაწვრილებით და ვერ ავწუხსე თუნდ სოფლების სახელები, მანც დაწვრილებით ეს შეუძლებელიც არის ჩვენთვის, რადგანაც ერუშეთის მთათა და ბართა ანუ ხეობათა ვინ მოსთვლის, ვინ აღწერს, ჩვენ მათი არსებობის აღარა ვიცო-რა. იქ მცხოვრებთ რიცხვიც ხომ აღარ არსებობს ჩვენის ტომის ხსენებისათვის. ჩვენის ტომის სამახსოვროდ მხოლოდ ზოგიერთ კუთხის

-229-

ქართველ მაჰმადიანთ შერჩათ ქართული ტიპი, სახე და ნიშანწყალი, ამის მაგალითია ჩილდირის სეტის ქართველ მაჰმადიანთ საქმე და სხვანი, სადაც კარგად ემცნევათ ქართველ მაჰმადიანთ ქართველთ ტომის მოდგმის ნიშანწყალი, დანარჩენი გაჰქრა ყოველივე. ჩვენი სიდიადე ერუშეთის განვლილ დროის ქართველთა სჩანს შემდეგის გარემოებიდანაც.

ერუშეთის და ერუშნელთა სამწყსოს შეადგენდა ბანის, ანუ ბანელთ მღვთლ-მთავრის სამწყსო. ბანის საეპისკოპოზო კათედრა თავის დროს იყო ერთი უმესანიშნავეს ძეგლთაგანი მთელ ხქართველოში- ამის მსგავსი შენობა ცოტა არის.

1840 წ. მოგზაურ ნემეცს ბოტანიკს კოხს უნახას ეს ტაძარი, იგი გაკვირებით სწერს, რომ მთელს აღმოსავლეთში ჩემს თვალებს ასეთი არაფერი უნახავსო. ბანის ტაძრის მსგავსია მხოლოდ სტამბოლში, სოფიოს ტაძარიო. ამ დროს, ბანის ტაძრის გუმბეთიც-კი მთელი ყოფილა და საყდრის კედლებზედ მდგარა. დღესკი, როგორც სწერდა ე. თაყაიშვილი,

ამ შესანიშნავ ძეგლს გუმბათივც დაჰქცევია და თვით საყდრის, შენობაც მთლად ქცევია, ნგრევას მისცემია, სადღეისოდ დაშთენილა მხოლოდ საკურთხეველი, რომელიც მოქარგულია სოფიოს კენჭებით, ყოველივე ეს დღეს დამხოზას და მუსვრას არის მიცემული, დღეს მხოლოდ ცდილობენ რომ ამ ძველი დიდებულ ნაშთის გეგმა აღადგინონ და მით დაიცან მისი განვლილ დროის ბრწყინვალე სახის მოყვანილობა და მის ნიშანწყალი. ამ კუთხეში ასე დაეცა არა მარტო ერთი ეს შთენი და ძეგლი, არამედ რამდენიმე და მრავალი. ამ კუთხეში დაშთენილ შთენტა და ძეგლთა რიცხვი ერთობ დიდია და მრავალი, მარტოდ რასაკვირველია, ეს მეათეა იმ ნაშთების და ძეგლების, რაცკი ოდესმე ერუშეთში აღორძინებულა და მოფენილა.

ამ კუთხის შესახებ ქართველ მაჰმადიანთ შორის დაშთა მხოლო ის ცნობა გარდმოცემით, რომ ერუშეთს, ანუ ზარუშეთს, ძველად ქართველები მდგარან და ქრისტიანები ყოფი-

-230-

ლანო, ჩვენი ძველები ისინი არიან თურმე და ადრე ჩვენც ქართველები ვყოფილვართო. ხოლო მერე მღვთის ბრძანებით გავთათრებულვართ.

ამ ქვეყანასაც არდგანიკი არ რქმევია, არამედ ზარუშეთი-ერუშეთი. ყველა ციხე, ყველა საყდარი დჰ ხიდები აქეთ სულ ნაკეთებია თამარ მეფის, თამარ მეფეც ჩვენი ძველების მეფე ყოფილა.

აი ეს არის, ეს გარდმოცემა არის დაშთენილი არტაანის, ქართველ მაჰმადიანებში. სხვა ყოველივე გამქრალია და მოსპობილი. აქ ჩვენ ერუშეთის წარსულ დროის დიდებაზედ აღარას ვიტყვით, აქ ეს მეტი იქმნება, უნდა აღვნიშნოდ მხოლოდ ის, თუ ამ ვრცელს კუთხეში როგორ მოისპო ქართველი ტომი და როგორ გაქრა მისი კვალი სამერმისოდ. ესეც მხოლოდ აღსანიშნავად მის, თუ რავგარ მოელო აქ ამ ტომის ერს ზოლო.

ერუშეთს, ანუ არტაანს, იყო სამი კათედრა, ბანელისა, უმთავრესი, კარელისა და ანელისა. საზღვრები ამათი მისწვდებოდა არმენიის და საბერძნეთის საზღვრებამდე. კუთხე იყო-ვრცელი და მასში მრავლად მოსახლეობდნენ ქართველნი, ესენი იყვნენ მხნენი, ერთგულნი ქვეყნისა და მხნე მხედარნი მტერთა წინაშე ბრძოლაში. მთლად ამ კუთხის. ქართველ სოფლებთა რიცხვი იყო 1000 სოფლამდე, დიდი და პატარა, მათ აქვნდათ მრავლად ციხეები, კომკები, ძველი ტაძრები, წყლებზედ გასავალი ხიდები და სხვანი. მათი უმთავრესი ქალაქი იყო არტაანი. შემდეგ არდაგანი, ქართველი ხალხი აქ მისდევდა ხნა, თესვას, ერბო-ყველის კეთებას, ბანზის მოყვანას, მრავლად მატყლის წარმოებას, საქონლის მომრავლებას, რადგანაც მათ მახლობლად სძევს არსიანი და ეს ხომ ცნობილია როგორც კარგი საბალახენი. ეს გარემოება ერუშნელთ დიდათ უწყობდა ხელს საქონლის გამრავლებაში. სამეურნეო ნაწილს გარდა ვაჭრობასაც მისდევდნენ, ვაჭრობა

-231-

აქვნდათ ძველადანვე ბერძნებთან და ოსმალ-სპარსებთან გამართული. სტამბოლშიც ადვილად მგზავრობდნენ ერუშნელნი ვაჭრობის მიზნით.

ერუშეთი ოსმალთა მკაცრად დაამუხლეს 1625 წლს შედეგიდამ, მათში მოსპეს ყოველვე თვითცნობიერება ქართველობისა, დაახსეს ყოველივე ქართველობის, გაანადგურეს. თუ ვინმე არ დაემორჩილა მათს მახვილს და არ გაათათრდა, იმას კიდევ ან გაქცევა ელოდა და ან სიკვდილი. საზოგადოდ ცნობილია, რომ ერუშეთში, ქართველთ შორის ქრისტიანობა სრულიად, ანუ ძირიან ფესვიანად ამოვარდა 1700 წლი შემდეგ, სულ 60 წლის განმავლობაში აქ ეს ისე დაამხეს, ისე მოსპეს რომ XVIII საუკუნის დამდეგამდე, იქ ქართველ მაჰმადიანთ შორის ქრისტიანობა აღარსად იყო. ენაკი იხმარებოდა ზოგიერთ ადგილებში და გლეხთ შორის კვალად მოისმოდა ქართული ენა აქა იქ, ხოლო მცირედ, იგოდენ მცირედ, რომ ამ სიმცირეს თვით ვახუშტიც ანუსხხავს

1735 წლებში. ამ დროს, ქართველ ბეგებთ შორის ქართული ენა დიდათ ყოფილა შერყეული, იგინი სახლში ოსმალურის ენით ლაპარაკობდნენ თურმე. მათ ერთობ მალე დასთმეს ეს ენა ოსმალთა ბრძანებით.

თუ ყოველივე ეს როგორ მოხდა დაროგორ ამოვარდა, ამას გვაჩვენებს შემდეგი მაგალითები:

ერუშეთის მკაცრად დამორჩილებას მოჰყვა ქართველთ გათათრება მკაცრის კილოთი. ყველა სოფელსა გამოეცხადა დამონება, ვინც თათრობა იყაბულა, ის იქ დარჩა, ვინც არა და უსათუოდ უნდა აყრილიყო და ქართლსა და იმერეთში წამოსულიყო, ან იქ მოკვდებოდა ბრძოლაში. ქართველს იქ არავის დასტოვებდნენ. ქართული თუ სომხის, ანუ პათოლიკის სჯულს მიიღებდა და ამით აცნობებდა თავის ვინაობას, მის მერეკი ეძლეოდა მას იქ ცხოვრების უფლება, ასე და ამ გვარად, ძრიელ ბევრ ქართველთაგანი, რომელნიც თათრობას ადვილად ვერ უერთდებოდნენ, იგინი თავს სომხად, ანუ

-232-

კათოლიკად აღიარებდნენ და ამიტომ თავსაც გადირჩენდნენ, ამ გვარის ქართველთ რიცხვი ერუშეთში ძველადგანვე დიდი იყო. მომავლისთვის მათ დაკარგეს ქართული ენა ამის მაგალითია არტაანის ნაწილის ჩილდირის ხეობის სოფელ ველის, მცხოვრებთ ქართველთა ვითარება, რომელთაც კათოლიკობა მიიღეს და შემდეგ დროს. მათ ქართული ენაც დაკარგეს დღეს იგინი ოსმალურად ლაპარაკობენ, სჯულით, ქრისტიანები არიან და სომხის კათოლიკედ ირიცხებიან, თუმცა გვართომობით კი ქართველები არიან. ამათში ქართული ენა ძირიანად ამოვარდა XIX საუკუნის დამდეგიდამ. ერთი ნაწილი ამ სოფლის 1863 წ. ახალციხისკენ გადასახლდნენ და სხვა და სხვა სოფლებში დასახლდნენ, დღემდე აქ არიან ესენი. ქართული ენა დაკარგული აქვსთ. ლოცვა სომხურად აქვსთ საყდარში და ირიცხებიან სომხის გვარის კათოლიკეთ, თუმც მათ კარგათ იციან რომ ქართველთ შთამომავლნი არიან. მაგრამ სომხად კათალიკობენ.

ასე და ამგვარად, მთელს ერუშეთში ქართული ენა

დაჰკარგეს იმ ქართველთაც რომელთაც ისლამის იწამეს და დაჰკარგეს იმ ქართველთაც. რომელთაც კათოლიკობა და გრიგორიანობა აღიარეს, ქართულ გვარს და ენას ერთმაც მოუსო ცელი და მეორემაც ყველა ესკი სასიხარულო მოვლენა იყო ოსმალის მთავრობისათვის, რადგანც მათ დიდი შიში აქვდათ მისი, რომ ვაი თუ, ქართველთ ხალხი ვერც მაგრა გავათათროდ, ვერც გავიერთგულოდ და ვერც ვიყმოთო. ამიტომაც იყო რომ იგინი მძლავრის მახვილით სპობდნენ ქართველთ რიცხვს არტაანის მხარეს ანუ მთელს ურუმეთში.

გათათრებულ სოფლებს სათითაოდ ყველას დაუდგენეს ხოჯა, მოლა და სხვა. გაუკეთეს ჯამე, მოუხერხეს სოფლის მედრესე. ხოჯა ხალხს უქადაგებდა ისლამის სწავლას, ქრისტიანობის ცნების დავიწყებას, ქართული ენის დომობას, ოსმალურის შესწავლას, ხოჯა, თუ მოლა ასე და ამ საგანზედ ქადაგებდა მუდამ დღე ჯამეში, ასევე ქადაგებდა ბავშვე-

-233-

ბის წინაშე მედრესეში, ერთსა და მეორეშიაც ქართველობის ყოველივე იგმობოდა. სასულიერო წოდებამ იმეცადინა და ქართხლი ენის და თვითცნობიერების შესახებ სრული ზიზღი, და მტრობა ისე მძლავრად დანერგა, რომ თვით ქართველ მაჰმადიანებივე მოიძულებდნენ დედაენას და ყოველივე გვაროვნობის თვითცნობიერებას. ყველა ამის კვალად ხელს უწყობდა ოსმალეთის მთავრობისაგან გაბატონებულ ოსმალური ენის ხმარება, რაც ყოველ ერუმნელს უნდა სცოდნიყო, თორემ ის უამისოდ ოსმალთა სამართველოში ფეხს ვერსად წარსდგავდა, მას ქართულის ენით არავინ ალაპარაკებდა, მისთვის მთაგრმნელი იქმნებოდა საჭირო. ამიტომ ყოველი ქართველ მაჰმადიანი სცდილობდა ოსმალური ენის შესწავლას, ქართულის დავიწყების. აი ამ გარემოებამ შეუწყო ხელი არტაანის ოლქში ქართული ენის ამოგდებს საქმეს. ქართულ გვარსა და ენას ძირიან-ფესვიანად მოთხრას მტრობაც მოევლინა ოსმალთაგან.

მთავრობის ბრძანებით სოფლებში აკრძალული იქმნა ქართულზე ენა სალაპარაკოდ. კარში, საქვეყნოთ კი არა და

თვით ქალებს სახლში ჩუმთაცკი ეშინოდაუ შვილებთან ქართულს ენაზედ ლაპარაკის. ქალებს ასმენდნენ ისეც, თქვენ რადგანაც მუსულმანები ხართ, ამიტომ უნდა ეცადოთ რომ მუსულმანის ენა დაისწავლოდ და ამ ენით ილაპარაკოდ, თორემ წინააღმდეგ იქმნება ქართული ენის ხმარება – ამით წაწყმდებით თქვენ. ამ გარემოებით მათ დაიმორჩილეს თვით ქართველ მაჰმადიანთ დედაკაცობა და მათაც შეამულეს ქართული ენა 1670 წლიდამ. მაგრამ ვერც ამით ხდებოდნენ რამეს, ქართველ მაჰმადიანთ ქალებში ქართული ენა, მაინც არ სეზობდა, ყმაწვილებს არ ავიწყდებოდათ ეს ენა, რადგანაც დედას მათთან ქართული ენით აქვდა ლაპარაკი. ეს გარემოებაკი წინააღმდეგი იყო ოსმალის პოლიტიკისათვის. მერე სხვა ხერხი მონახეს.

1690 წლიდამ მთელს არდაგა ის კუთხის სოფლებისაკენ

-234-

მძლავრის რიცხვით იწყეს ქურთებს გადმოსახლება, ოსმალების და სხვათა. ამათ რიცხვის ზოგს აქა იქ სოფლებში ასახლებდნენ. ზოგთაგანაც ცალკე სოფლებს აფუძნებდნენ. ამათის რიცხვით არიეს ქართველი მაჰმადიანები და მალე ისეც მოახერხეს რომ სჯულის საშუალებით ყველა ესენი ერთმანეთს დაუახლოვდნენ, დანათესაებაც იწყეს. ერთმანერთში ქალების გათხოვებაც მოაწყეს: ქურთის და ოსმალის ქალს ირთავდა არტანელი ქართველი მაჰმადიანი, ამ გზით ქურთის ქალს მის სახლში შეჰქონდა ოსმალური ენა, ქართველ მაჰმადიანთ ქალს თხოულობდა ოსმალი, ან ქურთი და სხვანი. ოჯახში რასაკვირველია ქართველ მაჰმადიანთ ქალიც ოჯახის წევრთა შორის გამეფებულს ოსმალურს ენას ემორჩილებოდა, ქართული ავიწყდებოდა და ოსმალურს ეთვისებოდა ასე და ამ გზით, ქართველ მაჰმადიანთ კაცთა გარდა, თვით ქართველ მაჰმადიანთ დედაკაცობის ცხოვრების წესებიც ევლინებოდა ქართულ ენას არტანის ოლქში დავიწყების დასაწყისად. უნდა მოგახსენოდ რომ ამ გარემოებამ ისე იმოქმედა, ისე მედგრად დევნა ქართული ენა, რმ XVIII საუკ. ნახევარს, არტანის მხარეში ქართული ენა თითქმის ძირიანად იქმნა

ამოგდებული, ქართველთ შორის მოსპობილი და დავიწყებული.

ურთებსა და თურქის ტომის ხალხთა გამრავლების გარეშე, ოსმალური ენა გამეფებული იყო ხსენებულ კუთხეში მცხოვრებთ ბერძენთა, სომეხთა და სპარსთა და სხვათა შორისაც და ეს გარემოებაც მკაცრად უწყობდა ხელს, რომ ქართველთ შორის გავრცელებულიყოს ოსმალური ენა. ამას გარდა, რომ მთელს ერუშეთს შესცვლოდა თავის ძირეული სახე და გადაქმნილიყო სხვათ, მიტომ დაიწყეს ასეთი საქმენიც.

არტაანს უწოდეს ოსმალურად არადჰან – არდაგან, ერუშეთ-ზარუშეთ, არტაანი აღშენებულია ვახუშტით ჯავახოს ძემან მცხეთოსანმან ქრისტეს წინედ შემდეგ დროს, აქ იჯდა

- 235 -

ერისთავი არტაანისა და კოლისა. აქვე იყო ქართველთ დიდი ტაძარი. ასეთი მკვიდრი ნათესავობა იყო არტაანის ქართველ ერის ტომისა მის წარსულთან, დღესკი აღარაფერია იგი. მას გარს მოსია ოსმალური სულიერების გარესახიერება, ქართული მთლად მკვდარია. როგორც გამოუცვალეს არტაანს სახელი და უწოდეს ოსმალური, ისევე გამოუცვალეს სხვათა ქალაქებსაც.

ერუშეთის სოფლებსაც ასევე შეუცვალეს ქართული სახელები და მათ ნაცვლად უწოდეს ოსმალური, თურქული და ქურთული სახელები, თითო ოროლა სოფელს კი შერჩათ აქა იქ ქართული სახელები, მაგრამ ერთობ მცირედ. სადღეისოდ, ამ აუარებელ ქართველ სოფლებთ შორის ნატამალობს ქართული ასახელწოდებანი. ყოველივე ისე გარდაიქმნა და გარდაკეთდა, რასაც მნახველი თუ არა ისე ვერავინ წარმოიდგენს.

წყლებსა და მდინარეებს უწოდეს ოსმალური სახელები და მოსპეს მათი ის ძველი სახელები, რაც მათ წინეთ ერქვათ, მაგალითებრ: მტკვარს უწოდეს ქურა სუ, არდაგან სუ, ფოცხოვ სუ და სხვანიც ამ გვარად, ზედ დართვით ოსმალურ სუ როგორც აჭარას, აჭარ სუ, კინტრიშ სუ, ზარუშეთ სუ

და სხვათაც ასევე.

ადგილებს, მთებს, ხეობათა, ველებს და კლდეებსაც გამოუცვალეს სახელები და ქართულის მაგიერ უწოდეს ოსმალური სახელები. თვით გზებსაც შეუცვალეს ქართულ წოდებანი, ხიდებს და სხვათაც.

სახელწოდებათა ცვლილება ისე წავიდა წინ, რომ ძრილადვილად და მარტივად სახელებს და გვარებს უცვლიდნენ თვით ქართველ მაჰმადიანებსაც და რაც უნდა რთული ქართული გვარი ჰქონიყო ვინმეს წოდებული, იმას უსათუოდ ოსმალურად შეუცვლიდნენ და შვილის მაგიერ ოღლოს უწოდებდენ. ასე რომ სადღეისოდ მთელს ერუშეთის მცხოვრებთ ქართველთ მაჰმადიანთ შორის, თქვენ ვეღარ ნახავთ ვერც

-236-

ერთს კაცს რომ იმას ქართველი კაცის გვარის რამე ნიშან წყალიდა ეცხოხს. ყოველივე შეცვლილი აქვსთ მკაცრის ოსმალურ ენის წესზედ და იწოდებიან თათრად. მოკლედ უნდა ითქვას, რომ ერუშეთში არ დარჩა არც ერთი კუთხე, ნაშთი, მთა, ბარი, ქვა, მიწა, ქალი, კაცი და სხვანი რომ ქართულს მაგიერ ოსმალური სახელები არ სწოდებოდათ.

ყველა ამანკი, სულ ორი საუკუნის განმავლობაში, ქართველის ხსენება სრულიად გააქრო, გარდაქმნა ოსმალურად, შეიტანა მათში ქართულის მაგიერ ოსმალური ენა, სჯული და ყოველივე აქ ისე მოისპო, ისე ამოვარდა ქართველთა რიცხვი, რაც შეგნებულის მამულიშვილისათვის გულს საწვავი უნდა, იქმნეს, დღეს არცაანის, ანუ ერუშეთის ისტორიულ ცნობირება მარტოდ ქართულს ძველს წიგნებშიდა მდუმარებს, ახალ დროში, არტაანის, ანუ ერუშეთის ხსენება ერთმა ქართველმაც აღარ იცის, არ იცის, თუ ძველად, ეს კუთხე ვისი ტომის ხალხით იყო დასახლებული, ვის საკუთრებას შეადგენდა და აწ რა დევნა და მახვილის ხმარებით ამოვარდა აქ ქართველობა, ან ქართველ ტომს ამ გადაგვარებით რა ზარალი მოუვიდა და როგორ დაიჩაგრა და დაიქსაქსა მისი სხეულებრივი არსებობის ძალა, მისი ტანი, ჯანი და როგორის გადამახინჯებით გადაკეთდა და გარდაიქმნა, ან ამისთვის

რამდენს ეღებოდა მათში უადვილესად და უბრალოდ ბოლო.

ვიტყვით იმასაც-კი, რომ ერუშეთს, ანუ არტაანს, თუ არდაგანის ოლქის ხეობათა ზოგ სოფლის მცხოვრებთკი შერჩათ ქართველი ერის ტიპის სახე და იგინი არა ჰგვანან იმ მცხოვრებთა მართველ მაჰმადიანებს, რომელითაც ნათესავობა ჰქონიათ ოსმალ, ქურთებს და სპარსთა ტომის ერთან ქართულ ტიპს გაარდა ზოგიერთ სოფლებში, ქართველ გადაგვარებულ მაჰმადიანთ დედაკაცებთ შორის, დღესაც კიდევ არის ზოგი ქრისტიანული წესების დარჩენილი მაგალითები ჩილდირის ხეობის ქართველ მაჰმადიანთ დედაკაცები ძველს ნასაყდრალებს გარშემო ნართს ახვევენ, გარს უვლიან და

-237-

ლოცულობენ, რაც ეს მათ დედუღლთაგან აქვსთ მცნებათ გარდმოცემული. ამაებს გარეშე, სსვა ყოველივე არდაგანის ოლქში ქართველების მკვდარია და გამქრალი. ასეთ გამქრალ და მოსპობილი კუთხე ჩვენგან არც ისე შორს არის. მას აი საქართველოს რა კუთხეები ჰფლობენ, ანუ საზღვრავენ. აღმოსავლეთით მიდამოები, დასავლეთით შავშეთ კლარჯეთი, სამხრეთით არზრუმის კუთხე და ჩრდილოდ თრიალეთი ჩილდირის ხეობითურთ, რომელიც ჯავახეთზეა მიკრული. არტაანი, ერუშეთი, კოლისა და კარის მდინარენი ერთვიან მტკვარს და ყოველივე ეს მოდის აღმოსავლეთით. ამ კუთხეთა დასავლეთ მხრიდამ იწყება კლარჯეთი, რომელ კუთხის წყლები მიერთვიან ჭოროხს და ჭოროხი ერთვის შავ ზღვას და მტკვარი კასპის ზღვას.

ასე და ამ გვარად ომალეთის საქართველო იყოფა ორს ნაწილად, ორს კუთხედ, ორს მხარედ. ერთი შეადგენს აღმოსავლეთ სამხრეთ ჩრდილოეთის ნაწილს საქართველოისას, სადაც არის მთელი კუთხე ბერდუჯისა, თრიალეთი, ჯავახეთი, მესხეთი, ფოცხოვი, ჩილდირი, არტაანი, ერუშეთი, კოლა, ყარს, ფანასკერტი. დასავლეთით სამხრეთ ჩრთლოდ გახლავსთ შავშეთი, კლარჯეთი, ოლთისი, ლაზისტანი. ლივანა, აჭარა, ზეგანი და მრავალიც სხვა კუთხენი საქართველოსი, სადაც დღემდე ზოგს ალაგას კიდევ არის ქართული

ენა ქართველ მაჰმადიანთ ფორტ დაცული. ასეთ კუთხეებთ ითვლებიან სოფ. კინტრიშის ნაწილში, ანუ ქობულეთის ნაწილს. 92 სოფ. აჭარას, 120 სოფ ზუგანს. 42 სოფ. ლივანას. 35 სოფ. მაჭახელს, 32 მურღულის ხეობას. 50 მესხეთსა და ჯავახეთს, 20 სოფ. ართვინის ახლო-მახლო 20 არჯევადიანთ ხეობის შეყოლება ოსმალეთის სამფლობელო სააქართველოში, 20 სოფ. (თაოსკარი) პარხალს, 10 სოფ. ოლათისაკენ. ზოგში მკვიდრად არის დაცული, ზოგში შერყევას არის მიცემული და ზოგშიკი ოსმალური ენა გაბატონებულა. თუ გარემოებამ მოსპობა არ ააცდინა, მაშინ აქაც-

-238-

ისევე მოისპობა ქართული ენა ქართველ მაჰმადიანთ შორის, ეს როგორც მოისპო ოსმალს დესპოტიზმის წყალობით არტაანს, ერუშეთს, შავშეთს და ვინ იცის კიდევ რამდენ სხვა ადგილებში.

აქ საყურადღებო ჩვენთვის კვალად ისიც უნდა იყოს ერთის მხრით, რომ ასეთ კუთხის მითვისების და ხალხის გადაგვარების და შეჭმის შესახებ არც თვით ოსმალეთის მთავრობა და სასულიეროს წოდება ფიქრობს რამეს. ვგონებთ დიდი სამარცხვინო უნდა იყოს და არა საპატიებელი რომ ოსმალეთის მთავრობა ასე უწყალოდ აქრობს და სვამს სხვა და სხვა ტომთა შვილებს. ასეთი საქციელი არ შეფერის არც ერთს რიგიანს და კაცთ მოყვარე სახელმწიფოს, რომ თავის მართვაგამგეობის დროსა და ძალას სხვა და სხვა ტომთა დამორჩილებას და შეჭმის შრომას ანდომებდეს, ეს იქმნება მეტად სამარცხვინო და არ საკადნიერებელი ღირსება შესემნილი სახელმწიფოსთვის. ოსმალეთის სახელმწიფოს ჩვენს ტომის წინაშე დიდი ცოდვები და დანაშაულობა მიუძღვის. მან დაიმორჩილა მთელი სამცხე-საათაბაგოს ქართველნი და უკანასკნელ ამის ძალით მოსპო მთელი ქართველობა თავის სამშობლოს მიწა-წყალზედ. დღევანდელი ჩვენი ტომის განსაცდელი პირდაპირ ამათ ედებად ბრალად. სამწუხაროდ ოსმალეთის მთავრობა სხვა და სხვა ტომთა განადგურებას ადრევე დაადგენ და ქართველთ გარდა მათ მრავლად გაათათრეს

ბერძნები, ბოლგარელნი, სერბიელნი, ჩერნოგორელნი და სკვხვანიც მრავალნი ქრისტიანები სლავიანთ ტომისა. ზოგს ამათ თავიანთ დედა ენაც დაავიწყეს, მკაცრად გააფანატიკეს. ხოლო ჩვენსავით ვერ მოსპეს და გააქრეს თავიანთ სამშობლო ქვეყნის ადგილებით და მის საკუთარის ასპარეზით ყველა აეთ გათათრებულეებში ჩვენ პირველ უბედურად აღმოვსჩნდით და დაგვარგეთ ყოველივე, დავივიწყეთ ენა, ქვეყანა, ისტორია და ჩვენი თავის და ვიანაობის ხსოვნა. ეს სწადდა ოსმალს მთავრობასაც და მან მცირე აზიაში ოსმალთა ტო-

-239-

მი სწორედ ასეთის გადაგვარებულთა რიცხვიდამაც შეადგინა და მით დაარსა აქეთ ოსმალთა ტომი. თორმე აქეთ ოსმალთა არც სამშობლო იყო და არც ოსმალს ტომის ხალხი სცხოვრებდა, ყოველივე ბერძნების, სომხების და საქართველოს საკუთრებას შეადგენდა, მაგრამ მათ დაიკავს ყველა ესენი, გაათათრეს ხალხი, ოსმალური ენა შეასწავლეს და მით აღადგინეს ოსმალთა ტომის რიცხვი საბერძნეთს, სომხეთს, საქართველოს და სხვა ტომთა ადგილებზედაც.

ასეთი საქციელი ოსმალეთის მთავრობისა ჩვენს ისტორიაში ყოველთვის მწარე მოსაგონარი იქმნება და თან მეტად საწუხიც. ამას ეჭვი არ უნდა. ჩვენი ისტორიისთვის ამ კუთხის და ხალხის დაკარგვა საქართველოს მიწა-მამულის რიცხვიდამ არის გულ-ცეცხლ საწვაი საქმე და მოგონება. რასაც შეგნებული ქართველი ადვილად ვერ დასთმობს, ჩვემის ტომის და ტერიტორიის დასაღუპს მახვილს ქართველი ადვილად ვერ დაივიწყებს.

ო ლ თ ი ს ი (ზემო ქართლი)

ოლთისი საქართველოს ისეთივე ნაწილი იყო და კუთხე, როგორც არტაანის, ყარსის, შავშეთის, ლივანის, ლაზისტა-

ნის და სხვანი.

ამ კუთხეშიაც ისევე იყო ქართველი ერი დასახლებული, როგორც ქართლ-კახეთ-იმერეთის მჭიდროდ დასახლებულ კუთხეებში. მთელი ოლთისის კუთხე სავსე იყო ქართულის სოფლებით, სფლებს ერქვათ ქართული სახელები, ასევე მთებს, ტყეებს, გორებს წყლებს და სხვანი. ამას გარდა აქეთ-კენვე იყო დიდძალი ძველი ნაშთები, ცხვები, კომკები, ტაძრები, საყდრები და მრავალიც სხვანი, რომელთა ნაშთნი დღემდეც არის ოლთისისკენ აქეთ იქით დაშთენილნი.

- 240 -

იმივ დროის დასაწყისიდან ოლთისი იყო პირველი კუთხე ზემო ქართლის, იგი შწადგენდა სამცხე-საათაბაგოს ნაწილს და მის სამზღვრებს მიჯნავდა დასავლეთით ლაზისტან-ჭანეთი, სამხრეთ ბიზანტია – მერე ოსმალეთი, აღმოსავლეთით არტანის და ყარსის მიდამოები და სამხრეთით ძველი ბიზანტიის ადგილები. ოლთისის ქართველობა გამოჩენილი იყო მთელს სიქართველოს ერის წინაშე ბიზანტიის სიახლოვის გამო, იგი ბევრად იყვნენ დაწინაურებულნი. სწავლა-განათლება ამათში ისე იყო აღორძინებული, როგორც სამცხე-საათაბაგოს სხვა კუთხეებში, ოლთისელნი მრავლად და უხვად მისდევდნენ განათლების საქმეს და მათ დროის კვალად თითქმის ყველო ოლთისელმა იცოდა წერა-კითხვა, ქართული მწიგნობრობა, ვინაიდგან ყველა სოფლის ეკლესიის გვერდით იყო სასწავლებელი, სადაც ასწავლიდნენ როგორც შეძლებულთ შვილებს, ისევე შეუძლოთა და ასეთებს. ამიტომ ოლთისელთ შორის ქართული წერა კითხვა ყოველთვის არსებობდა იგინი გამოჩენილ და ქებულ იყვნენ ამით, მათში თვით დედაკაცობაცკი მისდევდა უხვად ქართულ მწიგნობრობას, მათში ძნელად რომ ქართველ ქალს წერა-კითხვა არ სცოდნოდა, ქართულს გარდა უნდა ვსთქვათ. რომ ბერძნულსაც ადვილად სწავლობდნენ, რადგანაც ბერძნებთან ახლოს იყვნენ და მისვლა-მოსვლა, აღებ-მიცემა, საქმიანობა, ხელოსნობა და საქვეყნო საქმეთა შესახებ საუბარიც ხშირად აქვდათ. ვიტყვი, რომ მწიგნობრობის მხრით ქებულნი იყვნენ

ძველად ოლთისელნი, ვის არ უნდა ახსოვდეს გიორგი ოლთისელი და ვინ იცის რამდენი კიდევ სხვანი, ესენი დაუთვლელნი, მწიგნობარნი, სამღრთო მეტყველნი, მღვთის მეტყველნი, მთარგმნელნი, მწერალნი და სხვანი, ასეთ მწიგნობარ პირთაგან მრავლად არის ქართული წიგნები ნაწერი, ნათარგმნი და გადმოკეთებულნი. რაც ოლთისის კუთხის ტაძრების სენაკებში ქართული წიგნები დაწერილა, იმედოლა რიცხვის, რომ თვით დღესაც კი მრავლად ვნახავათ ხსენებულ

-241-

კუთხის სხვა და სხვა ადგილებში ძველად ნათარგმს და პერგამენტზედ ნაწერ წიგნებს, რომელთაც ბევრნაირი მნიშვნელობა აქვსთ ჩვენის ისტორიისთვის.

მწიგნობრობის გარეშე, ოლთისელნი იყვნენ კარგი ხელოვანი ოსტატებიც, ქვის მჭრელნი, მექანდაკენი, მთლელნი, კალატოზნი, მაშენებელნი და სხვანი. ამათ გარდა თავიანთ დროის კვალად ყველა სახელოსნო საქმეთა ხელოსნობასაც კარგად მისდევდნენ. მათში გაჩაღებული იყო თვით მეზღვაურობა, მეთევზობა და სხვანი. მეურნეობასაც უხვად მისდევდნენ, მათში მეურნეობა აღორძინებული იყო. ადებ-მიცემა და ვაჭრობაც იცოდნენ, რადგანაც ხშირი გასვლა-გამოსვლა აქვდათ ბიზანტიის ქალაქებს და სრფლებში. მოკლედ რომ ითქვას, ოლთისის ხალხი დაჯილდოვებული იყო ყველა საქმის სიყვარულით და წარმატებით.

ასეთი კუთხის ერი სრული სახე იყო ბიზანტიის ძლიერების და განათლების, მათის კულტურის და შემძლებლობის, სამწუხაროდ ასეთ ღირსეულ კუთხეს სადღეისოდ არ შერჩა თავის ბრწყინვალე წარსულის ცნობები, ასეთი მაღალი ღირსების კუთხე და ერი გაუქმებულ იქმნა ოსმალთა მახვილისაგან, ოლთისელთ ქართველთ ძლიერება ჩაყლაპა ოსმალთა ველურობამ, აქ გაქრა ყოველივე ქართველთა, დღეს ოლთისი მარტოდ ისტორიის ფურცლებით შეიძლება ვიცოდეთ, ისიც მცირედ: ყოველივე ამოვარდა და მოისპო როგორც ადგილობრივ, ისევე ისტორიაში ყოველივე ამაებთან მოისპო აქეთ ქართული ენაც,

დღეინდელ ოლთისელ ქართველთ შესახებ ჩუენ ბევრი რამ აღარა ვიცით რა, იგინი მოწყვეტილნი არიან ჩვენგან და ჩვენ მათთვის, ერთმანერთის ცნობაკი არა და არსებობაკი დაგვავიწყდა. დღეს ოლთისში ქართული ენის ყოველივე ნატამალობს, ამ ნატამლობის უმთავრეს საფუძველი ისლამი გახდა და ოსმალოს სასულიერო წოდება. მიუხედავათ ამათის ძლიერის ბოროტების, მაინც ამ თემის ქართველ მაჰმადიანთ

-242-

შორის დღემდე ქართული ენა დაცულ, ანუ შენახულ არს, მაგალითებრ სოფელ მორთულს. სალაჩურს, თაოსკარს, ნარიიანს, ფენიაკს, ოლთის, კოსორს, ყარაფაფახს, შარდულს, აგუნდარას და სხვაგანაც დღემდე თარგმ ქართველ მაჰმადიანები ქართულად ლაჰარაკობენ. ყმაწვილები 15 წლიდამ იწყებენ თურმე ოსმალური ენის შესწავლას ქალებს თურმე სუფთათ აქვსთ დაცული ქართული ენა და დღეის შემდეგაც ესენი კარგა ხანს შეინახენ ამ ენასო.

ლაზისტან-ჭანეთი

I

ლაზისტანი ხშირად ექვემდებარებოდა უცხო სახელმწიფოებს მაგალითებრ იგი რამდენჯერმე ეკავათ რომაელებს, ბიზანტიელთ, არაბებს და სხვათაც. რომაელთა მფლობელობა იწყება ძველის დროიდან. ამათ ფლობის შესახებს სხვა და სხვა წისტორიული ცნობებიც არის დაშთენილი. მათი გავლენა ლაზებზედ მძლავრად ყოფილა განფენილი და ამ სიმძლავრის დროს, არც თვით ლაზები ყოფილან მჩატენი. ლაზებს ისეთი ძლიერება ჰქონიათ შინაურის ცხოვრების, რაისა გამო მათ თვით უცხოელთა გავლენის დროსაც კი, დაუცავთ თავიანთ სულის ძლიერება და ნაციონალური თვით ძალმომრეობა სხვათა წინაშე.

რომაელთა მფლობელობის გარეშე ხშირად ამათ ბიზან-

ტიის ფლობაც ევლინებოდა. უძველეს დროიდან, ამ კუთხის და ერის საქმე ისე იყო მოწყობილი, რომ იგი ხან ერთს ემორჩილებოდა და ხან მეორეს, მაგრამ ყოველთვის კი იგი რჩებოდა მძლავრად და ნაციონალურ მხარეებთა სიმაგრის ხელ-შეუხებლად, მას ვერც ერთის მძლავრის სამეფოს მონო-

*) ლა ისტანის ვრცელი აღწერა დაუბეჭდავი არის.

- 243 -

ბა ამცირებდა ვერ არყევდა. რომი და ბიზანტია, ეს ორი ძველი კერა განათლებისა, ძველი აკვანი ცივილიზაციის და კულტურის ლაზების წინაშე რჩებოდა მხოლოდ ისტორიულს მაგალითად, თორემ მას რამე სამასწავლებლო გავლენა და მწმუნელობა სულ არ იქვნდა, რადგანაც ლაზებს თუმც საქართველოსთან ერთად არ აქვნდათ დიდი საომრო და მის იარაღთა შემძლებლობა, მიტომ მის უქონლობის და სიმცირის გამო უცხოელთაც ემორჩილებოდნენ, რადგანაც უცხონი სიმრავლით სჯაბნიდნენ. ასეთი დაჯაბნა იყო მხოლოდ მძლავრებით, რაც შეეხება სხვაფრივ გავლენას ესკი მცირედ იყო, რადგანაც თვით ლაზები და მასთან მთელი ქართველის ერიც დიდის კულტურით და ძველის განვითარებით იყო დაჯილდოებული, ამას ასაბუთებს ცხადათ ის გარემოებაც, რომ ლაზებმა, მეგრელებმა და სხვათა ძველადგანვე დღემდე მკვიდრად შეინარჩუნეს თავიანთი სულის ძლიერება და თვით მცნობელობა, იგი ვერავინ შეარყია თვინიერ ოსმალთა დესპოტიურის მახვილის და ფანატისმის.

ლაზისტანში მრავლად არის დაშთენილი როგორც რომაელთა კვალი, ისევე ბიზანტიელთ და ებრაელთაც კი. ამკუთხის მთა ბარში კაცი ხშირად შეხვდება სხვა და სხვა ღირსშესანიშნს ნაშთებს, სამახსოვრო ნივთებს და მიწაში დამარხულს ღირს სახსოვარ ფულებს. ლაზებმა V საუკუნის შემდეგიდან მიიღეს მჭიდრო კავშირი საქართველოს საქმეებში, ვახტანგ გორგასლანის ძალით დაიმკვიდრეს ერთი და განუყოფელი არსება ქართველებთან ყოველ ნაირის მხრით.

ლაზისტანს მეტად ძველი დამ მასთან მდიდარი ისტორია,

აქვს. მისი არსებობის დასაწყისი უსხოვარის დროიდან იწყება, მისი საისტორიო ცნობები მრავლად მოიპოვება ბიზანტიელთა და რომაელთა მწერლების ძველს წიგნებში. ძველს ისტორიულს წიგნებში ისე შესანიშნავად მთელი საქართველოს ერი არ არის მოხსენებული, როგორც ლაზისტანი და ჭანეთი. საფიქრებელია ისიც რომ ხშირად უძველესის დროიდან ლაზის-

-244-

ტანის სახელწოდებით იგულისხმებოდა მთელი საქართლო და ქართველ ერიცკი.

ვიტყვი, რომ ძველად ლაზიკა და სამეგრელო კერა იყო ქართველის ტომის განვთარების და განათლების. დღესკი ვართ ერთმანეთისაგან დაკარგულნი, თორემ უხსოვრის დროიდან ლაზისტანი და ჭანეთი გადაბმულ-გადაქსოვილი იყო ქართლზედ. ქრისტეზედ ბევრად უწინარეს, ქართლის მეფენი და ლაზისტან-ჭანეთის ერთად და ერთნაირად იწოდებოდენ. ჭანეთ-ლაზისტან მეგრელი და ქართველი ერთი და იგი იყო და ყველა ქართველს წარმოადგენდა.

მთელი შავი ზღვის ნაპირები იწოდებოდა ჭანეთ-ლაზისტან-სამეგრელოდ, გურია შემდეგ დროს არის გაჩენილი და შუაგულს დასახლებულნი. როგორც ქვემოთაც ნახავთ ამ დაუსახლებიათ ქართულად მოლაპარაკე ურიები, რათა ამათის საშუალებით სამეგრელოსა და ლაზისტანში საერთო ბარის ქართული ენა გავრცელებულიყოს. აქეთ ძველი ქართული ენა მიტომ დარჩენილა შეურყეველი, რადგანაც აზიიდან გამავალ ერს მათთან დაახლოვების შემთხვევა არა ჰქონიათ, ხმელეთს იქით შავი ზღვა იყო და ეს გარემოებაც უშლიდა უცხო ტომთ მათთან დაახლოვებას, ამიტომაც აქ ქართულ-მეგრულ-ლაზური დაშთა თავის სიტყვებით. ბარს ადგილებში კი მაგალითებრ კახეთს, ქართლს და იმერეთს უცხო ტომის ერნი ხშირად ხვდებოდნენ, აქ მათი სიტყვებიც ადვილად შემოდოდა მეგრულ-ლაზურ-ქართულში, აქედამ შეიქმნა აწინდელი ქართული, თორემ, ძველი ქართული მეგრული და ლაზური ენა ყოფილა. მიზეზი ეს ყოფილა და მიტომ მოუხდენიათ ასეთი განყოფა და დასახლება მოქალაქური ქართულით

მოლაპარაკეთ.

მოგზაური პროსკურიაკოვს შეაუდგენია ლაზური ენის ლექსიკონი. ეს სხვათა შორის ამბობს, რომ ლაზები ტრაპი-ზონულადაც ლაპარაკობენო. ეს პირი სწერს, რომ ლაზური და მეგრული ენა ერთი ენა არისო. იგინი განსხვავდებიან

-245-

მხოლოდ ადგილმდებარეობის ზოგი რამ განმასხვავებულის სიტყვებითო. ოსმალური სიტყვებიც მრავლად მოისმის ამ მნის ხალხშიო. ამ პირს ბევრი შეცდომებიც აქვს.

ლაზური ენის ნათესავობა ქართულ ენასთან ჭეშმარიტი საგანია, – ეს ჭეშმარიტება არის. ლაზურ-მეგრული და ორივე ენაკი ძირი, ანუ ფესვი ქართული ენისა. სხვათა შორის ბარონ როზენმა შეადგინა ლაზური ენის. გრამატიკული გარჩევა და ამით მან დაასაბუთა ლაზური ენის მჭიდრო ნათესავობა ქართულ ენასთან თუმცა არა გარკვევით, მაგრამ ბოტანიკი კოხიცი ამავე აზრის არის, რომ ლაზური ენა არის კილო-კავი ქართულის, ამათ გარდა უსლარი სწერს, რომ კოლხები მეგრელები არიან – იგივე ლაზი დაკ ყველა ესენი-კი ქართველნიო. ყველა ამათ დედაენა არის ქართულიო.

გამოჩენილი ელიზბე რეკლუ სწერს ასე: ლაზები ქართველის ტომისანი არიან, ამათი ენა არის ქართული, ზოგან ნამდვილ მეგრული ენით ლაპარაკობენ, ზოგან შერეულით. ზნეც ისეთი აქვსთ, როგორც იმერლებს, კარგად ჩაცმას და სიმდიდრეს ეტრფიან და სულაც არ არიან ზარმაცნი, როგორა საზოგადოდ ამბობენ მათზედ სამი საუკუნის წინედ ისინი ქრისტიანები იყვნენ, ეხლა მაჰმადიანები არიან. ასევე მოიხსენებს აჭარლებსაც. ასეთი აზრები მოყვანილი აქვსთ ქართველ მსწავლულთაც, ისტორიკოს დიმ. ბაქრაძეს, ბარათიშვილს, ტოპოგრაფ ყაზიბეგს და ბევრსაც სხვათა, სომეხთ შორის მოგზაურ სარქისიანიც ასე ამბობდა 1850 წლებში.

ამ ბოლოს დროს, პროფესორის ნ. მარის მიერ დაბეჭდილის წიგნიდამ სჩანს, რომ იგიც ამავე აზრის უნდა გახლდესთ. ვინაიდან მან ლაზური სიტყვების დასაწერად ქართული ასოები იხმარა, თვით ლაზური ლექსებიც-კი ქართულის ასო-

ბით დასტამბა.

ბოტანიკმა კოხმა თვით მცენარეთა და ხეებთა ისეთი სახელებიც-კი უჩვენა, რომელნიც ორივე ამ ენის ხალხში ერთნაირად იხმარებიან. ესეც ცხადი საბუთი არის ამ ენების

-246-

ურთიერთ შორის ნათესავობის. ზოგთა თქმით, ლაზისტანში სომხებიც სხოვრებენ, იგინი დღეს თურმე გადაგვარებულან ასეთ სომხებს ად. ლოზენი იამშილებს უწოდებს, ართვინის სომეხ კათოლიკეთ ეპისკოპოს ზაქარიანს მეისტორიე დიმ. ზაქარიანისთვის ეთქვა, რომ ლაზები XVII საუკუნეში, მრავლად გაფრანგდნენ ლაზისტანშიო. ამ ლაზებს შემდეგ ლაზური, დავიწყებიათ და სომხურად დაუწყვიათ საუბარი, დღეს ასეთ გასომხებულ ლაზთა რიცხვი საკმარისი არის. თვით ართვინელ მემადნე კათოლიკე აშტრაკიანმაც-კი მიაშბო, რომ დიახ ესე იყოვო.

მთელ ლაზისტანი შესდგება ცხრა სანჯაყისაგან. 1854 წლამდე, ლივანა გონიოს ფაშები ლაზისტანის ფაშათაც ირიცხებოდნენ, მაგალითებრ 1830 წლებს, მუსა ფაშა ჭყონია, რომელმაც ქართული წერა-კითხვაც იცოდა, იგი თავის წერილებში ასე აწერს ქართულად ხელს: – „გონიო ლივანა ლაზისტანის სანჯაყის მფლობელი მუსა ფაშა ჭყონია.“

აქედამ უნდა ვიფიქროდ, რომ მთელი ლაზისტანი ორსაფაშალიკოთ უნდა ყოფილიყოს გაყოფილი, ერთი ეს და მეორე ტრაპიზონისა, მთავარი ქალაქი ლაზების სადაც იჯდა ალი ფაშა.

ლაზებს აქვსთ 250 ვერსის სივრცეზედ ბათუმდამ სხვა და სხვა ქალაქები და დაბები, მათში ზოგი ნავთსაყუდარიც არის, აქ ევროპიელთ ხომალდებიც ჩერდებიან, ყველა ქალაქებში ლაზებს აქვსთ ხელში დაჭერილი ვაჭრობა და ხელოსნობა-ოსტატურად, ხელოსნობას გარეშე მეზღვაურობაც კარგად იციან, ოსმალთ ესენი საკმარისად აღემატებიან სავაჭრო და სახელოსნო შნოთი. ოსმალთა შურთ ლაზების ასეთი უპირა ტესობა და ამიტომ იგნი მათ სდევნიან კიდევ.

ბათუმი და ლაზისტანი დ. ბაქრაძის რუსულის ცნობებით.

ბათუმი შავი ზღვის ნაპირასა სძევს, ხმელეთით ერთის მხრით იმის საზღვარს შეადგენს ტყიანი პერანგის მთების შტოები და მეორეს მხრით ლაზისტანის, ანუ პონტიის მთები. რომელნიც მდ. ჭოროხიდან (ბათუმიდან 13 ვერსი) არიან გავრცელებულნი.

ბათუმს აქვს ჩინებული ნავთსადგური, რომელსაც შეადგენს აღმოსავლეთის მხრით გრძლად ზღვაში შესული მიწა და დასავლეთის მხრით მდინარე წყლისაგან მაღლად მოსილი მიწა. მთელი ამ ნავთსადგურის სიგრძე თითქმის 5 ვერსამდინ იქნება. იმის უმთავრესი ღირსება ის არის რომ აქ ზღვა თვით ნაპირამდინ საშინლად ღრმაა: არა ნაკლება 10 საჟენის და ამას გარდა ისიც რომ აქ ხომალდებს თითქმის არასოდეს არ უნდა ეშინოდეს ქარისა.

ბათუმი დიდი ხნის ქალაქია. რომაელებისათვის მე-II საუკუნეში ის სამხედრო სტანციად ყოფილა, აქ მდგარან ომის ჯარებ. შემდეგ ბათუმი გურიის მთავრობის სამფლობელოს შეადგენდა. მატიანები ამბობენ, რომ ეს ქალაქი 1564 წელს, წართვეს ოსმალებმა გურიის მთავარს როსტომ გურიელსაო. ამ ჟამად 1874 წ. ბათუმი ლაზისტანის ფაშალიკის უმთავრესი ქალაქია: აქ არის მუტასერიფი, ანუ ღუბერნატორია რომელიც პირდაპირ ტრაპიზონის ღენერა-გუბერნატორს ექვემდებარება.

ლაზისტანის ფაშალიკი 11 ყაზისაგან შესდგება: ბათუმი, ჩურუქსუ, ზემო აჭარა, ქვემო აჭარა, მაჭახელი, ლივანა, გონი, ხოფი, არხავე, ეხშინა და ათინე. თვითეულ ყაზაში არის

კაიმაკამი, ანუ მაზრის უფროსი, რომელსაც ექვემდებარება 2 ანუ 3 მუდირი ე. ი. უჩასტკის უფროსი.

ფაშის გარდა ბათუმში იმყოფება „მეჯლისი“ ე. ი.

ლუბერნიის რჩევა, ყაიმაკამი, სასამართლო, დამოჟნა და ბათალიონის შტაბ-კვარტირა. რომელიც დაჭერილია, სხვათა შორის სიმაგრით. აქ ორი შკოლაა თათრისა და ბერძნებისი, სამი მეჩეთია და წმ. ნიკოლოზის სახლზედ აგებული ართმადიდებელთ ეკკლესია. ქალაქის უმჯობესი ნაწილს წარმოადგენს ნავთსადგური რომელზედაც ჩამწკრივებულია ბერძნებისა და სომხების მალაზიები და რამდენიმე გვარიანი შენობები. ამათში უმაგრესი ყურადღებას მიიქცევს ჩვენი ვიცე კონსულის ორ ეტაჟიანი სახლი, ბალით ევროპიულ გემოზედ და ლაზი მაჰმადის სასტუმრო თათრულ ევროპიულ მანერებით; აბანოთი, ყავახანით და ბილიარდხანით. ქალაქის ამ ნაწილთან არის ბაზარი, ვრცელი, რომელიც შესდგება უმეტეს 800 დუქნისაგან, ამის იქით დაიწყება გაფანტული უბანი.

ბათუმს შედარებით აქვს ადვილად ასატანი ჰავა: სიმრგვლივ არ არის ჭაობები და ამისათვის ციებ-ცხელების უშიშრად შეიძლება ცხოვრება, ქალაქს აქვს არა მაწყინარი ჭის წყალი, ის არის უჩასტკებად დაყოფილი: გაყიდვა და გიდვა ამ ადგილებისა მინიჭებული აქვსთ ყველას, თუნდ უცხო ქვეყნელიც იყვე... მაგრამ ამბობენ თავისუფალი უჩასტკები ცოტა დარჩა და მათ ფასმა აიწია ამ უკანასკნელ დროსაო. იმათი უმეტესი ნაწილი შეიძინეს ლაზებმა, რომლებმაც გამართეს აქ დუქნები და სახლები. ბათუმში ბევრნი სცხოვრობენ ქობულეთელები, აჭარლები და ლაზები, ამათ სუყქელას ერთნაირად აცვიათ. თათრული თავზედ მოსახვეი, ჩალმა, მოკლე კურტკა, ვიწრო მოუდის შარვლები და ფართე სარტყელი წელზედ შემოხვეული იმათ ტანისამოსზე, ისინი ყველა შეიარაღებულნი არიან ხოლმე ადგილობრივის ხელობის თოფებით, წელში გარჭმული მოკლე ხანჯლებით, ანუ როგორც

აქ ეძახიან ფიშტოებით, ალმები არა აქვსთ. ბათუმში გაიგონებთ ბერძნულს, თათრულს და ქართულს. უმთავრესი სახმარი ენა არის ქართული, რომელზედაც ბევრი ლაზელთაგანიც ლაპარაკობს.

ბათუმს ვრცელი ვაჭრობა არა აქვს, იქ შემოდის ინ გლისიდან და შვეიცარიიდან ბამბის საქონელი, ალლეპოდამ და დამასკოდამ აბრეშუმის მატერიები, რუსეთიდან რკინეუ-ლობა. ყირიმიდან და საქართველოდამ მატყლი, ამას გარდა სხვა და სხვა მხრიდან შემოდის შაქარი, ყავა და სხ. ნაწარ-მოები, ფოლადი, კალა და სხვა და სხვა გვარი სასმელები. თვითონ ხალხში გარეშე ქვეყნებიდან შემოტანილი საქონე-ლი ნაკლებად ვრცელდება. რაც შეეხება აქედამ გატანილს საქონელს და ნაწარმოებს, ყოველ წელიწადში შეიძლება გაი-ტანოს ხალხმა შემდეგი მომეტებული ნაწარმოები 300 კილო-გრამი სიმინდი, 18000 ოყა ბრინჯი, 300 ოყა ყვითელი წმინდა სანთელი 10,000 ოყა თაფლი, 12,000 თევზის ზეთი და საშენი ხე-ტყე და შეშა ბლომად. ლაზისტანის ფაშალი-კიდავ მუდამ წლიური შემოსავალი არის 1,900,000 პიასტრი, ე. ი. 168,571 მ. რომლიდან 1,200,000 თვითონ ადგილო-ბრივ გამგეობისათვის იხარჯება. მაგრამ ჩვენ დარწმუნებული ვართ, რომ ამ მცენარეობით მდიდარ ქვეყანას შეეძლო ამა-ზედ ბევრად მომეტებულის შემოსავლის მოტანა ხაზინისათვის თუ რომ იმას კარგი გამგებლები ჰყოლოდა და თუ რომ ხალ-ხი რიგიან შრომას ყოფილიყო მიჩვეული.

აქ ძვირფასი ნაწარმოები მოდის: ზღვის ნაპირთ ლაზი-დამ ლიმონის ხე – გარედ მოუვლელად, ხარობს ბრინჯი და ბამბა არ ავადმყოფობს, აქ ის ღირს 6 მ. და 50 კაპ. ხან 7 მ. ფუთი ლივანის სელი 1 მ. ისყიდება ბათუმის, ქობულეთის და ართვინის აბრეშუმი ფუთი 100 მანათად ფასობს. აქაური თაფლის სანეთელი სტამბოლში და ოდესაში მიაქვსთ და ად-გილობრივ ფუთი 18 მან. იყიდება. ლივანის ზეთის ხილი, რომელსაც ხმათა შორის ახალცხის მაზრასა და თფილის-

-250-

შიაც კი ასაღებენ. ფუთი 3 მან, გადის. ლაზისტანის ფაშა-ლიყში ბევრი ჩინებული, ძვირფასი საშენი ტყეებია. ქობულე-თის მაზრაში კარგი მუხა არის, რომელიც ბევრ მიაქვსთ რკინის გზის ტრავერსებისათვის სტამბოლში; ჭოროხის ხეო-ბაში და აჭარაში მოიპოვება მშვენიერი ჯიშის ბზის ხე.

რომელსაც ადგილობრივ ოყას თითო ყურუშად ჰყიდიან; მდ. ჭოროხით მიაქვთ ნავეებით დიდძალი ფიცრები: წიფლისა, ფიჭვისა, კაკლისა და წაბლისა; თითო ფიცარი ადგილობრივ 30 – 50 კაპეიკად ისყიდება.

ლ ა ზ ი ს ტ ა ნ ი

II

ბერძენთა და რომაელთა. მწერლები ძველ ლაზისტანის შესახებ ბევრს ცნობებს მოგვითხრობენ, სამაგიეროდ თითქმის არაფერი ვიცით დღევანდელ ლაზისტანის მდგომარეობის შესახებ და არცა ვცდილობთ ამ არ ცოდნის თავიდან აცილებას. გვსურს ამიტომ მოკლედ ავწეროდ ლაზისტანი და იქ მცხოვრებთა მდგომრეობა, რაიცა ვგონებთ, ყველასათვის საინტერესო უნდა იყოს.

ლაზისტანი იწყება მაქრიალიდამ და მიაღწევს თოთქმის ტრაპიზონამდე მაქრიალი მდებარეობს ზღვის პირად, ბათუმიდან 26 ვერსის მანძილზედ.

ლაზისტანი ოსმალეთმა სრულიად დაიმორჩილა 1629 წელს. ამ დროდან შეუდგა იგი ისლამის გავრცელებასაც. ლაზები სცხოვრობენ 200 ვერსის მანძილზე, შავი ზღვის პირად მდებარე დაბებსა, სოფლებსა და ქალაქებში. უმთავრესად ლაზები მისდევენ სასოფლო მეურნეობას, ვაჭრობასა და ხელოსნობას. განსაკუთრებით განთქმულნი არიან სახლების შენეებით, ღურგლობითა და კალატოზობით: ნავოსნობაც კარგად

-251-

ოციან საქათველოს მეფეების დროს შავ ზღვაზე ნავსნობას მისდევდნენ; გემებსაც კი ისინი აკეთებდნენ.

ლაზისტანის მცხოვრებთ ქრისტიანობა მე-18 საუკუნის ნახევრამდე მთლად დაჰკარგეს და ისლამი იწამეს. ქრისტია-

ნობის დაცემასთან ერთად ლაზისტანში დაეცა და განადგურდა ძველი ქრისტიანული ნაშთები და ტაძრები. დღეს კაცი მთელს ლაზისტანში იშვიათად შეჰხვდება ქართველთ მფლობელობის დროის ნაშთს. იმ თითო-ოროლა ნაშთს, რაც დროთა ბრუნვას გადარჩენია, მცხოვრებნი თამარ მეფის ნაშენად აღიარებენ. ნახევარ ლაზის ანში თამარ მეფის სახელი დღესაც კარგადაა ცნობილი. დააგიწყდათ ჩვენი სახელოვანი მეფე უფრო ტრაპიზონისაკენ მცხოვრებ ლაზებს.

ლაზისტანი ემორჩილება ტრაპიზონის ფაშას (გუბერნატორ). ტრაპიზონი – საგუბერნიო ქალაქია.

ლაზთა ყოველივე საყურადღებო და თვალსაჩინო საქმე ტრაპიზონში ირჩევა ამასთან იქვე თავდება, ასე რომ იშვიათია, რომელმამე საქმემ სტამბოლამდე მიაღწიოს ორისავე სქესის ლაზთა რიცხვი 350 ათას სულამდე ადის. ისინი თვალსაჩინოდ მრავლდებიან. სამწუხაროდ, ოსმალეთის მთავრობა ხელს უწყობს იმათ რიცხვის შემცხრებას, რადგანაც ჯარისკაცებს ხშირად ისეთ ქვეყნებში ჰგზავნიან, საიდანაც ლაზები სამშობლოში ვეღარ ბრუნდებიან. ამას გარდა ლაზთა შვილების სყიდვა და მოტაცებაც ხშირია, რადგანაც ლაზებს ლამაზის ხალხის სახელი აქვთ გავარდნილი.

ლაზური ენა მტკიცეა და ცული ლაზისტანში. ყველა ლაზი სახლობაში ლაზურად ლაპარაკობს. განსაკუთრებით ქალებმა იციან კარგად და სუფთად ლაზური ენა. ოსმალური ენაც მიღებულია, თუმცა ხშირად შიგ მეჯლისში ქალებიც კი ლაზურად ლაპარაკობენ. თვით „ყურანის“ ძალიდ სხვა და სხვა საქმეთა გარჩევა ხშირად ლაზურად სწარმოებს, „მეჯლისი“, და ყადი თითქმის ყველა სოფელშია, ემორჩილებიან ისინი ქალ. ირიზეს მუთესერიფს და იმასთან მყოფს მუფთს

-252-

და მის გამგეობას. მთელის ლაზისტანის უფროსი მუფთი ტრაპიზონში სცხოვრობს.

ლაზთა სასულიერო წოდებას თვით ლაზების შთამომავალნი შეადგენენ. მოლებად და ხოჯებადაც ბევრი ლაზია-უმეტეს ნაწილად სასულიერო სწავლა-განათლება მოლებსა

და ხოჯებს სტამბოლში აქვთ მიღებული, ზოგს მოპოვებულიც აქვს ღვთისმეტყველის ანუ ხაფიზის სახელიც. ფანატიკოსობას ძლიერ აქვს ლაზისტანში ფესვი გადგმული. ხშირად ფანატიკოსობაში ლაზები ნამდვილ თათრის მოლებსა და ხოჯებსაც სჭარბობენ. ბევრგან არსებობს სამრევლო სკოლები, სადაც მასწავლებლობას ეწევიან მოლები და ხოჯები. სწავლა სწარმოებს არაბულს ენაზე; უმთავრესად ასწავლიან ზეპირად ლოცვებსა და „ყურანს“. აღზრდის წესი ოსზღურია, ხშირად წვეკლასა და ეკლიან ჯოხებსაც ხმარობენ. ლაზთა ბავშვებს ძალიან უჭირდებათ ამნაირ „სისტემაზედ“ სწავლა და ხშირად ისინი 5 წლის განმავლობაში მარტო არაბულს ანბანს ძლიერ ითვისებენ. ამ სკოლაში მოლები ფანატიკობას ბავშვებს პატარაობიდანვე უნერგავენ.

ლაზური ენა ძალიან წააგავს ქართულს, ერთ ალაგს ვნახე ლაზელი დურგლები. სახლის შენების დროს, როდესაც კოჭები აჰქონდათ, ეს ლაზებს მთელ ქართულ წნადადებას ხმარობდნენ და ხშირად იმახდნენ, მაგალითად „ცოტა კიდევ“ „ცოტა კიდევ“ და სხვას. ნახევარი სიტყვები ლაპარაკისა ქართულია. ლაზებმა კარგად იციან, რომ ქართველები და მეგრელები იმათი მონათესავენი არიან.

რუსეთის ხელში ლაზისტანისა დღეს მხოლოდ ერთი სამამასახლისოა, სახელდობრ, ჩხალის ხეობა. მხოლოდ ამ ხეობის ლაზები ეკუთვნიან რუსეთის იმპერიას, დანარჩენ ლაზისტანის მცხოვრებნი ოსმალეთის ქვეშევრდომნი არიან, ზემოხსენებულ ჩხალის ხეობაში ლაზთა სოფლები ერთ სამამასახლისოს შეადგენენ. ეს სამასახლისო მიწერილია ლივანის ანუ მარდიდის საბოქაულოზედ.

-253-

აი იმ სოფლის სახელები, სადაც ლაზები სცხოვრობენ:

1) **დაკვარა**, 5 კომლ; წინად მეტი იყვნენ, მაგრამ რუსთაგან დაკავშირების დროს ბევრნი ოსმალეთის ლაზისტანში გადასახლდნენ.

2) **ოხორდია**, 10 კომლი, ზოგი წავიდა.

3) **კორტანეთი**, 15 კომლი, ზოგი წავიდა.

- 4) ბელღევანი, 20 კომლი, ზოგი წავიდა.
- 5) პანჩერეთი, 15 კომლი, ზოგი წავიდა.
- 6) სუჯუნა, 5 კომლი. 55 კომლი გადასახლდა.
- 7) მამანათი, 30 კომლი.
- 8) სკურჩე; 5 კომლი, ზოგი წავიდა.
- 9) მაკრეთი, 15 კომლი, ზოგი წავიდა.
- 10) გადრავეთი, 9 კომლი, ზოგი წავიდა.
- 11) მაჭათი, 10 კომლი. ზოგი წავიდა.
- 12) გაბრიელა, 5 კომლი.
- 13) ლუსკოი, 60 კომლი.
- 14) სარფი, 40 კომლი. ზღვის პირად მდებარეობს.
- 15) ლიმანი, 20 კომლი
- 16) მაქრიალი, 20 კომლი.

არის სხვა პატარა სოფლებიც, რომელთაც, არ ვასახელებთ, რადგან იქ მცხოვრებთა რიცხვი ორ-სამ კომლს არ აღემატება. ჩხალის ხეობიდან ოსმალოს ლაზისტანში მშვენიერი გზები გადის. ლაზებს გადააქვთ და გადმოაქვთ ლიმონი, ფორთახალი, ზეთის ხილი, ლეღვი და სხვა ხილი.

როგორც ჩამოთვლილ, ისე სხვა სოფლების ახელები ლაზისტანში ქართულია. ამ გვარ სახლის სოფლებს კაცი თვით ტრაპიზონამდე შეჰხვდება. თითო-ოროლა სოფელს გადაუსხვაფერებია ქართული სახელი და ოსმალური დაურქმევია. მთების, ღელეების, მდინარეების და სხვათა სახელებიც ზოგან ძველია დარჩენილი, ზოგან-კი გადასხვაფერებულია.

ცვლილებას არც თვით ხალხი ასცდენია, ლაზურ ანუ ქართულ სახელს თითქმის აღარც ერთი ლაზი აღარ ატარებს

-254-

დღეს. ძველი ქართული გვარიც ზოგს შეუნარჩუნებია, ზოგს-კი ოსმალურად გადაუკეთებია. მაგალითად; ქურდიანი დღეს ქურდოლლად იხსენიება, მარგიანი – მარაგოლლად, მარიამიძე – მაიროლლად და სხვ.

როგორცა ვთქვით, აფხაზებმა კარგად იციანო რომ მეგრელები და ქართველები იმათი მონათესავენი არიან, ამიტომ ოსმალელი ლაზები ხშირად გადმოდიან ჩვენსკენ და აქა

სცხოვრობენ. ლაზების შესახებ შემდეგი თქმულებაა დარჩენილი. ძველად, სოხუმიდამ მოყოლებული ტრაპიზონამდე, ზღვის პირად, სულ მეგრელები და ლაზები სცხოვრობდნენ. მხოლოდ შემდეგ ხანებში ქართველ მეფეთა ბრძანებით აპყარეს ბათუმიდან ფოთამდის მცხოვრები ლაზები და საქართველოს სხვ კუთხეებში გადაასახლეს, ხოლო იმათ მაგიერ ზღვის პირად დაასახლეს ქართულად მოლაპარაკენი, რომელთაგანაც გურულები წარმოსდგნენო. ლაზები თავიანთ ვინაობის, შესახებ სხვა ძველ ამბებსაც გადმოგვცემენ, თუმცა ისლამის ზეგავლენით და ხოჯებისა და მოლების წყალობით ძველი თქმულებანი დამახინჯებული და შეცვლილია, ლაზებს საკუთარი სიმღერები აქვთ, ზღაპრები, ზეპირ-გადმოცემანი, ლეგენდები, არაკები და სხვანი.

ლაზს ძლიერ უხარიან, როდესაც ლაზურის ენის მცოდნე შეჰხვდება. იგი ადვილად უმეგობრდება და უკავშირდება იმ პირს, ვინც კი მისი ენა იცის. კარგად ესმის. რომ თუმცა სჯულით ოსმალთა, მაგრამ ტომით ლაზია, ქართველის მონათესავე. მე დარწმუნებული ვარ, რომ ლაზი თავის ენას დიდ ხანს არ დაჰკარგავს, თუმცა ყველგან გარეშემო ოსმალური ენაა გამეფებული.

ლაზთა ცხოვრების შესახებ ბევრი რამ უნდა გვეთქვა, მაგრამ გარემოება ნებას არ გვაძლევს, ლაზისტანის ანუ ჭანეთის ვრცელი აღწერა უკვე მომზადებული გვაქვს და გვინდა ცალკე წიგნად გამოვცეთ.

დასასრულ, ორიოდ სიტყვას ლაზებსა და ჩვენს ურთი-

ერთობაზე მოგახსენებთ. ლაზებთან ჩვენი დაახლოვება მეტად ძნელია, რადგანაც ისინი ოსმალთა სამფლობელოში არიან, ხოლო ოსმალნი მაგრე რიგად შეგვიშვებენ: ლაზისტანი სავსეა ფანატიკ მოლებით, ხოჯებით და ხაფიზებით, ყოველ შემთხვევაში ამ ჟამად უმთავრესი ყურადღება ლაზურის კილოს შესწავლას უნდა მივაქციოთ. ენის შესწავლისა და ლაზთა გაცნობის შემდეგ აქედანაც შეგვიძლიან ვიქონიოთ მცირეოდენი გავლენა, შეგვიძლიან მოვიპოვოთ იმათი ნდობა და

ნელ-ნელა ქართული ენაც აღვადგინოთ.

ვიმეორებ, საუკეთესო სახსრად და ლაზთა დასაახლოვებლად მათის ენის შესწავლა უნდა ჩაითვალოს და ამ ენით იმათთან საუბარი, საქმის დაჭერა, განსაკუთრებით დიდი მნიშვნელობა ექმნება, თუ ლაზთა სიტყვიერების მასალებს შევკრებთ და ქართულის ასოებით დავსტამბავთ. არაბული ანბანი იმათ ხმათა მრავალ გვარობას ვერ აკმაყოფილებს, ქართული-კი ზედ გამოჭრილია. ლაზს ძრიელ წაახალისებს და გაახარებს, როდესაც თავის გარდმოცემებს და სხვა ცნობებს ქართულის ასოებით დასტამბულსა ჰნახავს. უკვე ვსცადე ესა და უნდა მოგახსენოთ. რომ დიდი გავლენა იქონია ლაზეზ-ზედ.

ჩემის აზრით, ზეპირსიტყვიერების შესაკრებად ლაზის-ტანში მეგრულის ენის მცოდნენი უნდა ვიყოლიოთ.

ლივანიდამ ერთი გზა ჩხალის ხეობით ლაზისტანში გადადის: აქეთ ოსმალეთის სამზღვარი ძრიელ ახლოა. ლაზის-ტანიდამ აჭარასა და ლივანში ხშირად შემოდიან ლაზელი, ხელოსნები: დურგლები, კალატოზები და სხვანი, აგრეთთ სხვა-და-სხვა ვაჭრები და სასულიერონიც.

მათში მრავლად არიან ქართულს ენაზედ დაუბრკოლებლივ და თავისუფლად მოლაპარკენი. ბევრი მათგანი ლაზის-ტანის შესახებ საინტერესო ცნობებს მოგვითხრობს, ამ მოკლე დროის განმავლობაში მე გავიცანი რამდენიმე ლაზი,

-256-

შუა კუთხეებიდამ მოსულნი, და მათ ჩემს კითხვებზე შემდეგი პასუხი მომცეს.

მთელს ლაზისტანში ლაზური ენა დღეს დიდს დევნაშია. საქმე თუ ასე წავიდა, მაშინ ლაზური ენა მალე დაიკარგება რადგანაც მთელს ლაზისტანში დღეს სწავლა და წერა-კითხვა სულ არაბულად და ოსმალურად სწარმოებს. სამართალი, მეჯლისი, მიწერ-მოწერა, ლოცვა და ქადაგება სულ ოსმალურად არის. ადრე მოლები და ხოჯები ჯამეში, ქადაგების დროს, ხშირად ლაზურ ენას ხმარობდნენ, ამ ენათ. ქადაგებ-

დნენ. რადგანაც ხალსს ოსმალური კარგად არ ესმოდა; ეხლა კი ესეც მოისპო ყოველი ლაზელი ხოჯა ოსმალურად ქადაგებს და ცდილობს, რომ ლაზური ყველა ლაზის ოჯახში მოისპოს. მათ თავიანთ წადილს მიაღწიეს კიდევაც: დღეს მთელს ლაზისტანში აღარ არის ისეთი ოჯახი რომ მათ ქალებმა ოსმალური ენა არ იცოდნენ. ამიტომ ქალები ლაზურის ენის შესწავლას პატარაობიდან დაივიწყებენ და მალე ლაზური ენა მთლად ამოვარდება. დღეს ტრაპიზონისკენ იშვიათად შეხვდებით ლაზს, რომ ლაზურს ენაზე ლაპარაკობდეს, დარჩა მხოლოდ აქეთა მხარე. რომელსაც საზღვრად აკრავს აჭარა და ლივანა, სადაც ქართველი მაჰმადიანები მთლად ქართულად ლაპარაკობენ.

კარგად სჩანს და ეს ყოველმა ლაზმა კარგად იცის, რომ დღეს მთელს ლაზისტანში ლაზური ენა მთავრობის წინაშე არამც თუ უმნიშვნელო ენად არის მიღებული, არამედ აღკრძალულიც კია, რარა მალე ამ ენის ალაგას ოსმალურნ ენა გამეფდეს. ამ გარემოებას თვით ლაზებიც არ ეწინააღმდეგებიან.

ყოველი ლაზი ფანატიკია და მუყაითი მფარველია ოსმალურის ენისა და ძლიერებისა. იგინი, ფანზიკობით ბევრად აღმატებიან ხქართველ მაჰმადიანებს, საქმე თუ ასე წავიდა ლაზისტანში, უნდა ვიცოდეთ, რომ ლაზურ-ქართული იქაც ისე ამოვარდება, როგორც ეს მოხდა ქარველ მაჰმა-

-257-

დიანთა შორის შავშეთი, ერუშეთს არდიჰანს, თორთომს კორსა და მთელს დასავლეთ-სამხრეთ საქართველოს ძველის ბიზანტიისა და სომხეთის საზღვრებამდ.

შავშეთის ქართველ მაჰმადიანები

საგეოგრაფიო მეცნიერება უნდა გამოტყდეს, რომ ოსმალეთის საქართველოს ზოგიერთ ნაწილს, როგორც, მაგალითად, შავ-

შეთს და მთიან ლაზისტანს, ნაკლებათ იც-
ნობს, ვინმე შიდა აფრიკას.
სამი თვე ოსმალეთის საქართ. გ. ყ.

I

ისტორიიდან ვიცით, რომ ძველათ შავშეთი შეადგენდა კლარჯეთის ნაწილს; კლარჯეთად იწოდებოდა მთელი დასავლეთ საქართველო სამხრეთ-აღმოსავლეთ არმენიის და დასავლეთ-საბერძნეთის საზღვრამდე. დასავლეთ-საქართველოს ნაწილი ცხადათ არის აღნიშნული ლენორმანის მეთერთმეტე რუქაზედ. შავშეთს ძველს ქარტბშიაც საკმარისი ადგილი უკავია და, თუ სადმე დასავლეთ საქართველოს ადგილები-კი არის მოქცეული ¹⁾, იქ თქვენ შავშეთის მდებარეობას თვალდა თვალ შენიშნავთ, რადგანაც შავშეთი დასავლეთ საქართველოში ერთ უმთავრეს ზესაიიშნავ კუთხეთ ითვლება. ²⁾

შავშეთი შესანიშნავია ყველაფრით: ბუნების, არქეოლოგიის, გეოლოგიის, მინერალოგიის, ზოტანიკის და ზოოლოგიის მხრით; მწერების დედამიწის გულშ ჩარჩენილ. ისტორიის წინა დროების ნიშნების მხრით და ათასი კიდევ სხვა

¹⁾ საქართველოს ისტორია დ. ბაქრაძისა, გამოცემა 1890 წ.

²⁾ ქართლის ცხოვრება ნაწილი პირველი.

ამ გვარ საგნებით. ყოველივე ეს მკვლევარ თვალ-წინ გადაეშლება და დიდ ცნობის მოყვარეობას აღუძრავს. რომ ეს შესანიშნავი მხარე შეისწავლოს და გაიცნოს ისე, როგორც აწინდელი ახალი მეცნიერება თხოულობს, როგორც საჭიროა ჩვენთვის და გამოსადეგი.

შავშეთ და მისი მკვიდრნი ძველის-ძველად ემორჩილენ ბოდნენ დასავლეთ-საქართველოს მამასახლისს, ესკი მცხეთის მამასახლისის ხელ-ქვეითად ითვლებოდა. ¹⁾ შავშეთი ძველათ მარტო ადგილ-მდებარეობის მხრით არ იყო შესანიშნავი, ის შესანიშნავი იყო თვით მცხოვრებთა ზნით, ხასიათით, ჩვეულებით და ლაპარაკით. დუსავლეთ საქართველოს მცხოვრებნი

თითქმის სულ ერთი ზნისა და ხასიათის იყვნენ და ერთი ენის კილოთი ლაპარაკობდნენ. მათი ცხოვრება ერთი საზოგადო ხასიათის სურათს წარმოადგენდა. მათში მხოლოდ შავ-შელნი გაირჩეოდნენ; ესენი არ ჰგვანდნენ დანარჩენ ქართველებს.

სწორეთ შავშეთის ასეთი ღირსება იყო იმის მიზეზათ, რომ ქრისტეს შობის ბევრად უწინარეს, ყველა გამოჩენილ გმირები შავშეთში ისადგურებდნენ და ცხოვრებდნენ. ამასვე ვხედავთ ჩვენ იმ დროს, როდესაც საქართველოში ქრისტიანობის ნიშნების შემოტანა იწყეს და როცა უკვე მოციქულებმაც ისურვეს ამ კუთხის გაცნობა. ყველა მქადაგებელს, ქრისტიანობის მლაღადებელს და მოღვაწეს პირველათ აქ შემთხვევია დროებით მაინც ცხოვრება და მერე აქედან სხვა მხარეს გამგზავრება. ქრისტიანობის გავრცელების შემდეგაც ამასვე ვხედავთ შავშეთში, თვით იმ დროსაც, როცა ქართველებმა იწყეს ძლიერების მხრით გამოჩენა, შავშელებმა პირველი ალაგი დაიკავეს ამ აღორძინებაში. ხშირად მომხდარა რომ საქართველოზე მოსული მტრები მარტო შავშელებს

¹⁾ საქართველოს გეოგრაფია ვახუშტისა. 1848 წ.

გაუდევნიათ და მით გადაურჩენიათ დანარჩენი საქართლოს ადგილები მტრის შელახვისაგან.

განათლების და მწერლობის აღორძინების დროსაც შავშელებს თითქმის უპირველესი ადგილი ეჭირათ, უმეტეს ნაც წილი ჩვენის სასულიერო მწერლების შავშელები იყვენ: თვით **ექვთიმე, იოანე და გამოჩენილი გიორგი მთაწმინდელიცა**. ასეთ მოღვაწე პირთ სახელების მოხსენებას რომ გავჰყვეთ, მაშინ ეს ერთობ შორს წავა, რადგანაც შავშეთი თავის წარსულის ისტორიულის ცხოვრებით და მსწავლულ პირთა რიცხვით სავსეა. როგორც უწყინა თვით გამოჩენილი **შოთა რუსთაველიც** აქ აღზდილა, ტბეთის ტაძრის მახლობლად დაარსებულ სასწავლებელში, იოანე **შავთელიც** რომელიც თავის თავს შავთელად უწოდებს, აქაური ყოფილა. იმერ-

ხევს და შავშეთს შუა სძევს სოფელი შავშთა, სადაც დაბადებულია თვით იონე შავთელი. დღეს ეს სოფელი წარმოადენს ნატამალს, აქ აღარაფერია დაშთენილი, დროსა და ჟამს აღუგვია.

სასულიერო და სამოქალაქო მოღვაწეებს გარდა, შავშეთში სასულიერო პირთ რიცხვიც ძველთაგანვე დიდი მწიგნობრობისაგან შესდგებოდა. ჩვენს მეტად ძველს ისტორიულ მწერლობაში, რომელიც-კი გადარჩა ყოველნაირს ცეცხლს და უბედურებას, შესანიშნავი ადგილი უკავია **ტბეთის ტაძრის ეპისკოპოსის სტეფანე მტბევარის აღწერას**, რომელ ეპისკოპოსიც მეთუ საუკუნის დასასრულს სცხოვრობდა და რომელმაც **მიხეილ ახალციხელის ცხოვრება**, ამოტ ერისთავთა-ერისთავის ბრძანებით აღწერა, ასეთ მწიგნობარ მღვდელმთავრებით საცხე იყო შავშეთი.

უნდა შევნიშნოთ სდა ვაღვიაროთ, რომ ბუნებას თავის ძალოვნება დასავლეთ საქართველოს ადგილ-მდებარეობაზე ძალუმ უმოქმედებია, იქ ეს ათასნაირათ გადუსხვაფერებია ადგილ-მდებარეობათა სურათები სხვა ადგილების სურათებთან. ასევე უმოქმედნია ერზე და იქაური ქართველობაც დანარჩენ

-260-

ქართველებზე ბევრათ წინ დაუყენებია: იგინი შეუმკვია უპირატესობის ღირსებით, მათში ჩაუნერგავს უმაღლესი შნო, შემძლებლობა და მიხვედრა. ცხადი საქმეა, რომ უმწვერვალესთა მთა-ბართა და ბუნების შემკობილობას დიდი ზე გავლენა უნდა ჰქონდეს თვით სულიერს ცხოვრებაზედაც, ე. ი. კაცობრიობაზე და, ან კერძოთ რომ ვსთქვათ. შავშეთში შავშელ ქართველებზე.

როდესაც არდანიუჯისკენ ბაგრატიონები გაძლიერდენ, ბმათ პირველად იცნეს საქართველოს დაკნინებული მდგომარეობა, მათ თავს იდგეს საქართველოს გაძლიერების საქმე, განიძრახეს ქართველთ დანაწილებულ თემთა შეერთება და დაკავშირება. ასეთ პირთ იმ დროს, მათ ერთგულნი და გამოჩენილნი შავშელნი რომ არა ჰყოლოდათ, მაშინ: ექვი არ უნდა, ბაგრატიონები ვერც აფხაზეთს დაიჭერდენ და ვერც

მთელს საქართველოს შეაერთებდნენ ერთ გვირგვინოსან პირის ქვეშ.., მაგრამ ყველა ეს მოხდა შავშელ გმირთა მეოხებით, რომელთა ღვაწლსა და ამაგსაც „ქართლის ცხოვრება“ ცხადათ მოგვითხრობს. ამ შრომას და მეცადინეობასაც ერთობ დიდი ადგილი უკავია იმ ხანათა ისტორიაში, როდესაც იწყება საქართველოს აღორძინების ხანა, როცა დასავლეთ საქართველ აღმოსავლეთისას დაუახლოვდა და როცა ყოველივე ეს ადგილები ერთ გვირგვინოსან მეფის გამგეობის ქვეშ მოემწყვდა.

ასეთი იყო ისტორიული ღირსება და მნიშვნელობა შავშეთისა, ასეთი ადგილი ეკავა მას ძველათ საქართველოს ისტორიაში, ასეთ ღირსების მექონი შვილნი და გმირნი გამოდიოდნენ შავშეთიდან და ნათელს ჰფენდნენ დანარჩენ ქართველთ სახეს და მხნეობას. ჩვენ არ ვიტყვით, რომ საქართველოში ასეთ ღირს-შესანიშნავ პირებათ მარტოთ შავშელნი ყოფილიყვენ; არა, ეს ასე არ არის, ზავშელების ალაგას გინდ მოუხეშავი მოხისელნიც ყოფილიყვენ, ასეთისავე ღირსების მექონე პირებათ გარდაიქცეოდნენ, რადგანაც შავშეთის ად-

-261-

გილ-მდებარეობას და სხვა-და-სხვა სახელმწიფოთა მეზობლურ პირობებს სხვაფერი ზე გავლენა ჰქონდა შავშელებზე. სხვაფერი წარმატებითი მხარეები და აღორძინება დაატყო. ამის დასასაბუთებლად ჩვენ ცხადს საბუთს გვამლევს ერთად-ერთი ბიზანტიის მეზობლური დამოკიდებულება საქართველოსთან და ნამეტურ დასავლეთ-საქართველოს და შავშეთთან. ესენი დიდის მხნეობით და მამულის სიყვარულით აღმოჩნდნენ და ამის მხრით ჩვენ უპირატესობას ვუთმობთ მათ.

ჩვენ ამის საბუთისთვის ძალიან შორს არ წავალთ. იმის დასამტკიცებლათ, რომ შავშელნი ჩვენი მამულის წინაშე დიდის დიდებით ბრწყინვენ, კმარა დავასახელოთ თუნდ შემდეგი თხზულება, რომელიც შეუდგენია, შეუძმუშავებია და შემოუტანია ჩვენს მწერლობაში იონე შავთელს, ეს შრომა არის **არითმეტიკული საპასეჟო** ცხრილი, ანუ, როგორც ჩვენი ძველი მწერლები უწოდებენ, ხუთასიანი ქორონიკონის

სახელმძღვანელო. დ. ბაქრაძის სიტყვით, ეს შრომა შესანიშნავია არითმეტიკული და მატემატიკურის ტერმინებით, ამ შემანიშნავ შრომას ბროსემაც მიაქცია ყურადღება და მან ფარნგულ ენაზე გაათასთარგმნა და ქართული ტექსტით და რუსული დამატებით ცალკე ტომათ დაბეჭდა, კომენტარია რუსულ ენაზე აქვს. ბროსე ვრცლად საუბრობს იონე შავთელის ბიოგრაფიაზე და იმის ნაშრომის ღირსებაზე, თუ ამ შრომას რა მნიშვნელობა უნდა მისცენ არამც თუ ქართველთ, არამედ თვით ევროპიელთაც, რომელთათვისაც ამ შრომას, როგორც საშუალო საუკუნის ნამოს, ერთობ დიდი მნიშვნელობა უნდა ჰქონდეს მინიჭებულიო.

II.

შავშეთი მდებარეობს დასავლეთ-საქართველოში. სამხრეთის მხარეს; აღმოსავლით აკრავს არსიანის მთები, რომელთა სიმაღლე 10000 ფუტამდი იქმნება. ეს მთები საქართველოს ისტორიაში ცნობილია, რადგანაც აქედან მრგვალ მდინარეთა სათავეები იწყება; დასავლეთით საზღვრავს კარჩხალის დიდებული მთა, რომლის სიმაღლეს 12 ათას ფუტამდე ითვლება

-262-

დასავლეთ-საქართველოში და მასთან მთელს ოსმალეთის საქართველოშიაც ეს ყველაზე მაღალი მთა არის. სამხრეთისაზღვრება ოლთისის მთებით და მიდამოებით და ჩრდილოეთით ნერულის მთებით და აჭარა-საქართველო-ჯავახეთით.

მდებარეობა შავშეთისა არის მეტათ ლამაზი, ყოველი მხრით მთები აკრავს და თვითონ შავშეთი შუაშია მოთავსებული, თითქოს ბუნებას მისთვის ეს გარე. მთები განგებ გარს გალავნათ შემოურტყამს; ამ მთებიდან თვალ-წინ გეშლებათ მთელი შავშეთი, ამ მთების შტო გორაკები შუაგულ შავშეთშიაც შედის და ჰყოფს მას რამდენსამე ხეობათ და გაკე-მინდვრებათ.

ხსენებულ მთების უმეტესი ნაწილი ტყით არის მოფენილი; ტყე თან-და-თან მცირდება, მთის სიმაღლის მიხედვით, და მწვერვალზე-კი სულ ისპობა. ასეთი მაღალი მთები აქვთ

ხშირია ეს მთები ზაფხულობით მსუქან-ნოყიერი ბალახით იმოსება. აქ სხვა-და-სხვანაირი მთის სუნნოვანი ყვავილებიცაა. შავშეთს მაღალი ტიტვლიკანა მთები აკრავს მთლათ არტანის, ოლთისის, არსიანის დ. მირატის მხრიდან; ამ მთები-დას კვალადა-კვალ შეიძლება, რომ კაცი გაემგზავროს მირატის ხმობის მთით კარჩხალის მთაზე. მირატის ხეობა და ამის მთები ჩვენს ისტორიაში არაა მოხსენებული. რიგიანათ ვერც ჩვენი დროის გეოგრაფიული რუქანი და აღწერანი აღნიშვნენ. ეს მთა ძვეს სხალტის ხმობს და შავშეთს შუა.

ყველა ეს მშვენიერი მთები დიდათ შველის შავშეთის მკვიდრთ; ზაფხულობით ამ მთებზე დიდ-მალი ხალხი დადის, საქონელი აჰყავთ, მთელი ზაფხულობით აქ რჩებიან და საქონელს ამოვებენ; აქ სადგომათ სახლებიც-კი აქვთ გაკეთებული. საქონელი აქ მშვენიერათ იკვებება. მთის ბალახს მათზე დიდი ზე-გავლენა აქვს; აქაური საქონლის რძე, ყველი და ერბო მეტათ მსუქანიც არის. აქ სძოვენ ძროხა, ხარი, კამეჩი, ცხვარი და ნამეტურ თხები. აქეთ თხების შქნახვა ძრიელ მისდევენ. ყველაზე საუკეთესო ბალახის მექონ მთათ ჩირულის

-263-

მთა თვლება, რომელიც დასავლეთ საქართველოში აღმოსავლეთ-ჩრდილოთ ძვეს და რომელსაც ზედ ეკვრება არსიანის მთები. დღეს ჩირულტ მთები შავშელებს, არდაწუჯელებს, აჭარელებს და მირატის ხეველებს ეკუთვნის; შავშერი ამის კმაყოფილნი არ არიან და ამბობენ. რომ ჩირულის მთები ჩვენს საკუთრებას შეადგენსო: ძველათ თამარ დედოფალს ეს მთები ჩვენთვის დაუმტკიცებიაო. ჩვენს ძველებს ხელშეუშლელათ ეკავათ ეს მთები და ახლა-კი სხვები გვეცილებინო. ადრე შავშელებს ამის დასამტკიცებელი ქალაქები ჰქონით და დღეს-კი არფერი გვაქვსო, იქნებ ძველ ქართულს წიგნებში ამის შესახებ რამე აღმოჩნდესო.

როგორც კარჩხალის მთიდან, ისე არსიანის მთიდან, ჩირულის, მირატის, ევფრატის, რტაჰანის და ოლთისის მთებიდან მთლად ჩანს დასავლეთ საქართველო, მდლათ ჩანს ის ნაწილი საქართველოსი, რაც დღეს ოსმალეთს უკა-

ვია, ე. ი. პარხალი, ლაზისტანი თორთომი, ხახული, იმ-
ხანი, ვანის კუთხუ,და ბევრი კიდევ სხვა ადგილები, როცა
კაცი კარჩხალის მთიდან შეხედავს მთელ დასავლეთ-საქრთ-
ველოს და წარმოიდგენს მის სივრცეს, სილამაზეს, მოხდენი-
ლობას და აგრეთვე იმას, თუ ამოდენა ადგილებში რამდენი
ქართველობა უნდა ყოფილიყო ძველათ დასახლებული, უნებ-
ლიეთ გული შეუწუხდება, სწორეთ ასე მომივიდა მე, როცა
მირატის ხეობიდან დასალეთ საქართველო დავინახე, როცა
ჩემ თვალწინ გადიშალა ჩვენი დიდებული სამშობლო – თვალ
უწვდენელი სივრცის მეჭონი საქართველო. რომლის საზღვრე-
ბი საბერნეთს და არმენიამდის მიდის. ამოდენი ადგილების
დაკარგვა. ამოდენ ქართველ ხალხთა მოცილება, ცხადი საქ-
მეა, ჩვენი ძალოვნებისთვის დასალუპი იყო. მე არ შემძლია,
მკითხველს გარდავცე ის მწუხარება, რა მწუხარებასაც ჩვენი
მამულისშვილი იგრობს იმ დროს, როცა ის ზემოხსენებულს
მაღალს მთებზე ავა ლ იქიდან სულ ძველათ ამაღლებლ და
შიმდეგ დალუპულს და განადგურებულს საქართველოს ადგი-
ლებს გადახედავს!..

-264-

ამ შვენიერ მაღალ მთებზე მენახირეები თავისი ნახირით
მარიამობისთვის ნახევრამდის რჩებიან, შემდეგ-კი აქ დგომა
აღარ შეიძლება, რადგანაც მთებს ჩამოთოვს ხოლმე. აქ ორი-
სამი საჟნის სიმაღლე თოვლი იცის და ამიტომ მწყემსები
ნელ-ნელა მთების ძირ-ძირ იწევენ და რამდენათ თოვლი,
ბურუსი და სიცივე უსწრობს, იმდენათ ისინი ძირს იცვლიან
და ბოლოს შინ მიდიან, უნდა აღინიშნოს, რომ მწყემსებათ
აქ უმეტეს ნაწილათ ქალები არიან, ნამეტურ ხნიერი დედა
კაცები და პატარა გოგოები. მთელ ზაფხულს ესენი ისე
ატარებენ დროს, რომ მათ მამაკაცები ერთხელაც არ მოიკი-
თხავენ, ერთხელაც არა ნახავენ. ამ მხრით აქ ქალებს შიში
არა აქვთ.

ამ მთებზე ერთი საოცარი ის არის, რომ აქა-იქ აუარე-
ბელი ქვის ნამტვრევები ჰყრია: კაცს გააკვრვებს ის, თუ ასე
ოსტატურათ იმოდენა ქვები რამ დაამტვრია და ან საიდან

გაჩნდა, როცა ხსენებული მთები სულ რბილი მინდვრებისა-
გან შედგება და არსად არაფერი კლდეები არა ჩანს. ამას, რა
საკვირველია, გეოლოგიური გამოკვლევა უნდა, მისი გეოლო-
გიური საიდუმლოებაც აიხსნება.

იქაური მკვიდრნი ამბობენ, რომ შავშეთს ოსშალურათ
ნისლათას უწოდებენო, ე. ი. ნისლიან ქვეყანასო, ოსშალთ
წიგნებში ასე მოიხსენება ამ ადგილების სახელიო. ვახუშტის
თქმით, შავშეთს სახელი მისგან დარქმევია, რომ შავშეთში
ყოველთვის, ნამდნარის მეოხებით სიბნელეა, შავით არის მო-
სილი და იმიტომ უთქვამთ, რომ „შავშიო“. ამ ნაირად სიტყვა
შავშიდან წარმომდგარა სიტყვა **შავშეთი**. ეს შესაძლებელია,
რომ სწორეთ ასეც იყოს, რადგანაც მთელი შავშეთის მთები,
პატარა გორაკები და ხეობანი სულ ნამდვის ტყით არის მო-
ფენილი; დილით, როცა კაცი ადგება და გამოვა კარში, შე-
ხედავს იგი მთელს შავშეთს, მეტათ შავო მოსილს; თითქმის
შავი ფერისას. ნისლი-კი ძალიან არ იცის აქ; ეს შავი სუდა-
რა მას აკრავს იმ დრომდის, ვიდრე მზეს დაუპირდაპირდება,

-265-

მერე-კი ისე გაიბრწყინდება და განათდება მთელი ეს კუთხე,
რომ კაცი მასზე უკეთეს და ლამაზს სხვას ვერას ჰპოვებს.

შავშეთს ოთხივე კუთხით მაღალი მთის ფერდობიდან
პატარ-პატარა რუები ჩაუდის, ხოლო ტბეთის გვერდით-კი
ღელე მიმდინარეობს, რომლის სათავეები არსიანის მთაზე
იწყება. ერთი ღელეც შავშეთის სათლეს გვერდზე ჩამოდის
მაღალი ხეობიდან; ბოლოს ეს ღელეები წუფთის ციხესთან
ერთდებიან და მალე ჭოროხს ერთვიან.

შავშეთში წყაროები და მდინარეები მეტათ მარგებელი,
წმინდა და ანკარაა. მაგრამ აქ წყაროები და ღელეები ისე
უხვი არ არის, როგორც აჭარაში და იმერხევეში, ბევრ სოფ-
ლებში ზაფხულობით წყლის კლება იცის. საცა-კი წყარო
გამოდის, ყოველგან მეტათ ცივი წყაროები იცის, ისე ცივი,
რომ ხამ კაცს უცბათ დალევაც-კი გაუჭირდება. სხვა რამ
მჟავე წყაროები, ან თბილი აბანოები აქეთ არ არის, გარდა
სოფ. მიქელეთისა, რომელიც იმერხევეში მდებარეობს. მოგ-

ზური ცხადათ შენიშნავს, რომ შავშეთის მცხოვრებლებს ხშირათ უნდა აკლდებოდეთ წყალი. აქ ყანები ხშირათ ირწყვება; გარდა ამისა აქეთ თითქმის ყოველ ხეობაში არხები აქეთ გაყვანილი. უცხო მნახველი გაკვირდება, მათ ისეთ მაღალ ციცაბო კლდეებზე აქეთ გაყვანილი არხები და სხვა საშუალებანი, რის მეოხებითაც ბალახი ყოველ პატარა ადგილებშია ც-კი მოდის.

შავშეთში იზრდენა მრავალ ნაირი ხე, ბალახი, ყვავილები და ხეხილი. აქ ხილი კარგი იცის, ნამეტურ ჟოლი (ბჟოლი). ჟოლს აქ ჩვენებურ თუთას უწოდებენ. ჟოლი ძრიელ მრავლობს, ისე რომ ჟოლის ბადაგსაც აკეთებენ და ზამთარში თაფლის ალაგას ხმარობენ. ჟოლიდან გამოწურვი ძმარი აქ მე პირველათ ვნახე და ერთობ გავკვირდი. ზაფხულის სიცხიან დღეში მოითხოვეს ჟოლის ბადაგი და ძმარი, მერე ესენი ცივ წყალში გახსნეს, ერთმანერთში აურიეს და გულის გასაგრძობლათ დალიეს, თუმცა ისიც უნდა ითქვას,

-266-

რომ იქაური ცივი წყაროები ამეებს არ საჭიროებენ, მაგრამ რაკი ჩვეულებათ ჰქონიათ მიღებული, ამიტომ ამით უცხო სტუმარს პატივს სცემენ ხოლმე. ხილის მოსავალი შავშეთში ხან უხვათ იცის და ხან ნაკლებათ. როცა უხმარ მოდის, მაშინ შავშელებს ხილი არდაჰანში და ყარსში გადააქვთ და იქა ჰყიდიან ან სხვა-და-სხვა რამეებზე სცვლიან.

შავშეთზე არდაჰანი, ყარსი, ართვინი და სხვა დასავლეთ საქართველოს დაბები თითქმის ერთნაირ სიშორეზე მდებარეობენ; მაგალითებრ, შავშელები არდაჰანში მეორე დღის შუადღეს ჩადიან ქვეითად, ხოლო ყარსში მისვლას-კი ორ დღეს უნდებიან, საქონელს ცხენებს ჰკიდებენ, რაც-კი ექნებათ გასაყიდი: მსხალი, ვაშლი ან სხვა რამ და თვით-კი ფეხით მისდევენ. თუ როგორ, რას ჰყიდიან იქ და რას იღებენ, ამის მე არა ვიცი რა და როგორც ეტყობა შავშელები, ისინი ამაში დახელოვნებული არ უნდა იყვენ.

შავშეთს ისეთი ალაგი უკავია, რომ მისი საზღვარების ბოლოზე იწყება ერთი მხრით ბათუმის ოლქის მიჯნა, მეორე

მხრით ყარსის, მესამე მხრით ოლთისის და მეოთხე მხრით არდაჰანის მიჯნები. ოთხივე მხრისკენ აქედან გზები მიდის; შავშეთში ერთი გზა აჭარიდან მერისის ხეობით გადადის. აქედან მინდიეთის ტყის მახლობლივ უნდა წახვიდეთ, გადაიაროთ კარჩხალის მთის წინ, გაიაროთ ფაფათის მთა, სადაც ფაფათის ციხე დგას; ამ ციხის იქით სოფელი ბამგიერეთია, საიდანაც იმერხევი დაიწყება და რომელსაც მისდევს შავშეთი. აქ შევჩერდები და ფაფათის ციხის შესახებ სახალხო თქმულობას გადმოგცემთ.

ხალხი ამბობს, რომ ფაფათის მთის ციხე სამ დას გაუკეთებიაო. თითო ქვა თითო დას აუტანია მთაზე; ერთს მეორე ქვაზე შეუდვია ქვები და ასეამ გვართ სხვა ქვები და უკანასკნელ დროში ეს ქალები თურმე დიდათ იქებოდენ და იდიდებოდენ, მთელს იქითა მხრის ხალხში მათი მხნეობის და გარემოების ცნობები ისმოდა. მათზე გამოუთქვამთ ძველათ:

-267-

სამმა დამა ფაფათელმა,
ფაფათს ფაფა ნაჭამებმა,
მალალ მთაზე სამი ქვითა
ჩვენ ვაკეთეთ ციხე ქვითა
სამსა მმასა ქადაგლებსა,
ქადაგს ქადა ნაჭამებსა.
ვეტყვით, თუ იმ ქვებს დასძრავენ
ჩვენ წავყვებით მაშინ ცოლათ.

ეს ლექსი ძველათ ვრცელი ყოფილა, მაგრამ ჟამთა მიმდინარეობას დაუკარგავს და აღმოუკვეთია ხალხში სრული მისი ხსოვნა, ეს იყო ისლამის ნაყოფი. ლექსში გამოყვანილი ყოფილა ის ცნობა, რომ ვაჟები ქალებს თხოულობდენ, მაგრამ ქალები არ მიჰყვებოდენ; ესენი ეტყოდენ: – ჯერ თქვენ გმირობა გვაჩვენეთ და მერე წამოგყვებით ცოლათო. ასეთი იყო ძველათ ზნე და ხასიათი ქართველი ქალებისა... ამას ხომ ცხადათ „ვეფხის ტყაოსნის“ თინათინის საქციელიც

ამტკიცებს ავთანდილის წინაშე.

მოსავლის მხრით შავშეთი შესანიშნავია. აქ მოდის პური, სიმინდი, ქერი, ღომი, ლობიო (მეტათ კარგი სცოდნია), კართოფილი, ჭარხალი, მწვანელიეულობა, ერთი სიტყვით, აქეთ კაცი რასაც-კი დარგავს და დასთესავს, ყველაფერი ხეირობს; გარდა ბრინჯისა, აქ ყველაფერი უხვა მრავლობს და მოდის. მოუსავლობა აქ იმ დროს იცის, როცა წელიწადი გვალვიანია, ანუ გადამეტებული წვიმიანი. ისიც-კი უნდა ითქვას, რომ აქაურ შვენიერ ადგილებს ბევრნაირი შრომა სჭირდება, რადგანაც შავშეთს გარშემო მეტათ შავი მრისხანე მაღალი მხთები საზღვრავს, რომლებიც შავშეთს ხშირათ და ადვილად აჯილდოვებენ ხოლმე ქართთ, სეტყვით, დიდი წვიმით, თოვლით და ვინ იცის რაებით არა. ასე რომ აქაურ მუშა ხელს ერთობ დიდი შრომა უნდება.

შავშელნი მაინც დიდი მხნეობით მუშაობენ: აქ კაცი, ქალი, მოხუცებული და ყმაწვილები ერთთავად მუშაობაზე

-268-

არიან დაბანდებული; ზაფხულში ამათ ყველას ყანებში, ვენახებში და მთა-ტყე-მინდვრებში დაინახავთ სამუშაოზე. დილიდან საღამომდის მოუსვენრათ და მხენეობით მუშაობენ ისე, როგორც ჩვენში ქართლის მხნე გლეხკაცობამ იცის. შავშელებს მუშაობა ისე უყვართ და მას ისე ეტრფიალებიან, როგორც აჭარლები გურულების მსგავსათ, კოპწიობას და ნავარდობას. ზაფხულში ერთი საქმის მუშაობას მეორე მოსდევს, მეორეს+მესამე და შემდეგ შემოდგომა და ზამთარიც მოდის. ზამთარი აქეთ დიდი იცის და ამიტომ შავშელი ზამთრის სარჩოს ზაფხულში იმზადებს; ზამთარში ესენი მარტო შინაური საქმეების კეთებას უნდებიან და საქონლის მოვლას. გარჯა-მუშაობის მხრით შავშელები ბევრათ მაღლა დგანან დასავლეთ-საქართველოს სხვა დანარჩენ ქართველ-მაჰმადიანებზე.

წყნარი მუშაობა და მშვიდობიანი მხარეები შავშელებს ძრიელ შეუთვისებით; ესენი დილა ადრიან წამოხტებიან თუ არა, მაშინვე სამუშაო გზას გაუდგებიან და ამისთვის ისინი ხშირათ დილის ლოცვასაც აკლდებიან. უამისოთაც-კუ დღი-

სით, როცა ამათ გაცხარებული მუშაობა აქვთ – დღეში ხუთ-ჯერ არ ლოცულობენ ისე, როგორც სხვა მაჰმადიან ქართველებმა იციან და მეტურ აჭარა-ქობულეთელ ქართველ ფანატიკოსმა მაჰმადიანებმა. მე დავესწირი შავშელების მუშაობის დროს, თან მყავდენ აჭარელი კაცები. როგორც ლოცვის, დრო მოვიდა, აჭარელებმა ლოცვა დაიწყეს და შავშელები-კი მე მესაუბრებოდნენ. საქმე ისე მოეწყო, რომ, ცოტა არ იყოს, აქა-იქ მუშაობის დროს შავშელებს აჭარელების შერცხვათ ლოცვის შეუსრულებლობის გამო და ამიტომ იმათაც ილოცეს, თუმცა, როგორც შევატყე არაფრათ-კი ეპიტნავათ. აჭარელების საქციელი, მაგრამ რას იზამდენ. არ-მლოცველი მუსლმიანი – მუსლიმანი არ იქნებაო. შავშელი კაცის დაკოჟიჟებული ხელები ცხადათ ამტკიცებს მათს მაღალ მიმზიდველობას შრომა-მეცადინეობისადმი.

ცხადათ ჩანს, რომ ისინი ისეთი ფანატიკოსებიც არ

-269-

არიან, როგორც დანარჩენ საქართველოს მაჰმადიანები, მაგალითებრ ამათთან რომ ვინმე ქრისტიანი მივა, ისინი მას სჯულის შესახებ-კი არ დაუწყებენ დავიდარაბას, კამათობას და ლაპარაკს, არამედ გამოჰკითხავენ ქვეყნის ამბებს, სადაურობას, მოსავლიანობას, მთავრობის ვითარებას და სხვა. ყველაფერს დიდი კმაყოფილებით და სიამოვნებით მოისმენენ და მიიღებენ. თქვენ მათ მცირე რამესაც ვერ შენიშნავთ, რომ ისინი ქრისტიან კაცს ექვით უმზერდენ. ისინი უმზერენ მას ისე, როგორც სტუმარს და არ იციან, როგორ ასიამოვნონ, როგორ ემსახურონ, როგორ რა მიართვან, როგორ აამონ და სხვა; ყოველი მათი მიმოხვრა და საქციელი გარემოცულია მაღალი სტუმართ-მოყვარეობის თავაზით და პატივისცემით. ერთ სიტყვას, ერთ კრინტს ვერ გაბედავენ თავისუფლათ თქვან, რომ მასზე თქვენგან რჩევა არ მიიღონ და თქვენს თვალსა და სახესაც არ შეხედონ.

თუმცა შავშელი ფატალისტია, მაგრამ იმან ისიც კარგათ იცის, რომ კაცის ცხოვრებისთვის მხნეობა უფრო მაღლა უნდა იდგეს, ვინემ ლოცვები, ამიტომ ისინი მუდმივ მუშაო-

ბას უნდებია. ეს მოლა-ხოჯებმაც კარგათ იციან, მაგრამ არ-
უშლიან და ნებას აძლევენ ლოცვის წესები შეასრულონ ისე,
როგორც მათ სურთ, როგორც მათი ცხოვრების საჭიროება
ნებას მისცემს. ხოჯა-მოლები მიტომ იქცევიათ ასე, რადგანაც
შავშელი თავის მუშაობის დროს მონა არის მათი, მაშენებე-
ლია ჯამეების და წმინდა მუსლიმანი, წმინდათ აღმსრულებე-
ლი მაჰმადიანების წეს-რიგ-ჩვეულებისა ერთმა ხოჯამ ასეა
მითხრა: შავშელები ყაჩად აჭარლებს არ გვანან, ესენი მუდამ,
მუშაობას ახმარებენ დროს; რომ არ იმუშაონ, უამისოთ ზამ-
თარში ვერ იცხოვრებენ, ამიტომ ხშირათ ესენი თვით პარა-
სკევ დღესაც-კი მუშაობენ, მაგრამ, რა ვქნათ, ამით არა და-
შავდება რა, ღმერთს მუშაობა არ ეწყინება და ავი კაცობა
და კაცის კვლა-კი დიდათ. შავშელები ყოველივე ამისაგან-
გაშორებული არიან.

-270-

მართლაც და უნდა ვთქვა, რომ მთელი შავშეთი დავია-
რე და მე იქ ერთობ აშვიათად შემხვდენია თოფ-ხანჯალ-
ხმალ-დამბაჩიძნი სოფლები. წარმოიდგინეთ მათი ზნე-ხა-
სიათი და გარჩევა აჭარლებისაგან; რომ დანასაც-კი არ ატა-
რებენ! მგზავრობის დროს, ბევრ ალაგას ყანაში მუშაობის
დროს ვნახე ხალხი და მათაც ერთს არ ამოუჩნდა ხსენებული
იარაღებისაგან ერთი რამ მაინც. გამოვკითხე მიზეზი ასეთი
უიარაღობისა და მათ მითხრეს, რომ ჩვენ იარაღის მიმყოლი
ხალხი არა ვართო, ჩვენი იარაღი თოხი, ბარი, ნიჩაბი და
გუთანიაო; რაში უნდა გამოვიყენოთ იარაღი – მუშაობის
დროს არ გამოგვადგება და სხვაფრივ რის მაქნისია, რა უნდა
გვიშველოს მანაო!.. ასეთი, ჩვეულება შავშელებს მემკვიდრეო-
ბით ჰქვიათ, როგორც მითხრეს, მათი ძველებიც სწორეთ
ამ ზნისა და ხასიათის ყოფილან. ასეთ ზნე-ხასიათს მათში ერ-
თობ მაღალი ადგილი უჭირავს. ეს, მე მგონია, მათში უნდა
დამკვიდრებულიყო მას შეედეგ, რაც ისინი ოსმალს ხელში
ჩავარდენ და დაქვეითდენ, თვარა, როგორც ჩვენი მატიანე
აღნიშნავს, შავშელები ძველათ მეტი მხნეობით. გმირობით
და თავ-გადადებით იბრძოდენ საქართველოზე მოსულ მტრებ-

თან. ეს ღირსება მათ თვით იმ წყვედიად ხანაშიაც-კი ემჩნე-
ვათ, როცა ისინი შვილდ-ისრით იყვენ შეიარაღებული.

მათს ასეთს საქციელს კდა მიდრეკილებას დიდათ შეუწყ-
ყვია ხელი ყაჩაღობისადმი მიდრეკილობის თთთ-მოსპობისა-
თვის. **შავშელი კაცის ყაჩაღობა** არც ძველათ და არც
შემდეგ არ გაგონილა. იქმნება აქა-იქ მომხადარა, მაგრამ ეს
ყოფილა იშვიათად და კანტი-კუნტად. ყაჩაღობა ამათში არ
ყოფილა და თუ ყოფილა. ისიც ქუდობის მიზეზით-კი არ
დაბადებულა. არამედ სხვა რამ საპოლიტიკო და მოქალაქურ
მხარეების მეოხებით; ისიც-კი უნდა შშეინიშნოს რომ შავ-
შელეებთაგანი თუ ვინმე ყაჩაღათ გავარდნილა, ის უნდ რაჭე
განწირულებამი ყოფილიყო ჩავარდნილი და ან სხვა-და-სხვა
თემთა მცხოვრებთაგან გამოსულ ყაჩაღებს უნდა მიეზიდოთ.

-271-

მაგალითებრ, შავშელები აჭარლებს მთლათ ყაჩაღებათ სთვ-
ლიან, ასე ამბობენ, რომ აჭარლების ხელობა არისო, ნამე-
ტურ მაჭახელებს ძველათ იმათი ყაჩაღობისაგან მოსვენება არა
გვქონდაო; ისინი არ მუშაობდენ, მთელი წელიწადი ყაჩაღობ-
დენ და მათი ცხოვრობდენ ესკი მეტი უჩდა იყოს.

პირუტყვის მოშენებას და გამრავლებას შავშელები საკ-
მარისად მისდევენ; ესენი ამრავლებენ ცხვარს, ძროხას, თხას,
კამეჩს, ცხენს და სხვა პირუტყვებსაც. ცხვარსა დთ თხას უფ-
რო უხვათ ამრავლებენ. რაც შეეხება პირუტყვების მოვლას,
ეს იმათ კარგათ იციან: დიდათ უფრთხილდებიან საქონელს
და დიდსა და შეუსაბამო ტვირთს არ აპკიდებენ, თუ დაუდებენ
ხოლმე, ზაფხულში საქონლის უმეტესი ნაწილი მთებზე დაუ-
დით და ზამთარში ბოსლებში ინახავენ. ბოსლები ამათ შვე-
ნიერათ იქეთ გაკეთებული: შვენიერი ხის ოდეები, თბილი და
ნათელი, ასეთ ბოსლებს საქართველოს სხვა კუთხეში სახლე-
ბათაც ვერ ვპოვებთ! შინაური ფრინველების მოშენებას-კი
ისე ვერ მისდევენ შავთელები, როგორც ქრისტიან ხალხში;
ესენი ცოტა ერიდებიან ქათმის შენახვას მის გამო, რომ ქა-
თამს საკენკი და მოვლა უნდა და ის იმის ფასათ არ ღირსო:
თითო ოროლა ქათამს ინახავენ კვერცხის დასადებათ ეს

ნაკლი ამ ახალ შემოერთებულ ქვეყნებში ყველგან ემჩნევა; მაჭახელში ერთ ქათამში მგზავრმა 70 კაპ. მისცა და ისიც რის წვალებით იშოვნა, მთელს სოფელში ძლივს ერთ დედა-კაცს აღმოუჩნდა ორი ქათამი. ესენი ქათმის უყოლობის მიზეზს მუშობას აბრალევენ, მაგრამ ეს არ უნდა იყოს შესაწყინარებელი მიზეზი. მირატის ხევში, სოფ. ოლადურში, გურჯი-ჰაჯი-ლომნ-ეფენდი ქარციეაძის სახლში ყველა შინაური ფრინველი ვნახე და მის მეზობელს-კი ერთიც რ მოეპოვე-ბოდა!...

ფუტკრის მოშენებას და ყაჭის ჭიის მოყვანასაც მისდევენ შავშელები, მაგრამ ამათში ერთიცა და მორეც სამწუხარო მდგომარეობაშია ჩავარდნილი; აქ არც ერთს ეტყობა

-272-

წარმატება და არც მეორეს; საფუტკრე სკები მათ ტყეში აქვთ ხეებზე დატოვებული ისე, ღვითისანაბარათ. რასაც იშოვნიან თავლ-სანთელს, მას ფუტკრებისაგან მოცემულ წყალო-ბაო თვლიან. **თაბლი-კი კაი სცოდნია! წმინდა სანთლის კეთებასაც მისდევენ** და გარდამეტებულს აქა-იქ დაბებში ჰყიდნიან აქ ყაჭის ჭიაც-კი კარგათ იკეთებს, რომ ხელის შემწყობი ჰყვანდეს. აქ თუთის ხეები (ბჟოლა) მეტათ მრავლობს, მეტათ დიდრონი ფოთლები აქვს, დიდი მარცვალი იცის და მასთან შაქარივით ტკბილია. თამბაქოს (თუთუნის) მოყვანას შავშელები ისე არ მისდევენ, როგორც აჭარლები ამას აქ ადგილ-მდებარეობა და ნიადაგი არ უწყობს ხელს დასავლეთ საქართველოში თუთუნი უფრო დასავლეთ, სამხრეთ და ჩრდილო ადგილეთს მოდის. შავშელები თუთუნს სხვა ქართველ მაჰმადიანებისაგან ყიდულობენ. აქეთ ისე ბევრს არ სწევენ თუთუნს, როგორც სხვა ქართველ მაჰმადიანები.

შავშეთში ხილის დამწიფება ერთობ გვიან იცის, მაგალითებრ, თუთა აქ მწიფდება მარიამობისთვეშიაც-კი, თუმცა არის სხვა ისეთი ხეხილი, რომელიც ადრე შემოდის. აქ ყოველგვარ ხეებს თავისი განსაკუთრებული ნიადაგი და თვისება აქვს: ერთ ხეობაში რომ ხილი სისრულეში შედის, მეორეში უკვე მწიფდება, აქაური ხილი ძალიან გემრიელია და თვალის-

თვისაც კარგი.

შავშეთის ტყეები მდიდარია გარეული ნადირითაც. ამ ოთხი წლის წინეთ მაჭახელში ვეფხვი მოუკლავათ, რომელიც თურმე აზრუმის გზით ჯერ შავშეთში შემოსულა, მერე აქედან კარჩხალის მთისკენ გაუვლია და მაჭახელში ჩასულა. შავშეთში იცის მგელი, თეთრი და შავი, ველური ღორი, ირემი, დათვი, შველი, თხა, კანჯარი და სხვა. დათვი და ღორი აქ ყანებს სასტიკათ მტრობენ, ნამეტურ დათვი სიმინდს ემტერება.

რჯგორც შევიტყვე, შავშეთში ძველათ ფეიქარხანებიც (საფეიქროები) ყოფილა, მაგალითებრ, შავშლებისთვის ტანთ-

-273-

საცმელის მასალა აქვე მზადდებოდა ძველათაო. მურღულში ნამეტურ ქალები ყოფილან განთქმული ამ ხელობით, ესენი შავშეთში აკეთებდენ ყველაფერს, ასე რომ უცხო ადგილებიდან რამე ნივთების ანუ ჩითეულობის შემოტანა სულ არ სჭირდებოდათ. ეს ხელობა და მასთან ერთად ადგილობრივი ტანსაცმელის მასალის ჭრა-კერვა აქ 1830 წლებამდე დარჩენილა, შემდეგ-კი შემცირებულა და დავიწყებას მისცემია. ამის მიზეზი იყო ის გარემოება, რომ ოსმალოდან დაუწყიათ ხოლმე ქარხნების ნაწარმოების შემოტანა და გავრცელება. ძველათ რომ შავშელები განთქმული იყვენ ხელსაქმის ცოდნით, ამას ცხადათ ამტკიცებს ჩვენი ისტორია, რადგანაც შავშეთში შეკერილ და მოქარგულ საეკკლესიო ნივთებმა ჩვენ დრომდისაც მოაღწიეს.

შავშელებს ძველათ სხვა-და-სხვა ხელოსნობა სცოდნიათ, მაგალითად, ხუროობა, კალატოზობა და ნამეტურ ქვის მჭრელობა, მიწის მზომელობა და გამოქანდაკება. სცოდნიათ აგრეთვე ხმალ-ხანჯლების და თოფ-დამზაჩების კეთებაც. ეს უკანასკნელი უფრო ზედ მიწევნით სცოდნიათ მაჭახელში. იარაღის სიყვარული ამათში უკანასკნელ საუკუნეში მეტათ დამდაბლებულა. აწინდელი შავშეთში ბევრი რამ ხელობათაგანი აღარაფერია დარჩენილი. აქ იციან ჩინებულათ ხის და ქვის სახლების კეთება და ესეც, როგორც შევიტყვე, უკანა-

სკნელ საუკუნის ბოლოს მეტათ დაცემული ყოფილა, მაგრამ ბოლოს ლაზების მეოხებით შემოსულა და ხელახლა სწრაფათ გავრცელებულა.

როგორც ჩანს, შავშელებს საკმარისი სიყვარული უნდა ჰქონდათ სუფთა ცხოვრებისა. შავშეთის სოფლების ნახვით კაცი აღტაცებაში მოვა. ყოველი სოფელი სავსეა შვენიერის ხის და ქვის სახლებით. უმეტეს ნაწილათ აქ სახლებს აკეთებენ ორ-სართულიანს, ძირის სართული საქონლისთვის ბოსლათ აქვთ გაკეთებული და ზედა სართულში-კი თითონ დგანან. სახლის იატაკები შვენიერათ არის გაკეთებული; ყველა

-274-

სახლს წინ გძელი **პარმადი** (აივანი) ამშვენებს. სახლი უმეტეს ნაწილათ სამი-ოთხი ოთახისაგან შედგება. ერთი ოთახი სასტუმროა, ერთი ქალებისათვის, ერთი მამაკაცებისათვის და პატარა ოთახიც, სამლოცველოთ. მაჰმადის სარწმუნოება ამას აუცილებლათ ითხოვს, რადგანაც ქალები და კაცები საერთო ცხოვრებას მოკლებული არიან. ასეთი ჩვეულება მთელს ქართველ მაჰმადიანებს აქვთ მიღებული. უნდა შევნიშნოთ, რომ სახლების მხრით ქართველ-მაჰმადიანები ბევრად მაღლა, დგანან თავით ნამდვილ ოსმალებზედაც-კი. ოსმალეთში კაცი ისეთ შვენიერ ხის ოდებს და ქვითკირის სახლებს ვერსად ნახავს, როგორც დასავლეთ საქართველოში ქართველ-მაჰმადიანებს აქვთ.

შავშელი გლეხის სახლის ახლოს დგას საბძელი. საბძელს ესენი აკეთებენ მთელ-მთელი რგვალი ნაძვის ხეებისაგან. აქარის საბძელი ჩვენს გლეხკათბას სადგომ ბინათაც-კი დაენატრება. მე, როცა შავშეთი ვნახე და მითხრეს, რომ სახლების ახლოს ისინი საბძელებიაო, ჭიკიარტათ გავკვირდი. საბძლის ახლოს შთემელის სახლ-კარმიდამოს აშვენებს კალო. კალო აქ ისეთივე იციან, როგორც ჩვენში. განიავება, გალენწვა შენახვა და სხვა თითქმის იგივეა, განსხვავება არა არის რა, მხოლოდ არის ისეთი ადგილები, სადაც ხშირათ ნიავი (ქარი) არ იცის ხოლმე და ამიტომ განიავება ცოტა უჭირდებათ.

აქეთ ყანების მორწყვა იციან. ხშირად ისეთი სიცხეები

იცის, რომ არ მრწყან, მოსავალი თითქოს არ მოუვათ.

შავშელები, როგორც შენიშნულია, ძველათ არ ყოფილან და არც ახლა არიან ვაჭრობას შეჩვეული, ესენი დღესაც მისდევენ წვრილ რამეების ვაჭრობას. ამით არამც თუ მარტო შავშელები არიან შენიშნული, არამედ ეს ეტყობა მთელს მაჰმადიან-ქართველებსაც. ესენი ვაჭრობას სსხვა თვალთ უყურებენ. სწორეთ ამის მიზეზი უნდა იყოს, ჩემი ფიქრით, ის, რომ წარსულ საუკუნეში შავშეთში გაჩნდნენ სომხები და კათოლიკეები, რომლებმაც ვაჭრობა იწყეს და ხელში

-275-

და ხელში ჩაიგდეს მთელი შავშეთის ერის აღებ-მიცემობის საქმე!.. მცირე ოდნათ შავშელებმა ამათი მეოხებით გაახილეს თვალები და ცოტ-ცოტათი თვითონაც იწყეს ვაჭრობა.

რადგანაც აქ სიტყვა სომხებზე ჩამოვარდა, ამიტომ იმათაც მოვიხსენებთ და გავაცნობთ მკითხველებს. შავშეთში ხუთი სოფელია სომხებით დასახლებული. სამში კათოლიკები ცხოვრობენ და ორში გრიგორიანები. მე ამათ შესახებ იმას ვიტყვი, რაც ჩემი თვალთ ვნახე და რაც მათ მიამბეს. სომხები და კათოლიკე ძველათვე აქაურები არიან, ქართველ გვარისანი, ამათში ზოგი ვაჭარია, მაგრამ ამათი ვაჭრობა ძალიან მცირეყოფილა, ესენი ყოველთვის შიმ-ქვეშ ყოფილან მომწყვდეული, ხშირად ცარცვავდნენ ხოლმე აქა-იქ, ნამეტურ მგზავრობის დროს; ისინი ისე შავშელეზისაგან არ იცარცვებოდნენ, როგორც სხვა თემის მუსულმანთაგან. ამათი მდგომარეობა იქამდის სამწუხარო ყოლა, რომ ესენი მაჰმადიანებისაგან ყოველს წუთს ელოდნენ აღგვას!.. ამათი ვაჭრობაც ისე წარმოებდა ყოველთვის როგორც ერს ჰსურდა.

აქაური სომხები და ფრანგები მეტათ წყნარი დაჰ მშვიდობიანი ხასიათის მექონი არიან. მოგზაურ ქრისტიანების დიდი პატივის მცემელი; ესენი როცა-კი შავშეთში ვინმე ქრისტიან მოგზაურს ნახვენ, დიდათ ესიამოვნებათ, უხარიანთ. არ იციან როგორ ასიამოვნონ მას... ამ მხრით სანაქებოა მათი წყნარი, მშვიდობიანი საქციელი, პურ-მარილის სიყვა-

რული და სხვა. ამათ მიაბზეს შიმდეგი:

ოსმალოს დროს ჩვენი საქმე ისე იყო წამხდარი, რომ როცა-კი მაჰმადიანები ისურვებდენ, ჩვენ ჩვენი საკუთარი სახლიდან გამოგვრეკდენ, შიგ თვითონ მოთავსდებოდენ და ცეკვა თამაშს დაიწყებდენო. უარის თქმას ვინ გაბედავდა, ყველას აგვიკლებდენო. გარდა ამისა, ვისმეს ქორწილს რომ გადვიხდიდით და პატარძალს საქორწილო ტანთ-საცმელს ჩავაცმევდით, ეს ტანთ საცმელი რომ ჩვენს მოხელეებს ენახათ,

-276-

ისინი მეორე-მესამე დღეს კაცებს გამოგვიგზავნიდენ და შემოგვითლიდენ, რომ თქვენი პატარძლის ტანთ-საცმელი გამოგვიგზავნე ეხლავ, თვარა მოვალთ და აგიკლებთო... უნდა ამდგარვიყავით ჩვენცა, პატარძლისთვის ახალი ტანთ-საცმელი უნდა გაგვხადა, შეგვეხია ბოხჩაში და გაგვეგზავნა დანიშნულებისამებრ, ვინც ითხოვდა, და თუ არ აუსრულებდით სურვილს და სიტყვას, მაშინ შენი მტერიბ რაც ჩვენ დღე დაგვადგებოდა... ერთი რამ დღესასწაული დღე, ლხინი ან რამე ისე არ შეგვეძლო გადაგვეხადა, რომ მათგან რამე დევნა და მუქარა არ მიგველოვო...

შავშეთსა და იმერ-ხევში, სულ სომეხთა რიცხვით 450 კომლი იქნება. აქვთ ოთხი ეკკლესია, სამი კათოლიკეების და ერთი გრიგორიანების. აქვთ პატარ-პატარა სასწავლებლები და ასწავლიან წერა-კითხვას. ვაჭრობას გარდა, ესენი მეურნეობასაც მისდევენ და ზოგნი მათში გამდიდრებულან კიდეცაწინდელ შავშეთის მაჰმადიანებთან მათ კარგი განწყობილება აქვთ. ესენი ცხოვრობენ **დაბა სათლეს, ოქრო-ზაგეთს, პხიკიურს და მამა-ნელისს**. ოთხივე ამ სოფლის მცხოვრებ კათოლიკეებმა და გრიგორიანებმა **ქართული ლაპარაკი იციან**. შეძლების და გვარად. ოსმალურს უფრო კარგათ ეწყობიან. აქ მცხოვრებ კათოლიკეების შესახებ დიდიხანია, რაც ჩვენს კათოლიკეებში შემდეგი აზრი ტრიალებს და აქ არ შეიძლება არ მოვიყვანოთ.

ამბობენ, ქართველთა დევნულობის დროს, ზოგიერთ ქართველებს, რომლებსაც სურდათ მაჰმადიანობისაგან თავი

გადაერჩინათ, თავის-თავი კათოლიკეთ აღიარესო და კათო-
ლიკის სარწმუნოებას შეუერთდენო. შემდეგ ამ ქართველ კა-
თოლიკებისათვის საეკლესიო ენათ სომხური ენა იქნა შემო-
ღებულიო. რაკი საქმე ასე მოხერხდა და ქართველ კათოლი-
კების საეკლესიო ენათ სომხური ენა გარდაიქცა, მას შემდეგ
ქართველებმა იწყეს სომხურათ ლაპარაკის მიჩვევა და დროის
განმავლობის მეოხებით მათ სამშობლო ენათ. სომხური ენა

-277-

გარდიქცაო. აი, ასეთ კათოლიკების რიცხვს ეკუთვნიან არ-
დანუჯის, შავშეთის, ართვინის და ბევრი კიდევ სხვა ადგილე-
ბის კათოლიკეებიო, რომლებიც დღეს თავის ვიანაობას სომ-
ხობით ხატავენო. ამ აზრის დასამტკიცებლად კმარა ისიც,
რომ ჯერაც კიდევ მათში ქართული ენის სიტყვები არ აღმო-
ფხვრილა და ლაპარაკის დროს ესენი ძალიან ბევრ ქართულ
სიტყვებს ხმარობენ, ისეთ სიტყვებს, რომლებსაც არავითარი
მსგავსება და ნათესაობა არა აქვთ სომხურთან. გრიგორიანე-
ბიც ასევე არიან, ქართველობიდან გასულნი.

შავშელები არა მარტო ვაპრობაში და სხვა-და-სხვა ხელ-
საქმეებში არიან უკან ჩამორჩენილი, განათლებითაც ერთობ
დაბლა დგანან. დღევანდელი ამათი განვითარების ზომა XII
საუკუნის განვითარებასთან შედარებით ერთობ დაბლა დგას,
მთელ შავშეთში არ მოიპოება ერთი კაცი რაიმე, შესაფერი
ცოდნა ჰქონდეს, იცოდეს ევროპიული ენები, მეცნიერებს
და სხვა. ევროპიული ენების-კი არა და, რუსული ენის მცოდ-
ნე არავინ არის; ერთ კაცს ვერ ნახავთ, რომ მასთან შეიძ-
ლებოდეს განვითარებულ კილოთი ლაპარაკი. ამათი მდგო-
მარეობა დღეს ისეთის პირობებით არის გარემოცული,
რომ, მე მგონია, ჯერ დიდხანი გაივლის ისე, რომ ამათში
ან განათლება შევიდეს და ან განათლების მნიშვნელობის
მცოდნე პირები გაჩნდენ. ამას თავისი მიზეზები აქვს და, რა-
საკვირველია, რომ ეს მიზეზი მაჰმადიანობა და მისი ფანატიზ-
მია. სამწუხაროდ, შავშელები და მთელი მაჰმადიანებიც სწავ-
ლა-განათლებას ისე უშზერენ, როგორც იარაღს, ცხოვრების
და სიმდიდრის მოპოებისთვის და არა ისე, როგორც ძალას და

სახსარს კაცის გონების გასანათლავათ, გასასპეტაკებლათ და გასამშვენებლათ. ასეთ იარაღათ ამათ უფრო ჩვენებური სწავლა მიაჩნიათ, თვარა თათრულს სხვა ფერ უმზერენ, თათრული სკოლები, მათი აზრით, ღვთისა და მაჰმადის სახლია.

ჩვენ აქ ლაპარაკი ჩამოვადგეთ სკოლების უქონლობის გამო. დიახ, შავშეთში სკოლები არ არსებობს. თუმცა ხოჯებსა და მოლებს-კი ყოველ ჯამეს გვერდით აქვთ გამართუ-

-278-

ლი პატარა მედრესები, მაგრამ იქ არა საპედაგოგიკო წესები არა არსებობს რა და მათი არსებობა უფრო საზარალოა, ვინმე სასარგებლო. ხოჯა მთელის წლობით მარტო ან-ბანს და ლოცვებს ასწავლის ბავშვებს. ამ სკოლებში ოთხი-ხუთი წელიწადი სწავლობს ბავშვი, მერე სკოლიდან გამოდის და მას იმდენი ცოდნაც არა აქვს, რომ თავის სახელი და გვარი მოაწეროს, ან ვისიმე წერილი წაიკითხოს, სწავლის დროს ცემა-ტყეპასაც დიდი ადგილი უჭირავს. საკლასო ოთახები ერთი ბეწოა. ბავშვები შიგ უბრალოთ ჰყრიან იატაკზე, ძირს, წიგნები მუხლზე უწყვიათ და ისე სწავლობენ. ამათში სკოლის საქმე რო აღიძრას და მოხერხდეს, ძრიელ კარგი იქნება, ნამეტურ იქ, სადაც სომხები და კათოლიკები ცხოვრობენ. ესენი ნატრულობენ სკოლებს, ამათ თათრებიც მიჰბაძავენ. შავშეთში ისეთი სოფლებიც არის, სადაც აუცილებელს საჭიროებას შეადგენს ჩვენებური სკოლის დაარსება.

სასულიერო წოდებას ამათში დიდი ადგილი უკავია-ყოველ სოფელში ჯამე (და ზოგ ალაგას შვენიერი ჯამეშიც) აქვთ გაკეთებული. აქაური მოლა-ხოჯები უფრო, მდიდრათ ცხოვრობენ, ვინემე აჭარაში; აქაურებს ჯამაგირსაც მეტს აძლევენ, მიზეზი-კი არ ვიცი, თუ რისთვის არის ასე. მოლა-ხოჯები აქაც სტამბოლიდან, ტრაპიზონიდან და სხვა ასეთ ადგილებიდან მოდიან. სწავლას იქ იღებენ, თუმცა ამათ არაფერი სწავლა ეტყობათ. იციან მხოლოდ ლოცვები, „ყურანის“ კითხვა და სხვა. სასულიერო საქმეების გარეშე ამათ ხალხზე არაფერი გავლენა აქვთ. თუმცა შავშეთს თავის მეჯლიშიც აქვს, ყადები ჰყავთ და ხშირათ ბევრს სახალხო საქმეებს ესენი

არჩევენ, მაგრამ ვაი ამისთანა გარჩევას. ამათში სამართალი ყადების მეოხებით ფულეზზე იკიდებთ ამაზე ანდაზებიცი-კი აქვთ შედგენილი. ყოველი ყადი მზათ არის, სამართლის გარჩევის დროს იმ პირს მიემხროს, რომელიც მეტ ფულს აძლევს. ხშირად მოხდება ისე, რომ ორივე მხარეს ართმევენ ქრთამს, ხოლო რომლისაც უფრო მეტია, მას ემხრობიან. შავშეთის

-279-

მეჯლიშში ყადთა შორის ერთი სომეხიცი ურევია, რომელიც მონაწილეობას იღებს საქმეების გარჩევის დროს, მხოლოდ მაშინ, თუ თათარს და სომეხს მოუხდათ რამე საჩივრები. მეჯლისი შეუძლიან მხოლოდ სამოქალაქო საჩივრების გარჩევა და დამნაშავის ხუთი წლით გაგზავნა, ციხეში დაპატიმრება და სხვა.

საუბედუროდ, შვენიერ და მეტათ მოხდენილ შავშეთში ჩვენი ძველი ცხოვრების ნიშნათ ბევრი არაფერი ნაშთები დარჩენილა. აქაც ჟამთა ვითარებამ და ბნელმა გარემოებამს ჩანთქა ყოველისფერი ისევე, როგორც დასავლეთ საქართველოს ზოგი ერთ მხარეებში... შავშეთი ისტორიული ნაშთებით ძველათ მდიდარი იყო. ეს ჩვენს ისტორიაშიაც ხომ ცხადი არის, მაგრამ ახლა-კი ტბეთის ტაძრის, დარღვეული ოპოზის და ორი-სამი კიდევ პატარა ეკკლესიების და ციხეებს გარდა სხვა აღარაფერია დაშთენილი, ყველაფერი აღგვილა!

ტბეთის ტაძარი სდგას სოფ. ციხის-ძირს, ანუ, რო-გორც ჩვენები ამბობენ, ტბეთში. მონასტრის გამო სოფელს „ტბეთს“ უწოდებენო. იქაურები-კი – ციხის ძირს“ ეს სახელწოდება. „ტბეთი“, ვახუშტის თქმით, დარქმევია მრავალ ტბათა გამო. რადგანაც არსიანის მთების ძირს, შავშეთის მხრით, ბევრ ალაგას პატარ-პატარა გორაკებია და გორაკების შორის აქა-იქ კაცი ხშირათ ნახავს პატარ-პატარა ტბებს. დღესაც ასევეა. მე პირველ ნახვისთანავე გავკვირდი ასე ხშირი წყლების გამო; გუბეები მეგონა, მაგრამ ამიხსნეს, რომ ტბებიაო. აქ ეს ბატარა ტბები მალე დაშრება და აქა-იქ გადიშვება, მაგრამ მათ გზა არა აქვთ, გორაკები კედლებივით არის გარშემოკრული და წყალს არ უშვებს, რომ საითმე

გადვიდეს. ხალხმა რომ მოინდომოს, ძალიან მალე დააშრობენ ამ პატარ-პატარა გუბე-ტბებს.

ტბეთის ტაძრის აშენება ეკუთვნის მეათე საუკუნის დასაწყისს. ის აუშენებია აშოტ-კუხ, – კურაპალატ ბაგრატიონს-ეს ეკკლესია იმავ დროს დანიშნულ იქმნა საკათედრო ტაძ-

-280-

რათ და განაწესა ეპისკოპოზი, რომლიც ტბევარათ იქმნა წოდებული. ბაგრატი მეოთხის დროს ეს ტაძარი დიდათ გაბრწყინდა, აქ ვინც-კი იყვენ ეპისკოპოზები, ყველანი მწიგნობარი კაცები და თავის დროის შესაფერათ გკნათლებულნი იყვენენ. ნამეტურ იონე ტბევარი და საბა და ამათთან კიდევ სხვანი ჩვენს ისტორიაში მეტად მაღალ ღირსებით სჩანან. იმავ დროს ტბეთის ტაძრის გვერდით აშენებულ იქმნა ვრცელი სასწავლებელი, რომლის რექტორათ ტბევარები ითვლებოდენ. ამ სასწავლებელში სწავლობდა შოთა რუსათაველი, იონა შავთელი და სხვები; ამ სასწავლებლის მასწავლებელთაგან შემუშავდა ქართული გალობა, აქ შეიკრიბა მთელი დასი ქართველ მასწავლებლებისა, რომლებმაც შეადგინეს ქართული გალობის ნოტები. ამ ძვირფას ხელთნაწერებმა ჩვენს დრომდისაც მოაღწიეს. უნდა ითქვას, რომ ტბეთის ეკკლესია საქართველოში ისეთივე მნიშვნელოვანი იყო, როგორც მცხეთა, გელათი, ზარზმა, ბოლნისი და სხვანი. ტბეთის მონასტერი უფრო მეტი მნიშვნელოვანიც იყო სწავლა-განათლების მხრით, რადგანაც საბერძნეთში ნაწავლთ ქართველნი პირველათ შავშეთში მოდიოდენ და ტბეთის ტაძარში ისადგურებდნენ.

ტბეთის ეპისკოპოზები **მამფლებლათაც** იწოდებოდენ, ე. ი. მამფალი. ეს სიტყვა წარმომდგარა მისგან რადგანაც ტბეთს, ბევრი ყმა და მამულებიც ჰქონდა და საეკკლესიო ყმანი მღვდელ-მთფარს მამფლადაც უხმობდენ. ტბევარს მეფეების და მირონის კურთხვაში მეშვიდე ადგილი ეკავა. ტბეთის ეკკლესიის სასწავლებელში ბევრი გონიერი ქართველი გამოზდილა. ამ მწიგნობრებისაგა ბევრი წიგნებიც დაწერილა. მთლი ქართული მწიგნობრობა თითქმის ამ ტაძ-

რის სასწავლებლიდან გაბრწყინდა და მოეფინა: აქ უცხოვრიათ თითქმის ყველა გამოჩენილ ქართველ მწიგნობრებს და მთარგმნელებს; აქ სცხოვრობდა დროებით თვით გიორგი მთაწმინდელი, ექვთიმე, იოანე და სხვებიც მრავალნი მამანი ქართ-

-281-

ველთ ეკკლესიისა და მწეროლობისა. ასეთი დიდი იყო მნიშვნელობა ტბეთის ტაძრისა ძველათ. თვით-კი პატარა ტაძარია.

ტბეთის ტაძარი გაკეთებულია წითელი თლილი ქვით, ოთხ-კუთხედი ჯვარედინის მსგავსად. თფილისში ამას მცირეთ ქაშუეთის ეკკლესიის მოყვანილობა წააგავს. საკმარისად სქელი კედლები აქვს, ეკკლესიის სიგანე იქმნება 35 ნაბიჯი და სიგძე ამდენივე, ეკკლესიის შუა ალაგას ატანილია ოთხი დიდი თლილი ქვის სვეტი. ეს სვეტები აერთებს ამ ეკკლესიის კედლებს ერთმანერთთან. თვით ამ სვეტების თავზედ დგას ეკკლესიის გუმბათიცა. ასე რომ ეკკლესიის კედლები თუნდაც მთლათ დაიქცეს და ეს სვეტები დარჩეს ისე. როგორც სდგანან, მასზე მკვიდრათ დაშთება გუმბათი და არ დაიქცევა, ეკკლესიას აღმოსავლეთისკენ საკურთხევლის ადგილი ეტყობა: საკურთხევლის გვერდით პატარა ოთახია; ეს უთუოდ ეპისკოპოზის შესამოსლის და საეკკლესიო ნივთების საწყობი იქნებოდა, ეკკლესიაში მარჯვენა სვეტთან ახლოს არის ამ ტაძრის მღვდელ-მთავრის საჯდომი ადგილი; ეკკლესიის სამხრეთ გვერდით მაღლა არის აივანი. რომელსაც წინ თლილი ქვის მოაჯირები აქვს. ეკკლესიის შესავალში, კარების ზემოთ არის აგრეთვე პატარა თლილი ქვის აივანი, რომელსაც წინ ფერადი წამლებით ნახატები აქვს. სანს, ეს მგალობელთათვის უნდა-ყოფილიყო. ეკკლესიის ჩრდილო მხარეს, ორი საჟენის სიმაღლეზე, კედელი დაქცეულა. ქვები იქვე ჰყრია; ასევე ჩამოქცეულა სამხრეთ კედლის ერთი ალაგი; დანარჩენი მთლათ არის; საკურთხევლის კედლები გახეთქილა, მაგრამ მცირეთ მოშორებიან კედლები ერთმანეთს. მათი დამაგრება დიდ ხარჯს არ მოითხოვს. ეკკლესიის ყოველ კედელზე თქვენ შენიშნავთ შვენიერს სურათებს. საკურთხეველში დახატულია მთელი ტანით მაცხოვარი და მისი მოციქულები, აქვე. ამათ ახლოს

დახატული არიან ვიღაც ქართველი ისტორიული პირები – ქალები და კაცები; ნახატების ტანთსაცმელი აჩენს, რომ ისინი ქართველები უნდა იყვნენ. ბევრ ალაგას ნაწერებიც ჩამს. მთე-

-282-

ლი ეკლესია საფლავებით ყოფილა სავსე: ეკლესიის სამხრეთ მხარეს, სვეტთან ძვეს ერთი დიდი შავი ქვა, რომელსაც სიმაღლე ექნება ორი არშინი და სიგრძე საჟენის ტოლა; მეტათ შავი ქვა არის, მარმარილოს ჰგავს. აქ არ იციან, თუ რა ქვა არის ეს და საიდანაა მოტანილი. ეს ქვა ძვეს ერთ საფლავზე, ამ ქვის მახლობლივ ეკლესიის კედლის ერთ ქვაზე გამოჭრილია ჩუქურთმით მაშენებელი ამ ეკლესიისა აშოტ ბაგრატიონი. საგმირო ტანთსაცმელით და ხმლით აქაური მაჰმადიანები ამბობენ, რომ ამ ქვის ქვეშ თამარ მეფე ასაფლავია, ორმოცმა კაცმა სწია ეს ქვა და ვერ მოაცილეს საფლავსაო.

ეკლესიას გარედან ბევრი ჩუქურთმები ეტყობა, სანათურების გვერდით, ნამეტურ გუმბათში. გუმბათის მზერა კაცს განცვიფრებაში მოიყვანს, ის დიდ შთაბეჭდილებას ახდენს მნახველზე. გუმბათში ერთ ალაგას დატანებულია ერთი თლილი ქვა. რომელზედაც ამოჭრილია შემდეგი ხუცური ასოები, რომელიც მომყავს მე აქ სწორეთ იმ სახით, როგორც ქვაზეა ამოჭრილი, მხოლოდ ხუცური ასოების უქონლობის მაგიერ ჩვენ აქ ვხმარობთ მხედრულ ასოებს:

ა, უ, ა, ნ, ს.

ეკლესიის გარედან ბევრ ალაგას აქვს წარწერები, ბევრ ალაგას ქვებ მომტვრეულა და ზოგიერთი წარწერიანი ქვები ძირს ჰყრია. როგორც მითხრეს, ამ ეკლესიის გვერდით ძრიელ ბევრი წარწერიანი ქვები ეყარაო. ყველა ის ქვები ყუთებში ჩააწყეს და მოსკოვს წაიღესო; ასევე დაუთხრიათ ეკლესიის საფლავები, შიგ ბევრი ოქრო-ვერცხლის ნივთები აღმოჩემილა და ისიც თან წაუღიათ! გუმბათის ზემოთ, ჯვარს ამ სამი წლის წინეთ მეხი დასცემია და გუმბათისთვის ვერაფერი დაუკლია, მხოლოდ, სადაც დასცემია, იქ ერთი არშინის ტოლაზე ქვა ჩაუტეხია და ჩაუქცევია. ისე მაგრა შეუდუღებუ-

ლა გუმბათის ქვა და კირი და ისე შეზავებულან ერთმანეთში, რომ ძნელათ იგი ქარმა, სეტყვამ და მეხმა დაანგრის. საბრალო ნაშთს კაცის ხელი და მტრობა არ ეყო და ბუნე-

-283-

ბამაც მასზე მოიცალა. მეხის დაცემამ აქაურს მაჰმადიანებზე ერთობ ცუდი გავლენა იქონია: ტბეთის ეკკლესია მათ ჯამეთ ჰქონდად, მეხისა ძლიერ შეეშინდათ, მაშინათვე ჯამე მოშალეს და სხვაგან გადიტანეს. ჯამეს გასაკეთებელ მასალათ მათ დაუქცევიათ ტბეთის ეკკლესიის სამრეკლო და მისი ქვები მოუხმარებიათ ჯამესთვის. ეკკლესიას გარშემო გალავანიც ჰქონია, სადაც ერთი დიდი ყვითელი ქვა გდია: რგვალი, თლილი ქვა, სიგძე ექმნება ერთი საჟენი. ამბობენ რომ ეს შვენიერი ქვა ადრე აქ ერთს საფლავზე მდგარა. არ ვიცით, თუ ეს საფლავს რისთვის მოაქციეს.

შავშელები ტბეთის ტაძრის შესახებ ბევრ ზეპირ ამბებს მოგვითხრობენ. ესენი ამბობენ, რომ ტბეთი თამარი დედოფლის გაკეთებულიაო. მაინც აქაც ისევე იციან თამარ მეფის სახელი, როგორც აჭარაში. აქაც ძველ ნაშთების კეთებას თამარ დედოფალს აწერენ; აქეთ არ მოიძებნება ერი ქართველი მაჰმადიანი, რომ იმან თამარ მეფის სახელი არ იცოდეს.

ტბეთის ეკკლესიის სიმაღლე რვა საჟენიდან ათამდის ექნება, ერთ ქვაზე მინაწერია. შემდეგი:

შ, ე, ყს, ე, შხ, ი, მ,

ტბეთის ნაშთს გარდა, შავშეთშივე ძვეს ოპოზის ტაძარი, სწორეთ იმ მდგომარეობაში მყოფი, როგორც დ. ბაქრაძეს აქვს აღწერილი. ეს ტაძარი ტბეთიდან 30 ვერსის სიშორეზეა, ჭოროხის ნაპირას, წყეთის-ციხის მახლობლათ. ოპოზის ტაძარი ჩვენს ისტორიაში ნათლისმკვემლის უდაბნოთ იწოდება და აქ ყოფილან მამანი ოპიზარნი, რომელთა ხსენება ვრცლათ არის ჩვენს ისტორიაში აღწერალი. ოპიზის აღშენება მიწყრება მეცხრე საუკუნის დასასრულს, გურგენ ბაგრატივანს. ეს ტაძარი მეტათ ძვირფასი განძეულობით იყო შემკობილი, თუ გარეგან და თუ შინაგან. ამ ნაშთებს გარდა,

აქა-იქ თითო ოროლა ნაშთებიც არის, მაგრამ იგინი ისე დაკნინებული არიან, რომ მათი აღნუსხვა აქ არ ღირს.

-284-

ისტორიულ ნაშთებთან შავშეთში ერთათ ქართული ენაც მოსპობილა... როგორც გადმოგვცეს აქაურმა მოხუცებულეებმა აქ ქართული ენა 60 წლის განმავლობაში მოსპობილა. აქაურების თქმით, შავშეთი ყველაზე ადრე გათათრებულა, ბევრათ უწინარეს აჭარელებზე, ამიტომ ამათში თათრული ენაც ერთობ ადრე შემოსულ ხმარებაში; მეთვრამეტე საუკუნეში შავშეთში თათრული ენა უკვე მოფენილი ყოფილა. ყველა ოჯახში სცოდნიათ თათრული ლაპარაკი და სწორეთ ამ ენის შესწავლა გამხდარა მის საფუძვლათ, რომ ამ 60 წლის წინეთ შავშეთში ქართული ენა სრულიად ამოვარდნას მისცემია. აქ მითხრეს მოხუცებულმა კაცებმა, რომ ჩვენ პატარაობის დროს აქ ქართულათ ვლაპარაკობდითო, ჩვენი ძველებიც ასევეო, მაგრამ შემდეგ გადაგვავიწყდაო, დიდიხანი არ არის, რაც ქართული გადავარდაო, ყოველი შავშელი თავის თავს გურჯათ აღიარებს. ყველა ამბობს, რომ ჩვენ ქართველები ვართ, რომ ქართველები არ ვყოფილიყავით, მაშინ აქ ტბეთის ეკვლესიას რათ გააკეთებდნო.

შავშეთში ქართული ენის ნიშნები აქა-იქ დარჩენილა, მაგალითებრ მთებს, ხეობებს და ნამეტურ სოფლებს შერჩენიათ ქართული სახელები, აქეთ ყოველ სოფელს ქართული სახელი ეწოდება და ქართული სახელის არა მქონე სოფლები იშვიათია. აი ამ სოფლების სახელები: სათლეელი, საბუდარა, მურღენი, მამა-ნელისი, გურანთელი, მოროხოსი, ზენდობა, ცეცხლაური, ცორცვალი, მოქვთა, მუხნობანი, ვერხვნალი, ხანთუშეთი, ქვათეთრასი, ოქრო-ბაგეთი, სულობანი, ციხე, მერია, დაბა წვრილი, სულესი, შავქეთი, ბალავანი, რაბათი, კუჭენი, საფარა, სამჯელ, ქვათეთრისი. აქ ხრის პატარა ნაეკვლესიარი, ჩიხტა, ციხისძირი, ტბეთი, ხობლეური. გარყილუფი, **ჯვარები და ახალდაბა** და სხვა. ზოგიერთები ამ უკანასკნელ სამ სოფელში ქართულ ენაზე ლაპარაკობენ და ამიტომ აქ პატარა უნდა შექჩერდეთ და შევეხოთ ენის და-

კარგვის საქმეს შავშეთში.

-285-

შავშეთში ქართული ენის დაკარგვის საქმე და მისი მიზეზების გამოკვლევა რთული გამოსაცნობია. მით უფრო სამნელოა, რომ მთელს შავშეთში ქართული ენა დაკარგულა, და, გარდა სიტყვა „ბჭო“- სი, არა დარჩენილა რა, დამახეზის დროს ამ სიტყვით მიმართავენ ერთმანეთს. ქრთული ენა შავშეთში შენახულა მხოლოთ ერთ სოფელში, სახელდობრ სოფელ ახალ-დაბას. ახალ-დაბა შუაგულ შავშეთში ძევს; გარშემო სულ სოფლები აკრავს, სადაც თათრულ ენაზე მოსაუბრე ქართველ მაჰმადინები ცხოვრობენ. როგორ მოხდა ეს, რომ მთელმა შავშეთის სოფლის ქათველობამ დაკარგა ქართული ენა და შიგ შუა გულ მდებარე სოფ. ახალდაბის ქართველებმა-კი შეინახეს თავიანთი დედაენა?! აქ რაღაც სხვა საიდუმლო მიზეზები უნდა იყოს, აქ სულ სხვა რაღაც ცნობები უნდა არსესობდეს, რომლებც ჟამთა მიმდინარე ბას ჩაუყლაპავს და გაუქრია ისევა როგორც ქართული ენა შავშეთში!..

სოფ. ახალ-დაბის მცხოვრებთ წაიცხვი 100 კომლზე მეტი; აქ ყველამ ქართული ენა იცის დკი ქართულათ საუბრობენ. აქ ვიკითხე ამის მიზეზი და სხვა-და-სხვა ნრი ცნობები მითხრეს; საზოგადოთ-კი შემდეგი დასკვნა გამოვიდა ახალდაბელნი ერთობ გვიან გადუდგენ სჯულსო. მათ ჯერეთ სჯულის გამო ჰქონიათ ჩხუბი და დავიდარაბა. ომები და მერე რის წვალეზით გათათრდენ, მაგრამ არც გათათრების შემდეგ ჩადიოდენო, ორმოც-და ათ წელიწადზე მეტი ისინი თათრებიც იყვენ და ქრისტიანობდენ კიდევცაო. ამაზედ ბევრი დავიდარაბა გამოიარეს, მაგრამ არ გატყდენ, არ იქნაო! თავის სჯულზე და ლაპარაკზე მაგრათ იდგენო. ოსმალელებს მობეზრდათ მათთან ჩხუბი, დავიდარაბა და, რაკი გაათათრეს, ენის შესახებ თურმე სმას აღარა სცემდენ. ახალდაბლებთან ვერც მოლა ხოჯები აწყობდენ თურმე რასმე; რამდენსაც ისინი მათ დარიგებას აძლევდნენ, იმდენათ ახალდაბელები უფრო მაგრდებოდენ. საქმე იქამდის მიაღწია. რომ ახალ-

დაბელქმა შავშეთის სხვა-დასხვა სოფლის ხალხთან ნათესავობა მოსკეს, არავის ეკარებოდენ ახლოს, ქალს არავის აძლევდენ ცოლათ, არც თვითონ თხოლოუბდენო; სხვა სოფლის ხალხი მათ სძულდათ და ერთმანეთში არა ჰქონდათ მისვლა-მოსვლა და მეგობრობაო. პირდაპირი მიზეზები ეს არის. რომ შავშელებმა ქართული ენა დაკარგეს და ახალდაბელეებმა-კი შეინახესო. დანარჩენ სოფლის ხალხსაც რომ ასეთი გმრობა გამოეჩინა, მაშინ. ცხადი საქმეა არც იგინი დაივიწყებდენ ქართულ ენას, მაგრამ ისინი ოსმალებს დაჰმორჩილდენო. უნდა ვთქვათ, რომ ამათი ესეთი მორჩილება სხვებისთვის საკიცხველათაც გახდა და აჭარელებს რომ შავშელები დღესაც ეჯავრებათ და მათ ხმხდალს ეძახიან: რა მათი საქმეა გმრობა, ფირალობმ და თავის გამოჩენა, მაგენი წისქვილში ვირებით სიმიდს უნდა ეზიდებოდენო. ეს ზიზღი და დაცინვა მათში ისე გამწვავებულა, რომ შავშეთი აჭარელ კაცს, თუ კარგა გულიანათ არ სთხოვა, სახლშიაც-კი არ აძინებენ; მე თვით შემემთხვა. ჩემს სტუმრობას დანატროდენ შავშელები, მაგრამ აჭარელები რომ თან მახლდენ. ეს კი ვერაფრით მოწონდათ. ბევრ გზის მთხოვეს: | ბატონო, ეგ აჭარელი კაცები მოიცალე თავიდან, აჭარაში წავიდენ და ჩვენ გიპატრონებთო.

უკანასკნელ რუს-ოსმალო ომის დროს, ზემოხსენებული ადგილები რუსეთის იმპერიას შემოუკავშირდა. მით აღსრულდა ნატვრა ჩვენთა მამა-პაპათა. როგორც სხვა ადგილები, ისე შავშეთიც ჩაბარდა რუსეთს, ამ დროს ყველაზე დიდი ფანტიზმით გატაცებული მაჭახელი და ქობულეთი აღმოჩნდა. შავშელებს ხმა არ ამოუღიათ, მთელი მაჭახელი გადასახლდა ოსმალებეთში; შურდული მთლად დაიცალა, ვანა, ქობულეთი, აჭარიდანაც საკმარისი რიცხვი წავიდა და შავშეთიდან-კი სულ რამდენიმე კომლი დაიძრა. ასე მთელი შავშეთიდან – ოცი კომლი; ისინიც სინანულში შევიდენ ბოლოს, სოფელი ახალდაბა-კი მთლად ამხედრდა, ქართულ ენაზე მოსაუბრე მაჰ-

მადიანები მთლათ დაირაზმენ და ასტეხეს საუბარი... რომ არიქათ, თავს ვუშველოთ, თორმე ჩვენი საქმე ცუდათ იქნებო, რუსები ჩვენ თათრად არ გაგვიშვებენ, გაგვაქრისტიანებენო. შავშეთში ყველაზე დიდ ფანატიკოსებათ ქართულ ენაზე მოლაპარაკე მაჰმადიანები აღმოჩნდნენ. ესენი დიდათ მეცადინეობდნენ, რომ დანარჩენი მაჰმადიანებიც აეყოლებინათ, მაგრამ არავინ აპყვა მათ. მათგან ბარე 100 კომლამდის შეგროვდა და გადასახლდა ოსმალეთში. ამათი წასვლა იყო და შავშეთის ხალხის ეჭვიანობით დარჩენა შავშეთში. ამათაც აუცრუვდათ გული და ესენიც აპირებდნენ აყრას და წასვლას.

გავიდა რამდენიმე ხანი დაი აკი, ერთ დღეს, ახალ-დაბელი ქართველ-მაჰმადბანები შავშეთს ისევ არ ეწვიენ, შავშელები სახტათ დარჩენ ამათი მოსვლით და ჰკითხეს, კაცო, რათ დაბრუნდით. ჩვენც იქით ვაპირებდით წამოსვლასაო, მათ მიუგეს: ღმერთმა ნუ ჰქმნას. ჩვენ ერთი წელიწადი ვიარეთ, ვეთრეთ. მაგრამ შავშეთის მსგავსი იქ ჩვენ ვერაფერი ვიპოვეთ და ამიტომ ისევ აქეთ დავბრუნდით; ღმერთმა ნუ ქნას, რომ ჩვენთაგანი იქით ვინმე წავიდეს; აქ დახოცვა უნდა ვირჩიოთ, იქ ცხოვრებას და სიხარულს, ამის ფასს ჩვენ იქ ვერაფერს ვპოვებთო!... შავშელებმა ჩაკმინდეს ხმა, გულიდან მოიშორეს გადასახლების ოცნებები და დარჩენ თავის სოფლებში. ახალ-დაბელებიც დამკვიდრდნენ ისევ ახალდაბაში და მას შემდეგ ცხოვრებენ ზემოხსენებულ სოფელში და ისევ ძველებურათ ქართულ ენაზე საუბრობენ. საქმე ისე იყო დაყენებული, რომ ახალ-დაბელები იმ ხანებში არ მოსულიყვენ უკან, მაშინ დანარჩენი შავშელებიც აპირებდნენ აყრას და ოსმალეთში გადასახლებას. მაგრამ საქმე ასე დატრიალდა, უნდა ითქვას, რომ დღესაც შავშეთში უფრო მკაცრი ფანატიზმით ქართულ ენაზე მოსაუბრე ახალ-დაბელები არიან და არა თათრულათ-მოსაუბრე ქართველ-მაჰმადიანები.

შავშეთში სოფელ ახალ-დაბას გარდა, ქართულ ენაზე

ლაპარაკობენ სოფელ გარყილუფში; ამ სოფელზე ჩვენ არას ვიტყვი, რადგანაც იგი შავშეთის განაპირა მდებარეობს, იმერხევისაკენ და იმერხევეში ხომ ქართული ენა არსებობს. აქ მცხოვრებ ქრველ-მაჰმადინთა რიცხვი 60 კრმლზე მეტია, ამ სოფლის ახლოს, ერთ ალაგხს დღევადლამდის ჩანს პატარა ნასაყდრალი. ქართულათ ლაპარაკობენ კიდევ შავშეთში სოფ. ჯვარებში; ეს სოფელიც შავშეთის განაპირას ძევს. აქ მცხოვრებლები რიცხვით 60 კომლზე მეტია. ქართულათ ლაპარაკობენ. აგრეთვე სოფ. შავ-მთაში, (იონე შავთელის სოფელია) და სოფ. წითურეთში, ეს სრფლებიც შავშეთის განაპირას სძევს, იმერხევის გზაზე. იმერხევი და შავშეთი ისეა ერმანეთზე დაკავშირებულ-გადაბმული, მათ შორის ისე მცირე მანძილია, რომ ორივე ეს კუთხე ადმინისტრაციულად, შეერთებულია და შეადგენს ერთ ნაწილს, რომელსა განაგებს ნაწილის უფროსი და რომელიც ეკუთვნის ართვინის ოლქს. მთელი ეს მიდამო შეიცავს 100-მედ დიდს თუ პატარა სოფელს.

იმერხევის ქართულად მოლაპარაკე ქართველ მაჰმადიანები

შავშეთს და იმერხევის ხალხის ცხოვრება ერთმანეთისაგან ბევრით არაფრით განირჩევა; მათი საზოგადო ცხოვრება ერთი სახისა და ერთი ხასიათის არის. ხალხი მაჰმადიანები, აქაც ისევე მისდევენ ცხოვრებას, როგორც შავშეთში; მუშაობა და საქმიანობა აქაც ისევე იციან, ყაჩაღობა და ქურდობა აქ სძულთ, ქალეხს გათხოვებაც აქაც ისეა, როგორც შავშეთში; ქალეხი აქაც მუშაობენ, ჩადრებით დადიან; პირს არავის უჩვენებენ. ოჯახში ძრიელ ბევრ საქმეს აკეთებენ, ნამეტურ ყანაში მუშაბის დროს და სხვაგან ტყეში. წისქვილში

და აქა-იქ საზოგადოთ ქალები დადიან; აქ ქალებს დიდი საქმე და ჯაფა-შრომა აწევთ კისერზე.

როგორც შავშეთია ჩვენს ისტორიაში და გეოგრაფიულ მწერლობაში უცნობი ისევია თთქმის იმერხევიც. იმერხევის ხსენებას კაცი ჩვენს ძველ წიგნებში ვერსად შეხვდებოდა, ამის შესახებ არც ყახუშტის აქვს რამე ნათქვამი. იმერხევს ისინი შავშეთის ნაწილში მოიხენებენ და ეს სწორიც არის: მაბრამ რაკი გარემოებას ასე დაუყენებია საქმე და ერთი კუთხე მეორისაგან გაურჩევ-გაუცალკავებია ამიტომ ჩვენც აქ მას კერძოთ შევხებით.

იმერხევი ძვეს შავშეთის დასაღეთის მხრით, კარჩხალის მთის გორამდის. აღმოსავლეთით არსიანი, შავშეთი და არტანის მთები უძვეს, სამხრეთით – ართვინი და ჩრდილოეთით შვენიერი და სამოთხის მსგავსი მირატის ხევი. ეს დიდი და ვრცელი შირატის ხევიც მთლათ უცნობია ჩვენს რუქაზე. მირატის ხევი სხალტის ხეობის სამხრეთით რჩება. ეს ხეობა ბევრნაირი ღირსებით არის შემკობილი. მირატის მთების სიმაღლე 10 ათას ფუტამდე უწევს. იმერხევში ერთი გზა გადადის აჭარის სოფელ მერისის ხეობიდან, მეორე გზა მირატის ხეობიდან და მესამეც – ლივანიდან, ჭოროხის ნაპირას, ოპი-ზაზე კარგა მოშორებით.

შავშეთი და იმერხევი ერთმანეთზე ისეა გადაბმული, რომ კაცი, თუ კარგა არ იცნობს ამ ადგილებს, ძნელათ გაარჩევს ერთს მეორისაგან. იმერხევი შავშეთის აღმოსავლეთის მხრიდან დაიწყება სოფ. გარყილუფის, ანუ შავ-მთის სიახლოვიდან. ამ სოფელსაც დასავლეთით წინ მიუდის ქალის საფინავის ხეობა, რომელიც საკმ'არისათ ვრცელია. ის მიემართება დასავლეთით მდინარე იმერამდის, სადაც მას უერთდება დიდი ხეობა, დასავლეთიდან მომავალი, რომელსაც ქვაბათა ჰქვია, ეს ხევეები მდ. იმერს ქვემოთ სამხრეთით მიემართებიან გრეხით და მდინარე ჭოროხს ერთვიან. აღმოსავლეთ-სამხრეთით იმერხევს საზღვრავს წეფთის მთა. დასავლეთ-სამხრეთით

წარმოიდგენს, როცა ის შირატის მთაზე ავა და მთელ დაჩი სავლეთ-საქართველოს გადახედავს. აქედან ნათლად ჩანს და-სავლეთ და აღმოსავლეთსაქართველოს მთებიც-კი. კაცი რომ ავა ამ მთაზე და იქიდან გადმოხედავს დიდი ხნის დაღუპულს საქართველოს ადგილებს. მე არა მგონია, რომ მას გული არ ამოუჯდეს და არ შეწუხდეს...

იმერხევი შავშეთისაგან მით განირჩევა, რომ შავშეთში უფრო ტყიანი ადგილებია, მასთანვე ვაკებიც ხშირია, საყანე მინდვრებიც და საბალახეებიც, იმერხევი-კი მოკლებულია ყოველსავე ამას. ის შედგება **სულ შიღულეული ქვაკირის მსგავს კლდეებისაგან**; ყოველ კუთხეში ხედავთ მაღალ, ძალიან მაღალ კლდეებს, რომლებიც ერთი შეხედვით ლივანის ზოგი-ერთ კუთხეებს მოგაგონებენ. გაივლით ერთ დიდ მაღალ კლდეს და ახლა იქიდან უნდა დაეშვათ ძირს, ჩახვიდეთ რვა ათასი ფუტის სიმალიდან, გაიაროთ ხეობა და შემდეგ უნდა შეუდგეთ მაღალ კლდიან მთას. ამ გზებზე კაცი და ცხენი ისე ვერ გაივლის, რომ ყოველ წუთში მას შიში არ მოელოდეს, ზამთარში ხომ ბევრს ალაგას გავლა სულ არ შეიძლება. ასეთი გზების და მდებარეობის მიზეზათ აიხსნება ის გარემოება, რომ იმერხეველები პირუტყვთა შორის ყველაზე უფრო ვირებს ამრავლებენ, ესენი არიან მათთვის ცხენის, ურმის და ყველაფრის სამაგიერო. ყოველ კაცს ხუთი, ექვსი და მეტი ვირი ჰყავს; ამით მიაქვთ ყველაფერი, რაც-კი არის მათთვის საჭირო. აქ ვირები შეჩვეული არიან მეტ ვიწრო გზებზე სიარულს და ძალიან ოსტატურათაც დადიან.

იმერხევის მაღალ კლდიან მთებზე ალაგ-ალაგ კაი ბალახი მოდის, მაგრამ ზაფხულში მეტი სიცხეები აფუჭებს და, ცოტა არ იყოს, უწყლობაც ამწელებს საქმეს; ამიტომ იმერხეველ გლეხკაცობას ყველა ამ ციცაბო კლდეებზე წყალი გაუყვანია, ტივის ხეების მილებით, რაც რწყავს ხოლმე აქ საბალახო ადგილებს, ზოგიერთ ისეთ ადგილებზე აქვთ მილე-

ბი გატარებული, რომ კაცი გაკვირდება, თუ იქ როგორ გაიარეს და როგორ გააწყეს იმ სიმსხო ტივის ხის მილებით;

იქიდან კაცი რომ გადმოვარდეს, ძირს სული არ დაჰყვება და ნაჭერ-ნაჭრებათ იქცევა!.. მეტი რა გზა აქვთ, რომ, ასე არ იტანჯონ და არ იშრომონ?

იმერხველი გლეხების სახლებიც ისევეა ნაშენი, როგორც შავშეთში; ყანა, საბძელი, ბოსელი და სხვანიც აქაც ისეთივეა მხოლოდ ცოტა გარჩევით; აქაურ ხალხს უფრო სილატაკე ეტყობა; შავშელებთან შედარებით ესენი გაცილებით დაბლა დგანან ყველაფრით. ჭამა-სმა ამათშიაც ისე იციან, როგორც სხვა მხრის მაჰმადიანებმა. ლოცვას და მის საქმეებსაც ისევე მისდევენ, როგორც შავშელნი. ჯამე ყველა სოფელში აქვთ; აქვთ მედრესეებიც; ბავშვებს ოსმალურს ასწავლიან. ქალები პირ-ბადით დაიარებიან; როგორც მითხრეს, ესენი ისე არ ფანატიკოსობენ, როგორც აჭარელი ქალები მე შემხვდა ასეთი შემთხვევა: ტყეში მგზავრათ შეეხვდით ერთ იმერხველს ქალს, რომელმაც შორიდან ლაპარაკი დაგვიწყო: სადაურები ბრძანდებითო? ჩვენი ამბები იკითხა და მერე თავისიც გვითხრა; აჭარელ მგზავრს ეს გაუკვირდა, მაგრამ იმერხველები მევირეები არიანო, თქვეს: არა დაემრახებათ-რაო.

იმერხვეის სოფლები მოთავსებულია ისეთ ადგილებში, ხეობებში ან მთებზე, სადაც ვაკე ადგილები და მასთან წყლიანი; სოფლებიც ისეთივე შვენიერებია, როგორც შავშეთში. სახლების ახლოს ხილის ხეები აქვთ გაშენებული: ამრავლებენ ვაშლს, მსხალს და ნამეტურ თუთას. ამათში თუთა ისეთივე ტკბილია და დიდი მარცვალი იცის, როგორც შავშეთში: აქ თუთა მარიამობისთვეშიაც-კი მწიფდება აქაურებს ხილი სხვა-და-სხვა ქალაქებში მიაქვთ გასასყიდათ და ადგილობრივაც იყიდება: არტანიდან ვაჭრები და ქურთები მოდიან, და ხილს ერბო-ყვილზე და პურზე სცვლიან. ფუტკრის მოშენებასაც მისდევენ იმერხველები; აზრემუშს კეთებაც

სცოდნიათ; წინეთ სამოსლის მასალას აქ ამზადებდნენ თურმე. იმერხვეში მოდის პური, ქერი, სიმინდი და სხვა-და-სხვა გვარი ბოსტნეულობა.

მე ბევრი ვეცადე, მაგრამ მცირეთ, დაახლოვებითაც ვერ შევადგინე ცნობები, თუ მთლათ იმერხევიდან წელიწადში რამდენი ფასის რამეს გაიტანენ და გაჰყიდიან. საზოგადოთ-კი უნდა ითქვას, რომ იმერხევის ერი ბევრათ დაბლა უნდა იდგეს შავშეთის ერზე. იმერხეველები არა ნაკლებ მუშაობენ მათზე, მაგრამ, საუბედუროთ ამათი ადგილები-კი ისეთ ქვიან-ქვიშიანი აღმართ-დაღმართებია, რომ იქ ყანებს ყოთლთვის განსაცდელი მოელის და მტერი ადგას თავზე. ქარი მოვა, მიწას წაიღებს, დიდი წვიმა – მიწას ჩაიტანს და მთლათ ყანას გააფუჭებს ისე, რომ კაცი იქ ვეღარას ნახავს. შავშელ-იმერხეველნი მხოლოთ იმით არიან ბედნიერნი, რომ, როგორც საერთოთ მაჰმადიანებს. მათ სახლში ხარჯზე მცირე მოთხოვნილება აქვთ, ერთი მცირედ სჭამენ! აქ თვე, ისე გავა, რომ სახლში ხორცი არ მოიხარშება... ერთი ცივი მჭადი მთელ ოჯახს ჰყოფნის ერთ დღეს. საჭმელების მოხარშვა ამათში სულ არ იცინა!.. ეს მაჰმადიანებს აქვსთ შემჩნეული.

როგორც შავშეთში, იმერხევეშიაც ისეთი დიდი თოვლი იცის, რომ იქაური კაცი ზამთარში კარში ფეხს ვერ გამოდგამს. მთელი ზამთარი შინ სხედან და მხოლოდ გაზაფხულზე იწყებენ სიარულს და მუშაობას, აქაური მხვნელი ზაფხულშივე იწყებს საზამთრო სარჩოს მოპოვების და შენახვის თავდარიგს.

იმერხეველი გლეხი მეტათ მოუხეშავია. მან არაფერი ამბები იცის; იქნება თითო-ოროლა მოხუცებულებმა რამე ძველებური ამბები მოიგონონ, ისიც ისევ და ისევ თამარ დედოფლის შესახებ. ძველი ნაშთების რიცხვიც ერთობ მცირეა აქ. ჟამთა ვითარებას ყველაფერი აღუგვია და მოუხსპია!.. იმერხევეში შენახულა მხოლოდ ქართული ენა, აქ მთელი ხალხი ქართულათ ლაპარაკობს; ან, როგორც თვით ამბობენ „ქარ-

თულათ იტყვიან“, იმერხევეში ქართული ენის შენახვის საქმეს აქ უნდა რამდენიმე სტრიქონით შევეხოთ.

იმერხევეში ქართულ ენის შენახვის საქმე არის მეტათ საყურადღებო და მასთანავე საკვირველიც. დიდათ საკვირვე-

ლია, რომ შავშეთში დაიკარგა ქართული ენა და მის ახლო მდებარე იმერხევში-კი დარჩა მე ამის შესახებ ადგილობრივ გამოვიკითხე მიზეზები და სხვა-და-სხვა ნაირი ამბები გარდ-მომცეს, ერთმა მოხუცმა შემდეგი მიაჩნო:

– შავშეთში მიტომ დაიკარგა ქართული ენა, რადგანაც ჩვენ ძველათ გავთათრებულვართ, იმერხველნი-კი ჩვენზე ასი წლის შემდეგ; ვითომც იმერხევი და მირიტას ხევი ერთ დროს გათათრებულა, ამაზე აქვე მოვიყვანთ ცნობას!

მირატის ხევის ერთ სოფელში სცხოვრობენ დარჩიძეები; ამათ სოფელს და მთებსაც ეს სახელწოდება აქვს მითვისებული. ერთი დარჩიძე 1878 წ. გადაცვლილა 65 წლისა. ამის მამა გარდაცვლილა 75 წლისა 1830 წლებში. ამ მოხუცის დედა ქრისტიანი ქალი ყოფილა, რომლის ქმარმა თურმე 1812 წ. წ. სელიმ-ფაშას ხირხატის ციხეში სიმინდი მიუტანა, რისთვისაც ორი ფული აჩუქა მას სელიმ-ფაშამაო. ასე რომ ჩვენ ზედ მიწევნით იმერხევის და მირატის გათათრება 1780 წლებს უნდა ვაკუთნოთ და შავშეთის გათათრება-კი 1680 წლებს. მეორე მოხუცის ნათქვამი:

– იმერხევში მიტომ დარჩა ქართული ენა, რადგანაც იმერხევის ადგილები ცუდი ადგილებია, გონჯი; აქ ოსმალები არ ეტანებოდენ, აქ მათ ცხოვრება უძნელდებოდათ. იმერხველებიც ოსმალებს არას ერჩოდენ და ამიტომ იგინი დარჩენ. შავშელების საქმე-კი ასე არ იყოვო. შავშეთი ძველათვე გაივსო ოსმალებით, აქ ქურთებს და ოსმალებს ხშირი მისვლა-მოსვლა ჰქონდათ და ამიტომ ჩვენში ქართული დაივიწყა ხალხმა და ოსმალური შეისწავლაო ამის შესახებ საუბარს რომ გავყვე. ეს ერთობ შორს წავა, მე-კი ის მიმაჩნია ჭემ-მარიტებათ. რომ იმერხველნი ოსმალთა დასტოვეს უყურა-

დღებოთ მათ დევნა არ დაუწყეს, რადგანს შიში არ ჰქონდათ იმათი. იყვნენ აქ, იცხოვრონ და არა უშავს რა, როგორც უნდათ, ისე ისაუბრონ, ბოლოს, ელნე გავათათრებთო – ჰფიქრობდენ თათრები აი. ამ მიზეზების მეოხებით, შენახულა, იმერხევში ქართული ენა და დღემდის სოულწევია, მაგრამ

დღეს-კი სხვაფერ მიდის აქ საქმე. აქაც შეპარულა ოსმალური ენა და დღეს სოფელს წყალსიმერში ქართველ მაჰმადიანთ ბავშვები უკვე ოსმალურათ ეჩვევიან ლაპარაკს, მე თვით ვნახე ლომინადის და სხვების ოჯახებში, რომ ბავშვები ოსმალურათ ლაპარაკობდენ. სახლობაში თუმცა ქართული იციან და მე ქართულად მელაპარაკებოდენ, მაგრამ ოსმალური უფრო ეხერხებოდათ. ვნახე აგრეთვე რამდენიმე მენახირეები კარჩხალის მთაზე, რომელნიც იმერხევის სოფლებიდან იყვნენ და ერთმანეთში ოსმალურად ლაპარაკობდენ. ვინაობა გამოვიკითხე და აღმოჩნდა, რომ მათ ქართული გვარები ჰქონდათ

იმერხევიში თათრული ენა უფრო გზის პირათ მდებარე სოფლებში შესულა და გავრცელებულა, თორემ სადაც მიყრუებული და მიუვალი სოფლებია, იქ ხალხი ქართულათ ლაპარაკობს. ერთმა ქართველმა მაჰმადიანმა, რომელიც სახლში სულ ოსმალურათ ლაპარაკობს და რომელიც ჩემი მოგზაურიც იყო, იმერხევის შემოვლის დროს მიჩვენა ზოგიერთი სოფლები და და დამარწმუნა, რომ ამ სოფლებში ხალხმა ქართული ენის მეტი ენა არ იცისო. თვითონაც ქართულათ ელაპარაკებოდა ყველას. ეს მე ძალიან საკვირლათ დამირჩა აქვე აღვნიშნავ იმ სოფლების სახელებს დამათ შესახებ ცნობებს, რომლებიც იმერხევს ეკუთვნის, და სადაც ქართულათ ლაპარაკობენ .

შავშეთის დასავლეთით, ქალის საფინავის და ქვაბის-თავთავის მთებისა და ხეობათა შეყოლებაზე სძევს შემდეგი სოფლები:

1) **ხობლეური**, მთლად ქართულად ლაპარაკობენ.

-295-

2) **აგარა**, ქართლად ლაპარაკობენ. 20 კომლია.

3) **შოლტის ხევი**. მაღალ მთასაც შოლტის ხევი ეწოდება, ამ მთიდან მირატის ხევიზე გადმოდის გზა ჩრდილოთ. ქართლათ ლაპარაკობენ.

4) **წყალსიმერი**, ლამაზი სოფელია, 50 კომლია, თათრული ენა შესულა ხმარებში. ეკლესიაზე ჯამე დგას მინარე-

თანნი. ამ სოფელში ბევრი ამბები იცინა გათათრების შესახებ. თვით სოფელი მეტათ შვენიერია.

5) **წითლოეთი**, ქართულათ ლაპარაკობენ: 35 კომლია.

6) **დიობანი**, წყალსიმერს მალლა, სამხრეთით ქართულათ ლაპარაკობენ, ამის ახლოს ერთ მთაზე დგას ეკკლესია.

7) **იფრხევი**, ქართულათ ლაპარაკობენ აქაური, ძველებური მებატონე სავარსამიმე ყოფილა. ეს გვარი ცნობილია „ქართლის ცხოვრება“-ში და „ამირან დარეჯანიანშიათ“ მოიხსენება,

8) **ივეთი**, ქართულათ ლაპარაკობენ.

9) **გზათა**, ქართულათ ლაპარაკობენ, თათრული აქ არავინ იცის. აქვე ცხოვრობენ ზაქარიადეები და ზოგნი ამ სოფელსაც ზაქარიადეს უწოდებენ; 40 კომლია.

10) **სურევანი**, ქართულათ ლაპარაკობენ. 40 კომლია.

11) **უბე**, ქართულათ ლაპარაკობენ.

12) **ძიოსი**, ქართულათ ლაპარაკობენ.

13) **ხემწვრილი**, ქართულათ ლაპარაკობენ.

14) **დაბა**, ქართულათ ლაპარაკობენ. 25 კომლია.

15) **ბელტიეთი**, ქართულად ლაპარაკობენ.

16) **ზაქიეთი**, ქართულათ ლაპარაკობენ.

17) **ბაბგიერეთი**, ქართულათ ლაპარაკობენ.

18) **ლეონიძე**, ქართულათ ლაპარაკობენ. ამ სოფლის მებატონენი ძველათ ლეონიძეები ყოფილან. ამათი რიცხვი აქ 5 კომლი ყოფილა. ერთი ლეონიძეთაგანი ჰასან-ევენდის ხოჯა სულთანის შვილდების ლოცვების მასწავლებლათ იყო,

-296-

ამის ძმა ართვ-ალა ლეონიძეც სახელოვანი პირია სტამბოლში. ამ სოფელს ძველათ „დასაბმოზი“ ეწოდებოდა.

სათლეს გასწვრივ, სამხრეთით მისდევს ხეობა; აქ აღმოსავლეთის მთები ირგვლივ უვლის, ჩრდილოეთით კარჩხალამდე და აქ წყეთის ციხის მახლობლათ არის შემდეგი სოფლები იმერხევისა. სადაც ქართულათ ლაპარაკობენ.

19) **ჩიხარი**, ქართულათ ლაპარაკობენ 40 კომლია.

20) **ციხის ხევი**, ქართულს ლაპარაკობენ.

- 21) **უსტამისი**, ქართულად ლაპარაკობენ, 30 კომლია.
- 22) **გრილ აგარა**, ქართულს ლაპარაკობენ 25 კომლი.
- 23) **პხიკური**. აქ ცხოვრობენ გასომხებული ქართველები.
- 24) **ლივანის ძირი**, ქართულათ ლაპარაკობენ.
- 25) **ჩაქველთა**, ქართულათ ლაპარაკობენ, ამის ახლო ხეობაში დაშთენილა პატარა ეკკლესია.
- 26) **შვამთა**, ბინა-სადგური იონე შავთელისა. ამის ახლოს ერთ ალაგას ეკკლესია მდგარა, მაგრამ ეს ადგილები მორღვეულა წყალს გაუტანია ხევში და ეკკლესიაც დაქცეულა, ვეება დიდი ალაგია მორღვეულ-მოხეთქილი. კარჩხალის მთის მხრით სძევს.
- 27) **ხარსანა**, ქართულათ ლაპარაკობენ.
- 28) **გორგოტიხანა**. ქართულათ ლაპარაკობენ.
- 29) **ოქროს წუა**, ქართულათ ლაპარაკობენ.
- 30) **ახალ-დაბა**, ქართულათ ლაპარაკობენ.
- 31) **გარიყლუფი**, ქართულათ ლაპარაკობენ.
- 32) **ჯვარები**, ქართულათ ლაპარაკობენ. ეს სამი უკანასკნელი სოფელი იმერხევსა და შავშეთს შუა ძევს.
- 33) **მიქელეთი**, აქ ლაპარაკობენ თათრულ-ქართულს, მიქელეთის ხეობაში არის აბანო და ამიტომ ამ ხეობის აბანოს ხევი ეწოდება. აქ ხალხი დადის საბანაოთ. წყალი თბილია.
- 34) **მანატბა**, 6 კომლია. ქართულათ ლაპარაკობენ.

-297-

- 35) **წეფთის ბარი**, 20 კომლია. ქართულათ ლაპარაკობენ.
- 36) **დევაგულა**, 10 კომლია, ქართულ. ლაპარაკობენ.
- ზემოხსენებულ სოფლებს გარდა სხვა წვრილი სოფლებიც ბევრია, მაგრამ მე ისინი არ დავასახელე, რადგანაც ერთი მეორეზეა მიწერილი. ყველა სოფელს თავისი საკუთარი სახეაქვსთ. იმერხევს და შავშეთის სოფლების განაპირათ მოჰყვება არდაწუჯის და ართვინის სოფლები.
- შავშეთში და იმერხევში ძველათ გამოჩენილი გვარები ყოფილა, მაგალითად ათაბეგი (ჯაყელი), ლასურიძე, თურმა-

ნიძე, ფანცაძე, ფულტარიძე, გორდაძე, ცეცხლაძე, ხიმშია-
შვილი, კოკობაძე, ზაქარიძე, ლომინაძე, ლეონიძე, სავარსა-
მიძე „ქართლის ცხოვრებაში“ ცნობილი და „ამირან დარე-
ჯანიანშიც“ მოხსენებული, ქადაგიძე, მიქელაძე და ლომსაძე.
ლომსაძის მამა ათი წლის წინეთ 80 წლისა გარდაცვლილა; ის
ქრისტიანი ყოფილა. მამინ იმერხევი ქრისტიანობდა თურმე.
მიქელაძე ყოფილა სოფ. მიქელეთის მეზატონე; პირველათ
ის გათათრებულა და იმას მიუღია **არტაანის უფროსობა**.

ვახუშტის ჩვენებითი იმერხევი უნდა იგულისხმებოდეს
ანაკერტის აღწერაში. მაგალითებრ, მოყვანილია ეს „ანაკერ-
ტი; ჭოროხის ხევს მოერთვის ანაკერტს ხევი, აჭარის მთი-
დამ, ამ ხეზხედ არის, ჭოროხის აღმოსავლით. აჭარის მთის
კალთისკენ, ანაკერტი, დაბა დიდი და კარგი! ამის ზევით
მოერთვის ჭოროხი შავშეთის მდინარეთა შორის ამ შავშე-
თის და ანაკერტის შორის, ჭოროხის აღმოსავლეთით, აჭარის
მთის კალთასვე, არის მონასტერი ნათლისმცემლისა. და იყო
დიდ ხელოვნებით ქმნილი და შენებული. ამისნი შემდეგნი
12 მონასტერნი თავი იყო, სადა ესვენა კორხი, იდგენ მო-
წესენი მონაზონი“, ეს ეკკლესია ოპოზა არის. აქ რომ ვახუშ-
ტის კარგათ არა აქვს აღწერილი, მე თავისუფლათ შევნიშნავ,
ჩანს ვახუშტის ოსმალეთის საქართველო არც-კი შემოუვლია.

-298-

იმერხევი თვალითაც არ უნახავს, თორემ ანაკერტს იმერხევის
საზღვრებში არ მოაქცევდა.

სხვა-და-სხვა მოგზაურთა ჩვენებით, იმერხევიში ძევს ან-
ჩის ტაძარი, ბერთა და გამოჩენილი ციხე წეფთისა. მე ვფიქ-
რობ, რომ წეფთა სწორეთ ის ციხე უნდა იყოს, რომელსაც
ვახუშტი თუხარიხის ციხეო უწოდებს, რომელმაც სახელი
მოიგო შემდეგი სიტყვით: „თუ ხარ შენ ციხე და არა სხვა“
ეს ციხე სწორეთ იმ ალაგას არის ჩვენებული, სადაც დღეს
წეფთა დგას და იმერხევის ნაწილს ეკუთვნის. მე ვფიქრობ,
რომ იმერხევი იქნება ვახუშტის დროს აწინდელის სახელწო-
დებით არც-კი იყო, იქნება მას მამინ სხვა სახელი ერქვა.
ვახუშტის აზრით, იმერხევი ჭოროხის ხეობის და შავშეთის

საზღვრებში იკარგება და არა ჩანს, ჩვენთა ძველთა მემატია-
ნეთა თქმით, შავშეთსა და იმერხევში ბევრი რამ ნაშთები
უნდა იყოს დარჩენილი, მაგრამ დღეს აქ ბევრი აღარაფერია,
მძიმე ქარიშხალს ყველაფერი აღუგვია.

იმერხევი და შავშეთი დღეს რუსეთის მთავრობის წინაშე
დიდ ხარჯს არ იხდის: სულზე, ანუ კომლზე: 3 მანათიდან
7 მანათამდის ადის. როგორც ამბობენ, ამ ხარჯის გადახდა
ხალხს არ აწუხებსო და ამიტომ ისინი დიდათ კმაყოფილნი
არიან რუსის მთავრობისაო, რომ მთავრობა მათ მიუვალს და
ყრუ ადგილების ვითარებას ყურადღებას აქცევს და ხალხს
დიდი ხარჯით სარა ტვირთავსო. მხოლოდ აწინდელმა ტყეების
საქმემ-კი დიდათ შეაშინა ისინი და არ იცოდენ, რა ექნათ,
ზოგი ერთნი აუწყებდენ მათ, რომ დღეიდან-კი თქვენ თქვენი
ტყეები ჩამოგერთმევათო და ყველაფერ მთავრობის ხელში
გადავაო. ამაზე დიდი აშლილობა მოხდა: ხალხმა მთავრობას
თხოვნა მისცა. მთავრობამ ჩაიბარა მთელი შავშეთის ტყეები
და ტყის მცველები დააყენა. ამ საქმის უმთავრეს საფუძვლათ
გახდა ის გარემოება, რომ ოსმალეთში მიწები, და ტყეები
მხოლოდ სახელმწიფოს კუთვნილებას შეადგენს ასეთი პასუ-
ხი მოსცეს ოსმალეებმა რუსეთის მთავრობის წარმომადგენელს

-299-

დ. ბაქრაძეს, როცა ის სტამბოლში იყო გაგზავნილი აქაურს
მაჰმდიანების მიწათ-მფლობელობის გამოსაკვლევათ.

შავშელები და იმერხეველები ტანათ დაბალი ხალხია,
მოშავო პირის ფერის, როგორც კაცები, ისე ქალებიც. ტანთ-
საცმელის შეკერილობა ცოტათი თუმ-ფშავ-ხევსურებისას
წააგავს: მოკლე ჩოხების ნაპირები ყაითნებით აქვთ შემოვლე-
ბული: კაცი ხამათ რომ შეხვდეს შავშელს, ან იმერხეველ
კაცს, იმას თუმ-ფშავ-ხევსურელი ეგონება. ამათში თუშების
ცნობაც ყოფილა გავრცელებული რადგანაც ზაფხულში
არტანის მთებზე: თუშებს კახეთიდან ცხვარი დაჰყავთ საძოვ-
რათ; მთელი არტანის მთები ამათი ცხვრებით არის სავსე,
არ უნდ დაივიწყოთ, რომ კახეთიდან შავშეთის მთებამდის
600 ვერსზე ნაკლები მაინც არ იქმნება.

შ ა ვ შ ე თ ი

სხვა-და-სხვა დროს ნაწერი გაზეთებში

შავშეთს აღმოსავლეთით არსიანის და არდაგანის (არტანი) მთები უძევს, დასავლით კარჩხალის მთა, სამხრეთით არდანუჯის მიდამოები და ჩრდილოეთით აჭარა. ჩვენს ძველებს სამართლიანათ უწოდებიათ ამ ადგილებისათვის შავშეთა. ეს მიყრუბული, მგზავრისაგან მივიწყებული მხარე ყოველთვის შავად არის მოზურული, ნამეტურ დილით, რადგანაც ეს ოქროს კუთხე, ეს ძვირფასი მხარე საქართველოს სულ ნაძვის ხის ტყეებით არის სავსე.

შავშეთი შესდგება შვიდ სამამასახლისოდამ. ოთხი სამამასახლისო შავშეთს ეკუთვნის და სამი სამამასახლისო შავშეთის ნაწილს იმერხევს. შავშეთში ქართული ენა აღარავინ იცის, სამს სოფელში ლაპარაკობენ მხოლოდ. აქ ქართულის ენისა აღარავინ რა ესმის: იმერხევში კი ყველგან იციან ქარ-

-300-

თული, ყველგან ქართულად ლაპარაკობენ, აქ არის ისეთი სოფლები, სადაც ქართველ მაჰმადიანთ ბავშვებმა და ქალებმა თათრული ენა სრულებით არ იციან. მხოლოდ ქალის საფინავას ხეობის ქვემოთ, სოფ. წყალსიმერში კი შეპარულა თათრული ენა და აქაური ქართველების უმეტესი ნაწილი თათრულად ლაპარაკობს.

ზოგიერთს სოფლებში ძალიან ცდილობენ თურმე, რომ ქართული დაივიწყონ. არსიანის მთის სამოვარზედ მე ვნახე რამდენიმე მწყემსი, იმერხევიდან მოსული, მამები მშვენივრად ლაპარაკობდენ ქართულს და შვილებმა-კი, პატარა მწყემსებმა, ძლივს ამოსთქვეს თითო-ოროლა სიტყვა ქართულად. ამათში ყველამ კარგად იცის, რომ ისინი ქართველების შთამომავალი არიან; ქართულის ენის არა მცოდნე თათრებიც-კი თა-

ვანთს თავს ქართველს უწოდებენ. ამათ სიტყვა ქართველი ისე არა სძულთ, როგორც აჭარლებს, ქობულეთლებს და მაჭახლელებს.

შავშეთში დღემდის დამთენილა თხრი ნაშთი ჩვენის ძველის დროებისა; ერთი ოპიზის შესანიშნავი ტაძარი, ნათლის-მცემლის მონასტერი და მეორე ტბეთის საკათედრო ეკლესია. ტბეთის ეკლესია მთლად სდგას, მისი. მშვენიერი გუმბათი დიდის დიდებით გადმომზერს შავშეთს, კაცს გული აუტირდება, როცა შავშეთს ნახავს, მისს ისტორიას გაიხსენებს და ამ ეკლესიას, ეკლესია მთლად თლილის ქვით არის აშენებული მეთაე საუკუნის დასაწყისს, აშოტ კუხის კუროპალატისაგან.

ეკლესიას 35 ლაჯი სიგძე აქვს და ცოტა ნაკლები სიგანე, ეს ეკლესია აქამდე ჯამედ ყოფილა. ამ სამის წლის წინად, ობლად შთენილს ტბეთის ტაძრის გუმბათს მეხი დასცემია და მხოლოდ ერთს ალაგას არშინის სიგრძე ჩაუქცევია. სხვაფრივ ვერაფერი უვნია.

შავშელებს შეშინებიათ, ჯამე მოუშლიათ და სხვაგან გაუკეთებიათ, გასაკეთებლად ტბეთის ეკლესიის სამრეკლო-

-301-

დაუქცევიათ და მისი მასალა ჯამეს საკეთებლათ უხმარიათ. ეკლესიას საკმარისად ჩამოჰქცევია ჩრდილოეთის მხრის კედელი: გარედან წარწერები აქვს. შიგ აქაი-ქ მხატვრობაც შენახულა, ერთს კედლის ქვაზე გამოჭრილია სურათი ამ ეკლესიის მამუნებლის აშოტ კურატპალატის წარწერა-კი წაბლალულია.

ეკლესიას ოთხი თლილი ქვის სვეტი აქვს ატანილი და გუმბათი ამ სვეტებზე დგას. ერთის სვეტის წინ არის საფლავი თვით აშოტ კურატპალატისა, რომელსაც საფლავზედ ერთი დიდი შავი ქვა ამევს, ამ ქვას სიგრძე-სიმაღლე ორი არშინი ექმნება. მეტათ შესანიშნავი მძიმე ქავა არის, შავს მარმარილოს ჰგავს. ერთმა ბერძენმა სთქვა, რომ ამ ქვამ ჩვენი იარალი არ მიიკარა, მერე ინგლისური ფოლადის იარალით ვსცადეთ, მაგრამ არც ის მიიკარა, ვერა გავიგეთ-რა, თუ ეს

ქვა რა არისო.

ასე და ამგვარად, დღეს შავშეთში ქართულ ენა აღარ არსებობს, ქართველების სამახსაროთ აქ შენახულა თითო-ოროლა ძველი ნაშთი, რომელთა პატრონობა აუცილებელს საჭიროებას წარმოადგენს,

შავშეთშივე სძევს ჩვენის გამოჩენილის მოლექსის იონე შავთელის სოფელი შავ-მთა, დღეს მთლად აოხრებული და ვერან დაბათ არის ქცეული.

II

ართვინი ბათუმიდგან 90 ვერსის მანძილზედა სძევს. ფოსტა კვირაში ერთხელ მოდის; ართვინის ხიდამდე ეტლით მოაქვთ და მერე ცხენებით ააქვთ, რადგანაც გზები არ არის, აღმართებია. გ. ყაზბეგის ცნობით, ართვინი 10 ათასი ითს ტის სიმაღლეზედ სძევს; მცხოვრებთა რიცხვი 2000 კომლამდეა, უმეტესად კათოლიკენი, გრიგორიანები და ქართველ-მაჰმადიანები მცირეა. კათოლიკებში დიდი ძალი ქართველი

-302-

კათოლითნი მოიპოვებიან, მაგრამ ამათში ქართული ენა დავიწყებულია ისრევე, როგორც ქართველს მაჰმადიანებში. ართვინში მცხოვრებმა ქართულმა კათოლიკებმა და ქართულმა მაჰმადიანენმა სიიყვა, კრინტი ადარ იციან თავიანთის დედა-ენისა.

მაგალითს მოგახსენებთ; ართვინში. სხვათა შორის. არის ერთი ბაზაზის მაღაზია, რომელსაც გარედგან აწერია რუსულად „მაღაზია ალ. ალანბექსი,“ მე ესენი ქართველები მეგონნენ: შეველ მაღაზიაში, ქართულად დავეკითხე და მათ-კი მომიოგეს, ქართული არ ვიცით, რუსულად ან თათრულად გველაპარაკეთო. მაშინ მაღაზიის გარედ დაწერილი გვარის აებათ ვკითხე და მითხრეს: დიახ, ადრე ქართველები ყვოფილ-ვართ, მაგრამ ახლა თათრები ვართო. ასეთი მაგალთი-კი ბევრია.

ართვინი ოლქის ქალაქად ირიცხება, არის ოლქის უფ-

როსი და ნაწილის უფროსი. მომრიგებელ მოსამართლის გამგეობა აქ არ არსებობს, მუსულმანთა საქმეებს „მეჯლიში“ არჩევს და ქრისტიანებისას ოლქის სამმართველო და ბოქაუ-ლი.

ქლაქის მოხელე და მოსამსახურეთა შორის ქართველებიც არიან და ამიტომ ბევრს კათოლიკს შეუსწავლია ქართული ლაპარაკი. ქართული ენის აღდგენის საქმეს აქეთ ძრავლ ხელს უწყობენ მარადიდელი მენავეები, რომლებიც ლივანიდგან ამოდიან აქ, თან კახაბერიდგან საქონლით დატვირთული ნავები ამოაქვთ და მერე ართვინიდგანაც ხალხითა და საქონლით დატვირთულები მიდიან ბათუმში. მთელი ამ ქალაქის ვაჭრები მოხელეები, შავშეთის სოფლის ხალხი და სხვანიც სულ ამ ნავებით ჩაიდიან ბათუმში. ნავები ბათუმის ახლოს კახიბერში ჩერდებიან, რადგანაც ზღვაში ვერ შევლენ; ჭოროხს ნავები ერთობ შორს მიაქვს თივის ტალღებით და ამიტომ შეიძლება ნავი ადვილად დაიღუპოს. ლივანელნი და მარადიდელნი ნავოსნობასა და გემისნობაში მეტად მოხერხე

-303-

ბულნი არიან; ამათგან ართვინის ახლო-მახლო მთელს დღეს სულ ქართული ენა გაისმის. ართვინის ახლოს მდებარე სოფსინქოთიდგან-კი ქართული ენა იწყება ქართველ მაჰმადიანთა შორის და იგი დასავლეთამდე მიემართება.

ართვინში კათოლიკეთ აქვთ ოთხი ეკკლესია. ამათგან კორძულის ეკკლესია ყველაზედ ძველით. ამ ეკკლესიას აქვს ქართული გუჯრებიც, რომლებიც 1501 წ. პაპს სიქსტო მესამესაც დაუმტკიცებია. გუჯრები მამულების შენახვის საქმეს შეეხება, იმ დროის კათოლიკეთ კორძულის ეკკლესიისათვის მამულები შეუწირავთ და შეწირვის გუჯრებიც ქართულად უწერიათ.

აქ კათოლიკეთ ბევრმა იციან, რომ ისინი ქართველთა შთამომავალნი არიან. ასეთი მოხუცნი მეც ვნახე და აღიარეს, რომ ძველად „ქართველა კათოლიკენი ვიყავითო“ კორძული ამ ეკკლესიას მიტომ დაერქვა, რადგანაც ეკკლესიის განახლების დროს, კარის ალაგას ძველი კარები ჩაუტანებინათ და მისგან

წარმომდგარა კორპულიო, ძველად-კი „კარ-ძველი“ ერქვაო.

დანარჩენი ეკკლესიებიც ძველია; მესამე ეკკლესიას ეხლა აშენებენ ძველის ეკკლესიის ალაგას. სომხებს აქვთ ართვინში ერთი ეკკლესია, ესეც ძველი ეკკლესიაა. საყურადღებოა ის, რომ ამ ეკკლესიაში ინახება ერთი ძვირფასი ქართული ძველი სახარება, ხუცურად ნაწერი ძვირფასს პერგამენტზედ და ძვირფასადვე შემკული. იგი ძვირფასი განძია ჩვენის ისტორიისათვის, მწიგნობრობის და ნამეტურ პალეოგრაფიის მხრივ როგორც სახარების ერთი წარწერა ჰმოწმობს, იგი გადაუწერია იშხნელს ეპისკოპოსს მაკარის, დაახლოვებით XI საუკუნის ნახევარში. ამ სახარებამ ადრე მრავალთა ყურადღება მიიპყრო, აქ გახლდათ ამისათვის განსვენებული დ. ბაქრაძე, გრიგოლ გურიელმა სყიდვა მოინდომა და 600 მან. აძლია, მაგრამ არ გაყიდეს, შემდეგ მეტიც აძლიეს, მაგრამ არა ჰქნეს, გასყიდვა არ შეიძლებაო.

იშხნის საეპისკოპოზო ტაძარი დღეს საქართველოს იმ

-304-

კუთხეში სძევს, რომელიც ჯერედ კიდევ ჯსმალეთს უჭირავს. დღეს იგი ოსმალეთის საკუთრებას შეადგენს და ჯამეთ არის გადაკეთებული, გათათრებულ ქართველები ლოცულობენ.

იშხნის ხეობის ახლოს სძევს ხახულის ხეობა, სადაც დიდებული ტაძარია ხახულისა. რაც გელათში ნივთებია. ხახულის ხატი და სხვანი გათათრების დროს სულ აქედამ არის გადმოტანილი. ესეც ჯამეთ არის გადაკეთებული.

მესამე არხლის ეკკლესიაა უგუმბეთო, მშვენიერი; ესეც ჯამეთ არის გადაკეთებული. ამ სამს ეკკლესიაზედ ძრეილე ბევრი ამბებია დარჩენილი აქაურს მაჰმადიანებში. მართლაც, შესანიშნავი ტაძრებია, დიდრონი, უზარ-მაზარი, თლილის ფერადის ქვებით, შიგნიდან კენჭებით მორთული, ნამეტურ შესანიშნავია ხახულის ტაძარი და ხახულის ხეობა-ჩვენებური ხახუტაშვილები აქედან ყოფილან მანდეთ წარსულნი. ამ ეკკლესიების მოხდენილობას კაცი ვერ აგიწერთ, განცვიფრდება. ამ ეკკლესიებში რომ მუსულმანებმა ლოცვა არ მოშალონ, კარგი იქნება, დიდხანს დარჩებიან უვნებლად.

ძრიელ დაძველებულან-კი. გარდა ამისა, ბევრი სხვა ნაშთე-
ბიც არის. მაგრამ ყველას სად ავწერთ,

მუსულმანებს ართვინში აქვსთ ერთი დიდი ჯამე- ჯამე
სდგას. სწორეთ იმ ალაგას, სადაც ძველად ქართველების არ
თვინის ტაძარი იდგა; ზედ მისს საძირკველზედა სდგას ეს
დიდი ჯამე. მეორე ჯამე კორძულში აქვთ; მუსულმანების
აქ სხვა არაფერია დაშთენილი, მათი რიცხვიც შემცირდა, რად
განაც 1879 წლის შემდეგ ოსმალეთში მრავალნი გარდასახლ-
დნენ

ვახუშტის გეოგრაფიულის ცნობებით ართვინი ქრისტეს
წინედ არის დაარსებული ქართველთა მეფეთაგან. ძველად ამ
ქალაქს „ართვანი“ თურმე ერქვა, რადგან ძრიელ მაღლა
სძევს.

ქალაქში მაყრობა რიგზედ სწარმოებს, არის ორი სა-
სტუმრო, ყავახანები., სხვა-და-სხვა მაღაზიები და სახელოსნოე-

-305-

ბი. აქაური კათოლიკის, სომხის დაშ ქართთლ მაჰმადიანთა
ქალები თათრულად იცმენ, შუბლზედ ოქროს ფულემა აკ-
რავთ და სიცხეებშიაც კი ხავერდისა და შალის ძვირფასს
ტანისამოსში არიან გახვეულნი, ამას გარდა, ზაფხულის
მშრალს დღეებშიაც ფეხთსაცმელზედ კალოშები აცვიათ! სა-
ნოვაგე ძვირად არ ფასოფს, ართვინში ოსმალოს ვაჭრები და
მუშებიც მოდიან.

ოსმალოს საზღვარი სულ 10 ვერსზეა. ართვინიდგან
ერთი გზა არდანუჯს მიდის; ამავე გზით მიდიან არტაანს
(არდაგანი), ყარს, არზრუმსა და სპარსეთს. მეორე გზა შავ-
შეთს, აჭარასა და ბათუმს გადადის, მესამე ლაზისაანსა და
მეოთხე ოსმალეთის სამფლობელო საქართველოს ადგილებში.

ერთი საკვირველება აქ ის გახლავთ, რომ ართვინს იქით,
ოსმალეთის საქართველოში, ქართველ მაჰმადიანები ქარ-
თულს ენაზე ლაპარაკობენ და ართვინს აქეთ-კი, მარცხნივ
და მარჯვნივ აღმოსავლეთიდგან დასავლეთამდე, ართვინამდე,
მთლად თათრულ ენაზედ საუბრობენ აქაურ ქართველებზედ,
ოსმალეთის მაჰმადიან ქართველები უფრო კარგა საუბრობენ

ქართულს, ვიდრე აქეთა მხრისა, სადაც-კი ქართული ენა შენახულა. ქართული ენა მოსპობილია მთელის ქართლ-კახეთის ტოლა ადგილებში. ბევრს ადგილებს სრულიად არ ვასახელებთ. მთლად-კი ოსმალეთის წინადყოფილი და დღემდე დაშთენილთ ადგილების ზომა ნახევარ საქართველოზედ მეტს შეადგენს და ასევე მის კვალობაზედ ქართველი ტომის ერიც იქმნებოდა. ქართული ენა ბურსამდე და თვით დიარ-ბექირამდისაც ისმის.

ართვინის ოლქი წყლებითა, ხე-ტყითა და მცენარეებითაც მდიდარია; ჰავაც კარგია, მოსავალიც კარგი იცის, ხილიც განთქმულია, ყურმენიც და ღვინოც კარგი იცის; უმეტესად პურს, სიმინდსა და ქერსა სთესენ. მადნების მხრივაც ძრიელ მდიდარია ეს მხარე. დღეს აქეთ რამდენიმე კამპანიაა, ევროპიდან მოსული და სხვა-და-სხვა მადნის პატრონებთან

-306-

მოლაპარაკება აქეთ, მადნის მთებს ყიდულობდენ. ერთისაგან კიდევაც იყიდეს მურღულის ხეობაში 700 ათას მანეთად, სოფ. მანცულს. მურღულის ხეობას ამ მადნებისაგან დიდი მომავალი მოელის, მურღულს გარდა, სხვა ხეობაში თუთიის (ცინკი) მადნებიც ყოფილა მრავლად.

კლარჯეთის ქართველ მაჰმადიანები

კლარჯეთი უნდა იყოს ლივანის, შავშეთს და იმერხევს შუა. ესე იგი არდანუჯის გასწვრივ ართვინამდე, სადაც თავდება ლივანა, ანუ ლივანის ხევი, რადგანაც არდანუჯის გასწვრივ, ქართველ მაჰმადიანთ ცხოვრებას ქართული სახე წაშლილი აქვს და დღეს მხოლოდ ორიოდ სოფელში-ღა ლაპარაკობენ ქართულს; ამიტომ მე მათ ანუხსვას გვერდს აუარე, აქ მომყავს მხოლოდ შემოკლებით სოფლის სახელები. მთელი არდანუჯის მაზრა შესდგება 31 სოფლიდამ, ზოგი პატარა სოფლები აქ არ არის მოხსენებული, რადგანაც დიდ

სოფელზეა მიწერილი, ზოგ სოფელს ქართული სახელი შეს-
ცვლია. აი სოფლის სახელები, სადაც მთლად ქართველ მაჰ-
მადიანები სცხოვრობენ.

სუ-იოლი, იშგინარი, ახასი, სახრები, არვეთი, ჯარ-
ვარდ, ხელი, კლარჯეთი, მუქასი, ორთისი, სალოსა, გული-
ჯა. ტანზოთი, დია, კარმიჯი, ქვაბთა ხორი, გუმიშხანი; ეს
თათრულად „სავერცხლოს“ ნიშნავს, ამბობენ ამ სოფლის
ახლოს ძველად ვერცხლის მადანი ყოფილა, მერე გაუქმებიათ.
ართვინისაკენ სძევს შემდეგი სოფლები: ულუფი, უხსხევი,
სხვა, ხუბოღრეთი, ვართელია, მაცალ ხევი, ბოცო, ჟუგო,
შუაგარა, ოში, ჭალა, აჩქარა, ანჩა, ანაკურთი, ბორია, აჩრ-
დილი, სავლი, კაშხეხი, თათრულად კაშხეხი მეკოვზეს ნიშ-
ნავს, ხერთვისი, გველეშანი, ხევა, ნოსიგელდი, ფეთ-უბანი,
გულაშეთი, კარსნა, სამასხარი, უსტასკელი, ქონთრაბი,

-307-

ზალიაანი, ბიჭა, ხახული და მეცაგულა.

ზოგი სოფლის სახელი ოსმალურია, ზოგის ქართული,
ისიც ზოგი გადასხვაფერებულია. ზოგს სოფელში დღემდე
ქართულ ენას ხმარობენ, ასეთი სოფელია აჩქარი, ანჩა, ანა-
კურტი, ჩარდილი, კარსნია, სამესხო, უსტასკელი, ქონთო-
ბანი, ზალიაანთ და სხვა.

ამ კუთხის შესახებ ადრე გაზეთ „ივერია“-ში მშვენიერი
აღწერა იყო მოთავსებული ცნობილის მოღვაწის კოწია
მაჭავარიანის, იგი ლივანასა და შავშეთ შუა მდებარე სოფ-
ლების რიცხვს 84-ს ასახელებს სულ. იგი სწერს, რომ ამ
სოფლებში ყველგან ქართული ენა არსებობსო.

ქართული ენის და საქართველოს მოყვარე ხოჯები.

ქართველი (გურჯი) ისმაილ ხოჯა ხალიფაშვილი.

გურჯი ისმაილ ხოჯა გვარად ხალიფაშვილია, მისი და-
ბადება ეკუთვნის XVIII საუკუნის ბოლოს. სოფ. სამზიარს,

აღიზარდა სტამბოლს, მიიღო ოსმალური და არაბული სწავ-
ლა. იყო მახვილ გონიერი და ქართული ენის პატივისმცემე-
ლი. თუმცა მის დროს, ქართველ მაჰმადიანებს სასტიკათ
აქვნიდათ ქართული ენა აკრძალული და ნამეტურ წერა-კითხვა,
მაგრამ მიუხედავად ამისა ეს ხოჯა მაინც ქართველობდა.

უმადლეს შეიხულ ისლამს და თვით სულთან მამულსაც
აუწყა, რომ ჩვენ გურჯები ქართველები ვართ, ჩვენი ენაც
ქართული არისო. ჩვენს ჯამეებში ჩვენს ენაზედ უნდა იყოს
ქადაგება და არა თასმალურს, ან არაბულს ენაზედო, რადგა
ნაც ჩვენ გურჯებს არც ერთის გვესმის რამე და არც მეო-
რესიო. ამან იმეცადინა და ქართულს ენაზედ დასწერა მთელი
ყურანის სწავლა და რადგანაც მან ქართული წერა არ იცოდა,
ამიტომ იგი არაბულის ასოებით დასწერა და ბათუმის მუფთს
გამოუგზავნა, თას შემოუთვალა, რომ ჩვენმა ხოჯებმა და

-308-

მოლებმა ამ წიგნიდამ გადასწერონ და ჯამეში ისე იქადაგონ,
როგორც ამ წიგნში სწერიანო.

მუფთის ბრძანებით ასეც მოხდა, ხოჯები ამ წიგნიდამ
იწერდნენ და ჯამეშიც ქართულად ისე ქადაგებდნენ, როგორც
აქ ეწერა. ქართული ენით ქადაგებამ 1850 წლებამდე გას-
ტანა, რაკი 1854 წ. ომი იწყობოდა, ამიტომ ხოჯებმა ლაპა-
რაკი დაიწყეს, რომ ჩვენში თქმულება არის, რომ ეს კუთხე
ისევ გურჯისტანზედ წავა, აქ რუსები მოვლენ, ჩვენ გვეტ-
ყვიან, რომ თქვენ რათ ლაპარაკობთ ამ ენაზედო. თქვენ ქარ-
თველები ხართო. ამიტომ უნდა მოისპოს ამ ენაზედ ლაპა-
რაკიო.

მართლაც მალე მოსპეს ქართულ ენაზედ ქადაგება ჯა-
მეებში და მის მაგიერ ოსმალურად იწყეს. 1854 წ. ომიც
გათავდა, რუსებმა მათ ვერაფერი წაართვეს, ხოლო მათ მაინც
ქართული ენა აღარ განაახლეს ჯამეში და მას დღეს შემდეგ
გმობაც დაიწყეს ამ ენის ცხარედ. ისმაილ ხოჯის წიგნებსაც
დაუწყეს თურმე ხევა და მოსპობა. მაინც დიდათ საინეტერე-
სო არის ამ წიგნის ნახვა, გაცნობა მისი თუ როგორ არის
ნაწერი, მასთან საჭირო არის თვით ისმალ ხოჯის ცხოვრების

გაცნობაც. აქ ეს მოკლედ ავნიხსედ, რადგანაც სხვაგან ვრც-
ლად გვაქვს აწერილი.

ზედა პირზედ მოთავსებული ისმაილ ხოჯის სურათი 1892
წ. მაჩვენეს და მათხოვეს, სადაც მისივე ამბებიც შევკრიბე,
ამის ცნობა გაზ. „ივერია“-ში პირველად 1892 წ. დაი-
ბეჭდა. ეს სურათიც იქიდან გადავახატვინე მაშინ, იგი ხელით
იყო ნახატი 1844 წლებში.

გურჯი ლომან ეფენდი ხოჯა ქარცივაძე. თუმცა ჟამთა
ვითარების წყალობით, ქართველი მოღებები და ხოჯები სულ
გადაგვარებულნი იყვნენ და მასთანვე მოძულენი საქართვე-
ლოსი, ქართველი ერის და ქართული ენის, მაგრამ მაინც
მიუხედავათ მის, მათში იყვნენ თითო-ოროლა ისეთნიც, რო-
მელთაც შეგნება აქვდათ მის, რომ თუმცა იგინი სჯულით

-309-

მუსულმანები არიან, არამედ ტომით და ენით იყვნენ გურ-
ჯები და გურჯისტანელნი. თავის დროს, ერთი ასეთ პირთა-
განი იყო ხოჯა გურჯი ლომან ეფენდი ქარცივაძე რომელიც
მოკლედ მაინც გავიცნად,

ლომან ეფენდი ქარცივაძის დაბადება ეკუთვნის XIX საუკუ-
ნის 20 წლებს, იგი რუსთაგან ბათუმის შეერთაბასაც მოესწ-
რა, იგი პატივით იქმნა მიღებული და ულუფაც დაუნიშნეს
თვეში 100 მან. სხვათა შორის ეს პირი პეტერბურგშიც
იყო, იქ დაესწრა ალექსანდრე მესამის დაგვირგვინებას. ამის
გარდაცვალება ეკუთვნის 1889 წლებს, იგი ზეგნელი გახლ-
დათ, გაზდილი საქართველოში. სწავლა მიიღო აჭარის მუფ-
თის სკოლაში, მერე კოსტანტინოპოლს იქმნა წასული, იქ
მიიღო ამან სამღრთო სწავლა, კარგად შეისწავლა არაბული,
ოსმალური ენები, ქართული ენაც კარგად იცოდა გარდა
წერა-კითხვისა. ესეც მიტომ ვინაიდგან მის დროს, ქართველ
მაჰმადიანები მოიძულებდნენ ქრისტიან ქართულ ენას, რო-
გორც არა მუსულმან ქართულ ენას. ლომან ეფენდი ამის
წინააღმდეგი იყო და იგი არამც თუ მოიძულებდა საქართვე-
ლოს და ქართული ენას, არამედ თანამემამულე ხოჯებს და
მოღებს აუწყებდა ასე:

ჩვენ ქართველები ვართ, ჩვენი ნათესავები აგერ, იქით არიან. ჩვენი და იმათებური ენა და წიგნიც ერთი არის.

ასეთის აზროვნების იყო ლომან ეფენდი არამც თუ მარტოდ საქართველოში, არამედ თვით სტამბოლშიაც, სადაცე მის 18 წლის განმავლობაში მასწავლებლად იყო და მასთანვე სულთანის მლოცველათაც. სულთანისაგან ამას ნიშნები და ულუფაც აქვდა.

საქართველოში ყოფნის დროს, ხალხში ყოველთვის ქრთულ ენას ხმარობდა, ამ ენითვე ქადაგებდა ჯამეში. ყველას ეუბნებოდა რომ ჩვენ გურჯები – ქართველები ვართ, ჩვენი სამშობლო ქვეყანაც ეს არის და ჩვენი ენის წიგნიც

-310-

უნდა ვისწავლოთო. ამისთანა ქადაგებით მოხუცდა ეს პირი და მითვე გარდიცვალა.

ეს ნეტარ პატიოსანი ქართველთ ეფენდი ხოჯა იქამდის მაღალ გონების კაცი იყო და მცოდნე საქართველოს საქმეების, რაის გამო იგი ისტუმრებდა ხოლმე ყველა მოგზაურებს ვისაც-კი ნახავდა თავის სამშობლოში, ყველას თვის სახლში იპატიუებდა და საქართველოს შესახებ ესაუბრებოდა. მგზავრობის დროს, ამასთან ისადგურეს დიმიტრი ბაქრაძემ, გიორგი ყაზბეგმა, გრიგოლ გურიელმა და სხვანი, ნუ დაივიწყებთ იმასაც, რომ ეს იყო ოსმალთა ფლობელობის დროს, როცა ასეთ მგზავრების მიღების გამო ხალხსაც-კი სჯიდნენ.

მუფთი ახმედ ეფენდი ხალიფაშვილი. გონიერი სასულიერო პირი და ქართული ენის მოყვარე. ჯამეში ქს ქართულ ენას ხმარობდა, ამან არ მოსპო ქართულ ენაზედ ქადაგებაი. 1860 წ. ფანატიკ ხოჯებმა და მოლებმა უჩივლეს სტამბოლში, რომ ახმედ ეფენდი ჯამეში ქართულ ენას ხმარობსო. ამას პასუხი მოჰკითხეს. მან პასუხი აგო ასე:

ჩვენ გურჯები ვართ, ჩვენი ენა ქართული ენა არის, ჩვენმა ხალხმა ეს ენა იცის, მათ არაბულის და ოსმალურის არაფერი ესმისთ, მე რომ მათ ჩვენს ენაზედ ვასწავლო „ყურანის“ სწავლა, ეს თქვენ რას გიშლით, რათ, გემინიანთ ამისი, აქ რა არის საშიში. არაფერი ჩვენ ერთგულნი ვართ

თქვენი და მასთან გვსურს ჩვენი ენით ლაპარაკი. ეს მუფთი რუსობასაც მოუსწრა, იყო მოსარჩლე ქართველ მაჰმადიანების, ამის ქადაგება იყო, რომ აჭარა მთლათ არ გადასახლდა ოს-მალეთში. ამაზედ რადგანაც სხვაგანაც გვიწერია, ამიტომ აქ აღარას ვიტყვიო.

ჰასან ეფენდი ლეონიძე ყოფილა მახვილ გონიერი კაცი, მცოდნე არაბულის და ოსმალურის ენების, ამ ენებს გარდა ქართული ენაც კარგად სცოდნია, იმერხევში ეს თურმე წმინდა ქართული ენით ლაპარაკობდა. სცხოვრობდა 1858 წლებს სტამბოლში, იგი იქამდის დაწინაურებული ყოფილა, რომ სულთანის შვილებს ლოცვებს თურმე იგი ასწავლიდა.

-311-

ჰასან ეფენდი გვერდამე. აჭარის სოფელ ზუნდაგელი. გონიერი მუფთი, სუფთა მომქმედი, კაცი სწორე შეხედულების საქმეზედ, მოყვარე საქართველოსი და ქართული ენის, საყოველთაოდ ამ ქართული ენით მოლაპარაკე და იმ ჭეშმარიტების მთქმელიც, რომ ჩვენ ქართველები ვართ, ჩვენი ენა ქართული არის, ჩვენი ენის წიგნიც ქართულია. აი ერთი მისი სიტყვა ბათუმში წარმოთქმული ჯამეში. 1889 წ. ჩვენ გურჯები ვართ, ჩვენი ენაც გურჯი არის, ამ ენით რომ ვილაპარაკოთ. ამას ზარალი არა აქვს, ჩვენი ძველების ენა ეს არის, იმათ ამ ენით ულაპარაკნიათ, ამიტომ ჩვენც უნდა ვიცოდეთ ეს ენა, ეხლა უამისოდ ჩვენ აღარ გამოვდგებით, რადგანაც რუს დიდს ხემწიფის ხელში ვართ და ამიტომ საჭირო არის, რომ ჩვენ მათი ვალი ვიცოდეთ და ეს ენაც დავიხსომოთ, ხოჯები და მოლები ამ ენით ლაპარაკს ნუ ერიდებიან, ჩვენი ხემწიფის ბრძანება ხალხს ამ ენით შეატყობინონ. მეც ასე ამ ენით ვატყობინებ, ამით ზარალი არა არის რა. ჩვენ რუსები არ გაგვაქრისტიანებენ, მათ კაი კაცები უნდათ და არა გაქრისტიანება, მათ ჩვენს გარდა თათრები სხვებიც ბევრი ჰყავსთ, მაგრამ არავის აქრისტიანებენ, ამიტომ მე ვაცხადებ რომ დღეის შემდეგ, ხოჯებს და მოლებს ამ ქართული ენის შიში ნუ აქვსთ და ხემწიფის და გუბერნატორის ბრძანება ხალხს ამ ენით გააგებინონ, თორემ ოსმა-

ლურად ჩვენი კაცი ვერას გაიგებს.

ასეთი ქადაგებანი ამ მუფთს ხშირად წარმოუთქვამს, ყოველთვის ქართულად ლაპარაკობდა და ამ ენასაც აშკარად და სამართლიანად იცავდა. იგი მოკლულ იქმნა ვერაგულად 1907 წ. ამით სურდათ ქართველ მაჰმადიანთ და ჩვენთ შორის რაღაც ბოროტების ატეხა, მაგრამ ეს ვერ მოუხდათ. მე ამ მუფთის კაი ცნობა მაქვნდა და მას ხშირად უთქვამს: **დღეის შემდეგ, ჩვენმა ხალხმა თუ ქართული და რუსული არ ისწავლა, უამისოდ იგინი მთლა დაიღუპებიან და სხვ.**

ქართველ მაჰმადიანთ გადაგვარების ამბები

ქართველ მაჰმადიანებს ეუბნებიან, რომ თქვენ ქართველები არა ხართო. თქვენ თათრები ხართო, ამით ირღვევანათელი მცნება იმ ქართველ მაჰმადიანების, რომელნიც ოსმალთა მონობის დროსაც-კი ჰქადაგებდნენ, რომ ჩვენ ქართველები ვართ, ჩვენი დედაენა ქართული ენა არის, ჩვენი სამშობლოც საქართველოა, ჩვენი წიგნიც ქართული არის და არა არაბული და თათრულიო.

ქართველ მაჰმადიანებს სკოლები დაუხსნეს, ხოლო ამ სკოლებში ვერაფერი წესები დაამკვიდრეს, ქართველ მაჰმადიანთ ბავშვებმა ქართულ ენას გარდა სხვა ენა არ იციან, ამათუი ასწავლიან ოსმალურს და არაბულს, როგორც მათ სჯულის ენას და რუსულს მხოლოდ როგორც სახელმწიფო ენას, ამ ენების კი მათ ბავშვებს არა ესმისთ-რა. შრომა უნაყოფოთ იკარგები, ასევე ხირჯი.

ქართველ მაჰმადიანები რომ ტომით ქართველები არიან ეს შეწყნარებელ იქმნა 1878 წ. როცა რუსეთის იმპერიასთან შემოურთდნენ. თვით უმაღლესმა პირმა, დიდმა მთავარმა მიხეილ ნიკოლოზის ძემ პოეტის გენერალ გრიგოლ ორბელიანის პირით გადასცა, რომ თქვენ ყოველთვის გამგეთ თქვენი ენის მცოდნე კაცნი გეყოლებათო. ამას გარდა, ისიც კი ითქვა, რომ ძველ ქართველ მაჰმადიანებს, რომელთაც

ოსმალოს ხელში თავად-აზნაურობა დაკარგეს, ჩვენის გამოძიებით, შრომით და ისტორიის მცოდნე პირთა ცდით იმა-

-313-

თაც აღუდგენთ თავად-აზნაურობის წოდებასაო. ასე კეთილ შობილურს დარიგებას აძლევდენ მაშინ.

დრო შეიცვალა, მაღლობა ღმერთს, მთავრობის ცდით, ქართველ მაჰმადიანებში, სასწავლო სასოფლო სკოლები იხსნება, ეხლაკი ამ სკოლებში მოსწავლე ბავშვების დედ-მამას ეუბნებიან, რომ თქვენ თათრები ხართ, თქვენი ენაც თათრული არისო. ბავშვებს ასწავლიან თათრულს და რუსულს, ქართულს-კი არა, ამიტომ ბავშვები ვერც ერთს სწავლობენ და ვერც მეორეს, თათრული ენისკი არა და რუსული ენის შესწავლა ძალიან სურთ, ენატრებათ, რუსული ენის წიგნებსაც კი ითხოვენ, ხოლო ისე, რომ ქართული ენის დახმარებით, რომელ რუსული სიტყვაც არ ესმის ჩვენ ბავშვებს, ის მასწავლებელმა ქართული ენით აუხსნასო.

ქართული ენაკი აქ დამხობილი აქვსთ, მასწავლებლებათ ნიშნავე ისეთ ბერძნებს, თათრებს, ლეკებს და სხვებს, რომელთაც ქართული ენა არ იციან. ამიტომ სკოლებში არსებობს დიდი უწყობა, დიდი უდიერობა, როცა ამაზედ ვინმე რამეს ეტყვის, იმათ ეუბნებიან, თქვენ მაგ ენას თავი დაანებეთ, თორემ მერე რუსები გეტყვიან რომ გაქრისტიანდითო. ამას ჩადიან სულ წვრილმან ანგარიშებით, ამის უმაღლესმა მთავრობამ არა უნდა იცოდეს-რა, ამიტომ რომ თვით მთავრობა სცნავს მათ ენათ ქართულ ენას. თვით ვოსტორგოვმა სთქვა აჭარლებზედ, რომ იქ ქართული ენა უნდა იქმნეს შეტანილიო. ასავე ამბობდნენ ბათუმის გუბერნატორები და თვით მსწავლული რუსის გენერალი ვეიდემბიუმიც აი რას ამბობს ქართველ მაჰმადიანთ და მათ დედა-ენის შესახებ. ამას აქ მე რუსულად მოვიყვან, რომ ვინმემ ცილი არ დაგვწამოს აი თვით სიტყვები:

„Тамъ гдѣ турецкаго языка не понимаютъ (такія мѣста еще есть), будетъ, конечно, въ ходу грузинскій языкъ. Но и тамъ, гдѣ турецкiй языкъ понятенъ народу, официалнымъ языкомъ,

по моему мнѣнію, долженъ быть грузинскій. Этоъ послѣдній

-314-

языкъ началъ забываться главнымъ образомъ вслѣдствіе того, что при турецкомъ правительствѣ всѣ власти говорили съ народомъ по-турецки и относились презрительно къ грузинскому языку, какъ не мусульманскому, такъ что даже названіе „грузинъ“ считалось постыднымъ. Слѣдоваательно, если нынѣ власти вновь заговорятъ по-грузински, то и народъ по-неволѣ вспомнитъ свой старый родной языкъ и заговоритъ на немъ. А это очень важно. Возстановленіе грузинскаго языка возобновитъ въ народѣ еще не исполнѣвшія воспоминанія племенной связи съ Грузіей и, слѣдовательно, населеніе будетъ нравственно тяготѣть къ ней какъ теперь тяготѣеть къ одноязычной и одновѣрной съ нимъ Турціи. Затѣмъ надо имѣть въ виду, что въ народномъ понятіи турецкій языкъ соединяется съ понятіемъ мусульманства, какъ грузинскій языкъ съ понятіемъ христіанства. Слѣдовательно, съ востановленіемъ грузинскаго языка сама собою порвется одна изъ связей съ мусульманскою идеей. Я не говорю о насильственномъ введеніи грузинскаго языка. Я желаю только, чтобы власти, имѣя надобность письменно или устно обратиться къ народу, обращались къ нему по-грузински. Этого будетъ достаточно: если грузинскій языкъ началъ исчезать отчасти потому, что при туркахъ въ немъ не было надобности, то теперь онъ можетъ также востановиться, когда народъ услышитъ грузинскій языкъ изъ уста своихъ начальниковъ. Во всякомъ случаѣ переходъ отъ грузинскаго языка къ русскому будетъ со временемъ легче, какъ отъ христіанскаго къ христіанскому, чѣмъ отъ турецкаго къ русскому, такъ какъ эти два языка олицетворяютъ собою въ глазахъ народа религіозную идею“.

ეს აღწერა. ანუ ამის დასკვნა ის უნდა რყოს, რომ მთავრობას კარგი, ერთგული ქვეშევრდომნი ჰყვანდეს, კაი მოქალაქენი. კარგი მშრომლები და ერთგულნი როგორც სახელმწიფოს, ისევე თავის ოჯახის და ცოლშვილის, თვით ქართ-

ველ მაჰმადიანებმა უნდა იცოდენ, რომ თვით რუსეთის უმაღლესი მთავრობა სცნავს მათ ენათ ქართულ ენას, ამიტომ იგინი ადგილობრივ მოხელეებს არ უნდა შეუშინდნენ, მათ უნდა აუწყონ პირნათლათ, რომ მათიენა ქართული ენა

-315-

არის, რომ მათ ამ ენის დახმარებით სურთ რუსული ენის უფრო უკეთ შესწავლა. რუსული ენის შესწავლა ამათვის აუცილებელ საჭიროება არის, ხოლო მისი შესწავლა დედაენით უნდა იქმნეს, რომ ბავშვებმა ადვილათ შეიგნონ რუსული სიტყვები. უკეთესად და უფრო მალე ისწავლონ რუსული ენა და წერა-კითხვა. მუნჯურის ოსტატობით-კი აქ ბავშვები რუსულს ვერ შეისწავლიან და ყოველთვის დარჩებიან უსწავლელად, როგორც დღემდე არ იციან კარგად რუსული ენა.

ამიტომ ქართველ მაჰმადიანებმა უნდა ეცადონ, უმაღლეს მთავრობას თხოვნა მისცენ და ყოველივე აცნობონ და თან დაავალონ ისიც, რომ მათ დაენიშნოთ ქართული ენის მცოდნე მასწავლებლები, რომელნიც ქართული ენის და წიგნის დახმარებით რუსულ ენას და წერა-კითხვას უფრო ადვილათ და უკეთესად შეისწავლიან, ასეთის შესწავლით რუსულ ენას მერე მთელი ქართველ მაჰმადიანები შეიხრცებიან, თვით მათის ცდით ეს ენა ლაზისტანშიაც კი გადავა. ქართველ მაჰმადიანებმა ეს არ უნდა დაივიწყონ, ამიტომ თამამად უნდა მიმართონ კავკასიის უფროს გამგეებს და დაავალონ თავიანთ თხოვნა, თავიანთ საჭიროება და მოკლეთ ისიც თუ უამისოთ მათ სკოლებში რა დაბრკოლება იქნება.

იმედია მთავრობა მათ თხოვნას უყურადღებოთ არ დასტოვებს, ამის საშუალებით ქართველ მაჰმადიანთ ბავშვებიც ასცდებიან დიდს წვალებას და იმ უნაყოფობას, რასაც იგინი სკოლაში უდებდენოთ ყოველთვის ეწვალებიან და იტანჯებიან. იმედია ამათ თხოვნას შეიწყნარებენ.

ამ შეწყნარების საფუძველათ უნდა იქონიოთ სახეში შემდეგი მაგალითებიც: ქართველ მაჰმადიანებმა ათასჯერ განაცხადეს ნატვრა მასხედ, რომ ნეტამც „ყურანი“ ჩვენს დედა-

ენაზედ გვექმნესო, თორემ ოსმალურს არაბულს ენაზედ ხალხს-კი არა და თვით მოლებსა და ხოჯებსაც არ ესმისთო. ეს ნატვრა შესრულებულ იქმნა ქრისტიან მოძმე ქართველ-

-316-

თაგან. პეტრე მირიანაშვილმა ქართულს ენაზე „ყურანი“ სთარგმნა და დღეს იგი დაბეჭდილიც არის. ეხლა ამ წიგნს ქართველ მაჰმადიანები თავიანთ ენაზედ კითხულობენ.

ამას გარდა არაბულს ენაზედ არის ისეთი ლოცვები, რომელთა თარგმნაც მათ არ სურსთ, ხოლო მათი შესწავლა-კი უნდათ, მაგრამ სწავლა უძნელდებათ, რადგანაც ლოცვები არაბულის ანბანის ასოებით არის ნაბეჭდი. ეხლა ჩვენ ეს ლოცვებიც აი ასე ქართულის ასოებით დაუბეჭდეთ, რასაც ქართველ მაჰმადიანები ადვილათ სწავლობენ, რადგანაც ქართულ ანბანს იგინი ორი კვირის განმავლობაში სწავლობენ და არაბულ ანბანსკი სამი-ოთხი წელიწადი უწვავლებიან და მაინც ვერ სწავლობენ ისე რომ მათ შეეძლოთ თავისუფლად წაკითხვა. ქართული ანბანით-კი აი როგორ იხატება მათი საჭირო ლოცვები.

საბახ ნამაზის ლოცვის დუსი.

ა.

„სუბჰანე, ქელაჰუმე. ქელაჰუმე ვებიდე მედიქე. ვეთე ბარექეს მუქე, ვეთე ალაა ჯედუქე, ვველა, ილააჰე ღეირლოუ, ეყზუ ბილადთ მენემ შეიჰყანირ, რეჯიმ ბისმილადირ რახმანირ რახიმ“.

ბ.

„ელჰემ დულილაი რობილ ალე მინეე იმინე ერაჲ მანით რადიმ, მალიქ ევ მიდინი, იაჰქენე ბიდოუ, ვეიაქე ნესთე-

ყინ იდდინე სირატყეელ მუსტყეიმე, სვირმტყეელე ლედინე. ენე ემთე ალეიდიმ ღერლი მედდუბი ალეიდიმ ველედ დუალინ ამინ“.

დავარწმუნებთ ყველას, რომ ქართველ მაჰმადიანები სსვა ტომის იყვნენ, თურქები, ქურთები, ანუ ყაზანის თათრები,

-317-

ესენი თავის დღეში ამ ანბანით დაწერილ არაბულ ლოცვებს არ წაიკითხავენ, მაგრამ კითხულობენ დღეს ამ ანბანით თავის სჯულის ლოცვებს მიტომ, რადგანაც მათ კარგად შეიგნეს, რომ მათი დედა-ენის ანბანის ასოები ეს არის და მიტომაც ეპატრონებიან და ეხვევიან გარს ამ ანბანს. ამაზედ უფრო უაღრესი, მარტივი მაგალითი გახლავსთ ახალგიზრდა აიღარ ბეგ აბაშიძე, ბათუმელი, კარგის ოჯახის შვილთაგანი; რომელ-მაც „ბათუმის ქართულ გაზეთში“ წერილები დასტამბა ქართველ მაჰმადიანთ შესახებ და ერთის წერილით ისიც-კი განაცხადა, რომ ჩვენ, ქართველ მაჰმადიანებს-კი ნუ გვიწოდებთ, რაც ჟამთა ვითარების და ოსმალოს მახვილის წყალობით გვეწოდაო, არამედ ჩვენც ისე გვიწოდეთ, როგორც თქვენ იწოდებითო, რომ **ქართველიო**. თუ კი თქვენ არ იტყვით კითხვის დროს, თუ მე ქართველ ქრისტიანი ვარო, მაშასადამე ჩვენ რაღა ძალა გვადგა რომ ქართველ მაჰმადიანი ვიძახოთო. მოკლეთ ვსთქვათ **ქართველი** და ესეც კმარაო. ეს ჩვენმა თანამემამულე მუსულმა ქართველობამაც შეგნოსო.

ეს განცხადება თუ რამდენად კეთილშობილური არის და ბუნებრივი, ამას განმარტება აღარ სჭირია, სხვაფრივ ვინატრებთ ამ ძვირფას მამულისშვილის დღითი დღე ზრდას, წარმატებას და დაწინაურებას მთელს ქართველ მუსულმანებში. აჟ, ასეთ სასიამოვნო მოვლენას გარდა არ შეიძლება არ დავასახელოთ კვალად შემდეგი:

მეორე ქართველ მაჰმადიანი, სახელდობრ დურსუნ ქიქავა, რომელმაც 1907 წ. აი რა შინაარსის წერილი მომწერა, მომყავს სიტყვა-სიტყვით:

ართვინი 5 დეკემბერი, 1907 წელს.

თბილისში

ულრმესად პატივცემულო ზ. ჭიჭინაძე

პირველად ყოვლისა გიძღვნი სალამს დიდის პატივის
ცემით, გარდა ამისა ვიხდი თქვენ წინაშე ბოდნშს. რომ წე-

-318-

რილის მოწერა დამაგვიანდ. თქვენი პატივცემული წერილი მივიღე, ძალიან მესიამოვნა, მაგრამ როგორც თქვენი წერილის შინაარსი გავიგე და კიდევ სხვა თქვენი გამოცემული წიგნები წავიკითხე დიდი ღვაწლი დაგიდვიათ ქართველ მახმადიანებზე, ჩვენ ქართველ მაჰმადიანებს ვერ დაგვიფასებია თქვენი შრომა, მხოლოდ იყავთ დარწმუნებული, რომ თქვენი დიდებული შრომა ჩვენზე ამაოდ არ ჩაიარს, მაინც ადრე თუ გვიან ის თქვენი შრომა თავის კალაპოტში გაივლის, როგორც რომ თქვენ გსურთ, ჩვენ ერთ ჯგუფს გვჯერა. რომ ჩვენი მოძმე ქართველები ყოველ საშვალეზას აღმოგვიჩენენ ყველაფერში და მათი ამოჩენილი საშუალება იქნება ჩვენთვის დიდი სასარგებლო, და დიდი იმედიც გვაქს თქვენი, თუმც დღემდე თქვენი ნაშრომი ფუჭათ გაქვთ მიღებული, მაგრამ იყავით დარწმუნებული, რომ აწინდელი თქვენ ნაშრომს ერთი-ორათ მიიღებთ. ძალიან დიდათ დამავალებთ, თუ „ქვათა ღაღადს“ ილ. ჭავჭავაძისა გამომიგზავნი ნალოჟნი პლატეჟით“.

თქვენი კეთილის მსურველი **დურსუნი**.

ჩემ ადრესი თქვენ მოგეხსენებათ.

უნდა მოგახსენოთ, რომ ეს წერილი მოწერილი არის 1907 წ. ცხადი მაქმე არის, რომ სადაც ასეთ გულ შემატკივარ ქართველ მაჰმადიანები სცხოვრობენ, იქ ასეთების ცდით დღითი დღე ნათელი შეხედულება ფეხს აიდგავს, ქართველ მაჰმადიანები განვითარების და მოქალაქობის ასპარეზედ გამოვლენ. ამის ცხადი თავმდებია აიდარ ბეგ აბაშიძის მოვლენა და მისი რეალური შეხედულება ჩვენს ქართველ მაჰმადიანთ ცხოვრებაზედ. იმედი უნდა ვიქონიოთ, რომ დღეს მათ შორის აიდარ ბეგის და დურსუნ ქიქავას გარდა სხვებიც იქმნებიან უკვე გამცნებულნი.

აქ ცდა და შრომა არის საჭირო, თორემ ქართველ მაკ-
მადიანები დროით გაახელენ თვალს, ისარგებლებენ იმ უფ-
ლებით, რაც მათ მთავრობისაგან აქვსთ მინიჭებული და მით

-319-

თვიაც ერთი ათად დაწინაურდებიან, უამისობა არ შეიძლება,
რადგანაც თუმცა არა ხშირად მაგრამ ქართველ ქრისტიანებ-
შიაც სჩადებიან ისეთ გულ შემატკივარ პირნი. რომელნიც
მათ ცხოვრებას ბეჯითის თვალით უშზერენ და ხშირად მათ-
ზედ სწერენ და ლაპარაკობენ კიდევ.

კოწია მაჭავარიანი, კაცი ცნობილი მოღვაწე ქართველ
ერის წინაშე და დიდათ გულშემატკივარი პირი, რომელმაც
ქართველ მაკმადიანთ შესახებ ბევრი იშრომა, ამის ცდით
ჩაინერგს მათში სახალხო სკოლების დახსნის საძირკველი.
ამანვე ასწერა „ივერიაში“ ლივანის ხევი, სადაც ერთ ალაგას
ასე საუბრობს: – „უნდა რცხვენოდეს ცბიერ მამულისშვილს,
რომ აქომდე არავის იმათგანს არ დაუთვალიერებია არ-
თვანის მაზრა და არც უფიქრია, არის თუ არა საჭირო
გავრცელება წერა-კითხვის ქართველ მაკმადიანთ შორის“.
და სხვაც მრავალ ამ გვარნი ამ მოღვაწე პირისა.

სიტყვა, ცნობილი მწერალი მოღვაწე ქართველობაში,
რომელიც ყოველთვის მაღალ მამულისშვილობურის მიმართვით
იცავს ქართველ მაკმადიანთ დაწინაურების ნატვრას, ამის
წერლებიც ბრწყინვენ მაღალის მამულისშვილობით და ბრწყი-
ნვალეს ნატვრით, რათა დროით განსპეტაკდენ იგინი.

სხვებს ჩვენ არ ვასახელებთ. სადაც აქ ეს ორი დავასახე-
ლეთ, აქ ამათ გარდა ოცი და ასიც გახლავსთ. ასეთივე გა-
ხლავსთ, ყველასაგან პატივცემული და ცნობილი მღვდელ-
მთავარი ლეონიდი. თვით ამ პატივცემულ ყოვლად სამღვდე-
ლოს, რომლის ნაწილსაც შეადგენს ეს კუთხე, ენატრება
უაღრესად მათი დაწინაურება, განათლება.

ბევრი ლაპარაკის შემდეგ დავაბოლავებთ ასე: ქართველ

მაჰმადნანებს რაც გინდ ნაკლი აქვნდესთ, იგინი სისწორით და პატოსნებით ქრისტიან ქართველებზედ. ბევრად მაღლა დგანან, ამის მხრით მათი შედარება არ შეძლება. მათში ტყუილი, შარი და ყოველივე ის რაც ჩვენში არსებობს,

-320-

შეუძლებელია და წარმოუდგენი. ამით მისაბამნი არიან იგინი. მთელი წლობით რომ იაროთ მათ შორის, თქვენ ვერ გაიგონებთ ერთ რამ სალანძღავ სიტყვას, ან სხვა რამ ამ გვარს რაც ჩვენ შორის ხშირია. ქართველ მაჰმადიანთ ზდილობა არის სამაგალითო და მისაბამი, ერთად ერთი მათი სწავლით არის დაწინაურება საჭორო და სანატრი.

ქართველ მაჰმადიანთ ბეგიები და აღიების თხოვნა მათ წოდების აღდგენის გამო.

ის იყო 1878 წ. ომი გათავდა, ქართველ მაჰმადიანთ მორის ეს საქმე ბევრს ესიამოვნა, ნამეტურ მათ ვისაც აქ დარჩენა სურდა და ცხოვრება. ასეთ პირებში ზოგნი ბეგებიც ერივნენ, რომელთა შთამომავლობაც ძველად ქართველთ თავადის შვილების ოჯახებს ეკუთვნოდნენ. ამათ გაახსენდათ თავიანთი ძველი წარსული. მამაპაპათ წოდება: თავადობა და აზნაურობა. ამის გამო ლაპარაკიც მომართეს და თხოვნა უმაღლეს მთავრობასთან, რომ ჩვენ ძველად, ქართველთ მეფეთა დროს, თავადნი და აზნაურნი ვიყავით, მერე ეს ღირსება ოსმალეთმა ჩამოგვართვა, მის მაგიერ ბეგობა მოგვეცაო. ეხლა რაკი ჩვენს მონათესავე ქართველებს შეუერთდით, ამიტომ გვსურს, რომ ჩვენ აღდგენილ გვექმნეს ჩვენი თავად-აზნაურობაო.

ქართველ მაჰმადიანთ ბეგიების და აღიების შესახებ მოვიყვანთ შემდეგს: ქართველ თავად-აზნაურები ამ წოდებას ჰკარგავდნენ მაშინ, როცა იგინი ისლამს უკავშირდებოდნენ. ასე რომ ზოგმა თავად-აზნაურმა ადრე დაკარგა თავის წოდება, ზოგმა გვიან. ასეც იყო, რომ თავადი და აზნაური ოსმალს

ქვეშევრდომათ იყო, მაგრამ იგი ქრისტიანობის მეოხებით თავადად და აზნაურად ირიცხებოდა, თუმცა ოსმალეთის მთავრობა მის თავად-აზნაურობას არად სთვლიდა. ამ წოდებას მთავრობა მხოლოდ მაშინ იცნავდა, როცა იგინი ისლამს დაუკავშირდებოდნენ. მაშინ ამის მაგიერ იგინი მიიღებდენ ბეგობას, ალია ბეგობას, სანჯაყ ბეგობას და სხვანი. უისლამოდ კი ეს შეუძლებელი იყო. ამიტომ ზოგს, თავად-აზნაური ადრე დაუკარგეს თვისი წოდება, ზოგს გვიან, უმთავრესად კი ოსმალს მთავრობისაგან ამ წოდების გაუქმების ხანა უნდა მიეწეროს 1730 წლებს. ამ დროს მათ გამოაცხადეს სამუდამოდ, რომ თავად-აზნაურების წოდების ტარება აღიკრძალაო. ამ დროს, აქაურ თავად-აზნაურებს ყველა საგვარეულო ცნობებიც ჩამოართვეს და მის მაგიერ ოსმალური მოწმობანი მისცეს, ანუ თავები.

ესეთი მოწმობანი მათ მიტომ მისცეს, რადგანაც ამ დღიდან როცა ქართველ მაჰმადიანთ თავად-აზნაურნი ჰკარგავდნენ თავიანთ წოდებას, იმ დღიდან მათ ხელიდან ეცლებოდათ თვისი საკუთარ მამულებიც. ძველ დროს, ქართველ მეფეთაგან ბოძებული სიგელ-გუჯრები საკუთოების, შესახებ და ამ დღიდან ეს მამულებიც შერიცხულ ხდებოდა ოსმალს მთავრობის საკუთრებათ, ხოლო მასზედ მცხოვრებ ბეგებს მფლობელად, ანუ მოიჯარადრე გამგეთ, იმ უპირატესობით კი რომ ამის ფლობის ძალა მათს ხელში უნდა ყოფილიყოს ყოველთვის და მემკვიდრეობიდან მემკვიდრეზედ უნდა გადასულიყოს. აწინდელ ქართველ მაჰმადიანთ ბეგებმა ეს საგვარეულო საქმე და ადგილ მდებარეობის უფლება უკანონოდ იცნეს და ამიტომ ხმა აღიმაღლეს, რომ ჩვენ ჩვენი უფლება და წოდება დაგვიბრუნდეს ისევე, როგორც ეს ჩვენ ძველად გვქონია ქართველთ მეფეთაგან ბოძებულიო.

ამის შესახებ პირველათ მათ ხმა დასძრეს 1878 წლის გასულს და მის მერე მთავრობისაგ მიმართეს შეერთებულის

თხოვეთ, რომელ თხოვნას დიდათ მფარველობდა თავადი გრიგოლ გურიელი და იმ დროის მთავარმართებლის თანაშემწეითავ. ლევან მელიქიშვილი, რომელიც ქართველ მაჰმადიანთ საქმეებს დიდის გულის მტკივნელობით უმზერდა. თვით ამ პირის თანხმობით შეაგულიანა გრიგოლ გურიელმა ქართველ მაჰმადიანთ ბეგები თავად-აზნაურობის თხოვნაზედ.

დღეს ამათი საქმე სახელმწიფოს სამინისტროს სათათბიროშია გადაცემული და იქ განიხილავენ და განჩინებას მისცემენ ამათ დავალებას. ცხადი საქმეა, რომ აქ უმთავრესად ისტორიულ გამოკვლევის უნდა მიექცეს ყურადღება.

